

Prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.

Teória spisovného jazyka
(so zreteľom na spisovnú slovenčinu)

VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

SLOVENSKÁ AKADÉMIA VIED
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra

Recenzenti:

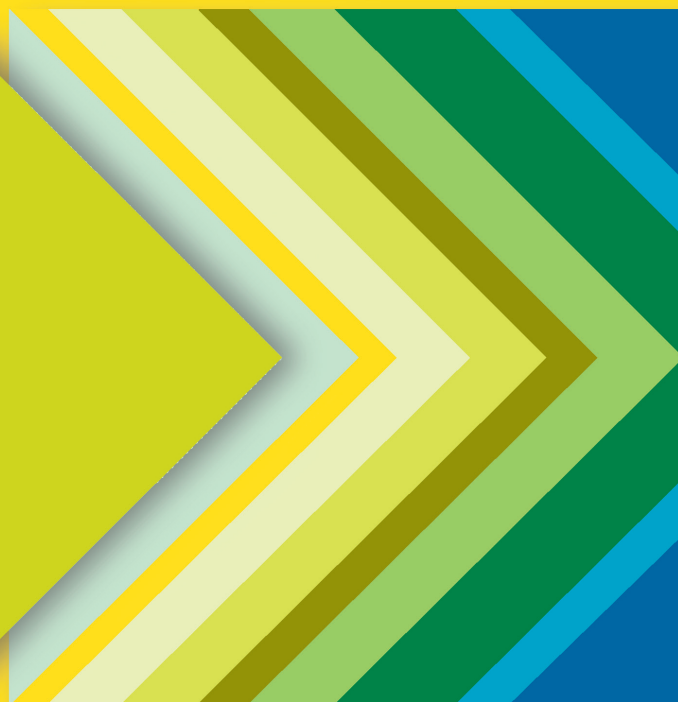
Prof. PhDr. Jana Svobodová, CSc.

Prof. PhDr. Miroslav Dudok, DrSc.

JURAJ DOLNÍK

**TEÓRIA
SPISOVNÉHO
JAZYKA**

So zreteľom na spisovnú slovenčinu

VEDA
vydavateľstvo SAV

**Jazykovedný ústav
Ľudovíta Štúra**

© PROF. PHDR. JURAJ DOLNÍK, DRSC., 2010

© VEDA, VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED, 2010

ISBN 978-80-224-1119-6

OBSAH

ÚVOD

I. VÝVIN TEÓRIE SPISOVNÉHO JAZYKA A JAZYKOVEJ KULTÚRY

1. Ideový zdroj teórie ▶ 10
- 1.1. Ohlasy na Slovensku ▶ 13
- 1.2. Rozvíjanie teórie ▶ 18
- 1.3. Komunikačný prístup k spisovnému jazyku ▶ 22
- 1.4. Retrospektívne hodnotenie Pražského lingvistického krúžku ▶ 25
- 1.5. Budovanie empirickej bázy teórie ▶ 28

II. REÁLNE VZ. IDEÁLNE A SPISOVNÝ JAZYK

2. Reálne a ideálne ▶ 32
- 2.1. Metarečová a metajazyková hodnotiacia kompetencia ▶ 34
- 2.2. Reálne vz. ideálne a spisovný jazyk ▶ 36
- 2.3. Kultivovanie používateľa spisovného jazyka ▶ 40

III. SYSTÉM A NORMA SPISOVNÉHO JAZYKA

3. Povaha jazykového systému ▶ 42
- 3.1. Prirodzené orientačné správanie – inferencia ▶ 43
- 3.2. Synchronna dynamika jazykového systému ▶ 50
- 3.2.1. Základné zdroje synchronnej dynamiky spisovného jazyka ▶ 52
- 3.3. Dynamika spisovného jazyka a funkčnosť ▶ 53
- 3.3.1. Inojazyčné vplyvy ▶ 60
- 3.3.2. Preberanie výrazov ako problém ▶ 60
- 3.3.2.1. Anglicizmy ▶ 64
- 3.3.2.2. Spisovná slovenčina a čeština ▶ 71
- 3.3.2.2.1. Etnická vôľa ▶ 84
- 3.3.2.2.2. Stereotypy v česko-slovenskom kontexte ▶ 87
- 3.3.2.3. Maďarčina ako fortifikačný jazyk vo vzťahu k slovenčine ▶ 93
- 3.4. Norma spisovného jazyka ▶ 98
- 3.4.1. Definícia, štruktúra a funkcie sociálnej normy ▶ 99
- 3.4.2. Normy spisovného jazyka ▶ 100
- 3.4.3. Ideálna a reálna spisovná norma ▶ 104
- 3.4.4. Norma a úzus ▶ 107

IV. KULTÚRA A KULTIVOVANIE SPISOVNÉHO JAZYKA

- 4. Pojem kultúra spisovného jazyka a prístupy ku kultivovaniu ▶ 112
- 4.1. Reálna spisovná slovenčina ▶ 116
- 4.1.1. Kultivovanie spisovnej slovenčiny ▶ 122
- 4.2. Vedomé zásahy a prirodzenosť ▶ 124
- 4.3. Hodnotiace štandardy ▶ 130

V. SÚČASNÝ JAZYKOVOKULTÚRNY SVET SLOVÁKOV

- 5. Vstup do jazykového výseku slovenskej kultúry ▶ 138
- 5.1. Jazykové ovládanie kolektívu ▶ 140
- 5.1.1. Potenciálna rozpoltenosť nositeľa jazyka ▶ 142
- 5.1.2. Ideologizovanosť slovenského jazykového spoločenstva ▶ 144
- 5.2. Chápanie jazykového systému ▶ 146
- 5.3. Spontánne jazykové zmeny a kultivovanie jazyka ▶ 153
- 5.4. Kodifikácia ▶ 162
- 5.4.1. Kodifikácia presadzovaná v slovenskom jazykovom prostredí ▶ 166
- 5.5. Jazyk ako hodnota ▶ 174
- 5.6. Jazyk ako kultúrny jav ▶ 181
- 5.7. Jazyková kritika ▶ 190
- 5.8. Jazykové sebavedomie ▶ 197
- 5.9. Jazyková inteligencia ako predpoklad jazykovej tvorivosti ▶ 208

VI. SPISOVNÁ SLOVENČINA A JEJ NOSITELIA

- 6. Normálnosť nositeľov spisovnej slovenčiny ▶ 216
- 6.1. Norma a používatelia spisovného jazyka ▶ 222
- 6.2. Normálny stav používateľa spisovného jazyka ▶ 228
- 6.3. Jazyková ideológia a spisovná slovenčina ▶ 237
- 6.3.1. Jazyková ideológia vo vzťahu k súčasnej spisovnej slovenčine ▶ 242
- 6.3.1.1. Jazyková ideológia a poznávanie súčasnej spisovnej slovenčiny ▶ 244
- 6.4. Jazyková politika ▶ 247
- 6.4.1. Jazyková politika a kultivovanie jazyka ▶ 250
- 6.4.2. Identita ▶ 255
- 6.4.2.1. Prognóza ▶ 264

VII. ROZVÍJANIE JAZYKOVEDNÉHO POZNÁVANIA A CHÁPANIE SPISOVNÉHO JAZYKA

- 7. Vývin jazykovedného myslenia ▶ 270
- 7.1. Lingvistika, používateľ a spisovný jazyk ▶ 282
- 7.2. Lingvistické poznávanie a zaobchádzanie so spisovným jazykom ▶ 286

POSOLSTVO KNIHY ▶ 291

LITERATÚRA ▶ 292

ÚVOD

Slovenské jazykové spoločenstvo patrí k tým societám, ktorých tradícia zahŕňa nadpriemerne silný záujem o pestovanie spisovného jazyka, čo má, prirodzene, dôvody vyplývajúce z okolností konštituovania a rozvíjania tohto jazykového útvaru. Takpovediac odjakživa sú jeho používatelia neustále napomínaní, že majú venovať zvýšenú pozornosť jazykovej kultúre, a dlhé desaťročia slovenskí lingvisti ju programovo skúmajú. Výsledky výskumov sú publikované v odborných časopisoch, zborníkoch a epizodických súhrnoch štúdií, ale napodiv – okrem jednej vysokoškolskej učebnice – sa neobjavila rozsiahlejšia knižná publikácia, ktorá by ponúkla ucelený teoretický obraz spisovného jazyka, a teda by sústavne vykladala základy jeho teórie, nastolila kľúčové otázky a problémy, objasňovala vzťah medzi teóriou a praxou a analyzovala metodologickú bázu štandardizovanej teórie. Táto kniha je jedným z možných príspevkov k vyplneniu tejto medzery.

Autor knihy reaguje na tri fundamentálne otázky: (1) Z čoho vzišla teória spisovnej slovenčiny a jej kultivovania? (2) V čom spočíva odborný spor, ktorý je sprievodným príznakom vedeckého poznávania tohto útvaru? (3) Aké kultivovanie spisovného jazyka je adekvátne súčasným podmienkam jeho fungovania? Kým odpoveď na prvú otázku nie je náročná, ďalšie dve otázky vyžadujú silnú koncentráciu na podstatu spisovného jazyka a na povahu jeho používateľov, a preto im autor venuje väčší priestor. Usiluje sa o to, aby jeho výklad bol vnímaný ako systematické teoretické zobrazenie spisovného jazyka a jeho kultivovania, ale súčasne aj ako vyrovnávanie sa so základnými teoreticko-metodologickými otázkami so zreteľom na súčasné diskusie a polemiky v odborných kruhoch. Preto sa v texte objavujú systematické výklady orientované na fundamentálne pojmy a vzťahy medzi nimi aj reakcie na jazykové javy, ktoré ilustrujú rozpory medzi slovenskými jazykovedcami. Základnú orientačnú líniu pre čitateľa tvorí na jednej strane vývin spisovného jazyka s ohľadom na dynamiku podmienok jeho fungovania a na druhej strane vývin poznávania jazyka. Prvá línia je načrtnutá ako prechod spisovného jazyka so statusom „umelý“ do vývinového štádia, v ktorom nadobúda atribút „prirodzený“, a druhá línia ako pragmatizácia jeho teoretického uchopovania, ako včleňovania teórie do myšlienkových prúdov po známom komunikačno-pragmatickom obrate.

Okrem výkladov bezprostredných otázok teórie spisovného jazyka a jeho kultivovania kniha zahŕňa aj kapitoly, v ktorých sa upozorňuje na širšie poznávacie súvislosti tohto jazyka. Vychádza sa z toho, že pri jeho analýze treba prihliadať na dynamiku všeobecnojazykovedného poznávania, konfrontovať

stav jeho výskumu s posunmi v lingvistickej metodológii a overovať ich aplikčný potenciál vo vzťahu k spisovnému jazyku, resp. sledovať aj to, ako môže skúmanie spisovného jazyka spätne vplývať na rozvíjanie jazykovednej teórie a metodológie. Táto potreba sa najvýraznejšie prejavuje pri osvetľovaní povahy systému spisovného jazyka, čo nie je náhoda, lebo práve pojem systémovosť je pozadím azda najčastejšieho sporu pri kodifikačných rozhodovaniach. Sledovanie spisovného jazyka z perspektívy všeobecnej jazykovedy upriamuje pozornosť aj na javy, ktoré sa v doterajších prácach odsúvali do úzadia, a tak sa ako osobitné kapitoly objavujú výklady o jazykovej ideológii a jazykovom sebavedomí. Z tejto perspektívy sa pertraktujú aj stránky spisovného jazyka, ktoré sa buď uchopovali viac alebo menej tézovite, alebo sa síce ozrejmovali, ale bez prihliadania na relevantné implikácie. Ide najmä o tézu, že spisovný jazyk je kultúrny jav, kultúrne dedičstvo, kultúrna hodnota. Práve pri tejto téme sa ukazuje naliehavá potreba zapojiť teóriu spisovného jazyka a jeho kultivovania do súčasného myšlienkového prúdu sociálnych vied, a teda upatňovať ideu interdisciplinárnosti ako teoretickú reflexiu tohto jazyka v svetle poznávacích výdobytkov integrujúcich sa sociálnovedných disciplín. Preto ani to nie je náhoda, že sa dáva do pozornosti vzťah jazykovedy k metodológii prírodných a humanitných vied.

Pri prieniku do podstaty spisovnej slovenčiny nemohli zostať bokom relevantné okolnosti jej konštituovania a rozvíjania. To je dôvod, že kniha obsahuje kapitoly o vzťahu spisovnej slovenčiny k češtine, ako aj o historickej role vzťahu slovenčiny k maďarčine. Autor považoval za dôležité vrátiť sa k dieľu L. Štúra, k jeho filozofii jazyka, k explanačnej sile tejto filozofie vo vzťahu k existencii spisovnej slovenčiny aj k identite tohto jazyka a jeho nositeľov. Interpretácia spomínaných vzťahov a Štúrovej filozofie má prispieť k hlbšiemu pochopeniu povahy súčasnej spisovnej slovenčiny, jej fungovania v súčasných podmienkach, jej nositeľov a k vyvodzovaniu primeraných záverov pri zaobchádzaní s týmto útvarom slovenského národného jazyka.

I.

**VÝVIN TEÓRIE
SPISOVNÉHO JAZYKA
A JAZYKOVEJ KULTÚRY**

1. IDEOVÝ ZDROJ TEÓRIE

Teória spisovného jazyka a jazykovej kultúry v slovenskom a českom jazykovom priestore vzišla z Pražského lingvistického krúžku (PLK), ktorého členovia sa ocitli v odbornom spore s puristicky orientovanými zasahovateľmi do spisovnej češtiny presadzujúcimi svoje názory najmä v časopise Naše řeč. Pražská škola – ako je všeobecne známe – sa výrazne odlišuje od ostatných klasických štrukturalistických škôl (od ženevskej, dánskej aj americkej) tým, že sa neupriamuje len na štruktúru jazyka, ale študuje aj jeho spoločenské funkcie. Z tohto hľadiska sa, prirodzene, venuje spisovnému jazyku ako útvaru s celospoločenskou platnosťou. Bola to aj reakcia na krajné mladogramatické vnímanie spisovného jazyka, v ktorom sa tento jazykový útvar ukazoval ako menej hodnotný predmet lingvistického skúmania. Plnohodnotným predmetom štúdia bol ľudový jazyk (nárečia), lebo predstavuje jazyk v jeho prirodzenom vývoji. Kým jazyk vzdelancov, silne viazaný na písané prejavy, sa vyvíja vedome, kontrolované, v ľudovom jazyku prebiehajú spontánne, mimovoľné, neuvedomované procesy. Tento kontrast znázornila metafora: ľudový jazyk je organicky rastúci lesný strom – spisovný jazyk je umelé dielo záhradníka. Ako botanik preferuje rastliny vo voľnej prírode pred rastlinami v botanickej záhrade, aj jazykovedec dáva prednosť ľudovému jazyku, ktorý nie je zasiahnutý racionalitou jeho používateľov. Traduje sa protiklad „prirodzený“ jazyk vz. „umelý“ jazyk.

Mladogramatická škola bola zahľadená do histórie jazyka. Historické stanovisko vychádzalo v ústrety puristickému prístupu k spisovnému jazyku. Jednou z puristických zásad je: uprednostňovať pôvodné, starobylé štruktúry. Iným variantom bolo vyhlásenie istého dejinného obdobia za klasickú éru daného jazyka a dávanie tohto jazyka za vzor pre súčasníkov. Saussurovo oddelenie synchronie od diachronie malo aj ten zmysel, že stimulovalo k všímaniu si súčasného jazyka z hľadiska potrieb jeho používateľov, danej society. Nastolila sa aj otázka spoločenskej užitočnosti jazykovedy. Práve predstavitelia PLK boli citlivejší (v porovnaní s ostatnými štrukturalistickými školami) na spoločenskú objednávku týkajúcu sa spisovnej češtiny po vzniku Československej republiky. Pociťovali potrebu fundovaného (a teda aj antipuristického) zasahovania do spisovného jazyka na základe teoretických zdôvodnení na úrovni najnovších výtvarných lingvistického bádania. Išlo o zasahovanie do spisovného jazyka v duchu otázky, čo prospieva tomuto jazykovému útvaru, čo prispieva k jeho rozvíjaniu v súlade so skutočnými potrebami jazykového spoločenstva. Keďže sa ukázalo, že puristická zásada historizmu nevyhovuje

normálnemu rozvíjaniu spisovného jazyka, lebo zásahy v jej duchu narážali na odpor jazykového vedomia jeho používateľov a vytvárali neúnosné napätie medzi jazykovým úzom a proklamovanou normou, bolo treba prejsť k inému princípu – k princípu funkčnosti. Čo je funkčné, je dobré, a to bez ohľadu na históriu, genézu danej jazykovej štruktúry.

Základy teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry v jej konštitučnej fáze sú najkonzistentnejšie vyložené v práci Spisovná čeština a jazyková kultura (1932), ktorá zahŕňa štúdie piatich čelných reprezentantov PLK, a to V. Matheisia, B. Havránka, R. Jakobsona, J. Mukařovského a M. Weingarta. Kľúčový význam má štúdia B. Havránka Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura (tamže, s. 32 – 84). Základné idey teórie sú zhustene vyjadrené v úvode štúdie (s. 32): „Kulturou spisovného jazyka rozumíme zde především vědomé teoretické pěstění spisovného jazyka, totiž snahu a práci vědy o jazyce, linguistiky, usilující o zdokonalení a prospěch spisovného jazyka. Práce jazykovědná může prospívát spisovnému jazyku tím, že pomáhá vytvářeti normu spisovného jazyka a ji stabilisovat a že podporuje jazyk v tom, aby měl pohotově dosti bohatých a rozmanitých prostředků pro všechny své potřeby, pro všechny úkoly, které se na něj kladou; zvláště pak tím, že podporuje ty složky, kterých je třeba pro speciální úkoly spisovného jazyka, odlišné od jazyka lidového, a ovšem těmto složkám nebrání a vůbec se vyvaruje toho, aby sama spisovnému jazyku v ničem neškodila. Nezbytnou podmínkou každé teoretické práce pro spisovný jazyk je, aby byl skutečný stav příslušného spisovného jazyka co nejlépe zjištěn a popsán; kodifikací jeho normy a dobrým popsáním jeho prostředků pomáhá jazykovědná práce je poznat a užívat jich i jiným. Cílem tohoto vědomého pěstění spisovného jazyka je kultivovaný jazyk a jazyková kultura u těch, kteří spisovného jazyka v praxi užívají.“

Nachádzame tu odpovede na tieto otázky:

1. Prečo sa má jazykoveda zaujímať o spisovný jazyk a usmerňujúco doň zasahovať? Aby prispela k stabilizácii jeho normy a aby podporovala rast bohatstva a rozmanitosti jeho prostriedkov.
2. Akým nástrojom môže jazykoveda zasahovať do spisovného jazyka? Kodifikáciou jeho normy, čo predpokladá dobré poznanie tohoto jazyka a jeho kvalifikovaný opis.
3. Čo je cieľom teoreticky podloženého pestovania spisovného jazyka? Kultivovaný jazyk a rečová kultúra používateľov.

Aby sa osvetlila potreba teoreticky zdôvodneného pestovania spisovného jazyka, dáva sa tento jazykový útvar do kontrastu s ľudovým jazykom. Aj ľudový jazyk má svoju normu, tá sa vytvára len uzuálne, čím si tento jazykový útvar vystačí. Aj v základe normy spisovného jazyka je úzus, ale nerozhoduje o nej len tento faktor. Len úzus nevytvoril ani nevytvára normu spisovného jazyka v jej celom rozsahu. Ďalším faktorom je vedomé zasahovanie do nej, čo sa zdôvodňuje špecifickosťou normy spisovného jazyka v pomere k norme ľudového jazyka. Jej špecifickosť spočíva v tom, že je zložitejším súborom jazykových prostriedkov ako norma ľudového jazyka, čo vyplýva z toho, že funkcie spisovného jazyka sú bohatšie rozvinuté, diferencované, ako aj v tom, že je záväz-

nejšia ako nespisovná norma a že používatelia majú k nej uvedomelejší vzťah. Takže kým ľudový jazyk je pre lingvistu len predmetom poznávania, spisovný jazyk je aj predmetom intervencie.

Zasahuje sa v mene stability normy spisovného jazyka a podpory funkčnej diferenciacie jeho prostriedkov. Stabilita neznamenala, prirodzene, ustrnutosť. Aby sa zachytila aj dynamika normy, prijal sa termín pružná stabilita (V. Mathesius – s. 17 –, pravda, pripomína, že nejde o novú vec). Jazyk je kultivovaný, keď má ustálené výrazové hodnoty (jeho norma nie je rozkolísaná, lebo rozkolísanosť znamená jazykovú neistotu). Stabilitu naruša puristické zasahovanie do normy v duchu zásady historickej čistoty, keď sa živý, vžitý výraz nahrádza výrazom umelo oživeným z minulosti. Stabilita sa dosiahne tak, že sa bude prihliadať len na úzus súčasného spisovného jazyka reprezentovaný jazykovými produktmi dobrých autorov v poslednom polstoročí (odvoláva sa na „dobrého autora“ V. Ertla – predchodcu protagonistov funkčného štrukturalizmu). Stabilita sa nesmie narušiť v mene správnosti jazykového výrazu (keď sa za správny vyhlási nejaký pôvodný výraz, ktorým sa má nahradiť „nesprávny“ vžitý výraz). Správnosť jazykového výrazu sa má posudzovať z perspektívy jazykovej „vytríbenosti“, vypracovanosti. V. Mathesius (op. cit., s. 14) charakterizuje vypracovaný, kultivovaný jazyk takto: „Co je jazyková vytríbenost? Jazyk je soustava účelných prostředků výrazových a jeho hodnotu lze měřit jen tím, jak svému účelu vyhovuje. Jinými slovy, jazyk je nástroj a jeho hodnota je jako u každého nástroje úměrná míře, v níž se osvědčuje při plnění svého úkolu. Kultivovaný jazyk spisovný je nástroj jemný a neselhávající. Vyhovuje dobře každé z četných funkcí, v nichž se objevuje. Vyjadřuje přesně, plně a jasně postřehy a myšlenky sebe subtilnější. Je poddajným tlumočnickem citu a rozezpívává se každou melodií, na kterou jej mluvčí nebo pisatel naladí. Při tom – a to si je třeba zapamatovat pro mé výklady další – nekříží nikdy úmysly toho, kdo ho dovede užívat, falešnými asociacemi nebo skřípavým zbarvením. Jak je vidět, je vytríbenost jazyka něco, co lze poznat jen z jeho praktického užívání.“

Podporovanie stability spisovnej normy neznamenalo smerovanie k jej nivelizácii, k dosiahnutiu úplnej jednotnosti, teda k odstraňovaniu koexistujúcich prvkov, ktoré sa javia ako elementy rozkolísavajúce normu, a to preto, lebo by sa mohlo ísť proti funkčnej diferenciacii spisovného jazyka. Zdôrazňovanie tejto vlastnosti spisovného jazyka viedlo k budovaniu teórie funkčnej štylistiky. Vychádza sa z funkcií spisovného jazyka, ku ktorým sa priradujú funkčné jazyky, ktoré sa vyskytujú v jazykových prejavoch reprezentujúcich rozličné typy funkčných štýlov. Pôvodná schéma B. Havránka (op. cit., s. 67 – 69):

F u n k c e		F u n k č n í j a z y k y:
jazyka spisovného:		hovorový (konvers.)
1. komunikatívni	} sdělovací	pracovní (věcný)
2. prakticky odborná		vědecký
3. teoreticky odborná		básnický
4. estetická		

Funkčné štýly spisovného jazyka:

A. podľa konkrétneho cieľa prejavu:

1. praktické sdelenie, zpráva
2. vybídnutie (výzva), presvedčovanie
3. obecné poučenie (populárne)
4. odborné poučenie (výklad, dokazovanie)
5. kodifikujúce formulácie

B. podľa spôsobu prejavu:

intimné – verejné,
ústne – písomné;

ústne:	1. intimné: (monológ) – dialóg
	2. verejné: reč – diskusia
písomné:	1. intimné
	2. verejné: a) oznámenie, plakát
	b) prejav novinársky
	c) prejav knižný (revolučný)

Čo sa týka kodifikácie ako nástroja kultivovania spisovného jazyka, zdôrazňovalo sa teoretické poznanie jeho normy, jeho prameňa, t. j. priemerná literárna prax v poslednom polstoročí (nejde len o umeleckú literatúru) a jazykové povedomie intelektuálnej vrstvy jazykového spoločenstva prejavujúce sa v ústnej komunikácii. Berie sa zreteľ na to, že aj spisovný jazyk je dynamický jav, a teda kodifikácia nemá umelo zdržiavať jeho vývoj. Nemá ani podporovať prehlbovanie rozdielu medzi hovorovým a knižným jazykom, pôsobenie princípu priamočiarej pravidelnosti a ani úsilie o národnú osobitosť jazyka sa nesmie priečiť najvyššej zásade – funkčnosti jazykových prostriedkov. Princíp funkčnosti má teda riadiť aj kvalifikovanú jazykovú kritiku. Základným kritériom hodnotenia jazykových prejavov je adekvátnosť používaných jazykových prostriedkov so zreteľom na účel prejavov.

Súhrnne povedané, sledovaná teória spisovného jazyka a jazykovej kultúry sa konštituovala na základe antiromantického, univerzalistického a inštrumentálneho chápania tohto jazykového útvaru (porov. Daneš, 1996). Odmietala sa romantizmus puristov (hľadanie dokonalosti v minulosti), nacionalistická orientácia (upretosť na svojskosť) a do ohniska pozornosti sa dostáva jazyk ako nástroj (univerzálna vlastnosť jazyka), ktorý sa vyvinul na to, aby plnil isté funkcie, a preto ho treba zdokonaľovať v duchu funkčnosti. Výrazný racionálno-inštrumentalistický prístup k spisovnému jazyku mal za následok, že iné aspekty jazyka zostali v úzadí (postoje používateľov, ich emócie, iné funkcie spisovného jazyka a pod.).

1.1. OHLASY NA SLOVENSKU

Konštituovanie teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry založenej na idei funkčnosti malo na Slovensku odmietavý aj súhlasný ohlas. Výraznými

reprezentantmi protichodných ohlasov boli H. Bartek a L. Novák. V príspevku O správnosti jazykovej (1933 – 1934, s. 2 – 3) H. Bartek vnímal funkčný prístup takto: „V ostatnom čase je síce proti prílišnému historizmu odpor, najmä moderní českí lingvisti z Pražského lingvistického krúžku v knižke „Spisovná čeština a jazyková kultura“ postavili sa veľmi prudko proti metódám historickej čistoty jazyka. Ich radikálne stanovisko sotva bude mať skorý úspech, lebo český národ veľmi húževnate sa vinie ešte aj dnes k dávnej svojej minulosti ...“ Bartek neodmietal apriórne pražskú koncepciu, ale jej neaplikovateľnosť v slovenských podmienkach vyvodzoval z toho, že „z porovnaní základov dnešnej spisovnej češtiny a slovenčiny vyhodí veľmi jasne, že slovenský gramatikár musí posudzovať správnosť jazykovú s iného stanoviska ako gramatikár český. Ani nie 90-ročná tradícia spisovnej slovenčiny proti niekoľkostoročnej tradícii spisovnej češtiny požaduje už a priori rozličné kritériá pri stanovení metód jazykovej správnosti“ (tamže, s. 4). Napriek tomu, že práce H. Barteka majú črty svedčiacie o puristickom sklone, nachádzame v nich viac-menej skryté cenné inšpirácie. V jeho textoch venovaných otázke jazykovej správnosti sa implicitne naskoľujú otázky, ktoré v slovenskom jazykovom (najmä jazykovednom) prostredí sa núkajú do pozornosti aj dnes, lebo sú aktuálne, a to napriek tomu, že v príslušnej slovenskej lingvistickej produkcii sa to tak nejaví. Aj v tejto produkcii zostávajú tieto otázky na úrovni implicitnosti, čo vyplýva z toho, že v podstate sa permanentne reprodukovujú Bartekove idey o jazykovej správnosti, ktoré sa vnímajú ako priehľadné, logické a stále platné. Ich obsah uspokojuje záujemcu o odborný pohľad na jazykovú správnosť, a tak ako Bartek nepociťoval potrebu explicitne nastoliť isté otázky, ich aktuálnosť je utlmená aj v súčasných odborných kruhoch. Poukážeme na ne s presvedčením o ich reálnej aktuálnosti.

Bartekova predstava jazykovej správnosti je založená na prirodzenej orientácii na pôvodnosť a osobitosť spisovnej slovenčiny, pre ktorú ľahko našiel oporu v Štúrovej argumentovanej voľbe strednej slovenčiny ako základu spisovného jazyka Slovákov – Stredoslováci najviac zachovali pôvodnosť a osobitosť Slovákov. Už tu sa natíska fundamentálna otázka jazykovofilozofickej povahy: Z čoho vyplýva pocit potreby nositeľov istej kultúry aj jazyka orientovať sa na svoje korene? Odpoveď na túto otázku by mala tvoriť jazykovofilozofický rámec prístupu k spisovnej slovenčine. Jestvuje niečo ako etnický inštinkt? Nevstupuje do tohto javu aj mýtus? Tieto otázky sú zamerané na pochopenie konkrétnej (nielen všeobecnej) podstaty kolektívneho pocitu spomínanej potreby. Tieto otázky sa evokujú pri apercpcii Bartekových textov až na základe aktivizácie viacstupňových asociácií. Bližšia asocičná otázka sa dotýka identity jazyka.

V spomínanom príspevku (1933 – 1934, s. 4) pri spätnom pohľade na zasahovanie do spisovnej slovenčiny H. Bartek pripomína aj aktivity M. M. Hodžu: „Sám M. M. Hodža horlivo sa pridížal všeslovanského stanoviska, navrhoval prijímať a sám prijímal i bez potreby inoslovanské slová a väzby, pričom azda si ani neuvedomil, nakoľko podrýva *základy* (zdôraznil J. D.) spisovnej slovenčiny...“ Čiže prijímaním neslovenských prvkov môžu byť ohrozené základy spisovného jazyka. Vyššie spomenutý fakt, že sa v našom prostredí perma-

mentne reprodukuje Bartekove idey, v tejto súvislosti dobre ilustruje napríklad rozvinutý výrok zo súčasnosti – ide o reakciu na výskyt bohemizmov v súčasnej slovenskej próze: „Z hľadiska jazykovej kultúry sa nám vidí táto skupina slov najagresívnejšia a zároveň najnebezpečnejšia. Prirodzeným spôsobom rozkladá vedomie používateľov slovenčiny a dotýka sa priamo identity jazyka“ (Pisárčiková, 1995, s. 80). Tento výrok reprezentuje typickú reakciu v súčasnom prostredí jazykovej kritiky na Slovensku. Bartekov úsudok, že Hodža si neuvedomil následky svojho konania – podrývanie základov spisovnej slovenčiny –, sa tu objavuje v ideji o ohrození identity jazyka. Pritom je nápadné, že otázka identity jazyka sa v našom prostredí vôbec nerozoberá (na rozdiel od zahraničných vedeckých aktivít vo vzťahu k tejto otázke) a zdá sa, že sa nepociťuje ani potreba explicitne ju nadhodiť ako problém. Pravdepodobná príčina je, že pojem identita jazyka sa považuje za samozrejmy, jasný, pripisuje sa mu povaha axiómy, čo vyhovuje potrebe mať naporúdzí hotový nedotknuteľný argument pri posudzovaní výskytu neslovenských prvkov v spisovných slovenských komunikátoch. Vyhrotene povedané, axiomatické narábanie s týmto pojmom je spojené s latentnou tabuizáciou jeho analýzy, aby sa neohrozil pohodlný argument, ktorý navyše má značnú odrádzajúcu silu („Kto by sa odvážil spochybníť nevyhnutnosť ochrany identity spisovného jazyka?“ Implikáty sú jasné). Ak sa nepustíme do osvetľovania identity – a to v širšom filozofickom a sociálnovednom rámci –, zostávame odsúdení na petrifikované reakcie pri posudzovaní výskytu cudzích jazykových prvkov. Reflexia súčasného stavu ukazuje, že pred poznávacím prístupom k identite sa dáva prednosť štandardizovanému evalvačnému správaniu, ktoré je konformné s jednoduchou logikou, podľa ktorej nepotrebné, nefunkčné cudzie prvky atakujú identitu jazyka, a tá je dobrou oporou reflexného odporu nositeľov jazyka proti jej potenciálnemu narušeniu. Keď sa vychádza z presvedčenia, že pre dobro slovenského národa sa žiada pestovať zodpovedajúci diskurz, čiže treba dosiahnuť, aby Slováci mysleli v súlade s touto jednoduchou logikou, a teda aj hovorili o tomto jave v duchu tohto myslenia (a naopak, tým, že o ňom tak hovoria, ustalujú aj zodpovedajúce myslenie), potreba poznávania identity sa umŕtvuje. Lingvistika sa tu vymaňuje z poznávacieho procesu a jej meno sa stáva nástrojom udržiavania spomínaného diskurzu.

Citovaný výrok H. Barteka, že Hodža si neuvedomil, ako podrýva základy spisovnej slovenčiny, pokračuje takto: „... a odcudzuje ju pôvodnému cieľu: byť vyslovovateľkou života slovenského.“ A ďalej Bartek poukazuje na snahy „po očiste spisovnej slovenčiny, lebo reč – a hlavne spisovná reč – je ukazovateľom kultúrneho i politického života národa“ (op. cit., s. 6). Vnímame to ako ozvenu humboldtovského výkladu podstaty existencie jazykov, ktorý rozhľadný a (aj) lingvisticky kultivovaný H. Bartek bezpochyby poznal. Inde hovorí: „Dejiny mnohých spisovných rečí ukazujú, že boj proti slovníkovým cudzotám úzko súvisí s ustáľovaním spisovnej reči a so starostlivosťou o jej čistotu a pôvodnosť“ (1934 – 1935, s. 1). Základ riešenia otázky primeranej čistoty jazyka videl v poznaní, ktoré zachytáva touto tézou: „So vzrastajúcim uvedomovaním si pôvodnosti jazyka vzniká odpor proti zbytočným cudzím slovám“ (tamže,

s. 6). Čiže: starostlivosťou o čistotu jazyka sa udržiava pôvodnosť jazyka, čo je motivované tým, že v jazyku sa zračí život národa; silnejúce uvedomovanie si pôvodnosti jazyka je jej spoľahlivým ochrancom. Medzi riadkami Bartekovho výkladu čítame otázku: Čo vyplýva z relativizácie pôvodnosti k prvkom cudzieho pôvodu, „pri ktorých necítiť cudzoty“ (op. cit., s. 2)? Také prvky (*chlieb, kráľ, kňaz, žemľa* atď.), prirodzene, nevyučuje z jazyka ani Bartek, lebo „sú nenahraditeľné a... neuvedomujeme si ich pôvod“ (tamže). Čiže také prvky sú dobré, hoci sú len akoby pôvodné, aj ony sú „vyslovovateľkou“ života slovenského etnika. Pôvodnosť sa fiktivizuje, čím sa rozširuje extenzia kritéria pôvodnosti pri hodnotení výrazov. Fiktivizácia sa viaže na neuvedomovanie si cudzoty (prvok sa vníma tak, akoby bol pôvodný). Na druhej strane sa postuluje potreba uvedomovania si pôvodnosti ako rezistenčného faktora proti cudzote. Tento raz sa pôvodnosť odfiktivizúva, lebo sa abstrahuje od časovej progresívnosti, totiž od toho, že čo si teraz uvedomujeme ako cudzie, po čase sa štandardizuje ako necudzie. Nie je to tak, že fiktivizácia pôvodnosti vo vzťahu k minulosti zodpovedá reálnemu životu jazyka vôbec? Nie je to tak, že historická originalnosť jazyka je založená na fiktivizovanej pôvodnosti?

Ale Bartek pripomína aj to, že ide o „nenahraditeľné“ prvky cudzieho pôvodu, čím upriamuje pozornosť na ich potrebnosť, funkčnosť. Takže sme opäť pri známom čírom imperatíve: preberať len potrebné prvky. Nepotrebné sú tie, ktoré duplikujú dobrý reálny alebo potenciálny domáci ekvivalent. Bartek vyzdvihuje: „Pozornosť použitej jazykovedy obracia sa na zbytočné cudzie slová, ktoré nepotrebné vytískajú pôvodné domáce slová“ (op. cit., s. 3). Vynárajú sa dve ďalšie otázky: Čo sa stalo, keď v minulosti vytisol nejaký cudzí výraz domáci prvok? Reálny jazykový život ukazuje, že sa to udialo v rámci normálneho jazykového procesu, ktorý je v istom aspekte riadený princípom fiktizovanej pôvodnosti. Ďalšia otázka, ktorá je aj v súčasnosti najviac na povrchu a ktorá najtransparentnejšie demonštruje lingvistické vnímanie výskytu cudzích prvkov v spisovnej slovenskej komunikácii, znie: Ako vyzerá reálna dynamika diferencovaného používania spisovného jazyka? Od objasnenia tejto otázky závisí adekvátnosť posúdenia funkčnosti či nefunkčnosti použitého cudzieho prvku. V tejto súvislosti je nápadné, že pri kritike používania takých prvkov v slovenskom prostredí sa nepracuje s pojmom situačná norma, resp. situačný štandard (porov. nižšie). Uznáva sa síce, že používanie spisovnej slovenčiny sa diferencuje, v pozornosti je aj dlhší časový úsek fungovania tohto útvaru z tohto hľadiska, ale pohľad na tento jav sa ohraničuje perspektívou klasických funkčných štýlov. Vyhrotene povedané, dynamika lingvistického nazerania zaostáva za dynamikou diferenciacie používania spisovnej slovenčiny. Namiesto obrátenia pozornosti na poznávanie dynamiky diferenciacie a vyvodzovania fundovaných dôsledkov prejavu tejto dynamiky sa hodnotia zo zafixovanej pozície. Veľmi rýchlo sa usúdi, že daný cudzí výraz je nefunkčný, pretože máme reálny alebo potenciálny domáci ekvivalent. Akoby sa tu nepociťovala potreba ďalšieho poznávania, ba ešte viac, už pokus o iniciovanie ďalšieho skúmania sa vníma ako pseudovedecká kamufláž úsilia o podporu cudzoty v spisovnej slovenčine, a teda o jej poškodzovanie. Obava z následkov

poznávania je celkove zaujímavý psychologický jav v oblasti vedy – v tomto prípade je tu navyše niečo veľmi špecifické.

Poučné je Bartekovo uvažovanie o jazykovom cite, ktorý vyzdvihuje ako najdôležitejší činiteľ v spisovnom úze. Problém však videl v „keby“: tento faktor by bol najspoľahlivejšou oporou správnosti, keby používatelia spisovnej slovenčiny mali jednotný jazykový cit. Lenže „jazykový cit... u nás je jednotný len v základných veciach, v podrobnostiach je až priveľa odchýlok a nepresností. Preto jazykový cit nemôže nám byť *nateraz* (zdôraznil J. D.) jedinou spoľahlivou oporou pri riešení otázok správnosti jazykovej“ (Bartek, 1933 – 1934, s. 6). Odvtedy ubehlo viac ako sedemdesiatpäť rokov a tento Bartekov náhľad na jazykový cit sa reprodukuje v rozličných formulačných podobách – „nateraz“ platí naďalej. A tak sa navodzuje otázka, či niekedy bude jazykový cit jedinou spoľahlivou oporou. Keď si opäť pripomenieme Bartekovu tézu, že so vzrastajúcim uvedomením si pôvodnosti jazyka vzniká odpor proti zbytočným cudzím slovám, vybavuje sa nám trojica pojmov, a to jazykový cit, jazyková uvedomenosť, spisovný jazyk. V Bartekovom duchu môžeme povedať, že keď pri používaní spisovného jazyka nestačí jazykový cit, nastupuje jazyková uvedomenosť. Nie je ťažké vyhmatať tu implicitnú otázku týkajúcu sa charakteristiky spisovného jazyka so zreteľom na opozíciu prirodzený jazyk : umelý jazyk. Platí úmera: čím menej sa spisovný jazyk vedome kontroluje, tým vyššia je miera jeho prirodzenosti (a naopak). Na Bartekovu implicitnú otázku, kedy bude jazykový cit jedinou spoľahlivou oporou pri riešení otázok jazykovej správnosti, ponúka sa odpoveď, že vtedy, keď sa ustália podmienky, za ktorých sa spisovný jazyk môže prejaviť ako prirodzený jazyk, pravda, prirodzený jazyk svojho druhu. Môžeme si položiť otázku, či už také podmienky nastali, a teda či smerujeme k tomu, že vystačíme s jazykovým citom ako oporou jazykovej správnosti. Prirodzene, neočakávame, že všetci Slováci budú mať totožný jazykový cit, veď v tom prípade otázka jazykovej správnosti by sa ani nenastolovala. Očakávať môžeme to, že v podmienkach prirodzenosti jazykový cit signifikantnej časti používateľov spisovného jazyka, ktorá zahŕňa veľmi široký okruh slovenskej populácie, sa vyznačuje takou mierou diferencovanosti, ktorá zodpovedá prirodzenému jazyku. Táto diferencovanosť a súčasne aj interakčné vyrovnávanie sa s ňou sa prejavuje v prirodzenom spisovno-jazykovom úze.

Všimnime si tento výrok H. Barteka (op. cit., s. 6 – 7): „Odvolávať sa naň (na jazykový cit – pozn. J. D.) smieme iba vtedy, ak ním zistené jazykové faktá shodujú sa s dobrým spisovným úzom a s ľudovou rečou.“ To, že dal do súvislosti jazykový cit, spisovný úzus a ľudovú reč, vnímame ako jeho intuitívne implicitné prognózovanie cesty spisovného jazyka k prirodzenosti. Vyzdvihuje, že „ľudová reč ... tvorí základný rečový fond spisovného jazyka dáva spisovnej reči základné jazykové prvky, ba i vývinové tendencie, ona tvorí jadro spisovnej reči“ (op. cit., s. 7). Čo keby sme si položili otázku, či po toľkých desaťročiach od týchto výrokov nestáva sa spisovná reč naplno ľudovou rečou, pravdaže, ľudovou vyššieho vývinového stupňa, a teda či ľudová reč, spisovný úzus a jazykový cit sa neocitajú vo vzťahu aproximačnej kongruencie? L. No-

vák uvažoval v duchu pražského funkčného štrukturalizmu, a tak pri otázke rozlišovania jazyka a nárečia vychádza z toho, že „pre teoretickú modernú lingvistiku je teda jediným kritériom rozlišovania jazyková funkcia a vnútorná jazyková štruktúra, ktorá sa tejto funkcii neustále prispôsobuje“ (Novák, 1935, s. 102). Aj on si uvedomoval, že spisovný jazyk má inú funkčnú motiváciu ako ľudový jazyk, z čoho vyplýva naliehavá potreba ustálenia jeho normy, ako aj nevyhnutnosť permanentného prispôsobovania jeho gramatického a lexikálneho systému vyjadrovacím potrebám viazaným na to, čo prináša civilizačný a kultúrny rozvoj spoločnosti. Keďže ľudový jazyk neviaže na seba také potreby, nevyžaduje takú normovanosť (kodifikáciu) a, prirodzene, nerozvíja svoje výrazové prostriedky vo vzťahu k funkciám, ktoré mu nie sú vlastné. Okrem iného z toho vyplýva, že „spisovná slovenčina je spisovný jazyk a nie nárečie, práve taký spisovný jazyk ako spisovná čeština, spisovná poľština, spisovná ruština atď.“ (op. cit., s. 105).

1.2. ROZVÍJANIE TEÓRIE

Pri rozvíjaní pražskej funkčnej koncepcie sa pociťovala potreba explicitnejšie uchopiť okruh javov zahrnutých do extenzie pojmu jazyková kultúra. Pojem sa extenzionálne špecifikoval takto (Jedlička, 1979, s. 13):

1. jazykové javy – týka sa ich jazyková kultúra vo vlastnom zmysle;
2. rečové javy, javy jazykových prejavov – ide o kultúru reči.

Obidva druhy sa ešte diferencujú:

- a) kultúra ako stav, čiže úroveň jazyka a reči;
- b) kultúra ako činnosť, t. j. pestovanie (kultivovanie) jazyka a reči.

Kým predmetom kultúry jazyka (zahŕňajúcej stav aj činnosť) je spisovný jazyk, kultúra reči sa neobmedzuje na spisovné prejavy. Problematika jazykovej kultúry sa tak rozširuje a pozornosť sa upriamuje aj na otázku výskytu nespisovných prvkov v spisovných (verejných) prejavoch, čo zasa stimulovalo k osvetľovaniu hranice medzi spisovnými a nespisovnými jazykovými prostriedkami, a teda aj k nazeraniu na spisovný jazyk ako na jeden z útvarov národného jazyka (porov. nižšie).

Teória sa rozvíjala súbežne s riešením aktuálnych otázok jazykovej kultúry v daných podmienkach príslušného jazykového spoločenstva. Poukazovalo sa na to, že problematika jazykovej kultúry každého spisovného jazyka je spojená s problematikou jazykovej situácie. Týmto termínom sa konceptualizovalo, ako isté jazykové, resp. komunikačné spoločenstvo (štruktúrované sociálne, regionálne aj generačne) využíva útvary národného jazyka (spisovný jazyk, nárečia, bežný hovorený jazyk a pod.) v rozličných komunikačných sférach, teda v odbornej, publicistickej, umeleckej sfére a pod. Významné je to, že koexistencia útvarov národného jazyka (do jazykovej situácie možno však zahrnúť aj koexistenciu jazykov) vedie k interferencii prostriedkov z jednotlivých útvarov, a teda k vzájomnému ovplyvňovaniu ich noriem (Jedlička, 1979, s. 18). Skúmanie štruktúry jazykovej situácie a jej dynamiky sa stalo prirodzenou súčasťou osvetľovania problémov jazykovej kultúry. Poznanie jej špecifickosti je predpokladom spoznania špecifickosti spisovného jazyka a jeho kultúry.

Jedným z momentov jazykovej kultúry, ktorý zostal v konštitučnej fáze funkčnej teórie v úzadí, sú postoje používateľov a hierarchizácia hodnotiacich kritérií. Analýza týchto momentov znamenala výrazný vklad do rozvíjania teórie. Ide o vklad F. Daneša (1979). Vychádza z toho, že zistenie skutočných postojov jazykovej society k vlastnému jazyku, k spisovnému jazyku aj iným útvarom národného jazyka, k procesom, ktoré v nich prebiehajú, k zmenám a vývojovým tendenciám, k jednotlivým jazykovým prostriedkom aj k spôsobom ich používania v komunikácii je závažnou podmienkou efektívnosti jazykovokultúrnych aktivít. Postoje sa prejavujú v kontrastoch, z ktorých najzávažnejšie sú:

- a) racionálny vz. neracionálny postoj; emocionálny postoj má posilňovať racionálny (nie však antiracionálny) postoj;
- b) názory na spisovný jazyk (resp. presvedčenia) vz. skutočné jazykové správanie, čiže realistický vz. ideálny postoj;
- c) skutočné podnety jazykového správania a názory vz. proklamované motívy správania a názory (používatelia niekedy idealizujú podnety, ktoré sa im javia ako spoločensky ťažko prijateľné);
- d) rezistentný postoj k zmenám vz. akceptačný postoj; súvisí s dynamikou jazyka a zachovávaním jeho identity;
- e) izolacionizmus vz. univerzalizmus, t. j. divergentná vz. konvergentná tendencia; postoj podporujúci separáciu spisovného jazyka vz. postoj konformný s medzijazykovými kontaktmi spojenými s obohacovaním spisovného jazyka;
- f) jednotnosť (uniformita) vz. variantnosť; ide o funkčne regulovanú variantnosť oproti predstave rigidne stabilného spisovného jazyka.

Jazykové spoločenstvo je nastavené na uvedenie týchto protikladov do relatívnej (dynamickej) rovnováhy prostredníctvom istého hodnotového vzorca (systému hodnôt). Takýto vzorec nie je univerzálny, lebo závisí od danej sociolingvistickej situácie, ktorá zahŕňa celkový stav spisovného jazyka, jeho pomer k ostatným zložkám národného jazyka, ako aj spoločenské podmienky, v ktorých funguje. Predpokladá sa, že v každom spoločenstve v istej dobe koexistuje viacero vzorcov, ktoré si konkurujú, ale spravidla jeden je dominantný.

Ďalším príspevkom k rozvíjaniu teórie citovaným autorom je rozbor hodnotiacich kritérií používaných pri kodifikácii normy spisovného jazyka. Ide o kritériá, ktoré vyplývajú z objektívnych vlastností tohto jazykového útvaru podmieňujúcich jeho efektívne fungovanie. Z tohto hľadiska ako relevantné sa ukazujú tri vlastnosti: (1) inštitucionálnosť, (2) inštrumentálnosť a (3) systémovosť spisovného jazyka. Platí, že „každé spoločenství lidí potřebuje relativně jednotný účinný nástroj komunikace; k tomu cíli vyvine a postupně dále vypracovává sémiotický (znakový) systém, který vzhledem k jeho společenské důležitosti (potřebnosti) institucionalizuje“ (Daneš, 1979, s. 86).

Osobitným problémom je dynamika jazykového systému: má sa zistiť, v akom vzťahu je daný dynamický jav v súlade s vývojovými tendenciami. Vzhľadom na to, že odhalená vývojová tendencia umožňuje len všeobecnú prognózu (skutočný vývin jednotlivostí sa nedá predvídať s potrebnou istotou), z jej zistenia sa vyvodzuje kodifikačný záver so slabou normatívnou si-

lou (daný jav sa „pripúšťa“). Závažné je, že autor zdôvodnil hierarchiu hodnotiacich kritérií – normovanosť (vžitosť), funkčná adekvátnosť, systémovosť (podrobnejšie v kapitole o kodifikácii). Táto hierarchia sa uplatňuje v normálnej sociolingvistickej situácii.

V rozvíjaní teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry sa odrážali zmeny v jazykovej a sociolingvistickej situácii. Po ére „dobrého autora“, resp. „priemeru literatúry v poslednom polstoročí“ sa opäť vynorila otázka, kde treba hľadať pramene spisovnej normy. Otázka upriamila pozornosť na historickú líniu pohybu spisovného jazyka. V tejto línii sa dajú vymedziť tri úseky:

(1) Spisovný jazyk je knižný, literárny jazyk, teda obmedzený na písaný jazyk. Naznačuje to aj motivácia „spisovný“. Pri tomto vymedzení výraz „spisovný jazyk“ je už historizmom. Spisovný jazyk vznikol na základe potreby jednotného komunikačného prostriedku v období, keď socioekonomické podmienky vyžadovali bezporuchovú komunikáciu v relevantných sférach života spoločnosti. Bola to sféra administratívnej komunikácie súvisiacej so spravovaním štátu, sféra právnej komunikácie súvisiacej aj so sférou obchodného styku, sféra literárneho umenia a, pravdaže, sféra žurnalistickej komunikácie, keď sa objavili noviny. Boli to komunikačné sféry, v ktorých dominoval písomný styk, takže prvotná potreba spisovného jazyka sa viazala na grafickú komunikáciu. Spisovný jazyk sa konštituoval pre potreby tejto komunikácie, čo ovplyvnilo aj jeho štruktúru (najmä lexikálnu a syntaktickú). Nositeľmi tohto jazyka boli len komunikanti v spomínaných sférach, čiže spisovný jazyk mal svoju privilegovanú sociálnu bázu. Pravda, členovia tohto sociálneho zoskupenia sa vyznačovali diglosiou alebo aj bilingvizmom, čo nezostalo bez následkov pre spisovný jazyk. Vnášanie prvkov z iných existenčných foriem jazyka, resp. z iných jazykov sa stalo prirodzenou súčasťou používania spisovného jazyka. Od počiatku existencie spisovného jazyka platí, že jeho hranice sú otvorené (ako hranice všetkých variet národného jazyka), že jeho rozvíjanie prebieha v interakcii s ostatnými jazykovými útvarmi, ako aj v kontakte s inými jazykmi.

(2) Spisovný jazyk je útvar, ktorý sa uplatňuje v písaných aj hovorených verejných prejavoch v rozličných komunikačných sférach. Toto vymedzenie sa vzťahuje na tú fázu rozvíjania spisovného jazyka, ktorá je spätá s rozšírením oblasti verejnej komunikácie, a to písanej aj ústnej (sféra politiky, kultúry, vzdelávania, vedy a pod.). Spisovný jazyk v tomto vymedzení zahŕňa písomnú aj ústnu podobu. Ide o dve formy spisovného jazyka, pretože hovorený spisovný jazyk nie je, prirodzene, mechanickým transponovaním písaného jazyka do ústnej podoby. Písaný a hovorený jazyk sa uplatňujú v odlišných komunikačných podmienkach, čo sa prejavuje aj v odlišnostiach v ich stavbe. Dôležité je (a) rozšírenie technických možností verejnej ústnej komunikácie (rozhlas, televízia) a (b) rozšírenie sociálnej bázy spisovného jazyka (počtu jeho aktívnych používateľov). Znamená to, že do rozvíjania spisovného jazyka sa čoraz výraznejšie zasahuje z pozície hovoriacich a že spisovný jazyk sa ďalej stvára a hodnotí prostredníctvom jazykovej praxe a na základe jazykového povedomia výraznejšej časti nositeľov národného jazyka.

(3) Spisovný jazyk je útvar, ktorý sa uplatňuje vo verejných prejavoch aj v prejavoch v sfére bežného dorozumievania (v neformálnych prejavoch). Najmä školskou výchovou sa sociálna báza spisovného jazyka rozšírila natoľko, že sa stal duchovným vlastníctvom drvivej väčšiny spoločnosti, a spisovný jazyk sa natoľko upevnil v jazykovom povedomí jej členov, že sa používa aj v sférach neverejnej komunikácie (pri bežnom pracovnom styku aj v bežnej mimopracovnej komunikácii). Za týchto podmienok sa spisovný jazyk ešte viac diferencuje, a to jeho písomná aj hovorená podoba, a jeho rozvíjanie je ovplyvnené novými okolnosťami jeho používania.

V pozadí uvedených troch vymedzení spisovného jazyka je zovšeobecnená vývinová línia tohto jazykového útvaru. Na tejto línii pozorujeme, že v odlišných socioekonomických podmienkach sa aktualizujú isté stránky spisovného jazyka. V konštitučnom období spisovného jazyka, keď sa reagovalo na potrebu jednotného komunikačného nástroja, aktualizovala sa jeho integračná stránka. Možnosť vzájomnej výmeny informácií je predpokladom fungovania spoločnosti na istom stupni civilizačného a kultúrneho rozvoja. V období, keď sa integrované jazykové spoločenstvo začína diferencovať v rozličných aspektoch, aktuálnou sa stáva diferenciačná stránka spisovného jazyka. Aktualizáciou tejto stránky sa spisovný jazyk otvára voči jazykovému úzu, stáva sa „vnímavým“ voči tomu, aké prostriedky sa ustálili v rečovej praxi. Spisovné jazyky sa však nesprávajú rovnako vo vzťahu k úzu. Z tohto hľadiska sa spisovné jazyky dajú priradiť k týmto typom:

- a) univerzalistický typ, ktorý je otvorený voči úzu v optimálnej miere (je liberálny voči úzu);
- b) intencionálny typ, ktorý je orientovaný na prestížne prostriedky (z úzu prijíma prostriedky, ktoré používatelia pociťujú ako prestížne);
- c) integračný typ, ktorý je orientovaný na užší spisovný úzus (je tu tendencia usmerňovať jazykovú prax v duchu tohto úzu);
- d) rezistentný typ, ktorý je orientovaný na zachovanie daného stavu (konzervatívny typ).

Ako závažný faktor určujúci status spisovného jazyka a náhľady naň sa ukázalo rozširovanie jeho sociálnej bázy, čiže jeho demokratizácia. Práve narastanie počtu aktívnych používateľov spisovného jazyka aktualizovalo otázku prameňa zisťovania spisovnej normy (Jedlička, 1978, s. 59 – 69). Keďže používatelia netvorili homogénnu societu, otázka sa špecifikovala: Kto patrí k vlastnej základni spisovnej normy? Aká reštrikcia je primeraná? Do pozornosti sa dostala vzorová spisovná norma, resp. vybraná jazyková prax (Ružička, 1967). Prameň sa teda hľadal v súbore jazykových prejavov, v ktorých sa značí typická manifestácia spisovnej normy. Zistilo sa, že sa postupne oslabuje vplyv jazyka umeleckých textov na utváranie spisovnej normy a na upevňovanie jeho povedomia a oproti tomu narastá vplyv a pôsobenie jazyka odborného (predovšetkým populárnoodborného) a jazyka publicistiky (nielen písaného, ale aj hovoreného; Jedlička, 1978, s. 61). V súbore týchto textov sa hľadala opora zisťovania spisovnej normy.

1.3. KOMUNIKAČNÝ PRÍSTUP K SPISOVNÉMU JAZYKU

Vysoký stupeň demokratizácie spisovného jazyka stimuloval ku komunikačnému prístupu: do verejnej komunikácie vstupuje čoraz širší okruh používateľov s rozličným jazykovým zázemím. Do pozornosti sa dostáva otázka, ako prebieha dorozumievanie vo verejnej komunikačnej sfére a čo sa deje so spisovným jazykom v podmienkach jeho vysokostupňovej demokratizácie. Aktualizovala sa otázka vzťahu spisovného jazyka k ďalším útvarom národného jazyka. Predpokladom jej objasňovania je vymedzenie útvarov národného jazyka, teda variet, ktoré fungujú v jazykovej komunikácii daného spoločenstva. Výskumy sa sústredili na stratifikáciu národného jazyka a na normu z komunikačného pohľadu.

J. Horecký (1979; 1982) načrtnol takúto stratifikáciu slovenského národného jazyka:

1. celonárodné formy:
 - a) spisovná forma
 - b) štandardná forma
 - c) subštandardná forma
2. nadnárečová forma
3. nárečová forma
4. umelecký jazyk.

Spisovný jazyk nestráca ani v tejto stratifikácii svoju dôležitosť, ale následkom toho, že aktívnymi účastníkmi verejnej komunikácie je široký okruh používateľov s rozličným jazykovým zázemím, a teda komunikácia nezahŕňa len kodifikované jazykové prostriedky, prestáva byť takým jednotiacim a charakterizačným prvkom jazykového spoločenstva ako v konštitučnom období spisovného jazyka, keď jeho integračná rola bola zreteľná, a do povedomia sa čoraz viac dostáva národný jazyk. Ukazuje sa, „že prirodzeným rámcom komunikačného spoločenstva je národný jazyk... V starších obdobiach sa za znak národa pokladal ... spisovný jazyk, jazyk jeho literatúry v najširšom zmysle. S rozvojom technických možností, ale aj spoločenských podmienok pre šírenie hovoreného slova však táto charakterizačná funkcia spisovného jazyka zreteľne ustupuje do úzadia a jej miesto zaujímajú také formy národného jazyka, v ktorých sa tak úzkostlivo nedodržiava norma spisovného jazyka“ (Horecký, 1979, s. 17). Myslí sa predovšetkým na štandardnú formu, ktorá sa tak rozšírila, že sa stala základnou formou realizácie národného jazyka. Súvisí to aj s dominanciou jej hovorenej podoby, ktorá sa vyznačuje uvoľnenejšou normou. Z opozície spisovná forma : štandardná forma vyplýva možnosť pri kodifikácii uvažovať o rigoróznnej a tolerantnej norme. Za hranicou tolerantnej normy je subštandardná forma, ktorá vykazuje už silné príznakové prvky, také, ktoré používatelia vnímajú (pociťujú) ako opozičné voči štandardným prvkom (ilustračný príklad: spis. *dostať* – štand. *obdržať* – subštand. *kecať*). Osobitosť umeleckého jazyka spočíva v tom, že sa v ňom uplatňujú prostriedky zo všetkých útvarov národného jazyka, resp. aj také, ktoré sa tradujú ako nesprávne. V pozadí takéhoto prístupu k spisovnému jazyku je zvýšený dôraz na to, že „norma spisovného jazyka teda vzniká u používateľov spisovného

jazyka a je vecou samých používateľov spisovného jazyka“ (Pauliny, 2000, s. 10) a „úloha jazykovedcov pri utváraní normy spisovného jazyka je dosť obmedzená a v zásade trpná“ (tamže, s. 11).

Komunikačný prístup rozšíril perspektívu nazerania na normu. V pozornosti nie sú už len systémové (jazykové, útvary) normy, ale normy komunikačné (Jedlička, 1981). Kým systémové normy zahŕňajú jazykové prostriedky a pravidlá, ktoré jazykové spoločenstvo prisudzuje jazykovým útvarom ako im vlastné, komunikačné normy sa vytvárajú konvencionalizáciou jazykových (aj mimojazykových) prostriedkov v istých komunikačných podmienkach. V súvislosti s týmito podmienkami sa pozornosť upriamila na komunikačné sféry. Rozlišuje sa medzi funkčnými a situačnými komunikačnými sférami. Funkčné komunikačné sféry sa zhodujú so sférami spoločenskej činnosti (sféra vedy, umenia, verejnej správy a riadenia a pod.), čiže ide o sociálne koreláty funkčných štýlov. Situačné komunikačné sféry sa týkajú prostredí, v ktorých komunikácia prebieha (na celoštátnej, regionálnej alebo miestnej úrovni, ako aj v skupinách). Vymedzením týchto sfér sa špecifikovala komunikačná zložka jazykovej situácie (zahŕňa ešte jazykový a sociálny komponent). Pri poznávaní komunikačnej normy sa zisťuje distribúcia útvarov národného jazyka v danej situačnej komunikačnej sfére; zisťuje sa, čo je dominantné, typické v tejto sfére. Táto norma sa totiž vyznačuje zmiešaným jazykovým charakterom komunikačných aktov – je poznačená interferenciou prvkov z rozličných útvarych noriem. K základným typom noriem jazykovej komunikácie sa ešte priradujú štýlové normy, pričom výklad funkčných štýlov sa nemusí obmedzovať na spisovný jazyk (ako sa to tradične robilo). Začalo sa rozlišovať medzi hovorovým štýlom ako štýlovým útvarom spisovného jazyka a bežným hovoreným jazykom, ktorý je určený súborom črt označovaným ako komplexná hovorenosť (v protiklade s komplexnou písanosťou): spontánnosť, situačnosť, neverejnosť, neoficiálnosť, resp. dialogickosť. Zaviedol sa pojem hovorovosť vzťahujúci sa na vlastnosť jazykových prostriedkov súvisiacu s ich spätosťou s ústnymi prejavmi používateľov spisovného jazyka. Hovorovosť sa ukazuje ako silný dynamizujúci faktor spisovného jazyka, lebo „cez filter hovorovosti vstupujú do systému spisovného jazyka jazykové prostriedky z bežného hovoreného jazyka, resp. z nespisovných útvarov diferencovaných profesionálne, sociálne a územne“ (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 297 – 298).

V PLK spisovný jazyk sa dával do protikladu s ľudovým jazykom, a tak sa osvetlila špecifickosť spisovnej normy a zdôvodnila sa potreba intervencie do nej, potreba kultivácie tohto jazykového útvaru prostredníctvom kodifikácie. Neskôr sa (a) z opozície spisovný jazyk : nespisovný jazyk (nárečia) vyvodzovali ďalšie závery a (b) do opozície sa vtiahli ďalšie útvary národného jazyka.

(a) Na protiklad spisovná varieta vz. nespisovná varieta treba nazeráť z funkčného aj štruktúrneho hľadiska (Vachek, 1977). Ukazuje sa, že kým z funkčného stanoviska je základovým útvarom nespisovná varieta a nadstavbovou formou spisovný jazyk, zo štruktúrneho zorného uhla je to naopak. Variety sa posudzujú na základe ich situačne funkčnej a štruktúrne funkčnej primeranosti. V prvom prípade ide o primeranosť jazykových prostriedkov

vo vzťahu k mimojazykovým situáciám (ako zodpovedajú potrebám viazaným na situácie), kým v druhom prípade primeranosť sa týka štruktúrnej rovnováhy, vyváženosti jazykového systému, čím sa myslí také usporiadanie jednotiek jazykového systému, ktoré je potrebné na to, aby systém mohol plniť úlohy spojené so situačnou jazykovou komunikáciou. Z funkčného hľadiska je nespisovná varieta základová preto, lebo slúži bežnej, každodennej, praktickej komunikácii, ktorá tvorí základnú vrstvu našej interakcie. Spisovná varieta je nadstavbová, lebo členom jazykového spoločenstva sprostredkúva najvyššie civilizačné a kultúrne hodnoty. Zistilo sa, že nespisovná varieta je spravidla štruktúrne dôslednejšia (vyvázenejšia) ako spisovná varieta, v systéme ktorej je viac okrajových, periférnych prvkov, takže z tohto hľadiska je nadradená (nadstavbová). Takáto protichodná hierarchizácia týchto jazykových variet sa vysvetľuje tak, že periférne prvky v spisovnej variete fungujú ako signály vyššieho, špeciálnejšieho charakteru tejto nadstavbovej variety, kým ich neprítomnosť, resp. nižší počet signalizuje funkčnú nešpecifikovanosť základovej nespisovnej variety. Komunikácia v základných životných situáciách vyžaduje čo najväčší možný stupeň štruktúrnej vyváženosti, čo najjednoduchšiu realizáciu prvkov danej štruktúry. Vychádza sa z toho, že keď sa v spisovnej variete udržiavajú periférne prvky, majú nejakú špecifickú funkciu. Keďže nespisovná varieta zahŕňa niekoľko existenčných foriem jazyka, treba počítať s tým, že z funkčného hľadiska nie sú všetky formy v rovnakej miere „základové“.

(b) Na základe istých empirických údajov z komunikácie v rámci národného jazyka sa stanovili isté parametre ako porovnávací základ na vymedzenie jeho útvarov. Štruktúra národného jazyka (niekedy označovaná ako diasystém) sa potom zobrazuje podľa schémy opozičných príznakov (Jedlička, 1978, s. 38 – 40):

- I.
 1. ústna forma, ústnosť – písaná forma, písanosť
 2. priamy kontakt komunikantov – nepriamy kontakt komunikantov
 3. dialogický charakter prejavu – monologický charakter prejavu
 4. situačná zakotvenosť prejavu – situačná neviazanosť prejavu
 5. súkromný charakter prejavu – verejný charakter prejavu
 6. neoficiálny charakter prejavu – oficiálny charakter prejavu
 7. spontánnosť prejavu – pripravenosť prejavu
- II.
 8. regionálne obmedzenie útvaru – celospoločenská platnosť útvaru
 9. vymedzená skupina používateľov – nevymedzená skupina používateľov
- III.
 10. jednotnosť normy – regionálna variantnosť normy
 11. kodifikovanosť normy – nekodifikovanosť normy
 12. štýlová diferencovanosť – štýlová jednoliatosť.

Ako sú zastúpené tieto príznaky v útvaroch (vyhranených alebo len formulovaných sa), závisí od špecifickosti jazykovej situácie a zastúpenosť sa, pravdaže, diferencuje aj v rozličných vývinových obdobiach národného jazyka. Nejde o strohý protiklad +príznak : -príznak, ale o rozličný stupeň, odlišnú intenzitu zastúpenosti. Čím zreteľnejšia je zastúpenosť príznakov, tým vyhranenejší je

daný jazykový útvar. Poznamenávame, že poukazovanie na stupeň, intenzitu zastúpenosti je smerovka k prototypovému vymedzovaniu útvarov.

Pri zobrazovaní štruktúry národného jazyka do pozornosti sa dostáva otvorenosť spisovnej variety voči iným útvarom, a tak sa nastoľuje otázka jej hranice (Kočiš, 1986; Horecký, 1988). Teória reagovala – rozporne – na to, že „aj bežní používatelia spisovného jazyka, no najmä jeho profesionálni používatelia sa dovolávajú rozširovania tzv. dolnej hranice spisovného jazyka čiže hranice smerom k nespisovným útvarom, dovolávajú sa rozšírenia spisovného jazyka najmä v oblasti hovorového vyjadrovania, a to z toho dôvodu, aby spisovná slovenčina mohla adekvátnejšie slúžiť komunikatívnym potrebám celej spoločnosti“ (Kočiš, 1986, s. 175).

1.4. RETROSPEKTÍVNE HODNOTENIE TEÓRIE PRAŽSKÉHO LINGVISTICKÉHO KRÚŽKU

Autorita PLK bola taká vysoká, že dlho bola imúnna voči kritickej analýze. Až po desaťročiach sa objavuje monografia s kritickým hodnotiacim pohľadom na základy teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry u nás z pera Z. Starého (1995). Autor konštatuje, že po 50-60-ročnom uplatňovaní tejto koncepcie v praxi, teda po vyše polstoročnom kultivovaní spisovnej češtiny zostáva napätie medzi ňou a živou jazykovou praxou. Vytýčený cieľ sa nielenže nedosiahol, ale proklamovaná méta, ako sa zdá, sa ešte viac vzdialila. Toto zistenie je nám známe aj vo vzťahu k slovenskej jazykovej situácii. Vyhrotenie sa formuluje ako „havarijný stav“ jazykovej praxe z hľadiska jazykovej kultúry. Potiaľ by toto zistenie nebolo až také prekvapujúce, lebo o tomto stave sa už veľa povedalo. Istý šok však vyvoláva záver analýzy, podľa ktorého musíme priznať, že funkčná koncepcia jazykovej kultúry, o ktorú sa opierala kultivačná činnosť zameraná na spisovnú češtinu (a my vieme, že aj na spisovnú slovenčinu), zlyhala. Tento záver vyznieva až kacírsky. Ak hovoríme o príčinách „havarijného stavu“, hľadáme ich v nedostatkoch jazykovovýchovej práce a v rozličných faktoroch, ktoré ovplyvňujú používateľov jazyka, ale sotva nám napadne pochybovať o teórii jazykovej kultúry, ktorú uplatňujeme v kultivačnej činnosti. Čo by v nás vyvolala provokačná otázka, či onen „havarijný stav“ nie je následkom zlyhania našej koncepcie jazykovej kultúry?

Pochybnosť Z. Starého o primeranosti funkčnej koncepcie jazykovej kultúry je výsledkom kritického rozboru teórie, ktorá sa kontinuálne rozvíjala ako adekvátna teória. Kritický pohľad ho privádza k záveru, že (1) teória jazykovej kultúry PLK má „osudné“ spoločné črty s českým purizmom, ktorý bol touto teóriou programovo negovaný, že (2) táto teória nebola vlastne ani teóriou, lež doktrínou a že (3) neúplný funkčný prístup k otázkam jazykovej praxe neodstraňuje rozpor medzi spisovným jazykom a živou jazykovou praxou. Sledujeme, na základe čoho dospel autor k týmto záverom.

Pražská škola budovala svoju koncepciu jazykovej kultúry v polemike s purizmom. Ako sme si už pripomenuli, purizmus zasahoval do jazykovej praxe na základe historického, nacionálneho a estetického hodnotiaceho kritéria. Pretože puristické zásahy do jazykovej praxe na podklade týchto kritérií vytlačali z nej

prostriedky, ktoré boli už vžitú, zafixované v úze, a teda – podľa predstaviteľov PLK – vyhovujúce z hľadiska vyjadrovacích potrieb, puristické cibrenie jazyka sa dostávalo do konfliktu so schopnosťou jazyka vyhovieť vyjadrovacím potrebám jeho používateľov. Z toho sa vyvodzovalo, že keby zásahy neboli v rozpore s týmito potrebami, odstránil by sa aj rozpor medzi jazykovou praxou a spisovnou normou, resp. kodifikáciou. Prirodzenou reakciou protagonistov PLK bolo, že vyjadrovacím potrebám prisúdili rozhodujúcu úlohu pri regulácii zásahov do jazyka. Dominantným regulátorom kultivácie jazyka sa stalo funkčné kritérium. Toto kritérium malo zaručiť, že výsledkom jazykovej kultivácie bude optimálna zhoda spisovnej normy s jazykovou praxou. Polstoročná prax ukázala, že predpoklad sa nesplnil. Postupne sa dostaneme k vysvetleniu, ktoré sme zatiaľ len naznačili, prečo zlyhala protipuristická koncepcia jazykovej kultúry.

Jedným z dôležitých faktorov, ktoré ovplyvňovali prístup k českej jazykovej praxi, ale aj samotnú prax už od čias obrodzenia, bolo to, čo Z. Starý nazýva ako syndróm národného údely. Pri zrode tohto syndrómu je interpretácia barokového obdobia ako obdobia úpadku, ako „doby temna“. Takto sa barokové obdobie interpretovalo z hľadiska zmien hodnotových hierarchií, ku ktorým dochádza v dobe národného obrodzenia. Barok v tejto interpretácii bol obdobím národnej katastrofy, ohrozenia národnej existencie vrátane jazyka, úpadkom národa a jeho jazyka. V období národného obrodzenia sa vytvára myšlienkový stereotyp, ktorý si osvojili puristi, a to aj puristi v prvej polovici minulého storočia, a ktorého sa úplne nezbavili ani predstavitelia PLK. U puristov sa to prejavuje už v ich programe, ktorý je zameraný na odčinenie násillia, na odstránenie jeho následkov, na zvrátenie úpadku. V súlade s týmto programom pri prístupe k cibreniu jazyka nemohli vychádzať z jazykového úzu, ktorý bol v ich očiach poznačený prvkami z doby kultúrneho úpadku, a teda neprijali ani ideu V. Ertla o dobrom autorovi ako o zdroji poznávania „dobrého“ jazyka. Zásahy do jazyka (intervencia) robili v mene naplnenia ideálu plnohodnotného národného (spisovného, štandardného) jazyka. Ich cieľom bolo priblížiť sa k tomuto ideálu. Purista J. Haller hlavný cieľ formuluje takto (citujeme zo s. 113 v knihe Z. Starého): „...osvobodit také (...) jazyk z cizích pout, ktorá jej stále tíží. Teprve jazyk očistený od všetkých zbytočných príměsků cizích bude pravým, plným výrazem naší národní a politické svrchovanosti.“

V protiklade s puristickými kritériami predstavitelia funkčnej koncepcie jazykovej kultúry spájali svoje kritérium s jazykovým úzom. Preto prijali myšlienku dobrého autora. V ich cieľi dominuje požiadavka, aby český jazyk mal „dosti bohatých a rozmanitých prostředků pro všechny své potřeby, pro všechny úkoly, které se na něj kladou“ (ide o Havránekov výrok z roku 1932, ktorý je citovaný taktiež na s. 113). V prospech tohto cieľa treba intervenovať. Puristov a PLK spája teda všeobecná idea, že z „neplnohodnotnej“ spisovnej češtiny treba urobiť plnohodnotnú, a to sa dá len intervenciou, vedomým cibrením, pestovaním jazyka. Vízia plnohodnotného národného jazyka (= spisovná čeština môže a má fungovať ako ktorýkoľvek popredný kultúrny jazyk v Európe) je jedným z determinantov intervenčnej stratégie prístupu k jazykovej praxi. Druhým je spomínaný mechanizmus syndrómu národného údely, ktorý

ovplyvnil aj PLK, pravda, menej nápadne ako puristov. Na prvý pohľad sa to nezdá, veď mathesiovci postavili aktuálne vyjadrovacie potreby nad historické kritérium a tie nachádzajú svoj prejav v úze, resp. u dobrého autora bez ohľadu na to, či sa tam stretávame aj s prvkami neprijateľnými z hľadiska ich historickej čistoty. Okrem toho v polemike s purizmom o dobrom autorovi odmietajú názor, že v baroku došlo k úpadku češtiny. Prečo teda treba zasahovať do jazyka? Preto, lebo úzus sám nevytvára normu spisovného jazyka. Intervencia je potrebná – tu sa do koncepcie vkráda onen syndróm –, pretože väčšina slovanských jazykov má pomerne mladú tradíciu alebo prerušovaný vývin (v prípade češtiny obdobím prerušenia mohol byť predsa len barok). Napokon tretím determinantom intervenčnej stratégie je protichodnosť tendencií uplatňujúcich sa pri vytváraní a vývine spisovných jazykov. Úlohou teoretických zásahov je zafixovanie výsledného vektora týchto tendencií.

Už sme uviedli, že výsledkom (2) analýzy autora monografie je poznatok, že teória jazykovej kultúry PLK nebola vlastne teóriou, ale doktrínou. Doktrína sa chápe ako jazyková kritika (analogicky s literárnou kritikou), ktorá jazykovú prax (činnosť) reguluje, kým teória je opisom pravidielnosti a možností, ktorými sa istá činnosť môže riadiť, teda stojí nad činnosťou, nie je jej súčasťou. Purizmus aj funkčná koncepcia boli doktrínami, hoci koncepcia PLK mala predpoklady na to, aby bola chápaná ako teória v prísnom zmysle, lebo sa vytvárala v súvislosti s úvahami o všeobecných princípoch riadiacich jazykovú prax. Funkčná koncepcia sa však nestala teóriou, pretože sa jej prisúdilo poslanie, aby bola bezprostredne spojená s jazykovou praxou, aby usmerňovala prax v konkrétnej jazykovej situácii. Tým, že si neudržala dostatočný odstup od jazykovej praxe, nemohla teoreticky uchopiť javy tak, aby sa dali vyvodiť závery, platné aj mimo konkrétnej jazykovej situácie. Funkčná koncepcia bola len jazykovou kritikou, ktorá nahradila puristickú doktrínu.

Najzávažnejší poznatok je zahrnutý do výsledku (3) jeho analýzy. Zástanovia funkčnej koncepcie sa chceli vyhnúť zápornému efektu puristických zásahov do jazyka, totiž konfliktu intervencií s vyjadrovacími potrebami, ale ich kultivačná činnosť nepriniesla optimálnu zhodu medzi spisovným jazykom a jazykovou praxou. Ako sme už spomenuli, z tohto faktu sa vyvodzuje, že funkčná koncepcia zlyhala. Bezprostrednou príčinou zlyhania je neúplnosť funkčného kritéria. Neúplnosť spočíva v tom, že (a) sa nešpecifikujú funkcie, ktoré sú skutočne aktuálne, (b) neposkytuje sa opora pre rozhodovanie o tom, ktoré jazykové prostriedky majú plniť príslušnú jazykovú funkciu (vzhľadom na to, že pomer medzi jazykovými prostriedkami a účinkami nie je 1 : 1). Kultivačná prax ukázala, že bez tejto špecifikácie a opory niet záruky, že sa zásahy do jazyka v duchu funkčnej koncepcie nebudú rozchádzať s faktickými vyjadrovacími potrebami. Jazyková prax sa môže zaobísť bez tej-ktorej funkčnej dištinkcie, na ktorú je zameraný kultivačný zásah, alebo sa môže realizovať inými prostriedkami, aké sa usilujeme presadiť intervenciou. Prax nám dáva dosť často najavo, že ani funkčne dobre zdôvodnený zásah používateľa jazyka nerešpektujú. Neprejavuje sa v tom vnútorný rozpor v koncepcii jazykovej kultúry? Veď prostriedok kultivácie jazyka (kodifikácia) je v rozpore s jej výsledkom.

Kultivácia sa vždy dotýkala spisovného jazyka. PLK vyzdvihoval jeho funkčné bohatstvo, funkčnú pluralitu (porov. s funkčnými jazykmi). Je však funkčne univerzálny? Ak si osvojíme tézu, že v jazyku nejestvujú dva prostriedky, ktoré by boli funkčne totožné, funkcie, ktoré sa viažu na nespisovné výrazy, sú za hranicami spisovného jazyka, a teda odpoveď je záporná. Kultivácia jazyka je súčasne jeho štandardizáciou (čo je kultivované, je spisovné). Ak štandard nezahŕňa všetky možné funkcie, štandardizácia spočíva v reštrikcii vyjadrovacích funkcií. Pretože funkčné spektrum sa dá reštringovať viacerými spôsobmi, treba počítať s viac ako s jedným štandardom (existenčnými formami či variantmi spisovného jazyka?). Preferencia istého štandardu by mala byť podložená vymedzením jej účelu a doplnená opisom priorizovaných funkcií so zdôvodnením.

V predchádzajúcom odseku sa už objavilo isté „ponaučenie“ z analýzy funkčnej koncepcie jazykovej kultúry. Ďalšie vyplýva zo zistenia, že táto koncepcia bola doktrínou, a nie teóriou. Pretože PLK chýbal primeraný teoretický odstup od jazykovej praxe, nekládol si otázku, či kultivačné ciele sú v súlade so zvolenými prostriedkami. Teória jazykovej kultúry sa má stať skutočnou teóriou, t. j. musí si vytvoriť odstup od bezprostredného stavu jazykovej praxe, na ktorý je upnutá (ako doktrína), aby odhalila celé spektrum kultivačných možností. Presun pozornosti na budovanie teórie jazykovej kultúry neznamená, že sa lingvistika má vzdať priameho vplyvu na jazykovú prax. Ide o to, aby sa neobmedzovala na zásahy do jazykovej praxe, ale aj reflektovala úlohu intervencie v tejto praxi. Lingvistika má byť teóriou intervencie, jej vedeckým opisom aj explanáciou. Jej súčasťou je napríklad aj reflexia intervencií na horizonte spisovného jazyka ako jednej z možných alternatív. Čo sa týka prístupu k jazykovej praxi, treba sa vymaniť z výlučnosti intervenčnej stratégie, aby mohol pôsobiť prirodzený mechanizmus vzájomného prispôsobovania jazykového spoločenstva a jazykovej normy. Treba hľadať optimálny pomer medzi intervenčným a neintervenčným prístupom.

1.5. BUDOVANIE EMPIRICKEJ BÁZY TEÓRIE

Od počiatku budovania teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry sa považovalo za samozrejmé, že kvalifikovaná kodifikácia predpokladá dôkladné poznanie používania spisovného jazyka. Systematický výklad kodifikačného prístupu zahŕňa trojetapovú schému (Daneš, 1979, s. 79 – 80): 1. deskriptívnu, 2. regulačnú (s evalvačnou a vlastnou kodifikačnou podetapou), 3. realizačnú. V deskriptívnej (zistovacej) etape sa zistí „a popíše existujúci spisovná norma, objektivne, v celú svú složitosti, rozrúzněnosti a dynamičnosti. Rovněž tak se objektivně (též metodami sociolingvistickými) zjistí různé sociální hodnoty připisované jazykovým společenstvím spisovnému jazyku, jednotlivým jeho prostředkům a způsobům užívání, a taktéž různá přesvědčení o něm a postoje k němu u daného společenství“ (tamže, s. 79). Skutočný stav používania spisovného jazyka a postoje jeho používateľov sa zisťujú sociolingvistickými metódami, medzi ktorými dominuje dotazníková metóda.

V českej jazykovede sa začalo pracovať dotazníkovou metódou v roku 1955 a bola zameraná na spisovnú gramatickú normu. Dotazník zahŕňal morfolo-

gické javy svedčiace o rozpore medzi spisovným úzom a kodifikovanou normou. Zisťovalo sa jazykové povedomie bežných používateľov pri kolísavých javoch (*píšu/píši, ďakujem/děkují, týž/tentýž* a pod.). Výsledky výskumu sa potom premietli do úpravy tvaroslovnej kodifikácie. Neskôr sa zisťovali postoje používateľov k spisovnému jazyku a k jeho prostriedkom (napr. aj k pravopisu; Jedlička, 1978, s. 63 – 69). Podobný výskum na Slovensku sa začal realizovať koncom osemdesiatych a začiatkom deväťdesiatych rokov v rámci projektu Slovenčina v súčasnej komunikácii (Buzássyová, 1989) a bol zameraný na základné údaje o vzťahu používateľov k spisovnej slovenčine (Slančová, 1990), na sociolingvistickú interpretáciu niektorých morfológických variantov (Buzássyová, 1991; Bosák, 1992, 1993), na jazykové vedomie redaktorov (Oravcová, 1992), na výslovnosť prevzatých slov (Šikra, 1992), na jazykové postoje v oblasti dramatických umení (Ondrejovič, 1995) a pod. Sociolingvistika výrazne vstúpila do osvetľovania fungovania spisovného jazyka a utvárania predstavy o jazykovej kultúre (porov. napr. Ondrejovič, 2008). K budovaniu empirickej bázy teórie prispievajú aj počítačové korpusy (Český národný korpus a Slovenský národný korpus), ktoré sa postupne obohacujú o komunikáty z hovorenej podoby jazyka.

Upriamovanie pozornosti na získavanie empirických údajov o reálnom stave používania jazyka evokovalo námietku, že jazykové údaje nestačí len zhromažďovať, lebo veď treba aj posúdiť, čo je spisovné a nespisovné, kultivované a nekultivované, čiže jazykové javy treba aj hodnotiť. Práve však poznávanie jazykovej reality podporuje prechod od dichotomického hodnotenia spisovné – nespisovné k škálovému hodnoteniu: žiada sa hovoriť o stupňoch „od plnej spisovnosti přes standard běžného hovoru k substandardu“ (Sgall, 1996, s. 54). V tendencii k binárnemu hodnoteniu – spisovné : nespisovné – a v tendencii k škálovému hodnoteniu sa prejavuje protiklad „normativistického“ a komunikačného (aj sociolingvistického) prístupu k spisovnému jazyku. Kým prvý prístup vychádza z jazykovej normy regulovanej z pozície klasickej systémovej lingvistiky, a teda je spätý s preferenciou systémovej v duchu tejto lingvistiky, druhý prístup je orientovaný na reálne fungovanie spisovného jazyka, na jeho podmienky v danom období a na poznávanie používateľov s vyvodzovaním záverov pre kodifikáciu. K interpretácii sociolingvistických údajov prispieva lingvistickopragmatický výklad jazyka, ktorý je v opozícii s klasickým systémovej lingvistickým výkladom. Lingvistická pragmatika dáva odpoveď na otázku, prečo sa rozširujú v úze jazykové javy, ktoré sú z „normativistického“ hľadiska neprijateľné. Lingvistická pragmatika teda funguje komplementárne k sociolingvistike: sociolingvistika zhromažďuje údaje so zreteľom na okolnosti výskytu jazykových javov a lingvistická pragmatika vysvetľuje ich akceptovanie používateľmi. Takýto prístup zblízuje teóriu spisovného jazyka a jazykovej kultúry s koncepciou jazykového manažmentu (Neustupný – Nekvapil, 2003), ktorá dáva do centra pozornosti aktivity konkrétnych používateľov a potrebu manažovania ich reálnych jazykových problémov.

V súčasnosti v slovenskom aj českom jazykovom prostredí je stále naliehavá otázka poznávania používateľov spisovného jazyka, ich postojov aj skutočné-

ho jazykového správania. Žiada sa už tu dodať, že nestačí len zistiť ich postoje a správanie, ale treba si klásť aj otázku, ako sa ich reakcie dajú vysvetliť, čo potom smeruje k otázke, či tieto reakcie zodpovedajú ich objektívnym spisovno-jazykovým potrebám. Ťažisko lingvistických aktivít však zatiaľ leží na spore o rigoróznejšie alebo tolerantnejšie zaobchádzanie so spisovným jazykom, na zdôvodňovaní protichodných pozícií. Podstata sporu je v obidvoch spoločnostiach rovnaká, len akcenty sú iné. Kým „v českém prostředí se už radu let vedou neutuchající spory týkající se potřeby/nepotřeby spisovné češtiny“ (Svobodová, 2007, s. 58; porov. aj Svobodová, 2005), v slovenskom prostredí je v popredí diferencovanosť súčasnej spisovnej slovenčiny a s ňou súvisiaca otázka jej rozsahu a kvality. Opozičné postoje v obidvoch spoločnostiach pri kultivovaní spisovného jazyka sa prejavujú ako úsilie o presadzovanie miernej, minimálnej intervenčnej koncepcie (Cvrček, 2008), resp. prirodzeného zasahovania do spisovného jazyka (ako sa to vysvetľuje v tejto knihe) oproti snahám verne udržiavať intervenčnú tradíciu.

II.

**REÁLNE VZ. IDEÁLNE
A SPISOVNÝ JAZYK**

2. REÁLNE A IDEÁLNE

Reálne a ideálne sú body jednej zo základných súradníc, podľa ktorých sa orientujeme vo svete, a ich protiklad je fundamentálnou stavebnou zložkou svetonázoru. Na úrovni jednoduchého logického rozboru tento protiklad vnímame ako analytickú opozíciu, ktorá je založená na výskyte spoločných a odlišných vlastností porovnávaných entít, čo je podkladom ich funkčnej komplexitárnosti: funkcia reálneho spočíva v tom, že vytvára podmienky praktického života, kým funkcia ideálneho je vymaníť človeka z tohto života. Človek si vytvoril životnú sféru aj tým, že svet štruktúruje ako vzťah medzi tým, „čo je“, a tým, „čo by malo byť ako najlepšia alternatíva“, a prvý člen tohto vzťahu interpretuje ako „to, čo vymedzuje rozsah praktického konania“, kým druhému členovi prisudzuje zmysel „povznášajúci človeka“. Na hlbšej úrovni protiklad reálne : ideálne vnímame ako dialektickú opozíciu, riadenú princípom binárnej descendencie: fundujúcim prvkom v opozícii je reálne, z ktorého vzchádza ideálne. Ideálne má svoj základ v reálnom a reálne má v ideálnom svoju perspektívu (porov. s výkladom F. Mika, 1989), čiže sú vo vzťahu diferencovanej jednoty: sú to do seba navzájom preniknuté entity. Dialektická jednota reálneho a ideálneho sa reprodukuje ich interakciou a tým sa reprodukovujú aj podmienky, v ktorých táto dialektická opozícia vznikla a funguje. Aké sú to podmienky?

Pojem ideálne (ideál) patrí do axiologického pojmoslovia. Odpoveď na položenú otázku implikuje podotázku, v čom korení hodnotiacia dispozícia človeka, ktorá sa rozvinula tak, že jedinec dospel k fenoménu „ideálne“ („ideál“). Vyjdeme z psychologických inšpirácií (Nakonečný, 1998). Psychológia vychádza z toho, že na začiatku sú biologické hodnoty, ktoré sú vrodené, a súvisia s „fyziologickou múdrosťou tela“ (pocity príjemného a nepríjemného sú signálmi žiaduceho a nežiaduceho, napr. pocit hladu signalizuje, že je žiaduce najesť sa); hodnotiacia dispozícia sa teda prejavuje už u dieťaťa, „organismus mu prostredníctvom jeho vlastných zážitkov říká beže slov: to je pro mě dobré, to je pro mě špatné“ (op. cit., s. 42 – 43). Z telesného pocitu, že niečo je žiaduce, sa vyvinula predstava, že niečo je lepšie v porovnaní s niečím iným. Keďže človek je socializovaná bytosť, tento vývin zahŕňa aj diferenciaciu individuálne a spoločensky žiaduceho, a teda aj osvojovanie si spoločensky žiaduceho, t. j. spoločensky uznávaných hodnôt. A tak tento vývin je aj vývojom od egocentrizmu (od výhradného zreteľa na vlastné blaho) k alocentrizmu (k ohľadu na iných jednotlivcov, ale aj na skupiny, národ aj celé ľudstvo). Konštituovaním

sociálnych kritérií hodnotenia sa vytvoril predpoklad na sebahodnotenie. Vyvinuté sebapoňatie už zahŕňa dvojrovinové ego, a to reálne ego (zodpovedá mu to, za koho sa individuuum považuje) a ideálne ego (zodpovedá mu to, čím by jedinec chcel byť).

Vývin sebapoňatia, v ktorom dozrieva dispozičia na hodnotenie vlastného ja, je spätý s rozvíjaním činnostného potenciálu človeka, a to na základe zhromažďovania skúseností spojených s aktivitami na uspokojovanie istých potrieb. Aj tieto skúsenosti prispievajú k vykryštalizovaniu predstavy, že niečo je lepšie ako niečo iné, pričom si človek začal uvedomovať, že svojou činnosťou môže navodiť stav lepšieho. Rozvoj hodnotiacej kompetencie je zviazaný s formovaním vedomia zdokonaľovacej činnosti. Vyvinula sa spôsobilosť na hodnotiaci akt a súčasne dispozičia na zdokonaľovanie niečoho. Vyvinutý hodnotiaci akt (čiže aj vyvinutá hodnotiacia kompetencia) sa vyznačuje tým, že už má oporu v rozvinutej hodnotiacej škále prispôsobenej rozličným druhom entít. Východiskovým bodom tejto škály je hodnota na strane „menej ako normálne“ a na strane „viac ako normálne“, pričom stupnica na strane „viac“ má vrchol v hodnote „ideálne“. Vyvinutá zdokonaľovacia činnosť zahŕňa aktivity na pozadí tejto škály, teda nasmerované na aproximáciu k ideálnemu.

U „vyvinutého“ (v zmysle predchádzajúceho výkladu) človeka idea ideálneho hrá závažnú rolu v jeho interpretácii sveta (vrátane seba), ktorá mu má poskytnúť vyhovujúcu orientačnú bázu, ako aj v súbore motivácií riadiacich jeho konanie. V ideálnom odhaľuje skrytý zmysel dynamiky bytia a fundamentálnu motiváciu ľudského konania. Bytie sa pre človeka mení tak, že v konečnom dôsledku sa posúva k ideálnemu a jeho činnosť je – v konečnom dôsledku – motivovaná silou ideálneho. Idealizácia ako poznávací postup, ktorý vedie k rekonštrukcii idealizovaných objektov (ideálny plyn, ideálna guľa, ideálny voľný pád a pod.), je prejav presvedčenia, že ideálne je skryté v podstate objektov (porov. s Platónovou ríšou ideí, čiže vzorov dokonalosti: idey plnia rolu ideálov – v konfrontácii s jeho ríšou zmyslových vecí). Podporuje predstavu, že konaním motivovaným ideálom človek sa usiluje približovať sa k dokonalosti tkvejúcej v samotnom objekte. Zdokonaľovacie konanie je v súlade s odhaľovaním podstaty, skutočnej povahy objektu. Ideálne ako hodnota na hodnotiacej škále korešponduje s ideálnym ako podstatou objektu (rekonštruovanou abstrahovaním od jeho počiatočných a modifikačných podmienok), čiže axiologické ideálne je ekvivalentné s epistemickým ideálnym. Zameranosť poznávajúceho subjektu na odhalenie ideálneho objektu je ekvivalentná so zameranosťou hodnotiaceho a konajúceho subjektu na aproximáciu k ideálnemu. V oboch prípadoch sa človek vymaňuje z objatia reálneho objektu (objektu zasadeného do jeho modifikačných a individuálnych podmienok a objektu hodnoteného ako normálne, resp. menej ako normálne) a upína sa na naplnenie svojej poznávacej túžby a na túžbu po dokonalosti.

Podkladom ekvivalencie epistemického a axiologického ideálneho je „očistená“ realita, čiže realita zbavená vplyvu faktorov, ktoré ju robia takou, akou ju vnímame. Výsledok „očisťovania“ (abstrahovania) je však premenlivý. Obidve ideálne, ale najmä axiologické, sú variabilné entity. Pri epistemickom ideálnom

sa to týka predovšetkým humánno-sociálno-kultúrnej reality. Jej poznávanie v rámci paradigiem a teoreticko-metodologických koncepcií vedie k odlišnému idealizovanému obrazu, teda k ideálnemu človeku, k ideálnej spoločnosti a kultúre. Viac faktorov určuje konštruovanie axiologického ideálneho, pričom základné je odlišenie individuálneho a interindividuálneho (kolektívneho) ideálu. Z hľadiska poznávania je závažné, že variabilita môže mať za následok spletenie epistemického a axiologického ideálneho objektu. Toto spletenie sa stáva poznávacím a potom praktickým problémom (problémom praxe), keď axiologické ideálne funguje ako riadiaci činiteľ, vodidlo poznávania. Napríklad nejaká predstava o ideálnej spoločnosti si podriaďuje poznávanie tak, aby epistemická ideálna spoločnosť zodpovedala tejto predstave, čiže spomedzi možných epistemických ideálnych spoločností je práve táto adekvátna. Problém pramení z toho, že pod vplyvom fiktívno-imaginárnej schopnosti, ktorú človek využíva v prospech naplnenia svojich želaní, túžob a pod., sa konštruuje axiologické ideálne, ktoré sa už vymyká z rámca „podstaty, skutočnej povahy objektu“, ako sme o tom hovorili vyššie. Prítom sa, pravda, dá využiť možnosť prezentovať axiologický ideál ako ekvivalent epistemického ideálneho.

A teraz sa vráťme k nastolenej otázke podmienok vzniku a fungovania sledovanej dialektickej opozície. Otázka sa teraz objavuje v podobe, za akých podmienok sa vyvinie z diferenciacie žiaduceho a nežiaduceho telesného pocitu dialekticky jednotný protiklad reálneho a ideálneho. Základnou podmienkou je aktivizácia potrieb, ktoré motivujú pôsobenie individuálneho alebo kolektívneho subjektu na reálne, na daný stav sveta (vrátane seba), aby ho prispôbil týmto potrebám, a teda aby bol svet „lepší“. Potreby motivujúce asimilačné pôsobenie subjektu na reálny svet zahŕňajú poznávacie potreby (mať v poznaní „lepší“ svet, aký máme v bežnom registrovaní), potreby späté s praxou, ako aj potreba sebarealizácie. Druhou podmienkou je zhromažďovanie komparačných skúseností, na základe ktorých sa rozvinie hodnotiaci škála tak, že nadobúda aj hodnotu „ideálne“, čiže subjekt maximalizuje svoje hodnotiace vnímanie. Tieto skúsenosti sú zafixované v rozvinutej hodnotiacej kompetencii, ktorá je v základe hodnotiacich aktov. Koncovým subaktom hodnotiaceho aktu je preferencia „lepšieho“, a tak pôsobí ideálne na reálne ako sila orientujúca na preferenciu „maximálne dobrého“. Toto pôsobenie ideálneho dáva reálnemu fundamentálny ľudský rozmer: orientovanosť na jeho praktické a duchovné pretváranie smerujúce k jeho „čistej“ podobe.

2.1. METAREČOVÁ A METAJAZYKOVÁ HODNOTIACA KOMPETENCIA

Tento ľudský rozmer reálneho je, prirodzene, vlastný aj rečovej činnosti. Do obsahu ontogenézy, a teda aj fylogenézy, ktorá sa do nej projektuje, patrí aj vzrievanie metarečovej hodnotiacej kompetencie z pocitu žiaduceho a nežiaduceho v reči a z porovnávania rečových prejavov so zreteľom na ich úspešnosť. S hodnotením rečových prejavov sú späté rečové preferencie, na podklade ktorých sa utvára povedomie aj vedomie zdokonaľovania reči. Súčasťou rozvíjania zmyslu pre sebarealizáciu je aj formovanie zmyslu pre sebazdokonaľovanie. Vyvinutá metarečová hodnotiaci kompetencia už zahŕňa hodnotiacu škálu so

stupňom „ideálne“. Jej dozrievanie je spojené s rozvíjaním spôsobilosti na vedomé zdokonaľovanie reči (zdokonaľovanie z úrovne povedomia sa posúva na úroveň vedomia). Rétorika prezentuje predstavy ideálnej reči, resp. ideálneho rečníka. Epistemická ideálna reč (viazaná napr. na pojem prirodzenosti – prirodzená reč odráža prirodzený poriadok sveta a pod.) koreluje s axiologickým ideálom rečníckeho umenia. Na rečový ideál z rétoriky potom nadväzuje predstava kultivovanej reči (výpočet príznakov kultúrnej reči).

Pravda, už antická rétorika zahrнула medzi „cnosti“ jazykového zobrazenia myšlienok (elocutio) aj jazykovú správnosť (latinitas). Bežní používatelia hovoreného jazyka jazykovú správnosť viazali na úzus, resp. na intuitívnu kontrolu jazykových výrazov jazykovým citom. Zodpovedá to prirodzenému používaniu a regulovaniu jazyka, t. j. takému používaniu a regulovaniu, pri ktorom používatelia vnímajú jazykové prostriedky ako viac alebo menej vhodné v danej komunikačnej udalosti a ako zodpovedajúce jazykovým zvyklostiam daného kolektívu, resp. ich duchu. Používatelia prežívajú svoj jazyk ako samozrejmu súčasť ich normálneho sveta, sociálneho života a mentálneho sveta, a teda niet potreby zaoberať sa ním mimo komunikácie. Táto potreba sa aktualizuje v období rozvíjania kultúrneho jazyka, keď sa rozširuje písomná komunikácia a začína pôsobiť tlak na integráciu nárečových kolektívov. Objavuje sa potreba jazykového normovania, osvojovania si noriem, ktoré sa stanovujú (aj) extrakomunikačne, a tak sa do prirodzeného používania a regulovania jazyka dostáva prvok umelosti: používateľ sa v komunikácii ocitá pod tlakom otázky, či píše/hovorí v súlade s jazykovými normami, a teda aj otázky, či ich dostatočne ovláda.

Normovanie jazyka upriamuje pozornosť používateľov na kvalitu jazykových výrazov so zreteľom na stanovené normy, čiže na ich správnosť/nesprávnosť. To vedie k rozvíjaniu metajazykovej hodnotiacej kompetencie, k spôsobilosti na hodnotenie jazykových výrazov mimo komunikácie. Otázka kvality jazykových výrazov prerastá na otázku, ako má vyzeráť jazyk. Normovanie jazyka vyžaduje nielen poznanie reálneho stavu používania jazykových prostriedkov, ale aj ich poznanie ako celku, o ktorom sa predpokladá, že má isté vnútorné usporiadanie. A tak sa aktualizuje idea jazykového systému a jeho opisu. Ale vynárajú sa aj požiadavky evokované ideologickými súvislosťami. Do metajazykovej hodnotiacej kompetencie sa vnášajú kritériá, ktoré vzišli z presunutia pozornosti zameranej na jazyk ako nástroj komunikácie na jazyk ako atribút etnika, resp. národa. Formuje sa puristický ideál jazyka, v ktorom sú maximalizované atribúty ako čistota, pôvodnosť, historickosť alebo estetickosť (v službách ostatných atribútov). Metarečová hodnotiacia kompetencia, ktorú používateľ uplatňuje pri hodnotení účinnosti, úspešnosti rečových prejavov, ustupuje pred metajazykovou hodnotiacou kompetenciou, ktorá orientuje používateľa na ideologicky aktualizované vlastnosti jazykových prostriedkov. Epistemický ideál jazyka z puristickej pozície je skrytý v minulosti a axiologický ideál je jeho analógiou. Na upevňovanie metajazykovej hodnotiacej kompetencie sa ustaluje puristický jazykový diskurz, ktorým sa atakuje prirodzené vnímanie jazykových prostriedkov. Používateľ je orientovaný na ich reflexívne

vnímanie z perspektívy ideálu vyvedeného zo stavu jazyka v minulosti. Keďže jazyk z rozličných príčin sa odklonil od tohto ideálu, jeho zdokonaľovanie spočíva v naprávaní tohto stavu.

2.2. REÁLNE VZ. IDEÁLNE A SPISOVNÝ JAZYK

V období konštituovania spisovného jazyka a kodifikácie jeho noriem meta-jazyková hodnotiacia kompetencia sa vysúva ešte viac do popredia, pretože kodifikácia zosilňuje tlak záväznosti noriem na používateľov. Táto kompetencia sa rozvíja tak, aby používateľ oddeľoval nespisovné od spisovného (kodifikovaného, resp. kodifikovateľného) s vedomím, že spisovné je prestížne. Fenomén prestížny používateľ spisovného jazyka nadobúda v jazykovom spoločenstve osobitnú hodnotu. V spoločenstve sa utvára diskurz, ktorým sa pestuje potreba vedomého pôsobenia na spisovný jazyk ako prestížny útvar, ktorého ovládanie znamená členstvo v skupine prestížnych používateľov. Prijateľnosť tohto diskurzu pre používateľov je posilnená tým, že potreba zdokonaľovania sveta, osobitne nástrojov, prirodzene zahŕňa aj spisovný jazyk vnímaný ako nástroj celospoločenskej komunikácie. Nástrojová metafora má dôležitú úlohu. Prenáša sa ňou na jazyk zameranosť človeka na zdokonaľovanie nástrojov, aby mu čoraz lepšie slúžili a uľahčovali jeho prácu. Predpokladom vedomého zdokonaľovania je poznanie nástroja, preniknutie do jeho podstaty, jeho ovládanie a sebazdokonaľovanie vo vzťahu k nemu. Toto samozrejmé vnímanie nástroja priam automaticky podporuje vedomé kultivovanie spisovného jazyka v analogickom chápaní. Keď sa k tomu pridružuje vyzdvihovanie spisovného jazyka ako entity predstavujúcej osobitnú národnú hodnotu, idea zdokonaľovania a dokonalosti sa presadzuje s posilnenou všeobecnou podporou. Pestovaný diskurz spisovného jazyka upevňuje myšlienku, že spisovný jazyk ako celospoločenský komunikačný nástroj a navyše osobitná národná hodnota musí byť vedome kultivovaný, zdokonaľovaný, aby sa posúval k ideálnemu stavu.

Vytvorili sa podmienky na vznik a fungovanie dialektickej opozície reálneho a ideálneho vo vzťahu k spisovnému jazyku. Navodila sa potreba asimilačného pôsobenia na spisovný jazyk, ktorým si jazykové spoločenstvo prispôsobuje tento jazykový útvar svojej predstave v jeho zdokonaľovaní. Táto predstava implikuje obraz dokonalého (ideálneho) jazyka, ktorý sa objavuje na základe analógie s inými výsekmi ľudských skúseností (zhromažďovanie komparačných skúseností viedlo k hodnote „ideálne“ na hodnotiacej škále). Axiologický ideál spisovného jazyka sa vyvodzuje z jeho epistemického ideálu. Kodifikácia noriem spisovného jazyka sa viaže na jeho vedecké poznávanie, na preniknutie k epistemickému ideálu, k podstate, k idealizovanej podobe tohto jazyka. Do ohniska pozornosti sa dostáva systém spisovného jazyka. Perspektíva ideálneho spisovného jazyka sa aktualizuje najmä pri výklade jeho vývinu poukazovaním na isté deficity, nevýhody jeho systému v danom stave. Výrazy ako tendencia k zjednodušovaniu systému, harmónia, vyváženosť, symetria v systéme, homogénnosť štruktúry a pod. implikujú predstavu dokonalého jazykového systému. Ale aj výrazy ako prirodzené – menej prirodzené, normálne – menej normálne, bezpríznačkové – príznačkové, ktoré sa uplatňujú pri vý-

klade vývinu jazyka (ako vývinu spočívajúceho v preferovaní prirodzenejších, normálnejších bezpríznakových štruktúr) dávajú najavo, že vývin je zapojený do perspektívy ideálneho. Idealizáciou (abstrahovaním od druhotných, modifikačných podmienok) sa dospieva k „čistému“ jazykovému systému, k jeho ideálnej podobe, a tento epistemický ideál slúži ako opora axiologického ideálu. Riadiacou silou jazykového systému je princíp systémovej primeranosti, ktorý funguje prostredníctvom štruktúrnych zákonitostí. Z tejto perspektívy sa nazerá na zasahovanie do jazyka: „Všeobecne povedané malo by tu ísť o posilňovanie systémového charakteru jazyka, o podporovanie tých zákonitostí v jazykovom systéme, ktoré sú najvšeobecnejšie a najrozširnejšie, ktoré sú v centre daného systému a sú preň najcharakteristickejšie, ktoré teda robia z jazyka vyvážený a spoľahlivo fungujúci systém...“ (Kačala, 1979, s. 164). „Vyvážený“ systém sa spája so spoľahlivým fungovaním jazyka, a preto „činnosť jazykovedcov pri zveľaďovaní jazyka by nemala vedome narúšať systémovosť jazyka, lebo by to nebolo v zhode s potrebami používateľov, ktorým tento jazyk slúži. Dynamicky sa rozvíjajúca spoločnosť ... nemôže totiž mať záujem na veľmi komplikovanom dorozumievacom prostriedku ..., lež práve naopak na relatívne jednoduchom a pravidelnom systéme, ktorý si používatelia osvoja pomerne ľahko a spoľahlivo“ (op. cit., s. 164 – 165). Ideálom je jednoduchý, pravidelný jazykový systém.

Prostredníctvom kodifikácie a jazykovej výchovy do tejto perspektívy sa vŕahaie používateľ, ktorý má mať na takom systéme záujem. Jeho meta-jazyková hodnotiacia kompetencia sa má rozvíjať tak, aby dokázal hodnotiť jazykové štruktúry z tejto perspektívy a preferovať tie štruktúry, ktoré sú s ňou konformné. Jeho spisovnojazyková sebarealizácia sa má udiať v tomto duchu. Jeho sebahodnotenie so zreteľom na používanie spisovných jazykových prostriedkov má zahrnúť perspektívu ideálneho systému. Odvolávajúc sa na systémovolingvistickú teóriu prirodzenosti (normálnosti), korene tejto hodnotiacej kompetencie by sme mohli hľadať v prirodzenom osvojovaní si jazyka. Táto teória zahŕňa tvrdenie, že „hovoriaci nedisponujú len gramatickými pravidlami materinského jazyka, ale aj princípmi prirodzenosti, spravidla obidvoma nevedomene. Princípy prirodzenosti spolu s pravidlami riadia jazykové správanie...“ (Wurzel, 1988, s. 497 – 498). Predovšetkým ide o princíp systémovej primeranosti, ktorý si nositeľ jazyka osvojuje ako základný hodnotiaci parameter (pravdaže, nevedomovaný). Na základe tohto princípu (parametra) hovoriaci preferujú štruktúry, ktoré sú systémovo primeranejšie ako iné štruktúry, takže preferenčnými reakciami sa systém optimalizuje (v sledovanej teórii ide o morfológický systém). Hoci sa zdôrazňuje, že preferenčné reakcie sa nemajú interpretovať v duchu navodenia striktno systematickej morfológie, ale v zmysle vyhýbania sa nepreferovaným „rušivým“ štruktúram, s ktorými sa používateľ stretáva pri tvorení výpovedí, perspektíva ideálneho je v hre: vnímanie istých štruktúr ako „rušivých“ znamená, že používateľ je orientovaný („nastavený“) na systém s „nerušivými“ štruktúrami. Nazeranie na (morfológický) systém cez prizmu princípu systémovej primeranosti vedie k epistemickému ideálu systému bez „rušivých“ štruktúr a ten sa prijíma

ako axiologický ideál. Tento ideál sa stal základom jazykovej kritiky a výchovy orientovanej na pestovanie vedomej metajazykovej hodnotiacej kompetencie bežných používateľov. Komponentom tejto kompetencie má byť uvedomovanie si, čo je systémové, resp. systémovejšie (v pozadí je typová frekvencia) a pripravenosť na preferovanie štruktúr, ktoré systémovosť posilňujú. Takéto pestovanie metajazykovej hodnotiacej kompetencie sa dá, pravdaže, podoprieť poukazovaním na rozličné súvislosti spisovného jazyka: súvislosť s „ľahkým a spoľahlivým“ osvojením si jazyka, s jeho „spoľahlivým fungovaním“ alebo s tým, že ide o vzácnu národnú hodnotu a podľa toho treba s ním zaobchádzať – vedomé narúšanie systémovosti tomu protirečí.

Akcentovanie tej alebo onej súvislosti spisovného jazyka skrýva v sebe vyššie spomínaný poznávací a praktický problém: axiologické ideálne si „nárokuje“ riadiacu pozíciu vo vzťahu k poznávaniu. Stretávame sa s týmto javom: Na podklade klasickej systémovolingvistickej, resp. štrukturalistickej metodológie sa skonštruuje obraz systému spisovného jazyka, v ktorom nachádzame vlastnosti ako rovnováha, harmónia, vyváženosť alebo tendencia k spravideľňovaniu, zjednodušovaniu; akcentujú sa isté súvislosti spisovného jazyka, spravidla rola spisovného jazyka v živote národa; ďalšie poznávanie systému sa deje so zreteľom na akcentované, dostáva sa pod jeho kontrolu, a tak epistemické ideálne je podriadené axiologickému ideálnemu. Do poznávacieho obrazu systému spisovného jazyka sa vťahujú mimokomunikačné funkcie tohto jazykového útvaru bez vysvetlenia vzťahu týchto funkcií k povahe systému. Ukazuje sa, že tieto entity usúvzťažňuje len lingvista na základe svojho axiologického ideálu skonštruovaného odchýlením sa od línie poznávania, ktorá smeruje k objasňovaniu povahy sledovanej reality.

Idea dialektickej jednoty reálneho a ideálneho vracia bádateľa k poznávacej línii, späť do reality, do komunikačných udalostí, v ktorých sa reprodukuje spisovný jazyk. Keď spisovný jazyk je už rozvinutý a funguje v normálnych podmienkach, používateľom sa otvára možnosť byť naplno zapojení do perspektívy ideálneho rečového konania, čo je potenciálnym motivantom jeho zdokonaľovania. Fungovanie v normálnych podmienkach zahŕňa aj to, že nemusia byť vystavení umelému tlaku požiadavky systémovosti, čo sa prejavuje v tom, že sú zameraní na rečový výkon a orientujú sa podľa noriem, ktoré majú zväčša zafixované v jazykových návykoch (dobře to ilustrujú automatické sebakorekcie pri prerieknutí sa) a ktoré vnímajú prostredníctvom jazykového správania ostatných používateľov. Normy prejavujúce sa v jazykovom správaní členov jazykového spoločenstva sú typickým príkladom ilustrujúcim pojem diferencovaná jednota. V tejto súvislosti poznávanie spisovného jazyka postupuje od registrácie prvkov v jeho normách k jeho (abstraktnej) podstate, čo si vyžaduje idealizáciu, a teda abstrahovanie od ich modifikačných (druhotných) podmienok. Za normálnych podmienok jazykové normy vznikajú a rozvíjajú sa konvencionalizáciou jazykových štruktúr v komunikácii, ktoré vzišli v prúde komunikačných aktivít (do tohto rámca nepatrí pravopisná norma, ktorá sa konštruuje mimo komunikácie). Vzhádzanie jazykových štruktúr v komunikácii je založené na intuitívnej analógii, t. j. na tom, že používatelia vytvárajú

jazykové štruktúry, preberajú výrazové prostriedky a komunikačne zaobchádzajú s jazykovými jednotkami v tom duchu, v tom zmysle, ako sa vytvárali jestvujúce štruktúry, ako sa preberali prostriedky a ako sa už zaobchádzalo s podobnými jednotkami. Jazykové objekty vyprodukované s oporou o intuitívnu analógiu v komunikácii sú systémové jazykové prvky, ktoré sa núkajú na konvencionalizáciu. Z týchto prvkov sa skladá obraz (abstraktnej) podstaty jazyka, čiže (epistemicky) idealizovaného jazyka.

Na tento idealizovaný jazyk pôsobia dva modifikačné faktory (druhotné podmienky). Prvým faktorom je človek ako bytosť obdarená schopnosťou uvažovania a vystavená tlaku tejto schopnosti, a teda používateľ so sklonom k uvažovaniu o jazykových objektoch, resp. o jazyku. Tento sklon sa bežne prejavuje ako viac alebo menej náhodné, epizodické uvažovanie o istom jazykovom výraze s poukazovaním na jeho „nedostatky“ (napr. počítač neslúži na počítanie, dvojitý zápor – *nikto neprišiel* – znamená niečo kladné, *na poslednom zhromaždení* – veď ešte budú ďalšie zhromaždenia a pod.). V období normovania predpisovného kultúrneho jazyka tento sklon sa u elitných používateľov transformuje na systematické uvažovanie o jazykových výrazoch a v období presadzovania spisovného jazyka, keď sa kodifikujú jeho normy, systematické uvažovanie má už vyhranený vedecký podklad. Systematické uvažovanie protagonistov jazykovej elity má vplyv na celé jazykové spoločenstvo. S tým súvisí druhý faktor: nerovnaký status členov jazykového spoločenstva. Ich status je určený ich miestom v hierarchii sociálnych vzťahov so zreteľom na rozvinutosť uvažovacej kompetencie vo vzťahu k jazyku. Najvyšší status sa pripisuje kodifikátorskej elite, ktorú tvoria kodifikátori a jazykí kritici a vychovávatelia, ktorí si osvojili uvažovanie kodifikátora. Keď sa stabilizuje spisovnojazykový diskurz riadený kodifikátorskou elitou, u používateľov jazyka s nižším statusom sa ustáľuje predstava, že pre fungovanie spisovného jazyka je smerodajná uvažovacia kompetencia kodifikátorskej elity, ktorá je pre nich nedosiahnuteľná, a tak sú vmanévrovaní do pozície, ktorá určuje povinnosť správať sa podľa výplodov tejto kompetencie a popiera právo opierať sa o vlastný zmysel pre jazyk podložený intuitívnou analógiou. Stabilizovaním tohto diskurzu sa vytvára atmosféra, v ktorej sa ako samozrejmé vníma kontrolované fungovanie spisovného jazyka (kontrolované v duchu uvažovacej kompetencie kodifikátorskej elity). Jazykové správanie založené na intuitívnej analógii je obmedzované touto kompetenciou.

Axiologický ideál korešpondujúci s epistemickým ideálnym jazykom spochívajúcim na intuitívnej analógii je teda bližšie k jazykovému úzu, na ktorý spomínaná uvažovacia kompetencia nemá vplyv. Jazykový úzus však môže len smerovať k ideálnemu, nemôže k nemu, pravdaže, dospieť. Aj keď sa spomínaný spisovnojazykový diskurz nahradí diskurzom podloženým demokratickejším prístupom k spisovnému jazyku, modifikačné podmienky sa neodstránia, len sa menia, zmenší sa ich sila. Z povahy reálneho (spisovného) jazyka vyplýva, že sa používatelia ocitajú pred javmi, pri ktorých intuitívna analógia naráža na prekážku (čiže používateľ stojí pred reálnym jazykovým problémom), a tak sa aktualizuje mimokomunikačné uvažovanie. Epistemic-

ký idealizovaný jazyk zahŕňa idealizovaných používateľov, ktorých mechanizmus intuitívnej analógie nezlyháva ani pri týchto javoch. Idealizácia vo vzťahu k používateľom spočíva aj v tom, že sa myšlienково odstraňujú rozdiely medzi nimi so zreteľom na ich status. V skutočnosti diferencovanosť používateľov sa nedá eliminovať, ale navodením primeraného spisovno-jazykového diskurzu rozdiely medzi nimi sa dajú zmierniť tak, aby jednotlivci s nižším statusom vnímali seba ako plnohodnotného používateľa spisovného jazyka, ktorý sa prirodzene reprodukuje a rozvíja v komunikácii. Takéto sebavnímanie je spojené s pestovaním jazykového sebavedomia. Jazykovo sebavedomí používateľa spisovného jazyka sú silou pôsobiaca proti smerodajnosti uvažovacej kompetencie kodifikátorskej elity pri fungovaní spisovného jazyka.

2.3. KULTIVOVANIE POUŽÍVATEĽA SPISOVNÉHO JAZYKA

Z odlišných prístupov ideálneho vo vzťahu k spisovnému jazyku vyplývajú dve stratégie kultivovania používateľa. Obidve stratégie majú spoločné to, že zahŕňajú zdokonaľovanie rečovej činnosti. Ideálne dáva perspektívu rečovej praxi, motivuje jednotlivca k rečovému sebazdokonaľovaniu (edukácia má neustále aktivizovať a posilňovať túto motiváciu), čiže navodzuje napätie medzi reálnym a ideálnym egom so zreteľom na rečovú činnosť. Rozdiel medzi stratégiami sa viaže na to, ako sa vyvodzuje jazykový systém a aká rola sa pripisuje uvažovacej kompetencii vo vzťahu k nemu. V pozadí prvej stratégie je klasické systémovolingvistické, resp. štrukturalistické vyvodzovanie systému z reči, ktorý treba zdokonaľovať, teda kultivovať ako predpokladovú bázu reči (podporovať pravidelnosť, vyváženosť, symetriu, harmóniu a pod.). Rozvíjanie uvažovacej kompetencie sa viaže na zdokonaľovanie tejto bázy. Má sa navodiť napätie medzi reálnym a ideálnym egom vo vzťahu k systému spisovného jazyka. V pozadí druhej stratégie je vyvodzovanie jazykového systému rekonštrukciou jeho existencie ako výsledku pôsobenia mechanizmu intuitívnej analógie v jazykovej komunikácii. Ideálne je, keď pôsobenie tohto mechanizmu nie je obmedzované (v praxi sa obmedzovanie dá len zmenšovať). Uvažovacej kompetencii sa prisudzuje len komplementárna rola: uplatňuje sa vtedy, keď mechanizmus intuitívnej analógie narazí na „vákuum“ (vtedy sa vedome hľadá analógia). Zdokonaľovanie tejto kompetencie spočíva len v tom, že sa používateľ pripravuje na vedomé hľadanie analógie v prípade „výpadku“ intuitívnej analógie. Nejde o zdokonaľovanie jazykového systému, ale o pestovanie spôsobilosti používateľa na doplnenie dobre fungujúcej intuitívnej analógie, keď sa ocitne pred nezvyčajným jazykovým javom. Evidentné je, že opozičné stratégie sa opierajú o iný obraz jazykového systému. Kým prvá stratégia je zviazaná s tradičnou predstavou jazykového systému, ktorá sa formovala aplikáciou teórie systémov na jazyk, druhá stratégia nadväzuje na spochybňovanie reálnosti takého jazykového systému, o ktorom Ortega y Gasset (1957) už pred polstoročím sa vyjadril ako o čírom lingvistickom konštrukte. Systematicky sa naň odvolávajú „integracionalisti“ (Harris, 1987; Hopper, 1992; Toolan, 1996; Taylor, 1997).

III.

**SYSTÉM A NORMA
SPISOVNÉHO JAZYKA**

3. POVAHA JAZYKOVÉHO SYSTÉMU

Odlišuje sa svojou povahou systém spisovného jazyka od systému nespisovných jazykových útvarov? Táto otázka evokuje známy poznatok, že spisovný jazyk je spravidla regulovaný (a teda „umelý“), čo sa prirodzene odráža aj v povahe jeho systému. V tejto súvislosti je poučná aplikácia poznatku ekonóma a filozofa F. Hayeka, že systém sa vyskytuje v dvoch základných existenčných formách, a to ako kozmos, t. j. funkčný samoregulačný súbor vzťahov, alebo ako taxis, ktorý sa konštituoval vedomým pôsobením ľudí a funguje len na základe jeho regulovania. Aplikujúc túto binaritu na jazykový systém, J. Kraus (1996, s. 49) pregnantne vystihol základ odpovede na našu otázku, a preto ho citujeme: „Je tedy jazyk systémem typu kosmos, nebo systémem typu taxis? Odpověď na tuto otázku v případě spisovného jazyka je zřejmá, protože tu jde o výsledek dlouhodobého utváření, na němž se podílela záměrná činnost autorů kodifikačních mluvnic a slovníků, nápodoba dobrých autorů i úzus uživatelů, které z různých důvodů považujeme za vzorové a směrodatné. Přesto však direktivní a regulující úloha těchto faktorů je značně omezena. Spisovný jazyk jako systém typu taxis je totiž pouze funkční varietou národního jazyka, tedy systému typu kosmos.“ Vonkajšia regulácia spisovného jazyka, čiže regulácia intervenciami, nezasahuje jeho systém do takej miery, aby ho posunula do ostrého kontrastu s jazykovým systémom, ktorý sa konštituoval a rozvíjal prirodzenou cestou. Čo je v pozadí konštituovania a rozvíjania jazykového systému? Čo určuje jeho povahu? Základný determinačný faktor spočíva v potrebe orientovať sa v jazyku (naň nadväzuje pamäťová schopnosť), a preto sa žiada objasniť jazykový systém z tohto aspektu. Veľmi všeobecne povedané, jazykový systém má takú povahu, ktorá zodpovedá orientačnej potrebe jeho používateľov. Vopred je užitočné uvedomiť si, že v životných situáciách sa orientujeme na základe bežných skúseností aj na základe logických analýz a dedukcií.

Jazykové štruktúry korelujú s orientačným správaním ich tvorcov a používateľov. Považa jazykového systému je určená tým, že sa doň premieta orientačné správanie nositeľov jazyka, a to prirodzené aj reflexívne správanie. Základné je prirodzené orientačné správanie. So zreteľom na toto správanie definujeme systém spisovného jazyka.

Definícia pojmu:

Systém spisovného jazyka je štruktúrovaný celok abstraktných jednotiek narastajúcej zložitosti, v ktorom v premenlivom pomere koexistuje projekcia

prirodeného orientačného správania do opakovanosti vzťahov s projekciou reflexívneho orientačného správania, a teda spontánne vytvorený súbor prvkov s prvkami poznačenými vedomou reguláciou.

Definícia vyžaduje objasnenie prirodzeného orientačného správania v opozícii s reflexívnym orientačným správaním vo vzťahu ku konštituovaniu a rozvíjaniu systému spisovného jazyka.

3.1. PRIRODZENÉ ORIENTAČNÉ SPRÁVANIE - INFERENCIA

Vtiahnutím orientačného správania do objasňovania povahy jazykového systému sa ocitáme na pôde lingvistickej pragmatiky. V jej pojmovom aparáte má závažné miesto pojem inferencia. Otázka je, aká je jej rola pri lingvisticokopragmatickej interpretácii jazykového systému.

Jedným z oporných bodov našej orientácie vo svete je zistenie istej pravidelnosti vo výskyte javov. Už pri bežnom pozorovaní výsekov sveta zisťujeme napríklad, že isté vlastnosti entít koexistujú a v koexistencii sa opakovane vyskytujú. Nahromadené skúsenosti tohto druhu sa premietli do myslenia ako podklad indukčného usudzovania a usudzovania analógiou. Pozorovania vyúsťujúce do zistenia, že isté vlastnosti sa opakovane vyskytujú v koexistencii, orientujú naše myslenie na predpokladanie spoločného výskytu daných vlastností aj pri tých entitách, ktoré sme ešte nepozorovali. Ak sme napríklad zistili, že isté entity majú vlastnosti A a B, sme náchylní na predpoklad, podľa ktorého s vlastnosťou A aj pri ďalších entitách koexistuje vlastnosť B. Induktívne usudzovanie a usudzovanie analógiou sa uplatňujú pri bežnej orientácii vo svete, ako aj pri vedeckom poznávaní. Nás zaujíma orientácia vo svete, jeho bežné, nevedecké poznávanie, pretože jazyk sa vytváral na podklade takej orientácie, takého poznávania.

V logike sa už oddávna rozlišuje medzi absolútnym deduktívnym usudzovaním, ktoré sa vyznačuje tým, že záver logicky (nevyhnutne) vyplýva z predpokladov, a entymematickým usudzovaním, pri ktorom záver vyplýva z predpokladov len s istým stupňom pravdepodobnosti (v prípade, že sa aj tu hovorí o logickom vyplývaní záveru z istých predpokladov, dodáva sa, že to platí len vzhľadom na dodatočné predpoklady, ktorými sú poznatky usudzujúceho). Entymematické usudzovanie zahŕňa indukčívne usudzovanie a usudzovanie analógiou. Pojem entymémy je známy už z antickej rétoriky. Uplatňoval sa v súvislosti s vyplývaním, ktoré nemá logickú povahu, lebo je založené na typických súvislostiach a vzťahuje sa na oblasť pravdepodobného. Pripomeňme si jeden zo známych príkladov Aristotela: Striedmosť je dobrá vlastnosť, bezuzdnosť je oproti tomu škodlivá. To, že dodržiavanie istej miery (striedmosť) je rozumné (dobrá vlastnosť), logicky nevyplýva z toho, že opačné konanie je nerozumné (škodlivé). Podkladom vyplývania je len bežné pozorovanie, že rozumnosť niečoho sa dá „vyčítať“ z nerozumnosti jeho opaku. Pozoruje sa výskyt istej typickej súvislosti.

Pri usudzovaní, ktoré nie je založené na prísnom logickom vyplývaní, sa vybavuje aj usudzovanie označované ako default reasoning, t. j. usudzovanie na základe „medzier“ v znalostiach, resp. obmedzených aktuálnych znalostí.

Uplatňuje sa napríklad pri identifikácii typických (prototypových) vlastností, čiže vlastností, ktoré nemusia mať platnosť definičných vlastností (v zmysle nevyhnutnej vlastnosti z hľadiska kategoriálnej príslušnosti daného objektu), aby sa vnímali ako podstatné vlastnosti príslušných objektov. Napríklad ak máme do činenia s rybou označovanou ako *kapor* a máme skúsenostné znalosti, že ryby sa vyznačujú šupinami (a výkladový slovník nás v tom utvrdzuje; podľa Krátkeho slovníka slovenského jazyka *ryba* = šupinatý vodný stavovec dýchajúci žiabrami a pohybujúci sa plutvami), a ak nemáme protikladnú informáciu, vyvodzujeme, že kapor má šupiny. Pokiaľ sa znalosť „kapor je ryba“, ktorá funguje ako predpoklad usudzovania, nedoplní informáciou, že nie každý kapor má šupiny, tento výrok je akceptovateľný ako analyticky pravdivý. Ide teda o vývod s pravdepodobnosťou, resp. o taký logický vývod, pri ktorom sa berie do úvahy vedenie usudzujúceho (porov. s opisom entymématického usudzovania). Aby sme zreteľne odlíšili prísne logické usudzovanie od usudzovania späť s pravdepodobnosťou záveru a jednoducho sa vyjadrovali, na označovanie bežného, intuitívneho usudzovania, ktoré nie je založené na prísnom logickom vzťahu medzi predpokladmi a záverom, používame výraz *inferencia*.

A teraz sa venujme inferencii a jazykotvornej činnosti. Ešte raz si povedzme, že predpokladom inferencie je empirický poznatok, podľa ktorého isté vlastnosti sa opakovaně vyskytujú v koexistencii, resp. vo svete sa vyskytujú isté typické súvislosti. Naše vnímanie sveta, nazeranie naň je ovplyvnené aj touto skúsenosťou. Považujeme za normálne, prirodzené, že sa vo svete stretávame s takou usporiadanosťou. Inferenčná schopnosť je prejavom našej pripravenosti na to, že pri vnímaní sveta sa môžeme stretnúť s nedôslednou usporiadanosťou (usporiadanosť s pravdepodobnosťou). Obraz takto vnímaného sveta na podklade inferenčnej schopnosti sa nemohol neprejavíť pri jazykotvornej činnosti. Inferenčná schopnosť usmerňovala túto činnosť tak, že sa jazyk vytváral podľa obrazu normálneho, prirodzeného sveta. Vnímalo sa ako normálne, prirodzené, že sa jazyk vytváral na podklade opakovaného výskytu vlastností v koexistencii, na podklade typických súvislostí, pričom sa ako prirodzené bralo aj to, že opakovanosť mohla byť poznačená pravdepodobnosťou. Prístup k jazykovým javom, ktorý bol poznačený inferenčnou dispozíciou používateľov jazyka, vyúsťoval do ich systemizácie poznačenej príznakom pravdepodobnosti. Ak napríklad istá jednotka s istým sémantickým komponentom, resp. istým zväzkom komponentov, čiže s vlastnosťou A, nadobudla formálnu vlastnosť B, a ak sa objavila potreba utvoriť ďalšiu jednotku s vlastnosťou A, utvorila sa tak, aby sa opakovaně vyskytli A a B v koexistencii (v zmysle výskytu typickej súvislosti medzi istými vlastnosťami). Vzhľadom na skúsenosť z bežného poznávania mimojazykového sveta „počítalo sa“ aj s tým, že A a B sa spoločne vyskytujú s istým stupňom pravdepodobnosti. To značí, že sa považovalo za prirodzené, normálne, že sa možný spoločný výskyt A a B nerealizoval. Popri A sa nevyskytovalo B, resp. A sa vyskytovalo s inou vlastnosťou ako B. Preto ani súčasný používateľ jazyka nevníma ako neprirodzené také javy, pri ktorých je narušená logická dôslednosť. Pre neho je normálny taký

stupeň dôslednosti, ktorý zodpovedá inferencii. Ako prirodzené, normálne vníma napríklad to, že sa vyskytujú supletivizmy (napr. opakovaný spoločný výskyt vlastností „mnohosť“ x „tvarotvorný základ substantíva v singulári + plurálová koncovka“ je prerušený pri dvojici *človek - ľudia*), že sa vyskytuje slovo *staviteľ*, hoci príslušné sloveso má podobu *stavať*, že sa vyskytuje slovo *jabloň*, hoci sa opakovane vyskytuje kombinácia vlastností „strom a jeho plod“ x „zhodný výraz“ (*hruška, višňa* atď.) pri označovaní domácich ovocných stromov aj ich plodov, alebo že sa vyskytuje opakovaná kombinácia tej istej sémantickej vlastnosti s odlišnou formálnou vlastnosťou. Kým prvý typ príkladov (*človek - ľudia, staviteľ, jabloň*) ilustruje to, že sa do jazyka premieta skúsenosť z vnímania mimojazykového sveta, podľa ktorej opakovaný spoločný výskyt vlastností A a B sa nerealizuje, čo sa odráža v pragmatickom komponente inferencie, druhý typ príkladov korešponduje so skúsenosťou, podľa ktorej vlastnosť A sa môže opakovane vyskytovať s vlastnosťou B alebo C alebo X, pričom entity vyznačujúce sa kombináciami vlastností A x B, A x C, A x X sú ekvivalentné. Aj tento jav je súčasťou normálneho, prirodzeného sveta. Premieta sa aj do prirodzeného jazyka. Napríklad vlastnosť „osoba vykonávajúca činnosť vyjadrenú základovým slovesom“ sa kombinuje s viacerými slovtvornými príponami. Pravdepodobnostná povaha výskytu istej kombinácie sa prejavuje jednak v tom, že namiesto istej kombinácie v minulosti sa v súčasnosti vyskytuje iná kombinácia, napríklad *tvoriteľ - tvorca, udatel' - udavač, vyznávatel' - vyznávač*, a jednak v tom, že sa vyskytujú dve kombinácie, napríklad *lakovač - lakovník, zmierovatel' - zmierovač, vyberač - výberca*.

Žiada sa teda zdôrazniť, že jazykový systém sa konštituoval ako systemizácia utváraných prostriedkov na inferenčnom podklade. Oddávna je známa úloha analógie v organizácii jazykových prostriedkov. Treba však mať na pamäti, že usudzovanie analógiou má inferenčnú povahu, čiže nepredpokladá vzťah nevyhnutnosti medzi premisou a záverom. Tým sa vysvetľuje akceptovanie logickej nedôslednosti v systemizácii jazykových javov, vnímanie tejto nedôslednosti ako prirodzeného fenoménu. Pravidelnosť poznačená pravdepodobnosťou je prirodzeným príznakom jazykového systému. Stavba tohto systému je „naprogramovaná“ tým, že v podklade jeho konštituovania a rozvíjania je inferencia.

Už sme uviedli a ilustrovali, že dôsledkom inferenčného podkladu systemizácie je prirodzené akceptovanie nerealizácie istého možného exemplára v triede určenej opakovaným výskytom istých vlastností (napr. nerealizácia možného exemplára *dobrejší, najdobrejší* v triede stupňovaných adjektív), ako aj výskyt konkurenčných kombinácií (napr. *zomrieť, umrieť*). Charakteristickou vlastnosťou jazykového systému je heterogénnosť vyplývajúca z možnosti konkurenčnej systemizácie jeho prvkov. Konkurencia v systemizácii má dva základné prejavy: (1) konflikt medzi systemizáciami, (2) koexistencia systemizácií.

(1) Konflikt medzi systemizáciami je prítomný pri disjunktných systemizáciách, teda takých, ktoré sa vylučujú a pri ktorej sa jedna môže presadiť len na úkor druhej. Ide o systemizácie, ktoré sú nezlučiteľné, a preto sa nedá roz-

širovať pravidelnosť výskytu istej kombinácie vlastností bez toho, aby sa tým neobmedzila pravidelnosť inej kombinácie. V tejto súvislosti nám spravidla prichádza na um konflikt medzi fonologickou systemizáciou vzťahujúcou sa na opakovaný výskyt po sebe idúcich dlhých a krátkych slabík (pravidlo o rytmickom krátení) a morfológickou (vrátane slovotvornej) systemizáciou týkajúcou sa pravidelnosti tvaru. Buď sa uplatní fonologická, alebo morfológická systemizácia. Jedna systemizácia obmedzuje rozsah platnosti druhej systemizácie. Distribúcia výskytu týchto systemizácií nie je prísne komplementárna. V istých prípadoch je konflikt „živý“, napr. *čtsel/čtsiel*, *mliekar/mliekár*, *žiadúci/žiaduci*. Je to dôsledok toho, že keď aj zistíme, že distribúcia konfliktných systemizácií sa viaže na tie a tie podmienky, vzhľadom na inferenčný podklad systemizácie „sme pripravení“ na to, že sa môžeme stretnúť s prejavom pravdepodobnosti spätý s analógiou (čiže môže sa realizovať fonologická systemizácia, ale nemusí). Iným príkladom je konflikt medzi morfonologickou a morfológickou systemizáciou. Napríklad jedným z prejavov morfonologických systemizácií je výskyt morfoném *k/c*, *ch/s* pri tvorení nominatívneho tvaru plurálu v triede mužských životných, resp. osobných podstatných mien. Keď sa uplatní táto systemizácia – *vojak* : *vojaci*, *mních* : *mnísi* –, obmedzuje sa rozsah platnosti morfológickej systemizácie, pri ktorej sa nemení tvarotvorný základ (a naopak): *Grék* : *Gréci*, *beloch* : *belosi*, *drúk* : *drúci* (pren.), ale *Bask* : *Baskovia*, *zloduch* : *zloduchovia*, *svák* : *svákovia*, resp. *klasik* : *klasici/klasikovia*. Majúc na mysli inferenčný podklad systemizácie, nie sme prekvapení, keď sa stretneme popri podobe *Uzbeki* s podobou *Uzbekovia* alebo popri *Kazachovia* s *Kazasi*.

Z inferenčného podkladu systemizácie vyplýva, že aj v prípade dôslednej komplementárnosti výskytu dvoch systemizácií je latentne prítomná pravdepodobnosť narušenia pravidelnosti. Napríklad v lokálnom tvare singuláru podstatné mená vzoru *dub* a vzoru *mesto* majú po zadných spoluhkáskach *-k*, *-g*, *-h*, *-ch* koncovku *-u*. Vzhľadom na to, že systemizácia je tu dôsledná, pripustenie možného narušenia sa môže javiť ako absurdné. Keď si však uvedomíme inferenčný podklad systemizácie, ani túto možnosť nemôžeme vylúčiť.

(2) Koexistencia systemizácií sa dotýka paralelných systemizácií, teda systemizácií, ktoré jestvujú súbežne ako ekvivalentné možnosti. Napríklad cudzie podstatné mená na *-fil*, *-fób*, *-nóm*, *-graf* v nominatíve plurálu nadobúdajú koncovku *-i* aj *-ovia*: *rusofili/rusofilovia*, *čechofóbi/čechofóbovia*, *astronómi/astronómovia*, *etnografi/etnografovia*. Výskyt paralelnej systemizácie však nie je nevyhnutný, takže sa počíta aj s tým, že sa vyskytne len jedna z možností (napríklad *typografi*). Konkurencia sa tu dotýka len produktívnosti systemizácie.

Keď sme vyššie hovorili o systemizácii ako fundamentálnom aspekte jazykotvorného procesu, abstrahovali sme od toho, že jazyk sa tvoril a rozvíja sa v reči. Systemizácia utváraných jazykových prostriedkov prebiehala a prebieha v reči (len v zriedkavých prípadoch – napr. pri tvorení istého termínu – sa postupuje mimo prirodzenej reči). Niet pochybností o tom, že paradigmatické vzťahy sú zafixované v pamäti nositeľov jazyka. To však neznamená, že hovoriaci má akýsi intuitívny prehľad o sieti vzťahov, ktoré tvoria štruktúru jazyka

a ktorú zachytávajú opisné jazykovedné práce. Keby to tak bolo, nedochádzalo by k rozporu medzi jazykovým úzom a kodifikáciou. Tento rozpor vyplýva z toho, že kým kodifikátor sa riadi abstraktnými vzťahmi, ktoré pozná z lingvistickej deskripcie jazykového systému a ktoré aktualizuje reflexívne, mimo jazykovej komunikácie, hovoriaci sa riadi asociáciami v rámci rozličných fragmentov systému, pričom asociácie sa neaktualizujú reflexívne, ale spontánne v reči. Tým sa vysvetľuje to, že aj pri veľmi jednoduchom pravidle, ktoré si nositelia jazyka osvoja v škole s explicitnou formuláciou, dochádza k vybočeniu, napríklad pri pravidle o tvorení genitívneho singulárneho tvaru pri vzore ulica: *Soni, Dáši, Táni* a pod. Je to výsledok aktualizácie istej asociácie v rámci istého fragmentu paradigmatických vzťahov evokovaného v reči. Z hľadiska lingvistu, ktorý sa riadi abstraktnými vzťahmi a pristupuje k javom reflexívne, sa to javí ako falošná asociácia, ako následok nepozornosti, naštrbenej jazykovej dispozície a pod. Dôležité je však uvedomiť si, že (a) jazykový systém sa konštituoval a rozvíjal na základe asociácií aktualizovaných v reči, že (b) systemizácia, ktorú sme práve uviedli, rozširuje rozsah platnosti už zakotvenej systemizácie (zhoda G., D. a L. sg. pri vzore kost') a že (c) z inferenčného podkladu systemizácie vyplýva, že výskyt opakovanej kombinácie vlastností (*ulica - ulice*) nie je nevyhnutný.

Poukázaním na inferenčný podklad systemizácie jazykových prvkov sa nedá úplne vysvetliť, prečo akceptujú nositelia jazyka isté logické nedôslednosti, napríklad supletivizmy. Inferenčná dispozícia nositeľov jazyka je, pravda, základný faktor, pretože s oporou o ňu sú „nastavení“ na výskyt prvkov reprezentujúcich tieto nedôslednosti. Ďalším faktorom je ich mentálna aktivita, do ktorej sa premieta jednak ich abstrakčná flexibilita a jednak ich schopnosť kognitívneho dotvárania a pretvárania skutočnosti, kognitívneho manipulovania s realitou. Ich abstrakčná flexibilita sa prejavuje v tom, že dokážu odhliadať od rozličných vlastností, stránok, súvislostí entít, na základe čoho potom môžu vykonávať isté mentálne operácie, mentálne zaobchádzať s istou entitou podľa potreby. Zoberme si ako príklad supletívny tvar *ľudia*. Pri vnímaní tohto tvaru ako plurálnej formy substantíva *človek* abstrahujeme od toho, že sa tu reálne neopakuje tvarotvorný základ ako pri iných substantívach, a súčasne ho mentálne „upravujeme“ tak, akoby sa základ opakoval, a zaobchádzame s ním tak, akoby tu bol normálny tvarotvorný základ. „Akoby“ bežne používame v situáciách, keď chceme dosiahnuť, aby sa niekto správal v súlade so stavom vecí, ktorý aktuálne nenastal. Hovoríme napríklad:

Nedaj sa rušiť. Pracuj, akoby som tu nebol!

Dávaj pozor! Nes to, akoby to bolo z porcelánu!

Ten študent je z cudziny. Ale skúšaj ho, akoby bol náš!

Výraz „akoby“ signalizuje, že vyzvaný si má predstaviť istý stav vecí a prispôbiť svoje správanie tomu stavu. „Akoby“ má evokovať predstavu o istom stave vecí. Spomínané výzvy sa chápu v tomto zmysle:

Predstav si, že nie som tu, a v súlade s tým rob svoju prácu!

Predstav si, že je to z porcelánu, a podľa toho sa správej pri nesení!

Predstav si, že je to náš študent, a podľa toho sa správej pri skúšaní!

Hovoriaci vyžaduje od adresáta mentálnu aktivitu, ktorá spočíva v navodení istej predstavy o stave vecí, s ktorým treba zosúladiť správanie (konanie). Logickým jazykom môžeme vyjadriť situáciu touto formulou:

HARM(ACT(F(PROP)))

Prop(ozícia) = stav vecí

F(antázia) = v predstave upravené (nejde o psychologický pojem)

ACT = konanie, správanie

HARM = zosúladiť.

Opisne vyjadrené: Zosúladiť konanie s predstavovaným stavom vecí. Symbol F má rolu modálneho operátora, ktorý udáva, v akom moduse treba aktualizovať istý stav vecí. Tento symbol je už jednou z konštánt vo vzťahu k symbolu M (premenná s obsahom „všeobecný modálny operátor“). Druhou základnou konštantou je R(ealita): je realitou, že stav vecí je taký a taký.

Stručne povedané, entity môžeme vnímať cez prizmu R (vnímame ich také, aké sú, resp. aké sa nám javia) aj cez prizmu F (vnímame ich tak, že s nimi mentálne manipulujeme). Prizma F umožňuje mentálnu homogenizáciu reálne nerovnorodých prvkov. Schopnosť vnímania sveta cez prizmu F sa, prirodzene, uplatňuje aj vo vzťahu k jazykovému svetu, a teda aj v tejto súvislosti dochádza k mentálnej homogenizácii. Inferenčný podklad systemizácie pripúšťa výskyt reálne nehomogénneho prvku v danej triede, ale súčasne sa uplatňuje schopnosť vnímania prvkov cez prizmu F. Inferenčný podklad systemizácie pripúšťa napríklad tvar *ľudia*, teda to, že sa tento tvar napriek náhradnému tvarotvornému základu môže reálne vyskytovať, ale súčasne sa tento tvar vníma cez prizmu F, a tak sa tento prvok mentálne homogenizuje. Pod vplyvom inferencie je nositeľ jazyka pripravený na to, že sa nemusí vyskytnúť pravidelná opozícia *človek : človekovia*, a teda bez problémov akceptuje tvar *ľudia*, ale súčasne uplatňuje svoju schopnosť vnímať tvar *ľudia* a zaobchádzať s ním tak, akoby bol pravidelný, homogénny prvok v danej triede. Pod vplyvom inferencie sa tento tvar vníma cez prizmu (modálny operátor) R.

Je realitou, že plurálny tvar substantíva človek je ľudia,
ale súčasne sa aktualizuje prizma (modálny operátor) F.

Predstav si, že tvar ľudia je pravidelný, a podľa toho s ním zaobchádzaj!
Teda:

Zaobchádzaj s tvarom ľudia tak, akoby bol pravidelný!

Hovoríme, že nositeľ jazyka bez problémov akceptuje tvar *ľudia* pod vplyvom inferencie, že teda tento tvar vníma pod týmto vplyvom cez prizmu R. Pod vplyvom čoho sa navodzuje prizma F? Inferencia je podkladom „pripravenosti“ nositeľov jazyka na možné prerušenie opakovaného výskytu kombinácie A x B. Čo je podkladom toho, že sa s „prerušným výskytom“ zaobchádza, akoby išlo o opakovaný výskyt A x B?

Do výkladu sa dostáva prototypová perspektíva. Pri odpovedi na túto otázku vychádzame z hypotézy o poznávacom prototypu. Poznávacím prototypom označujeme výsek skutočnosti, ktorý je vymedzený na základe opakovaného výskytu kombinácie istých vlastností. Ide teda o ohraničenú triedu ontologicky rovnorodých entít. Registrovanie takých entít je východiskom, prvým krokom

poznávania sveta. Výrazom prototyp vyjadrujeme jednak tento fakt, teda to, že taký výsek skutočnosti je z poznávacieho hľadiska prvotný (porov. s používaním tohto výrazu vo význame „prvý exemplár“), a jednak to, že tento výsek je základný, a to v tom zmysle, že vo vzťahu k nemu sa klasifikačne spracúvajú ďalšie entity. Je to výsek skutočnosti s prvkami, na ktoré sa dá aplikovať úplná empirická indukcia. Pri tejto indukcii v predpokladovej časti (premissa) sú dva komponenty: uzavretá množina prvkov $p_1, p_2 \dots p_k$ s vlastnosťami V a Z a výrok so všeobecným kvantifikátorom, podľa ktorého platí, že ak X má vlastnosť V , tak X sa rovná p_1 , alebo p_2 , alebo p_k . Z tohto predpokladu vyplýva záver, že ak X má vlastnosť V , tak má aj vlastnosť Z . To, že X má aj vlastnosť Z , vyplýva z empirického poznania, podľa ktorého všetky prvky X sa vyznačujú kombináciou vlastností V a Z . Je to poznanie založené na istote, a preto je základnou oporou v našej orientácii vo svete. Prostredníctvom poznávacieho prototypu sa rozvíjal zmysel človeka pre poriadok vo svete.

Poznávaci prototyp je vafixovaný vo vedomí človeka ako model, ktorý funguje ako prvotný interpretačný konštrukt pri vnímaní výsekov skutočnosti. Človek sa vo svete prvotne orientuje podľa modelu, ktorý je kompatibilný s úplnou empirickou indukciou. Tento model bol v jadre základu jazykotvornej činnosti. Prostredníctvom neho sa ustaľoval poriadok v jazyku a súčasne sa upevňoval zmysel používateľov a tvorcov jazyka pre tento poriadok. Tento model je podkladom toho, že sa s „prerušeným výskytom“ zaobchádza, akoby išlo o opakovaný výskyt $A \times B$. Pod vplyvom tohto modelu sa navodzuje prizma F . Keď hovoríme, že tento model je jadrom základu jazykotvornej činnosti, chceme tým vyjadriť, že na jeho základe sa konštituovali jadrové, čiže prototypové výseky jazykovej skutočnosti, ktoré určili uhol vnímania jazykových prvkov. Tento model určuje, že jazykové prvky vnímame z prototypovej perspektívy. Prototypové vnímanie aktivizuje prizmu F v prípade, keď jazykový prvok nie je elementom prototypového výseku jazyka, čo vedie k tomu, že sa s „prerušeným výskytom“ zaobchádza, akoby išlo o opakovaný výskyt $A \times B$.

Súhrnne povedané, v základe jazykotvorného procesu sú dva komponenty: inferencia a model poznávacieho prototypu, ktorý je spätý s úplnou empirickou indukciou. Každý z týchto komponentov je „zodpovedný“ za inú stránku tohto procesu, pričom, pravda, príslušné stránky sú vzájomne späté. Kým následkom inferenčného komponentu je, že sa narušenie opakovanej kombinácie $A \times B$ akceptuje ako prirodzený, normálny jav v jazyku, z pôsobenia druhého komponentu vyplýva, že toto narušenie je irelevantné pre zaobchádzanie s príslušným javom. Prototypová perspektíva, ktorá je zahrnutá do modelu poznávacieho prototypu, je predpokladom toho, že toto narušenie nie je relevantné. K tomuto predpokladu pristupuje naša schopnosť mentálnej manipulácie s jazykovými javmi, pri ktorých sa aktivizuje prizma F .

Z pôsobenia spomínaných komponentov vyplýva koexistencia „pravej“ a „nepravej“ systemizácie. Na jednej strane sú nositelia jazyka pripravení - na základe inferenčného prístupu k svetu - na výskyt prvkov, ktoré narúšajú systemizácie na podklade reálne sa opakujúcich vlastností, na druhej strane vnímanie týchto prvkov z prototypovej perspektívy im umožňuje zaobchádzať s nimi

ako s prvkami, ktoré systemizácie nenarúšajú. Jazykový systém ako produkt systemizácií je teda poznačený prototypovou perspektívou a súčasne inferenčne podmienenou akceptáciou neprototypových prvkov. Ako sa dá vysvetliť, že bez problémov sa prijali názvy *TATRA BANKA*, *DEVÍN BANKA*? (Problémy s nimi majú len jednotlivci orientovaní na tradičný opis jazykového systému.) Inferenčný komponent v podklade systemizácie spôsobuje, že nositelia jazyka sú pripravení na to, že sa v atributívnej syntagme môže vyskytnúť aj to, že sa preruší opakovaný výskyt kombinácií zhodný prívlastok x substantívum, a na druhej strane vnímanie týchto názvov z prototypovej perspektívy aktivizuje prizmu F, čo vedie k tomu, že s nimi zaobchádzajú ako s „pravou“ atributívnou syntagmou (ako s názvami *Komunálna banka*, *Dopravná banka* a pod.).

Pôsobenie modelu poznávacieho prototypu a inferencie sa vo všeobecnosti prejavuje v tom, že na jednej strane pozorujeme tendenciu po reálnom „vyhovení“ prototypovej perspektíve (po rozširovaní prototypových výsekov jazyka) a na druhej strane tendencie po „imaginárnom“ vyhovení tejto perspektíve, čo je podložené jednak schopnosťou nositeľov jazyka vnímať jeho prvky cez prizmu F a jednak ich pripravenosťou akceptovať neprototypové prvky na základe inferencie. Aký mechanizmus riadi súhrn týchto tendencií? Táto otázka si žiada osobitnú analýzu, ktorá presahuje rámec tohto výkladu.

Ešte si všimnime reflexívne orientačné správanie. Toto správanie je nadstavbový determinatívny faktor povahy systému spisovného jazyka. Do stvárňovania jazykového systému sa premieta ako uvedomovaná aktualizácia a akceptácia štruktúr na základe analýzy príslušných výsekov systému. Prenášaním tohto správania do jazyka sa upevňuje „umelosť“ spisovného jazyka. Vzhľadom na to, že „umelé“ štruktúry sa niekedy dostávajú do rozporu s prirodzenými štruktúrami (prejavuje sa to v napätí medzi kodifikovanou normou a úzom), otázka pomeru medzi „umelým“ a prirodzeným patrí k ťažiskovým bodom teórie spisovného jazyka. Optimalizácia tohto pomeru závisí od okolností, ktoré určujú stupeň normálnosti stavu spisovného jazyka. Dobrým východiskom analýzy normálneho stavu je pojem normálna sociolingvistická situácia, ktorá zahŕňa tieto črty: spisovný jazyk je už konštituovaný a primerane rozvinutý, jeho nezávislosť, resp. existencia nie je ohrozená, jeho spoločenská funkcia sa môže slobodne uplatňovať, spoločnosť, ktorej slúži, sa riadi racionálnymi princípmi (Daneš, 1979, s. 90).

3.2. SYNCHRÓNNA DYNAMIKA JAZYKOVÉHO SYSTÉMU

Najprv sa pristavíme pri pojme synchronná dynamika jazyka, ktorý potom dáme do vzťahu s teóriou spisovného jazyka. Ťažiskovým pojmom vo výklade tohto pojmu je variantnosť. Typický výklad: „Dynamika se v jazyce nepochybně projevuje ve variantnosti jazykových jevů. Z hlediska diachronní variantnosti si všímáme vystřídání jednoho jazykového jevu druhým. Synchronní variantnost se promítá do konkurence koexistujících jazykových jevů“ (Barnet, 1981, s. 124). Alebo: „Ve svých pracích jsem věnoval pozornost právě variantnosti prostředků ze všech rovin jazykové stavby jako hlavnímu projevu synchronní dynamiky...“ (Jedlička, 1981, s. 109). Variantnosť je produkt pohybu v jazyko-

vom systéme, ktorý vedie k tomu, že s pôvodnými prvkami koexistujú novšie elementy. Čo sa tu metaforicky označuje ako pohyb, je abstrakcia, ktorej objektom (z čoho sme pohyb vyabstrahovali) sú rečové aktivity prinášajúce jazykové inovácie, pričom pôvodné prvky sa z reči nevytrácajú, takže v komunikácii sa vyskytujú tradičné prvky aj inovácie. Abstrahuje sa od toho, ako sa inovácie rozširujú a ustalujú v takej miere, že sa stávajú prvkami internalizovaného jazykového systému ako predpokladovej bázy reči. Výrazom pohyb v jazykovom systéme sa vyjadruje, že pri istých komponentoch systému dochádza k zmene tým, že pribudol prvok, ktorý koexistuje s pôvodným elementom, čím sa vnišol do systému konkurenčný vzťah s možným diferenciačným následkom. Pohyb v jazykovom systéme, ktorý spočíva v generovaní konkurenčných prvkov, má semiotický základ v arbitrárnosti jazykového znaku. Arbitrárnosť znaku, odvolávajúc sa na známe výklady F. de Saussura, umožňuje tento pohyb, ale súčasne vytvára aj podmienku pre statickosť v systéme. Jazykový systém sa vyznačuje konštantnosťou aj variabilnosťou, stálosťou aj premenlivosťou. Tento protiklad vyplýva z arbitrárnej povahy jazykového znaku. Keďže vzťah medzi znakovou formou a znakovým významom je arbitrárny, môže si zachovať svoju stálosť, ale môže sa aj meniť. O tom, ktorá z týchto principiálne daných možností sa v danom jazykovom systéme realizuje, rozhodujú rozličné faktory. Napríklad v slovenčine je principiálne možné, aby genitív a akuzatív singuláru pri priezviskách typu *Krasko* mali len podobu *Krasku*, ale arbitrárnosť umožňuje aj tvar *Kraska*. Pohyb v jazykovom systéme je teda principiálne možný, je umožnený arbitrárnou povahou jazykového znaku. Pri poznávaní tohto javu sa nastoľuje otázka, či faktory, ktoré vyvolávajú a riadia pohyb, pôsobia tak, že principiálne možná zmena v istých prípadoch sa stáva nevyhnutnosťou. Narážame na otázku zákonov, resp. zákonitostí jazykových zmien, ktorá je závažná aj vo vzťahu ku kultivovaniu spisovného jazyka.

Pojem synchronná dynamika jazykového systému sa, pravda, neobmedzuje na pohyb, ktorý sa prejavuje vo variantnosti jeho prvkov. Zahŕňa aj zmeny, ktoré umožňuje otvorenosť jazykového systému a ktoré sa realizujú v súvislosti s novými vyjadrovacími potrebami. Ide o prírastky, ktorými sa jazykový systém prispôsobuje civilizačnému a kultúrnemu rozvoju. Pri nich sa najzreteľnejšie prejavuje akomodačná vlastnosť jazykového systému. Do extenzie sledovaného pojmu patria teda aj kvantitatívne zmeny, ktoré nespôsobujú variantnosť. Ku kvantitatívnym zmenám patrí aj ubúdanie prvkov.

Definícia pojmu:

Synchronná dynamika jazykového systému je súhrn zmien v sústave súčasného jazyka, ktoré sa prejavujú v koexistencii konkurenčných variantov, ako aj v prírastku nevariantných prvkov, ktorými sa uspokojujú nové vyjadrovacie potreby, alebo v zániku nepotrebných prvkov.

Dynamika jazyka, a teda aj synchronná dynamika, je realizácia rozvíjacieho potenciálu jazyka, ktorý je jeho imanentnou vlastnosťou. Jazykový systém sa rozvíja tak, že sa realizuje to, čo umožňuje jeho povaha. Samotné rozvíjanie jazykového systému má principiálne zdôvodnenie v arbitrárnosti jazykového znaku a v otvorenosti systému.

Z hľadiska teórie spisovného jazyka a jeho kultivovania v súvislosti s jeho synchronnou dynamikou sú dôležité dve otázky. (1) Aké zmeny zasahujú systém súčasného spisovného jazyka? Na túto otázku odpovedá deskriptívna lingvistiká, ktorá registruje a triedi aj dynamické javy. (2) Ktoré zmeny sú prijateľné z hľadiska kultivovania spisovného jazyka? Je to otázka pre preskriptívnu lingvistikú. Tá musí prihliadať aj na otázku (3): Prečo dochádza k spontánnym zmenám? Odpoveď na túto otázku ovplyvňuje odpoveď na otázku (2).

3.2.1. ZÁKLADNÉ ZDROJE SYNCHRÓNNEJ DYNAMIKY SPISOVNÉHO JAZYKA

Dynamika súčasného spisovného jazyka má dva základné zdroje, a to vyjadrovacie potreby a heterogenitu. Vyjadrovacie potreby motivujú externú funkčnú diferenciaciu jazykových prvkov, nárast prvkov s externými funkciami alebo zánik externe afunkčných prvkov. Heterogenita sa dotýka rôznorodosti jazykového spoločenstva, štýlovej rôznorodosti spisovného jazyka a nerovnorodosti v jazykovom systéme. Heterogenita je zdroj externej afunkčnej variantnosti aj zdroj, z ktorého sa čerpá pri realizácii vyjadrovacích potrieb, ktoré sú v kauzálnom vzťahu s externe funkčnými prvkami. Najprv si všimneme prvý zdrojový aspekt heterogenity (poznáme, že niekedy sa externe afunkčné varianty označujú ako úplné varianty, oproti ktorým stoja neúplné varianty, resp. namiesto výrazu variant sa používa výraz diferencia).

Heterogénnosť jazykového spoločenstva spočíva v tom, že sa skladá zo subspoločenstiev, ktoré sa vzájomne odlišujú tým, že sú používateľmi útvarov národného jazyka v rozličných kombináciách (napr. pre slovenské jazykové spoločenstvo je typická kombinácia spisovný jazyk + niektoré z územných nárečí). K tomu pristupuje nerovnorodosť z hľadiska ovládania cudzích jazykov, resp. z hľadiska vzťahu k nim. Jazykové spoločenstvo je teda poznačené diferencovanou diglosiou (ovládaním viac ako jedného útvaru národného jazyka) a diferencovaným bilingvizmom, resp. multilingvizmom (špecifikum slovenského jazykového spoločenstva: slovensko-český bilingvizmus). Interakciou jazykových útvarov a jazykov je takpovediac naprogramovaná interferencia a preberanie. Majúc na zreteli jazykové útvary a uplatňujúc pojem jazyková situácia, A. Jedlička (1981, s. 109) sledovaný jav vystihuje pregnantne: „Synchronní dynamika súčasného stavu jazyka... se projevuje už v samotné jazykové situaci, tj. v existenci a vzájemném působení útvarů národního jazyka v závislosti na faktorech sociálních a se zřetelém k jejich fungování, často konkurenčnímu v jednotlivých funkčních komunikativních sférách i za různých podmínek situačních.“ Výsledkom aktualizácií a kolektívnej akceptácie (a teda ich fixácie v jazykovom povedomí) je, že sa v systéme spisovného jazyka mohli objaviť externe afunkčné varianty. A tak v spisovnej slovenčine koexistujú napríklad lexikálne varianty ako *paradajka* - *rajčina*, *črieda* - *stádo*, *žihlava* - *přhlava* a pod. Také varianty sa vyskytujú aj následkom kontaktu spisovného jazyka s cudzími jazykmi, napríklad *údaje* - *dáta*, *uspokojovať* - *saturovať*, *verejné zhromaždenie* - *mítting* a pod. Koexistencia tradičných externe afunkčných poimenovacích jednotiek sa dostáva do pozornosti pri posudzovaní preberaných

slov, a to v súvislosti so zdôrazňovaním kritéria funkčnosti, resp. s odmietaním „zbytočných“ prevzatí.

Heterogénnosť vyjadrovacích potrieb so zreteľom na diferencované okolnosti komunikácie je zdrojom štýlovej variácie jazykových prostriedkov. Komunikačnými okolnosťami motivovaná diferenciácia vyjadrovacích potrieb vedie k dvom prejavom dynamiky jazyka, a to k štýlovému rozvrstvovaniu prostriedkov a k prechodom z jednej vrstvy do inej. Jednak ide o štýlové obohacovanie sústavy prostriedkov a jednak o ich štýlové prehodnocovanie. Z hľadiska teórie spisovného jazyka a jeho kultúry sú v popredí dve otázky: (1) Patrí istý výraz do niektorej zo štýlových vrstiev spisovného jazyka? Napríklad v Krátkom slovníku slovenského jazyka (1997) sa prevzaté slovo *workshop* kvalifikuje ako slangový výraz, t. j. ako prvok, ktorý sa nezaraďuje do žiadnej štýlovej vrstvy spisovnej slovenčiny. Mnohí používatelia jazyka ho však iste vnímajú ako prvok patriaci do pracovnej odbornej štýlovej vrstvy spisovného jazyka, resp. ako knižný výraz. (2) Aké tendencie prevládajú v štýlových prechodoch? Tieto otázky sa týkajú zaraďovania prostriedkov do spisovného jazyka, ako aj primeraného vnímania a hodnotenia fungovania jazykových výrazov v spätosti s dynamikou komunikačných podmienok a komunikačného správania diferencovaného jazykového spoločenstva. Dobrým ilustračným príkladom tejto dynamiky je zakotvenie súkromných televíznych a rozhlasových staníc v súčasnej masmediálnej sfére, čo prináša so sebou nápadné zmeny v jazykovom správaní používateľov vo verejnom komunikačnom styku. Je namieste okamžitý (apriórny) odmietavý postoj? Nežiada sa hlbšia analýza správania z hľadiska dynamiky komunikácie a jej podmienok, a teda aj štýlu?

Zdrojom dynamiky spisovného jazyka je aj heterogenita jeho systému. Doposiaľ chýba systematický opis rôznorodosti prvkov v systéme súčasnej spisovnej slovenčiny so zreteľom na jeho dynamiku. Heterogénnosť vytvára v systéme konfliktné prostredie, a tak ho dynamizuje. Opäť si pripomeňme prejavy konfliktu medzi fonologickým a morfológickým aspektom systému, vplyv zákonitostí týkajúcich sa rytmického krátenia na morfológickú pravidelnosť a reakciu morfológie na tento vplyv (*výher/výhier*) alebo tlak morfológiekej pravidelnosti na morfonologickú pravidelnosť v prípade typu *trbliete sa/ trblieta sa* (v morfológii opisované ako expanzia pravidelného časovacieho vzoru chytať na úkor vzoru česať). Pri prípadoch tohto typu sa ešte výraznejšie vysúva do popredia otázka funkčnosti (funkčnosť je predsa fundamentálnou ideou funkčnej teórie spisovného jazyka).

3.3. DYNAMIKA SPISOVNÉHO JAZYKA A FUNKČNOSŤ

Dynamika jazyka a jeho funkcie. Opis dynamiky spisovného jazyka sa spravidla spája s jeho externými aj internými funkciami. Spomínaný funkčnosťový prístup je upnutý na externé funkcie; porov. s výrokmi V. Mathesiusa (1932, s. 30): „Nejvyšším rozhodčím o tom, co je v jazyce přípustné a co nikoli, je praktický zřetel k jazykové vytríbenosti.“ A čo je „jazyková vytríbenosť“? Zopakujme jeho odpoveď: „Jazyk je soustava účelných prostředků výrazových

a jeho hodnotu lze měřit jen tím, jak svému účelu vyhovuje“ (op. cit., s. 14). Prax však ukazuje, že už pri externej funkcii vzniká pochybnosť vyplývajúca z variabilnej funkčnej interpretácie daného prvku. Typickým prípadom sú cudzie slová, ktoré sa dostávajú do úzu s istou funkčnou interpretáciou, ale jazyková kritika ich odmieta ako nefunkčné výpožičky. Napríklad kodifikátor vníma už spomínaný výraz *workshop* ako nefunkčný pre spisovný jazyk (poukazuje na ekvivalenty *seminár* a *tvorivá dielňa*), a tak s ním zaobchádza ako so slangovým slovom, kým mnohí používatelia ho interpretujú tak, že mu prisudzujú aj pragmatický komponent „zodpovedajúci medzinárodnému štandardu“, a skôr ho hodnotia ako knižný výraz. Pragmatický aspekt je dosť často prekážkou zhody úzu s tradičnou predstavou kultivácie. Napríklad aj pragmaticky motivované neskloňovanie logonyma (príklad: *Vitajte v IKEA*) jazykový kritik odmieta. Stretávame sa aj s tým, že jazykový kritik interpretuje istú inováciu rozširujúcu sa v úze dokonca ako nelogickú, t. j. nielen ako nefunkčnú, ale až nezmyselnú. Dobrým príkladom je adjektívum *účelový* v spojení *účelová lož* (*účelové klamstvo*). Jazykový kritik usudzuje, že toto spojenie reprezentuje sémantický nezmysel, pretože keď dosadíme na miesto slová *účelový* výrazy vyjadrujúce význam „falošný, nepravdivý, lživý“ (aj v tomto význame sa *účelový* vyskytuje), dostaneme spojenie *nepravdivá lož*. Používatelia však toto spojenie interpretujú ako „lož so špecifickým (napr. politickým) zámerom“. V tejto súvislosti sa nastoľuje aj otázka synonymizácie v istých výsekoch jazyka. Kde kritikova analýza vyúsťuje do konštatácie afunkčnosti, používateľ pociťuje synonymickú variáciu, aká sa vyskytuje aj v iných častiach jazyka a ktorú komunikačne dobre zužitkuje; napríklad slová *spústa* (*hŕba, kopa, hromada*), *púhy* (*čtyry, holý, jednoduchý, iba, len*), *sranda* (*zábava, žart, huncútstvo, pestvo*), ktoré kodifikátor vylučuje zo spisovného slovníka ako nepotrebné (sú českej proveniencie). Niekedy sa ukazuje, že bežný používateľ má jemnejší zmysel pre isté jazykové procesy ako školený kritik; napríklad zmysel pre demotiváciu alebo deaktiváciu sémantického komponentu (napr. kritik odmieta používanie predložky *kvôli* v príčinnom význame aj na základe argumentu, že je ešte živý lexikálny motív „vôľa“, alebo trvá na tom, že sloveso *tešiť sa* sa môže spájať len s výrazom vyjadrujúcim niečo pozitívne, kým bežný používateľ sa už dokázal takpovediac kolokačne posunúť).

Problém funkčnosti dynamických prvkov je ešte výraznejší v súvislosti s internou funkciou. Do pozornosti sa nám núkajú spontánne jazykové zmeny, ktoré evidentne nie sú vyvolané vyjadrovacími potrebami. Tento jav je, pravda, už oddávna predmetom lingvistických analýz, z ktorých sa na jednej strane vyvodzovali funkcie ako ekonomizácia systému (spravidelňovanie, zjednodušovanie), jeho harmonizácia alebo odstraňovanie príznakových (menej prirodzených) javov, a na druhej sa dospelo k záveru, že tieto zmeny sú afunkčné. Aj v slovenskej jazykovede je bežné, že sa pracuje s pojmom vývinová tendencia, a keď sa zistí, že jazyková inovácia je v súlade s istou tendenciou, interpretuje sa ako funkčná, pretože sa už danej tendencii prisúdila istá funkcia (napr. tvar *štrkotajúc* popri *štrkocúc* sa vníma ako podpora tendencie k vyrovnávaniu tvarotvorného základu – *chytajúc* > *štrkotajúc* –, ktorú interpretuje ako vklad

do spravidelňovania slovenskej flexie). V takom prípade sa inovácia akceptuje ako prvok kultivujúci spisovný jazyk. V prípade, že sa istej inovácii nedá pripísať funkcia (na základe prijatého internofunkčného interpretačného konštruktú), daný prvok sa odmieta, pretože neprispieva ku kultivácii jazyka (a navyše destabilizuje normu). Napríklad už spomínaná koncovka *-i* v genitíve singuláru mäkkých ženských substantív typu *ulica*, ktorá sa čoraz viac rozširuje v úze (najprv pri menách *Táni, Márii* a pod., a potom aj pri apelatívach ako *úni, komisii* a pod.), sa považuje za afunkčnú, ba dokonca za antifunkčnú (pretože vraj narúša funkčnú dištinkciu medzi genitívom a datívom, resp. lokálom). Pristavme sa však pri otázke funkčnosti spontánnych jazykových zmien, ktoré nie sú motivované vyjadrovacími potrebami, a preto sa motivácia hľadá v jazykovom systéme.

Všimnime si interpretáciu spontánnych zmien. Funkčná interpretácia spontánnych zmien je prvotne spätá s objektivistickým prístupom a extrakomunikačným vnímaním jazyka. Objektivismus spočíva v tom, že sa zhromažďujú údaje o dynamizačných javoch a porovná sa stav, ktorý tieto javy navodili, so stavom bez týchto javov, aby rozdiel medzi nimi ukázal objektívnu vývinovú zmenu. Zisťuje sa nárast počtu javov istého typu, resp. ich úbytok a registruje sa to ako vývinová tendencia. Registrované tendencie stimulujú lingvistiku k hľadaniu zmyslu jazykového pohybu a tu často dochádza k tomu, že sa tendencie interpretujú pseudosubjektivisticky. Subjektivistický prístup je totiž spojený s komunikačným vnímaním jazyka a je zameraný na rekonštrukciu spontánnych inovácií a ich rozširovania v jazykovej komunikácii. To značí, že sa jazyková dynamika interpretuje z pozície používateľa so zreteľom na to, ako zaobchádza so svojim jazykom v komunikácii. Pseudosubjektivismus spočíva v tom, že sa do objektivistických zistení vnáša subjektívna dimenzia s tendenciou k vysvetleniu zistených údajov z pozície jazykovej aktivity používateľov. Napríklad lingvista opakuje konštatovanie, že „v priebehu historického vývinu sa v slovanských jazykoch prejavujú silné tendencie po unifikácii deklinačných typov, t. j. utvorenia jednotnej deklinácie v rámci istého gramatického rodu“, aby potom dodal špecifické zistenie, že „v spisovnej slovenčine s istou mierou zjednodušenia môžeme hovoriť o unifikačnom úsilí v rámci mužského rodu a v rámci ženského a stredného rodu“ (Dvonč, 1984, s. 76). Do objektivisticky zistenej tendencie sa tu projektuje úsilie používateľov, ktorým – výraz „úsilie“ to implikuje – spravidelňovanie, a teda zjednodušovanie tvarovej sústavy vyhovuje, a preto sa týmto smerom aktivizujú. Jemnejším variantom pseudosubjektivismu je, keď sa vyslovene popiera, žeby používatelia vyvíjali úsilie napríklad o zjednodušenie istého výseku jazykového systému, a vychádza sa z toho, že používatelia sa len vyhýbajú rušivým prvkom. Napríklad objektivisticky sa najprv zistí, že niektoré prvky sú bezpríznačkové a iné príznačkové, a potom sa príznačkové javy interpretujú ako rušivé, a preto používatelia preferujú bezpríznačkové prvky. Funkčnosť zmien spočíva v odstraňovaní rušivých prvkov, a teda v optimalizácii systému (porov. Wurzel, 1988). V tomto duchu sa vykladá napríklad aj prechod od slovesného vzoru s konsonantickými alternáciami k slovesnému vzoru bez takých alternácií v spisovnej slovenčine:

„Oprávnené sa možno domnievať, že ide práve o úsilie vyhnúť sa konsonantickým alternáciám, ktoré sú pri časovaní slovies podľa vzoru česať“ (Dvonč, 1984, s. 105). Funkčnosť pohybu v sledovanej oblasti morfológie autor podčiarkuje zhŕňajúcim výrokom, že „aj v slovenčine sa dnes uplatňuje hlavne integračná a či unifikačná tendencia s cieľom obmedziť pestrosť foriem slovies v prospech jednoduchších, menej komplikovaných tvarov“ (op. cit., s. 106). Teleologická, a teda aj funkčná interpretácia tendencie sa ukazuje v spornom svetle, keď sa pokúšame o zobrazenie vzniku a priebehu dynamizujúcich javov z pozície komunikujúceho používateľa, čiže zo zorného uhla komunikačného prístupu k jazyku.

Dá sa vychádzať z toho, že používateľ v normálnej komunikácii – tam sa objavujú a rozširujú jazykové inovácie – nejakým spôsobom prejavuje vôľu zjednodušiť, spravideľniť niečo v tvaroslovnej sústave? Alebo v jemnejšej verzii: Pociťuje nejaký tvar ako rušivý, a preto sa mu vyhýba? Exemplifikačne: Pociťuje alternácie *t/c* v tvarotvornom základe slovesnej paradigmy *česať* – *šepoce/šepotá*, *gagoce/gagotá* a pod. – ako rušivý jav, takže ho to nutká vyhnúť sa mu? Sotva. Sotva sa dá akceptovať idea priameho („úsilie používateľov“) či nepriameho („vyhýbanie sa rušivým javom“) spôsobu presadzovania zjednodušujúcich, spravideľňujúcich javov. Túto pochybnosť podporujú aj sprievodné otázky: Kedy sa začínajú pociťovať isté javy ako rušivé? Nie je koexistencia pôvodného „rušivého“ prvku s „nerušivou“ inováciou komplikovaním daného výseku jazykového systému? Ako máme vnímať prípady, keď dochádza k ich diferenciacii? (Např. citovaný L. Dvonč na s. 97 konštatuje: „Pozorovať pritom istú diferenciaciu dvojtvarov v tom zmysle, že v nociónálnej oblasti sa používajú tvary podľa vzoru *chytať* aj *česať*, např. *trestať* – *trestám* aj *trescem*, v expresívnej oblasti skôr tvary podľa vzoru *česať*, teda *trescem*.“) A, pravdaže, naporúdzi je aj historická skúsenosť, ktorá hovorí, že objektivistické zistenie rozdielov medzi stavmi systému daného jazyka v porovnávaných časových úsekoch – so zreteľom na pravidelnosť, jednoduchosť – je irelevantné z hľadiska osvojovania si, ovládania a používania materinského jazyka. Sotva mal používateľ materinského jazyka niekedy pocit, že niečo je v systéme jeho jazyka rušivé, čo ho stimuluje k tomu, aby začal daný jav ignorovať v komunikácii. Vo vzťahu k ideí rušivosti v sledovanej koncepcii by sme mohli skôr povedať, že práve inovácie sú potenciálne rušivé prvky, pretože narúšajú normu a návyky používateľov. Reálny jazykový život však demonštruje, že v sledovanej súvislosti problém rušivosti nevzniká. Niet reálneho dôvodu predpokladať, že používatelia materinského jazyka pociťujú potrebu zdokonaľovať jeho systém navodením pravidelnejších prvkov. Stručne a exemplifikačne povedané, slovenská konjugačná sústava je pre nositeľa spisovnej slovenčiny bezproblémová, rovnaká z hľadiska pravidelnosti a jednoduchosť bez ohľadu na to, či je pevná hranica medzi paradigmami *chytať* a *česať*, alebo tieto paradigmy splynú.

Nastoluje sa, pravda, známa otázka, prečo teda dochádza k spontánnym zmenám. Ide o afunkčné zmeny? Znamená to, že objektivisticky zistené vývinové tendencie nemajú žiadny zmysel? Už dávnejšie F. Daneš (1979, s. 86) v našom lingvistickom prostredí obrátil pozornosť na termín „teleonómia“

v zmysle biologickej účelnosti (oproti „teleológii“ ako účelnej činnosti), ktorý sa dá aplikovať na neuvedomovanú zložku jazyka a jazykového správania. Biologická účelnosť spočíva v tom, že isté spôsoby správania živých organizmov prispievajú k vývoju a zachovaniu existencie jedincov aj druhov. Na spôsob jazykového správania, ktorý navodzuje a podporuje spontánne zmeny, bude azda vhodné vzťahovať termín „jazyková teleonómia“, ktorým sa vyjadruje, že mimovoľné, nezámerné novoty v reči sú účelné v tom zmysle, že udržiavajú historickú kontinuitu prirodzenej reštruktúracie jazyka, zachovávajú historickú identitu prirodzeného používateľa jazyka. Realizácia spontánnych zmien je súčasne ich účelom. Tým, že sa uskutočňujú, prejavujú aj svoj účel. Tým, že ich používatelia realizujú, vyjadrujú aj svoj schvaľujúci postoj k nim. Používatelia navodzujú a prijímajú tieto zmeny na základe inštinktu pobádajúceho k zachovaniu si prirodzenej rečotvornej aktivity. Tento inštinkt je živý historicky overenou pozitívnou skúsenosťou, že z generácie na generáciu prechádzajúci spôsob osvojovania si a používania jazyka vyhovuje jednotlivcom aj jazykovej komunite. Ide o reprodukciu asociačno-návykového osvojovania si a používania jazyka podpretého optimálnou mierou racionality na úrovni prirodzenej logiky. Spontánne zmeny sú komponentom reprodukcie jazyka a ich funkčnosť sa, pravdaže, viaže na funkciu reprodukcie, ktorá spočíva v udržiavaní osvedčeného spôsobu osvojovania si a používania jazyka. Pre zachovanie tohto spôsobu je rozhodujúce to, že jazyk takto optimálne plní svoju služobnú úlohu, pričom je osobitne dôležité, že osvojovateľ a používateľ jazyka pociťuje ovládanie svojho jazyka ako svoju prirodzenú vlastnosť, ktorej venuje pozornosť len v osobitných prípadoch.

Spontánne zmeny prebiehajú ako príležitostné nezámerné rozširovania kolokácií rečových segmentov v spätosti s modifikáciou ich interpretácie, ktoré môže (ale nemusí!) vyústiť do ich reinterpretácie (kolokáciou rozumieme koexistenciu istého segmentu s inými segmentmi v reťazci segmentov). Podstatné je, že rozšírenie kolokácie istého segmentu je jeho novým použitím v zmysle zafixovaných použití, takže kolokačné rozširovanie je plynulé, nenápadné. A. Dauses (1991, s. 21) uplatňuje v tejto súvislosti pojem analógie, ktorému pripisuje jeho pôvodný obsah, čiže ho chápe ako používanie a rozširovanie jestvujúcich prvkov a spôsobov ich používania v zmysle zafixovaných kolokácií. Analógia je preňho rozšírením istej možnosti, ktorá je zakotvená v danom jazyku. Uplatňujúc pojem analógie v tomto širokom zmysle, môžeme povedať, že spomínaná prirodzená permanentná reštruktúracia jazyka vyplýva z toho, že nositelia jazyka pri jeho používaní sa riadia princípom analógie. To značí, že jazykové prostriedky v reči podrobujú interpretácii, aby ich používali v ich zmysle, v súlade s ich interpretáciou.

Analógia je závažná orientačná perspektíva. Analógia ako takpovediac systémotvorné usudzovanie – intuitívne usudzovanie pomocou analógie bolo základnou mentálnou aktivitou pri formovaní a rozvíjaní jazykového systému – je bytostne späté s osvojovaním si jazyka a s orientáciou používateľa v jeho systéme. Analógia, pravda, nie je spätá len s jazykom, ale je aj jedným z fundamentálnych princípov, podľa ktorých sa riadime pri orientácii v univerze.

Platí téza, že usudzovanie na základe analógie je fundamentálnou orientačnou perspektívou subjektu. Pre neho ako používateľa jazyka je táto perspektíva prirodzeným uhlom vnímania jazykových prvkov, takže aj spontánne zmeny v rámci tejto perspektívy sa mu javia ako prirodzené. Jazykové správanie, ktoré navodzuje zmenu, manifestuje prirodzenú reakciu s oporou o túto orientačnú perspektívu. Keď používateľ v komunikácii mimovoľne zareaguje na istý prvok ako na stimul k rozšíreniu jeho kolokácie (povedzme *-i* v tvare *horolezci* sa rozšíri na tvar *záujemci*), môže (ale nemusí!) sa jeho pozornosť odvrátiť od pôvodnej analógie (*darcovia* – *záujemcovia*), a to preto, lebo jeho reakcia je stále v zornom poli spomínanej orientačnej perspektívy. Môže to byť začiatkom mimovoľného presadzovania inovovanej analógie (*záujemci*, *výherci*...), ktorá sa potom – z objektivistického hľadiska – dá interpretovať ako posilňovanie vývinovej tendencie (posilňovanie paradigmy *chlap* na úkor paradigmy *hrdina*). V skutočnosti však taký (potenciálny) pohyb nemá tento zmysel, len sa realizuje možnosť, ktorú implikuje perspektíva analógie ako prirodzené orientačné hľadisko používateľa. Nejde teda o to, že jeho metajazyková evaluačná kompetencia z nejakého dôvodu preferuje inovovanú analógiu. Ide jednoducho o to, že mimovoľná reakcia na stimul, ktorou sa navodzuje inovovaná analógia, nevybočuje z prirodzenej orientačnej perspektívy, a tak je táto analógia principiálne rovnako akceptovateľná ako pôvodná analógia.

Nastoluje sa otázka spontánnych zmien a kultivovania spisovného jazyka. Keď sa kultivovanie spisovného jazyka vníma ako jeho funkčne motivované pestovanie, otázka je, či teleonomická interpretácia spontánnych jazykových zmien je kompatibilná s ideou kultivácie. Podľa teleonomickej interpretácie funkčnosť týchto zmien spočíva v zachovávaní prirodzeného spôsobu reprodukcie jazyka, ktorého variabilita je daná tým, že reprodukcia prebieha v rámci zafixovanej prirodzenej orientačnej perspektívy – perspektívy analógie. Patrí táto funkcia do funkčnej motivácie kultivovania spisovného jazyka? Z pozície jazykovej teleonómie spontánne jazykové inovácie sú vo vzťahu ku kultivácii jazyka neutrálne, ich objavenie sa neznamenaá príspevok ku kultivovaniu jazyka, ale ani narušenie jeho kultivovanosti. Ich sústavný výskyt však manifestuje, že sú trvalým príznakom prirodzene kultivovaných členov jazykového spoločenstva, ktoré sa vyznačujú tým, že popri prirodzenom obohacovaní a diferencovaní systému jazykových prostriedkov s súlade s ich potrebami reprodukujú aj tú stránku prirodzeného používateľa jazyka, ktorá sa dotýka ich fixovanosti na perspektívu analógie ako na prirodzenú orientačnú perspektívu zahŕňajúcu isté variácie: Členovia jazykového spoločenstva reprodukujú svoj status prirodzeného používateľa jazyka, ktorý obsahuje aj sklon k realizácii možností, ktoré ponúka perspektíva analógie. Realizácia týchto možností nie je nevyhnutná, ale udržiava sa v rámci kontinuity generácií.

Z výkladu vyplýva, že spontánne jazykové zmeny nie sú síce súčasťou kultivovania spisovného jazyka, ale sú sprievodným príznakom reprodukcie jazyka, ktorý svedčí o zachovávaní statusu prirodzeného používateľa aj v spojitosti so spisovným jazykom. Z toho ďalej vyplýva, že ak istú spontánnu ino-

váciu prijme signifikantná časť jazykového spoločenstva (čiže sa dostane do úzu), a to bez ohľadu na to, či sa jej na základe objektivistickkej, resp. pseudo-subjektivistickkej interpretácie pripisuje nejaká interná funkcia alebo nie, ide o prejav prirodzenej dynamiky jazyka, ktorý práve pre svoju prirodzenosť nie je antikultivačný. Jeho prirodzenosť spočíva v tom, že je – hoci nie je nevyhnutný – permanentne prítomný v dejinnom prúde fungovania jazyka a je spätý s perspektívou vnímania, z ktorej sa jazykový systém konštituoval. Z výkladu je ďalej zrejmé, že akceptovanie či neakceptovanie istej spontánnej zmeny v spisovnom jazyku na základe jej lingvistickej interpretácie (napr. či posilňuje istú vývinovú tendenciu, ktorá vedie k zjednodušeniu systému) je prejavom implantácie istej predstavy do jazyka, ktorá vyplýva zo základnej a prirodzenej zameranosti vedeckého poznávania, totiž zameranosti na odhalenie príčin, resp. účelu zmien prebiehajúcich v univerze, a teda aj zákonov, ktoré ich riadia. Spontánne jazykové zmeny však nemajú príčinu ani účel v tom zmysle, v akom sa stretávame s kauzalitou a teleologickosťou v mimojazykovom svete, resp. aj v iných oblastiach jazykového sveta. Keď už chceme aj pri nich hovoriť o príčine, resp. účele, môžeme povedať, že tu máme do činenia s akousi autokauzalitou, resp. autoteleológiou. To značí, že príčina týchto zmien tkvie v povahe konštitučnej sily jazykového systému, t. j. analógie späté s pravdepodobnosťou rekurencie (výskyt analogických štruktúr v istom rade môže byť prerušený), ako aj v povahe spôsobu reprodukcie jazyka v komunikácii. Vnútorne dejiny jazykov demonštrujú, že semeno spontánnych zmien je uložené v spôsobe reprodukcie, v prirodzenom reprodukčnom správaní používateľov jazyka, takže autoteleológia spočíva v zachovávaní tohto prirodzeného spôsobu. V tomto zmysle sa hovorí vyššie o jazykovej teleonómii.

Napokon z celkového výkladu vyplýva, že odmietanie spontánnej inovácie v spisovnom jazyku, ktorá sa evidentne rozširuje v úze, na základe vývodu z lingvistickej analýzy, že daný jav nemá reálnu funkčnú motiváciu, je konformné len s takou predstavou o spisovnom jazyku, ktorá je produktom istého obmedzenia jeho prirodzenosti, a to práve v mene toho, že ide o spisovný jazyk. Demokratizácia spisovného jazyka sa však vzpiera proti takej reštrikcii. Prináša so sebou antireštrikčný tlak. Ani spisovná slovenčina už nie je jazykom nejakej elity slovenského jazykového spoločenstva (hoci jazyková kritika vzbudzuje niekedy dojem, akoby tak bolo, akoby väčšina Slovákov neovládala spisovný jazyk) a tento antireštrikčný tlak je realitou aj v tomto spoločenstve. Je to tlak na to, aby sa prirodzenosť používateľov mohla slobodne prejaviť v tom rámci, ktorý je daný ich prirodzenou jazykovou jednotou aj diferencovanosťou. Zo stanoviska reštrikčnej predstavy o spisovnom jazyku kultivovanie tohto útvaru, a teda aj jeho používateľov, je späté s elimináciou antireštrikčného tlaku. Keď však vnímame spisovný jazyk ako útvar, ktorý následkom demokratizácie zbavuje svoj rozmer prirodzenosti umelej zábrany, jeho kultivácia je zlučiteľná so štandardnými, resp. štandardizujúcimi sa spontánnymi zmenami. Prejavuje sa v nich identita prirodzeného používateľa jazyka.

3.3.1. INOJAZYČNÉ VPLYVY

Prienik cudzích prvkov do systému spisovného jazyka je výrazný dynamický jav. Opisuje sa ako preberanie cudzích prvkov a internacionalizácia, ktorá sa vníma ako jedna z vývinových tendencií súčasného spisovného jazyka. Vo vzťahu k teórii spisovného jazyka a jeho kultivovania sa javí ako kľúčová otázka kompatibility preberania cudzích prvkov so zachovaním identity vlastného jazyka. Majúc na mysli identitu vlastného jazyka, systematicky alebo aj epizodicky angažovaní používatelia často prejavujú viac alebo menej silný ochránarský postoj, ktorý býva ovplyvňovaný rozličnými faktormi, ako napríklad ideológiou, tradíciou, šírkou a intenzitou kontaktov s inými jazykmi, stereotypmi alebo ekonomicko-politickými tlakmi na dané jazykové spoločenstvo. Nastoľuje sa pritom otázka primeranosti ochránarskeho postoja v daných podmienkach fungovania spisovného jazyka, a teda aj otázka optimálnej miery preberania. Vo všeobecnosti sa uvedomuje, že aj spisovný jazyk sa v minulosti permanentne obohacoval cudzími prvkami, z ktorých značná časť zdomácnela tak, že ich používatelia vnímajú ako výrazy vlastného jazyka, ale napriek tomu sa pestuje rezistentný postoj, ktorého pozadím je pocit, resp. presvedčenie, že práve daná doba mimoriadne žičí deštrukcii vlastného jazyka náporom cudzích prvkov. Takým deštrukčným živlom sa v súčasnosti javia anglicizmy. Vo vzťahu k spisovnej slovenčine sa popri anglicizmoch osobitne pertraktujú bohemizmy ako tradičný cudzí živel špecifickej povahy. Zdá sa, že pestovanie ochránarskej tradície až príliš výdatne živí stereotypné vnímanie a hodnotenie cudzieho vplyvu, takže sa nepociťuje potreba pokusu o analýzu tohto fenoménu z aspektu, ktorý je mimo zorného poľa jazykového ochránára. Ide o pokus pristúpiť k preberaniu z pozície bádatela, ktorý sa neriadi tlakom stereotypu („nedostatočná jazyková vyspelosť používateľov umožňuje anglicizmom deštrukčne vplývať na náš jazyk“), ale tlakom reťazca „čistých“ poznávacích otázok.

3.3.2. PREBERANIE VÝRAZOV AKO PROBLÉM

Rozpätie možných postojov k preberaniu cudzích výrazov je vymedzené na jednej strane extrémnym purizmom a na druhej strane absolútnou toleranciou. Aj v slovenskom jazykovom prostredí reálne postoje sa nachádzajú medzi týmito pólmi a diferencujú sa podľa miery tolerancie. Jazyková kritika sa usiluje o udržiavanie optimálnej miery tolerancie, a preto varuje pred neodôvodneným, nekontrolovateľným, nefunkčným používaním cudzích výrazov, pred ich nadužívaním, ktoré signalizuje pokles jazykovej kultivovanosti, úcty k vlastnému jazyku, resp. neuspokojivú mieru zodpovednosti za jeho stav a jeho budúcnosť a ktoré dosiahlo už hranicu, za ktorou je zóna vážnych komunikačných porúch. Varovanie sa vzťahuje, pravdaže, na prudký nárast anglicizmov vo verejných komunikátoch. Jazyková kritika reaguje na vybočenie z očakávaného, normálneho používania spisovného jazyka, konkrétne na porušenie očakávanej miery výskytu cudzích výrazov, a teda na nesplnenie očakávania vo vzťahu k používaniu reálnych alebo potenciálnych domácich výrazov. Otázka je, prečo príslušní používatelia spisovného jazyka (noviná-

ri, politici, vedúci pracovníci v hospodárstve a pod.) nevnímajú „nadužívanie“ cudzích výrazov ako narušenie normálneho stavu používania spisovného jazyka. Na túto otázku reagujeme pravdepodobne všetci tak, že odpoveď na ňu môžeme dať na základe sociolingvistického prieskumu. Taký prieskum nám však poskytuje údaje o tom, čo vyplýva z ich uvažovania o používaní cudzích výrazov, resp. aké postoje deklarujú, ale nie o tom, ako „prežívajú“ tieto výrazy v komunikácii vo vzťahu k ich zvýšenému výskytu, aké sú ich „prežívané“ postoje. Keďže „nadužívanie“ cudzích výrazov je realitou, používatelia spisovného jazyka to zrejme „neprežívajú“ ako narušenie normálneho stavu jeho používania, a to nezávisle od ich metajazykovej reflexie. Ako sa to dá vysvetliť? Uvažujme o tejto otázke.

Vzostup výskytu cudzích výrazov vo verejných komunikátoch sa jasne javí ako jazykový problém pri uvažovaní o jazyku. Uvažuje sa o nich z hľadiska funkčnosti, potrebnosti, vhodnosti, z hľadiska možných následkov pre materinský jazyk, ako aj z hľadiska jazykového sebavedomia, ktoré sa spája s emancipovanosťou národného vedomia. Z uvažovania, z analýzy sa vyvodzuje hodnotiace kritérium: Použitý cudzí výraz je dobrý vtedy, keď je funkčný, potrebný, vhodný, keď sa môže integrovať do výrazovej sústavy materinského jazyka, v ktorej niet ani potenciálneho plnohodnotného ekvivalentu, a teda neoslabuje jazykové sebavedomie a nenahodáva vedomie národnej identity. To, čo sa ukazuje ako problém pri uvažovaní o jazyku, používatelia jazyka v komunikácii nemusia pociťovať ako problém. Treba mať na mysli odlišenie reálneho jazykového problému, na ktorý používatelia narážajú v jazykovej komunikácii, od reflexívneho, resp. lingvistického jazykového problému. Reálnym problémom pre komunikantov je napríklad podoba *doktorant* popri podobe *doktorand*, dvojica *visáž - vizáž* alebo *terciárny - terciálny* a pod. Dobrým príkladom reflexívneho problému je spochybnenie tvaru adjektíva *bilingválny* s návrhom nahradiť ho podobou *bilingvický* (Kočiš, 1996). Lapidárnou námietkou proti názoru, podľa ktorého „nadužívanie“ cudzích výrazov je reflexívny problém, je, že sa neberie do úvahy možná nepripravenosť používateľov jazyka vnímať tento jav v komunikácii ako jazykový problém. Táto námietka nabáda k hľadaniu príčin tejto nepripravenosti, čo vedie ku kompletnej odpovedi na vyššie položenú otázku, ako sa dá vysvetliť, že používatelia „neprežívajú“ sledovaný jav ako narušenie normálneho stavu používania spisovného jazyka. Spravidla sa odpoveď nesie v duchu tejto námietky (jazyková pohodlnosť, nedostatočná znalosť vlastného jazyka, snobstvo a pod.).

Otázka je, či toto vysvetlenie nie je dôsledkom neoprávnenej implantácie reflexívneho jazykového problému do reálnej jazykovej komunikácie, či nejde o to, že sa reflexívne sproblematizuje to, čo v reálnej komunikácii problémom nie je. Sociolingvistický prieskum by iste potvrdil predpoklad, že veľká väčšina používateľov jazyka má záporný postoj k „záplave“ cudzích výrazov, teda že tento jav považujú za jazykový problém, avšak nesmieme opomenúť, že ide o problém na reflexívnej rovine styku s jazykom. Ukázalo by sa, že aj tí, ktorí deklarujú záporný postoj, majú podiel na tejto „záplave“. Táto možná „jazyková dvojitvárnosť“ je dôsledkom toho, že uvažovanie o jazyku a používanie

jazyka sa nezakladajú na totožnej „logike“. Pomocou pracovných termínov to vyjadrujeme tak, že „reflexívna jazyková logika“ sa úplne neprekrýva s „intuitívnou jazykovou logikou“. Z rozdielu medzi týmito „logikami“ vo vzťahu k cudzím výrazom vyplýva, že (1) ich funkčné interpretácie z príslušných pozícií sa môžu rozchádzať a že (2) vývody z miery ich výskytu na podklade „reflexívnej logiky“ protirečia intuícii.

Vo vzťahu k funkčnej interpretácii (1) azda najsilnejšie sa vtiera do pozornosti prípad, keď používanie cudzích výrazov komunikant „prežíva“ ako uspokojovanie prestížnej alebo adaptačnej funkcie preberaného výrazu. Pod prestížnou funkciou rozumieme jednak to, že entita označovaná cudzím výrazom má byť vnímaná ako preferovaný exemplár príslušnej triedy, a jednak to, že komunikant použitým výrazom vyjadruje svoju informovanosť o príslušnom výseku skutočnosti v zrkadle príslušného jazyka, čo je prejavom úsilia o zvýraznenie pozitívnej seba prezentácie. V implikačnom vzťahu s touto funkciou je adaptačná funkcia preberaných výrazov, ktorou rozumieme to, že nositeľ jazyka použitým výrazom dáva najavo prispôbenosť chápania označeného výseku skutočnosti v domácom prostredí štandardu vo svete prestížnej ekonomiky, zábavy, tlače, televízie a pod. Tieto funkcie sa neviažu len na cudzie výrazy. Uplatňujú sa aj pri domácich, resp. zdomácnených výrazoch, napr. pri používaní termínov v neodbornej komunikácii, takže pri cudzích výrazoch ide len o rozšírenie ich extenzie. Uvažovanie o týchto funkciách môže viesť k záveru (a v jazykovej kritike sa to aj prejavuje), že ide len o pseudofunkcie, ktorých aktualizácia vedie len ku komunikačnému pseudoefektu, resp. iluzórnemu efektu. To značí, že predstava používateľa cudzích výrazov, podľa ktorej ich použitie je stimulom k vnímaniu objektu, resp. emitenta ako prestížneho exemplára, je buď iluzórna, alebo ak aj vnímanie istých percipientov zodpovedá tejto predstave, ide o komunikačný pseudoefekt založený na deformovanej interpretácii kontrastu medzi cudzím a možným domácim výrazom. Kontrastu sa pripisuje funkcia signalizácie prestíže v dôsledku zníženého zmyslu pre hodnotu domácich výrazov. S tým súvisí aj to, že adaptačná funkcia je z reflexívneho hľadiska pseudofunkciou. Používateľ jazyka je pod vplyvom falošnej predstavy, že sa musí vzdať domácich výrazov, ak chce dať najavo adaptovanosť, prestížne chápanie označovaného výseku skutočnosti.

Z hľadiska „reflexívnej jazykovej logiky“ preberanie cudzích výrazov potenciálne oslabuje etnoidentifikačnú funkciu spisovného jazyka, vedomie vlastnej národnej jedinečnosti, ale aj univerzálnu komunikačnú funkciu spisovného jazyka. Preberanie sa spája s možnou aktuálnosťou efektu „neviditeľnej ruky“, ktorý tu spočíva v tom, že používatelia jazyka nemajú síce v úmysle vytlačiť isté výrazy z vlastného jazyka, ale preferovanie cudzích výrazov, ktorým sa pripisuje domnelá funkčnosť, potenciálne ohrozuje ich existenciu. Tieto vývody (2) z miery siahania po cudzích výrazoch sa javia z hľadiska „intuitívnej jazykovej logiky“ ako dôsledok toho, že prekročenie normálnej miery vplyvu etnodiferenciačného (a teda aj etnoidentifikačného) seba vnímania na fungovanie spisovného jazyka sa považuje za želaný stav. Podľa „intuitívnej jazykovej logiky“ normálna miera tohto vplyvu je udržiavaná reprodukciou univerzálnej

komunikačnej funkcie spisovného jazyka v neustálom komunikatívnom vyrovnávaní sa jazykového spoločenstva s cudzojazyčnými inováciami. Dôležité je, že ide o komunikatívne vyrovnávanie sa. V rámci komunikačnej kooperácie a disonancie sa určuje „osud“ preberaného výrazu, teda to, či zostane okazionalizmom, módnym výrazom alebo nadobudne stabilitu.

V našom stručnom výklade sme poukázali na rozdiel medzi extrakomunikačným a komunikačným uvažovaním o preberaných výrazoch (porov. so známym rozdielom medzi extrakomunikačným a komunikačným prístupom k jazykovému znaku). Prvý typ uvažovania sa viaže na pozíciu pozorovateľa jazyka, jeho fungovania v komunikácii. Z tejto pozície sa hľadajú argumenty v prospech väčšej či menšej miery tolerancie voči cudzím výrazom v mene objektívnej kultivácie jazyka, t. j. takej kultivácie, ktorá zodpovedá objektívnym potrebám jazykového spoločenstva. Druhý typ uvažovania je spojený s pozíciou používateľa jazyka ponoreného do komunikačného diania a riešiaceho konkrétne komunikačné úlohy. Uvažovanie z tejto pozície sa orientuje na pochopenie jazykového správania komunikantov vo vzťahu k preberaným výrazom vrátane vplyvu extrakomunikačného uvažovania. Vzniká otázka adekvátnosti typu uvažovania v pomere ku kultivácii spisovného jazyka. Kľúčový význam má zrejme pojem objektívnych potrieb jazykového spoločenstva a otázka, či členovia jazykového spoločenstva v komunikačnej interakcii v plnej miere spoznávajú a presadzujú svoje objektívne jazykové potreby a či len z pozície pozorovateľa sa ukážu tieto potreby v pravom svetle. Nadväzujúc na predchádzajúci výklad, ide o to, či používanie cudzích výrazov, ktorým používateľ pripisuje prestížnu a adaptačnú funkciu (napr. *night club*, *fitness centrum*, resp. *fitnescentrum*, *top modelka*, *supermarket*, *brífing* a pod.), zodpovedá objektívnym jazykovým potrebám jazykového spoločenstva, alebo je s nimi v rozpore, čo sa vyjaví pri extrakomunikačnom uvažovaní. Ak objektívnymi potrebami rozumieme neoslabovanie funkčného potenciálu spisovného jazyka a jeho neustále prispôbovanie meniacim sa komunikačným okolnostiam, obsahom sledovanej otázky je možné napätie medzi týmito komponentmi objektívnych potrieb. Komunikačné uvažovanie, ktoré kopíruje reálne komunikačné zaobchádzanie so spisovným jazykom, sa ukáže ako adekvátne vo vzťahu ku kultivácii jazyka, keď sa zistí, že súčasná úroveň spisovného jazyka zodpovedá súčasným objektívnym potrebám jazykového spoločenstva a že tento stav je výsledkom komunikačnej „práce“ jeho členov, ktorou sa dokázali vyrovnáť s možným napätím medzi zachovaním funkčného potenciálu jazyka a jeho prispôbovaním novým komunikačným okolnostiam. V opačnom prípade je adekvátne extrakomunikačné uvažovanie. Ilustračne povedané, ak sa zistí, že súčasné preberanie výrazov *night club*, *fitnescentrum*, *supermarket* a pod. má analógiu v minulom používaní spisovného jazyka a že používatelia jazyka sa komunikačne (teda bez vonkajšej regulácie) vyrovnali s príslušnými výrazmi, niet dôvodu, aby sa o týchto výrazoch vo vzťahu ku kultivácii spisovného jazyka rozhodovalo z pozície extrakomunikačného uvažovania. Ukazuje sa dôležitosť skúmania analógie v jazykovom správaní používateľov spisovného jazyka v rozličných časových úsekoch (a pritom sa neobmedziť na jeden jazyk).

Na jazykové správanie v tomto zmysle vzťahujeme pojem etnokomunikačná analógia. Realizácia funkcií spisovného jazyka je riadená princípom etnokomunikačnej analógie. Členovia jazykového spoločenstva sa držia tohto princípu, čím sa prirodzeným spôsobom reprodukuje aj etnoidentifikačná funkcia jazyka. Explicitnejšie vyjadríme obsah tohto princípu, keď ho sformulujeme ako imperatív pre členov jazykového spoločenstva: „Komunikuj tými jazykovými prostriedkami, ktoré používali alebo by použili komunikanti, na ktorých generačne nadväzuješ na základe etnickej spolupatričnosti, a používaj ich v tom zmysle (v tom duchu), ako ich oni používali alebo by použili!“ Výraz „v tom zmysle“ („v tom duchu“) zodpovedá výrazu „analógia“ v pomenovaní princípu (porov. s použitím výrazu analógia pri výklade spontánnych jazykových zmien). Prívlastkom etnokomunikačná sa vyjadruje, že ide o analógiu vo vzťahu ku komunikácii v rámci etnického celku z medzigeneračného pohľadu. Vo formulácii imperatívu sa vyskytujú výrazy v indikatíve aj kondicionáli. Ide o to, že podľa uvedeného princípu sa riadi jazykové správanie, ktorým sa spisovný jazyk aj dynamizuje. Analógia znamená jednak to, že členovia jazykového spoločenstva používajú jazykové prostriedky, ktoré používali ich predchodcovia, a to v tom zmysle ako títo, a jednak to, že používajú prostriedky, ktoré sa predtým ešte nepoužívali, ale by ich príslušníci predchádzajúcej generácie použili, lebo sa uplatňujú v tom zmysle, ako sa uplatňovali inovačné prostriedky v minulosti. Tento princíp sa dá, pravda, formulovať ako princíp so všeobecnejšou platnosťou, teda nielen vo vzťahu k spisovnému jazyku.

3.3.2.1. ANGLICIZMY

Expanzia anglicizmov sa vo všeobecnosti vníma z dvoch hľadísk. Z jednej strany ide o jazykový pohyb v medzinárodnom meradle, o najnovší prejav jazykovej internacionalizácie, t. j. o prijímanie anglických výrazov v mnohých jazykových spoločenstvách, čo znamená aspoň malý krok k ich zblížovaniu, k prekonávaniu bariéry medzi nimi, ktorá je nevyhnutná pre ľudí v období stierania hraníc medzi štátmi a takmer neobmedzenej mobility za rámcami štátnych hraníc. Uvažujúc na pozadí globalizácie sveta a z perspektívy zjednocovania ľudstva vyvolaného najmä vývinom ekonomiky, sledovaný proces sa javí ako smerovanie k nastoleniu stavu zodpovedajúcemu prastarému mýtu o jednotnom ľudskom jazyku, ktorý sa roztrieštil pri pokuse o výstavbu Babylonskej veže. Keďže sa ľudstvu nedarí presadiť niektorý z umelých jazykov ako svoj spoločný dorozumievací prostriedok, internacionalizácia jazykov – v súčasnosti najmä na podklade angličtiny – je prirodzenou cestou smerom k tomuto cieľu. Z druhej strany expanzia anglicizmov vyvoláva otázku, ako zasiahne tento proces národné jazyky. Zrejme každý uznáva komunikačnú výhodu vyplývajúcu z používania spoločného jazyka v medzinárodnom komunikačnom priestore a príslušníci jazykových spoločenstiev chtiac-nechtiac sa prispôbujú tomu, že angličtina sa čoraz výraznejšie presadzuje ako internacionálny jazyk, ale zároveň niet vôle vzdať sa vlastného jazyka. Štáty podporujú výučbu angličtiny, narastá počet anglicko-materinskojazykových bilingvistov, ale súčasne – pravda, v každom štáte svojím spôsobom – sa podporuje výučba

aj rozvoj národného (najmä spisovného, resp. štandardného) jazyka. Usilujú sa o optimalizáciu stavu, keď ich občania nie sú znevýhodnení tým, že sú jazykovo izolovaní od medzinárodného spoločenstva, a zároveň sú nositeľmi vlastného (materinského) jazyka, ktorí ho udržiavajú, rozvíjajú a pestujú ako identifikačný znak národa.

Aj slovenské jazykové spoločenstvo prežíva na jednej strane aktuálnosť potreby prijať angličtinu ako jazyk medzinárodného dorozumievania (po spoločensko-politickej zmene v roku 1989 výučba angličtiny sa kvantitatívne aj kvalitatívne výrazne zmenila) a na druhej strane pôsobenie materinskojazykového inštinktu spätého s vedomím národnej spolupatričnosti. Aj tu sa pritom nastolila otázka optimalizácie pomeru domáceho jazyka k anglickým jazykovým vplyvom, ktoré sú podporované nielen známymi mimojazykovými okolnosťami, ale práve aj nárastom počtu slovensko-anglických bilingvistov. Vo všeobecnosti pri riešení tejto otázky sa akceptuje zásada funkčnosti. Aj vo vzťahu k anglicizmom sa prijíma všeobecný príkaz: preberať len funkčné, potrebné prvky. Jazyková kritika poučča používateľov slovenčiny, že „preberať je vhodné iba také prostriedky, ktoré naozaj nevyhnutne potrebujeme, a to vtedy, ak na pomenovanie veci alebo javu nemáme primeraný domáci prostriedok a nahradenie cudzieho prostriedku domácim by bolo veľmi zložité ... Používanie anglických slov a výrazov, ako sú *headline* nam. *titulok*, *joint-venture* nam. *spoločný podnik*, *comeback* nam. *návrat*, *workshop* nam. *seminár*, *tvorivá dielňa*, ale aj *pracovná porada* a pod., naozaj nemožno pokladať za obohatenie slovnej zásoby slovenčiny“ (Považaj, 1995, s. 196 – 197). Kritika sa odvoláva na to, že „súčasný nápor anglicizmov a ďalších zbytočných cudzích slov na našu slovnú zásobu sledujú so znepokojením nielen jazykovedci, ale aj tí predstavitelia slovenskej kultúry, ktorí tento proces vnímajú ako ohrozovanie suverenity slovenčiny, ako jej ponižovanie“ (Masár, 1994, s. 142). Poukazuje sa na pocit ohrozenia vlastného jazyka, z čoho sa vyvodila potreba jeho zákonnej ochrany. Takýto, resp. podobný postoj zaujímajú zväčša jazykovedci, ktorí sa sústavne venujú jazykovej kritike. Iní slovenskí lingvisti sú vo vzťahu k tejto otázke zdržanlivejší, resp. niekedy sa z ich pera objavujú viac-menej deskripcie internacionalizácie slovenčiny bez hodnotenia, takže chýba dôkladnejšia analýza naznačeného postoja.

V predchádzajúcom citáte sa hovorí o ohrozovaní suverenity slovenčiny. Pojem jazykovej suverenity (podľa suverenity štátu, národná suverenita) sa zaviedol ako myšlienková opora pri výklade vzťahu národného jazyka k iným jazykom. Pri tomto vzťahu „jazyková suverenita sa prejavuje v tom, že regulovaním miery a spôsobu preberania cudzojazyčných prostriedkov sa zabraňuje rozrušovaniu domáceho systému cudzími prvkami a sleduje sa cieľ, aby sa preberali iba potrebné alebo nevyhnutné prostriedky, za ktoré niet v domácom jazyku rovnocennej náhrady alebo by sa takáto náhrada musela veľmi prácne hľadať a propagovať. Jazyk sa teda prirodzene bráni nadmernému preberaniu prostriedkov z iných jazykov z dôvodov vlastnej stability a zachovania svojej identity“ (Kačala, 1991, s. 5). Keď chvíľu myšlienkovito zotrváme pri pojme jazyková suverenita, ukáže sa, že nie je uplatniteľný pri výklade sle-

dovaného vzťahu. Výrazom suverenita sa vyjadruje „zvrchovanosť, nezávislosť pri spravovaní vlastných vecí“ (op. cit., s. 4). Zmysel pojmu suverenity vo vzťahu k štátu a národu spočíva v tom, že sa ním zakotvuje právo autonómne sa rozhodovať o všetkom, čo sa dotýka vlastného štátu, resp. národa. Jeho zavedenie bolo reakciou (keď nastali primerané podmienky) na situáciu, keď isté štáty, národy – symbolicky povedané – určovali osud iných štátov, národov. Podstatné je, že pojem suverenity je reakciou na vnucovanie cudzej vôle občanom istého štátu, členom istého národa. Obsah tohto pojmu je nekompatibilný s obsahom lingvistického pojmu preberania. Preberanie cudzích prostriedkov je v každom jazyku selektívne. Pojem jazykovej suverenity by bol primeraný vtedy, keby pri selekcii bolo treba čeliť cudzej vôli, cudzím pokusom zasahovať do vlastného jazyka, určovať, čo sa má preberať a čo nie. Ani slovenčina však nemusí ničomu takému čeliť. Citovaný autor to aj dobre vystihuje, keď píše, že už „dávnejšie sa u nás vyslovila (a medzitým viac ráz zopakovala) zásada, že pri preberaní prostriedkov z iných jazykov je preberajúci jazyk aktívny a preberá iba to, čo potrebuje“ (op. cit., s. 5). Keď sa však dodáva, že aj „v tejto formulácii sa prejavuje suverenita preberajúceho jazyka“ (tamže), implicitne sa tým vyjadruje (na pozadí prijatej idey, že jazyková suverenita nielen z pomenúvacieho, ale aj z vecného hľadiska úzko súvisí so štátnou a národnou suverenitou), že zvonka sa vnucujú aj nepotrebné prostriedky, že je tu tendencia zvonka zasahovať do vlastného jazyka, ale jazyk dokáže tomu čeliť, lebo je suverénny. V skutočnosti však na náš jazyk nepôsobí nijaká cudzia vôľa, a teda jazyk nemusí čeliť takému pôsobeniu, a to ani reálne, ani potenciálne. Vyostrene povedané, s pojmom jazykovej suverenity by bol kompatibilný pojem (cudzieho) vnucovania ako protiklad pojmu preberania. Keď sa vo vyššie uvedenom citáte konštatuje, že súčasný nápor anglicizmov mnohí vnímajú ako ohrozenie suverenity slovenčiny, vzniká otázka, či sa týmto náporom presadzuje nejaká cudzia vôľa. Realizátormi tohto „náporu“ sú však členovia slovenského jazykového spoločenstva, ktorí používajú svoj jazyk v situácii, keď sa na medzinárodnej interakčnej scéne masívne objavujú denotáty a pojmy prvotne označované a vyjadrované anglickými výrazmi, keď rapídne narastá počet slovensko-anglických bilingvistov a keď angličtina posilňuje svoju pozíciu v nadnárodnej komunikácii. Reálna otázka neznie tak, či týmto „náporom“ je ohrozená suverenita slovenčiny, lež tak, ako sa tento „nápor“ javí z hľadiska normálneho mechanizmu preberania cudzojazyčných prvkov. Neakceptovateľný pojem jazykovej suverenity je inšpiratívny tým, že obracia pozornosť na otázku normálnosti jazyka so zreteľom na preberanie. Ak sa hovorí o ohrození, do úvahy prichádza len ohrozenie normálneho mechanizmu fungovania jazyka vo vzťahu k preberaniu. Alebo inak, natíska sa otázka, či v jazykovom spoločenstve normálne funguje mechanizmus regulácie pri preberaní prvkov z cudzích jazykov. Normálne fungovanie tohto mechanizmu je súčasťou normálneho fungovania jazyka, a teda je zahrnuté do normálneho stavu jazyka, za ktorým je normálny stav jazykového spoločenstva. Sledovaná otázka sa teda dotýka normálnosti jazyka. Analýza súčasnej slovenčiny so zreteľom na preberanie z angličtiny sa dotýka normálnosti jej stavu, fungovania

a správania jej nositeľov. Namiesto suverenity jazyka (jazykovej suverenity) je primerané hovoriť o normálnosti jazyka, v danom prípade so zreteľom na preberanie z angličtiny. Táto normálnosť sa dá adekvátne vystihnúť termínom akomodačno-asimilačná rovnováha jazyka (porov. Dolník, 2000 a).

S jazykovou suverenitou sa spája idea, že jazyk „sa teda prirodzene bráni nadmernému preberaniu prostriedkov z iných jazykov z dôvodov vlastnej stability a zachovania svojej identity“ (Kačala, 1991, s. 5). Táto idea je rozšírená v slovenskom jazykovom prostredí. Čo znamená, že „jazyk sa bráni“? V prípade, že ide o metonymický spôsob vyjadrovania sa, nadmernému preberaniu sa bránia nositelia jazyka. Pretože sú to oni, ktorí preberajú, „bránia sa“ znamená, že preberanie „strážia“, kontrolujú, regulujú, aby sa neohrozila stabilita a identita jazyka. To značí, že vo vzťahu k preberaniu sa správajú tak, že sa nenaruší normálny stav jazyka. Ak „jazyk sa bráni“ znamená, že jazyk uložený vo vedomí reprezentatívnych (elitných) nositeľov zabraňuje nadmernému preberaniu, ide o to, že normálny stav jazyka sa udržiava pôsobením týchto nositeľov. Tretia možnosť je, že z povahy jazykového systému a jeho realizácie v podobe normy vyplýva tlak na používateľov, ktorý by sa mal prejavovať v regulovaní správania so zreteľom na preberanie podľa jazykového citu pre mieru prítomnosti cudzích prvkov vo vlastnom jazyku. Všetky tri interpretácie nás privádzajú k tej istej otázke: Aký mechanizmus zabezpečuje normálny stav jazyka vo vzťahu k preberaniu? Reálny obsah výroku typu „jazyk sa bráni nadmernému preberaniu“ spočíva v poukazovaní na fungovanie mechanizmu, ktorým sa udržiava normálnosť jazyka aj vo vzťahu k preberaniu. To, že sa jazyk „bráni“ nadmernému preberaniu, nie je prejav jeho suverenity, lež jeho normálnosti.

Pristavme sa pri otázke stavu súčasnej slovenčiny so zreteľom na preberanie. Čo znamená normálnosť jazyka vo vzťahu k preberaniu? Normálne tu znamená „také, aké má byť z hľadiska potrieb, záujmov, želaní a pod. členov jazykového spoločenstva“ (t. j. „dobré“). Z predchádzajúcich citátov, ktoré reprezentujú dosť rozšírený názor v slovenskom jazykovom prostredí, vyplýva, že normálnosť slovenčiny so zreteľom na „záplavu“ anglicizmov je ohrozená. Pripomeňme si výrok o tom, že mnohí so znepokojením sledujú súčasný nápor anglicizmov, a dodajme, že to aj deklarujú. Pripomeňme si však aj iný jav. Keď sa opýtame používateľov slovenčiny (platí to zrejme aj v inom jazykovom spoločenstve), či sú za to, aby sa preberali nefunkčné, nepotrebné slová z angličtiny (alebo aj z iných jazykov), aby anglické výrazy nahrádzali domáce, odpoveď je bez váhania záporná. Lenže medzi nimi sú tí, ktorí sú za „nápor“ anglicizmov „zodpovední“. Bežne pozorujeme, že je často rozpor medzi deklarovanými postojmi, názormi, hodnoteniami jazykových javov používateľmi a ich jazykovými „činmi“. Vzťahuje sa to aj na prevzatia. Pre Slovákov je v tejto súvislosti osobitne zaujímavé a poučné, že tomuto rozporu sa nevyhol ani Ľ. Štúr – hlavný aktér inštitucionalizácie spisovnej slovenčiny. Pri skúmaní vzťahu Ľ. Štúra k preberaniu cudzích slov v slovenčine J. Skladaná (1993, s. 259) zistila, že napr. Štúr ostro kritizuje S. Vozára za použitie nepotrebných cudzích slov v spise Hlas od Tatjer, ale niektoré z kritizovaných

slov sám používa; napríklad v prípade slova *historia* hovorí, že „dejiny je slovo víbornuo, lepšie od réckeho“, pričom v jeho textoch sa často vyskytujú slová *história*, *historik*, *historický*, dokonca aj *historiografia*“ (op. cit., s. 260). Ako sa dá vysvetliť bežne pozorovateľný nesúlad medzi deklarovaným postojom používateľov a ich komunikačným správaním? Vysvetlenie spočíva v opozícii medzi extrakomunikačným a komunikačným vnímaním jazyka, ktorá sa do lingvistickej metodológie premieňa ako protiklad medzi reflexívno-logickým a pragmaticko-logickým prístupom k jazyku (bližšie o tejto otázke v knihe Dolník, 2000 a). Rozdielne vnímanie anglicizmov v slovenčine je len špeciálnym prípadom diferencie medzi komunikačným a mimokomunikačným vnímaním jazykových javov a ich možné rozdielne lingvistické hodnotenie má základ v diferencii medzi reflexívno-logickým a pragmaticko-logickým prístupom.

Pri mimokomunikačnom vnímaní anglicizmov sme v pozícii pozorovateľa s aktualizovanou logikou, ktorú uplatňujeme aj vo vzťahu k nejazykovým entitám. Logika je jasná: Ak sa do slovenčiny preberie nadmerné množstvo anglicizmov, ak sa preberú aj nepotrebné výrazy, ak sa vytlačia domáce výrazové prostriedky, naruší sa jej stabilita a identita. To značí, že ak si chceme zachovať stabilitu a identitu slovenčiny, musíme sa postaviť proti náporu anglicizmov. Kritizovaním a výchovou používateľov slovenčiny, apelovaním na ich zodpovednosť za stav a budúcnosť vlastného jazyka, resp. na ich národnú uvedomelosť, ale aj sankciami. Toto všetko sa aj deje, ale naďalej sa registruje „nadužívanie“ anglických výrazov, hoci nikto nechce narušiť stabilitu a identitu vlastného jazyka (dodajme, že to ani nejde, keby aj niekto chcel). Pri komunikačnom vnímaní anglicizmov sme v pozícii používateľov jazyka v komunikačnej akcii, ktorá je spätá s istými komunikačnými podmienkami. Práve v týchto podmienkach nachádzame motiváciu používania anglicizmov. Ich kontrola prebieha v komunikačnej interakcii. Logika účastníkov komunikačnej interakcie sa dá opísať asi takto: Predpokladám, že pomocou tých a tých anglických výrazov dobre zrealizujem svoju komunikačnú intenciu. Ak sa ukáže, že môj predpoklad neplatí alebo už neplatí (napr. pri výrazoch fungujúcich len ako módné jednotky), prestanem ich používať. Pravda, trvá istý čas, kým sa potvrdí platnosť či neplatnosť predpokladu, a teda či sa ten alebo onen výraz prestane používať, takže pozorovateľ to vníma ako nadužívanie. Závažné je, že používanie/nepoužívanie vypožičaných výrazov sa v komunikačnej interakcii reguluje. Na jednej strane sa nepoužívajú hocijaké anglické výrazy – selekcia je určená komunikačnými intenciami –, pričom stále pôsobí materinskojazykový cit, resp. inštinkt, ktorý nedovolí prekročiť istý reštrikčný rámec „stanovený“ pre cudzie prvky v istom období (treba totiž brať do úvahy, že mnohé prevzaté prvky časom zdomácejú a strácajú príznak cudzosti), a na druhej strane v komunikačnej interakcii v rozličných komunikačných sférach konvencionalizujú sa pre isté obdobie štandardy používania cudzích prvkov, ktorými sa tieto prvky kolektívne regulujú, pričom v komunikačnej interakcii sa konštituuje aj prirodzený filter, cez ktorý prechádza len časť používaných cudzích prvkov do ustáleného jazykového vlastníctva, t. j. do systému. Súhrnne a skratkovite povedané, členovia jazykového spoločenstva a spoločenstvo ako celok disponujú

prirodeným regulačným mechanizmom preberania cudzích prvkov – teda aj anglicizmov –, takže ohrozenie stability a identity vlastného jazyka neprichádza do úvahy. Slovenská jazykoveda pristupovala doposiaľ k otázke preberania – v poslednom čase najmä z angličtiny – dosť vyhranene z reflexívno-logickej pozície (inak: z pozície objektivismu), do ktorého sa premieta dominancia extrakomunikačného vnímania preberaných prvkov („dosť vyhranene“ znamená, že niektorí jazykovedci aspoň pociťovali, iní si aj uvedomovali spornosť primeranosti tejto pozície). Keď sa postavíme na túto pozíciu, „nápor“ anglicizmov sa skutočne javí ako ohrozovanie stability a identity slovenčiny. Tieto prvky sa nám inak javia z pozície pragmatickologického prístupu (inak: z pozície subjektivismu), v ktorom sa odráža komunikačné vnímanie jazykových javov. Sledujúc javy z tejto pozície, slovenčinu neohrozujú žiadne cudzie prvky vrátane anglicizmov, a to preto, lebo existuje a funguje – ako iné jazyky – normálne, t. j. tak, ako je to vlastné prirodzeným jazykom (čo preukázali svojimi dejinami). Teda: stav súčasnej slovenčiny aj so zreteľom na preberanie výrazov z angličtiny je normálny.

Vráťme sa k funkčnosti anglicizmov a k zásade, ktorú vo všeobecnosti zrejme nikto nespochybňuje: preberať len funkčné prvky. Položme si otázku, ako je možné, že – podľa jazykovej kritiky – mnohí Slováci siahajú aj po nefunkčných anglických výrazoch, čiže takých, ktoré sa dajú poľahky nahradiť domácimi výrazmi, ktoré sú zbytočné a neznamenaajú „obohatenie slovnej zásoby slovenčiny“. Pri hľadaní príčiny tohto javu jazykovi kritici spravidla poukazujú na vlastnostné a postojové deformácie používateľov, ktoré im zabráňujú primerane sa správať vo vzťahu k anglicizmom. V predchádzajúcom výklade sa ukázalo, že takéto vnímanie nefunkčnosti, resp. funkčnosti anglicizmov a taká odpoveď na spomínanú otázku majú podklad v reflexívno-logickom (objektivistickom) prístupe k jazykovým javom. Je zrejmé, že interpretácie funkčnosti istého anglicizmu sa nemusia prekrývať, keď raz je v pozadí reflexívno-logický prístup a inokedy pragmatickologická pozícia. Kým pri prvom prístupe sa deaktualizujú komunikačné podmienky výskytu anglických výrazov, v druhom prípade sa práve v nich hľadá motív použitia. V úvode sme citovali kritický názor, že sa používajú výrazy ako *headline*, *joint-venture*, *comeback*, *workshop* namiesto *titulok*, *spoločný podnik*, *návrat*, *tvorivá dielňa* – tieto anglické výrazy sú ľahko nahraditeľné, a teda zbytočné. Pri ich náhrade kritik berie do úvahy len signifikatívnu a signačnú (designát v zmysle trieda denotátov) týchto slov. Nekladie sa vôbec otázka, v akých kontextových podmienkach sa tieto výrazy vyskytujú, a teda či ich výskyt je spojený s nejakými inými – najmä pragmatickými – funkciami (neberie sa do úvahy, v akých variáciách sa prejavuje synonymia – veď tu ide o to, či sa prevzatým výrazom dubletizuje a či synonymizuje vyjadrovanie). Pri pragmatickolingvistickom (subjektivistickom) prístupe je úsilie zamerané na rekonštrukciu rozhodovacieho procesu používateľa determinovaného (aj) danými komunikačnými podmienkami. Až rekonštrukčná analýza ukáže, či použitie anglicizmu je jednoducho prejavom vlastnostnej a postojovej deformácie používateľa alebo je funkčne motivované. Žiada sa podčiarknuť, že práve takéto analýzy umožňujú fundovane odpove-

dať na dve otázky: (1) Ktoré komunikačné faktory určujú, že isté prevzatia sa uplatnia len na úrovni použitia (čiže nepreniknú do jazykovej normy, a teda ani do lexikálnosémantického systému)? (2) Ktoré pragmatické funkcie sú kompatibilné s funkciami spisovného, resp. štandardného jazyka? Odpoveď na otázku (1) prispeje k objasneniu „druhej“ selekcie pri preberaní, t. j. toho, čo sa preberie a zaradí do jazykovej sústavy („prvá“ selekcia sa dotýka otázky, ktoré prostriedky cudzieho jazyka sú pre používateľov daného jazyka vôbec predmetom záujmu). Riešenie otázky (2) je príspevkom k objasneniu povahy súčasného spisovného jazyka. Ide napríklad o to, či prestížna funkcia ako jedna z pragmatických funkcií, ktorá sa často realizuje anglickým výrazom (používateľ upozorňuje na prestížnosť označovaného) je prijateľným dôvodom na jeho výskyt v komunikátoch vyžadujúcich spisovné jazykové prostriedky.

Záver z výkladu vyznieva takto: Fakt, že sa v slovenskom jazykovom prostredí stretávame s kritikou „nadužívania“ anglicizmov, s obavami o stabilitu a identitu slovenčiny, s deklaráciami obranného postoja a presadzovaním aktivít v duchu tohto postoja, nie je nejakým výnimočným javom ani z hľadiska správania súčasných jazykových spoločností, ani z aspektu dejín jazykov. Kritika prenikania cudzieho, keď sa zdá, že prekračuje normálnu mieru, obavy o vlastný jazyk, obranné postoje boli a sú sprievodným príznakom jazykového života spoločností. Výraznejšie sa vždy prejavil v epochách masívnejšieho preberania. Zrejme takú epochu prežívame v súčasnosti vo vzťahu k angličtine. Spomínané reakcie na anglicizmy zodpovedajú štandardu metajazykového správania používateľov, ktorí z takých či onakých dôvodov pociťovali, resp. pociťujú potrebu intervenčne reagovať v prospech vlastného jazyka. Pre lingvistické poznanie by bolo prínosom, keby sa dalo zistiť, aký bol reálny vplyv týchto metajazykových reakcií, aktivít na preberanie, obmedzenie prevzatých prvkov v domácom jazyku. Na základe údajov o výskyte prevzatých prvkov v jazykoch z minulosti aj prítomnosti dá sa predpokladať, že nejde o nejaký významnejší vplyv. Tento predpoklad je podporovaný aj spomínaným nesúladom medzi deklarovaným postojom k preberaným prvkom a reakciou na ne vo vlastnej jazykovej praxi. Azda oprávnené môžeme povedať, že súčasťou jazykového života je na jednej strane kritické, obranné metajazykové správanie vo vzťahu k preberaniu, pričom toto správanie je štandardné, normálne, a na druhej strane normálne fungovanie jazyka, ktoré je od tohto správania v podstate nezávislé. Súčasné slovenské jazykové spoločenstvo a súčasná slovenčina zodpovedajú tejto konštatácii.

Súčasná slovenčina ako jazyk s celonárodnou platnosťou je štandardný jazyk, ktorý normálne funguje aj so zreteľom na preberanie z angličtiny. Jej nositelia používajú, preberajú výrazy z tohto jazyka z vlastnej vôle, podľa vlastných potrieb pod „dozorom“ normálneho regulačného mechanizmu. Je to prejav normálnosti jazyka a jazykového spoločenstva a niet dôvodu, aby Slováci siahali po takom termíne, akým je jazyková suverenita, ktorým sa verbálne (z vecného hľadiska umelo) podporuje postavenie vlastného jazyka vo vzťahu k angličtine aj iným jazykom. Tento termín implikuje predstavu ohrozenia stability a identity slovenčiny. Je produktom myslenia v rámci extrakomunikač-

ného a reflexívologického prístupu k slovenčine, ktorý doposiaľ dominoval v slovenskej lingvistiky. Treba pritom pripomenúť, že sa nikdy neanalyzoval pojem identity jazyka (aby sme problém naznačili, uvidíme krátky citát vzťahujúci sa na angličtinu: „More than half of its vocabulary is derived from Latin“ – Baugh, 1974, s. 9, pričom nikto nepochybuje o identite angličtiny). Keď sa pozrieme na anglicizmy (a na preberanie vôbec) z pozície komunikačného a pragmatického prístupu, pri ktorom sa prihliada na reálne fungovanie jazyka, a teda aj na to, ako jazyk fungoval v minulosti, niet dôvodu vysloviť obavu o identitu slovenčiny. Slovenčinu neohrozujú ani anglicizmy.

3.3.2.2. SPISOVNÁ SLOVENČINA A ČEŠTINA

Hoci sa sústreďujeme na vzťah slovenčiny a češtiny, pripájame aj výklad k otázke vzťahu slovenčiny k maďarčine, aby sa lepšie osvetlila sledovaná relácia. Historické okolnosti spôsobili, že slovenčina (najprv ako teritoriálne dialekty a neskôr ako kultúrny a spisovný jazyk) sa konštituovala a rozvíjala v nepretržitom bezprostrednom kontakte s češtinou a maďarčinou. Pri skúmaní kontaktov medzi jazykmi sa môžeme obmedziť na otázku, ako sa kontakty odrážajú v štruktúre jazykov, čiže ako sa jazyky vzájomne ovplyvnili so zreteľom na ich stavbu, inventár prvkov a vzťah medzi nimi. Na túto otázku sa zameriava klasický kontakto-lingvistický výskum, pričom sa sledujú také podotázky, ako sú symetrickosť/asymetrickosť vzájomného vplyvu, jeho časový priebeh, prejavy vplyvu na rozličných rovinách jazyka, adaptačné procesy, ale aj následky vplyvu v danom jazyku. Takto zameraný výskum sa pohybuje v rámci štruktúrolingvistického aspektu jazykových kontaktov, v ktorom sa v danom jazyku zobrazujú stopy jeho bezprostredných kontaktov s inými jazykmi. Pri poznávaní týchto kontaktov sa však prirodzene zjavujú ďalšie otázky, ktoré vyžadujú prekročenie hraníc štruktúrnej lingvistiky. V prvom rade sa nastoľuje otázka, za akých podmienok prebiehalo vzájomné ovplyvňovanie kontakto- vých jazykov, čo pozornosť bádateľa upriamuje na vonkajšie dejiny sledovaných jazykov. Pritom nejde len o to, že tieto podmienky určovali, čo preniklo z jedného jazyka do druhého, ale aj to, či a potom ako tieto podmienky determinovali konštituovanie, fungovanie a rozvíjanie daného jazyka. Inak povedané, nepýtame sa len na to, čo prebrali nositelia daného jazyka od používateľov kontakto- vých jazykov, ale aj na to, v akom vzťahu boli kontakto- vé jazykové spoločenstvá (a čo bolo v pozadí týchto vzťahov) a ako vplývali tieto vzťahy na jazykový život daného spoločenstva. Dotýkame sa tu sociálnolingvistického aspektu jazykových kontaktov, ktorý sa vzťahuje na vonkajšie (neštruktúrne) vlastnosti jazyka a príznaky jeho používateľov podmienené sociálnou interakciou (v najširšom zmysle) kontakto- vých jazykových spoločenstiev.

Týmto krátkym úvodom do problematiky kontaktovej lingvistiky sme vymedzili základný rámec nášho výkladu vzťahu slovenčiny k češtinu aj k maďarčine ako k bezprostredným kontakto- vým jazykom. Tento rámec je teda vymedzený štruktúrno- a sociálnolingvistickým prístupom k tomuto vzťahu. To značí, že pôjde jednak o „odtlačky“ tohto vzťahu v štruktúre slovenčiny a jednak o tie stránky jej formovania, fungovania a rozvíjania, ktoré boli determinované tým-

to vzťahom. Pri sledovaní tohto vzťahu zo štruktúrnolingvistického hľadiska nemáme v úmysle podať nejakú inventarizáciu, resp. systemizáciu bohemizmov a hungarizmov v slovenčine ani prehľad o časovej postupnosti prenikania týchto prvkov do tohto jazyka (resp. ich vytrácania sa z neho), pretože údaje tohto druhu sú bežne prístupné v príslušnej odbornej literatúre. Sústredíme sa na výklad týchto prvkov so zreteľom na osobitosti vzťahu slovenčiny k češtine v porovnaní s jej vzťahom k maďarčine. Väčšia časť výkladu sa však dotýka tohto vzťahu zo sociálnolingvistického hľadiska, z ktorého je v centre pozornosti otázka, akú rolu zohrali čeština a maďarčina pri konštituovaní, fungovaní a rozvíjaní slovenčiny, a teda aj pri formovaní slovenského jazykového spoločenstva, ako aj jazykového povedomia (čiže jazykovej intuície), resp. vedomia, ale aj postojov jeho členov. Sociálnolingvistické hľadisko (zámerné sa vyhýbame výrazu sociolingvistické) v našom výklade zahŕňa všetky okolnosti, ktoré mali vplyv na kvalitu vzťahu češtiny a maďarčiny na slovenčinu, a teda aj nositeľov týchto jazykov na slovenské jazykové spoločenstvo. Toto hľadisko je späté s takým pohľadom na slovenský jazyk, ktorý aktualizuje otázku, aký podiel mali reakcie Slovákov na vplyv češtiny a maďarčiny na formovaní slovenčiny, slovenského jazykového spoločenstva, jazykového povedomia, aj vedomia. Tieto reakcie boli súčasťou jazykového života Slovákov, čiže procesov a aktivít, ktorými sa utvrdzovala ich jazyková, a teda aj etnická a neskôr národná jedinečnosť, identita.

Príslušníci slovenského jazykového spoločenstva reagovali na kontakty s češtinou a maďarčinou, pravdaže, v súlade so svojimi potrebami, ktoré sa realizujú prostredníctvom jazyka. Vzhľadom na podmienky, v ktorých sa slovenské etnikum a neskôr národné spoločenstvo vyhaňovalo, dominovala potreba etnickej a národnej sebaidentifikácie a sebazáchovy. V bezprostrednom česko-maďarskom prostredí dozriela táto prirodzená sociálna potreba v opozícii s týmito kontaktovejmi etnikami a národmi. Pojem opozície tu zahŕňa rozmanité prejavy stavu „pociťovať a uvedomovať si spoločné a odlišujúce“ a implikuje variabilné napätie medzi týmito pólmi. Tento pojem je nosným pilierom východiskovej tézy nášho výkladu: slovenský jazyk, čiže aj slovenské jazykové spoločenstvo, sa konštituovali a vyprofilovali v opozícii s českým a maďarským jazykom a jazykovým spoločenstvom. Potreba etnickej a národnej sebaidentifikácie a sebazáchovy bola u Slovákov silne podporovaná prežívaním a uvedomovaním si tohto opozičného vzťahu. To, že sa tu zovšeobecnene jedným dychom hovorí o vzťahu k češtine a slovenčine a k príslušným spoločenstvám, neznamená, že neberieme do úvahy výrazný rozdiel medzi vzťahom k jednému a druhému jazyku. Naopak, v ďalšom výklade sa tento rozdiel zreteľne prejaví. Najprv sa sústredíme na opozíciu slovenčiny k češtine a potom budeme sledovať tento vzťah medzi slovenčinou a maďarčinou.

Spisovná slovenčina a čeština – fakty z dejín. Najprv si všimnime niektoré poznatky o češtine vo vzťahu k slovenskému etniku z diela E. Paulinyho (1983):

1. „Čeština sa teda na Slovensku v 15. storočí chápala ako celospoločenská podoba písomného jazyka formujúcej sa slovenskej národnosti. Teda medzi

češtinou a slovenskými nárečiami bol v prvom rade vzťah hierarchický: čeština ako celospoločenská písomná jazyková forma sa chápala ako nadradená forma domácim nárečiam. Ale z faktu, že Slováci prijali spisovnú češtinu ako kultúrneho reprezentanta svojho jazyka, nijako nevychodí, že sa aj národnostným cítením pokladali za Čechov“ (op. cit., s. 78).

2. „Za rekatolizácie vzrastá u evanjelikov úcta k českému jazyku ... Podobný osud českých evanjelikov najrozličnejších smerov viedol slovenských evanjelikov k úzkemu zblíženiu s českými protestantmi a k vzniku tézy o jazykovej a neskoršie i národnej jednote československej“ (op. cit., s. 112).

3. „Treba spomenúť najmä hlasy Jungmannov, Palackého, Kollárov a Šafárikov. Tenorom všetkých hlasov bolo, že Slováci sú slabí na to, aby udržali svoj spisovný jazyk a literatúru písanú týmto jazykom. Štúrovi sa vyčítalo, že odtrhujúc Slovákov od Čechov, vedie ich do národnej záhuby“ (op. cit., s. 193).

4. Po roku 1918. „Spisovná slovenčina bola v tejto prvej fáze pod silným vplyvom češtiny. ... Vyvinul sa taký stav, že češtinu ovládal (aspoň pasívne) každý Slováč, ktorý čítal. ... Tento vplyv bol z jednej strany blahodarný. Množiace sa funkcie spisovného jazyka si totiž vyžadovali neustále nové a nové jazykové prostriedky. Najmä v odbornom vyjadrovaní... vybudúva sa terminológia veľmi rýchle podľa českých predlôh. ... Pravdaže, ... aj fakt, že na slovenčinu silne vplývala čeština“, spôsobil, „že zdedená predprevrátová norma spisovnej slovenčiny sa dosť rýchle porušila a oslabil“ (op. cit., s. 228).

5. Po vydaní Pravidiel slovenského pravopisu v roku 1931. „Kultivovanie spisovného jazyka sa uskutočňovalo podľa starých pozitivistických zásad, ibaže v slovenčine namiesto historickej čistoty platí zásada tzv. „jazykovej svojskosti“, podľa ktorej má jazyk zachovať vlastné celonárodné charakteristické jazykové črty a má sa vyvarovať cudzích vplyvov“ (op. cit., s. 238).

Delimitácia spisovnej slovenčiny vo vzťahu k češtine. Tieto poznatky naznačujú, že historické osvojovanie si spisovného jazyka formujúcim a rozvíjajúcim sa slovenským národom reprezentuje osobitný model prijímania spisovného jazyka, ktorý sa dá opísať takto: Najprv sa prijme geneticky príbuzný a štruktúrne veľmi blízky jazyk, ktorým sa kompenzuje absencia jazykového útvaru vhodného na plnenie funkcie spisovného jazyka. Akceptovaný jazyk má dvojsmerný vplyv. Prvý smer sa prejavuje ako tendencia k jazykovému a národnému zjednoteniu príbuzných etníc. Druhým smerom je diferenciatívny vplyv, ktorý sa prejavuje ako tendencia k zvýrazňovaniu sebaidentifikácie v pomere k príbuznému etniku. V konkurencii týchto smerov sa presadila druhá tendencia. Nahrádzanie prevzatého jazyka vlastným jazykovým útvarom v úlohe spisovného jazyka sa vyznačuje dvomi protirečivými znakmi: (1) úsilím o ostrú štruktúrne delimitáciu vlastného jazyka vo vzťahu k štruktúrne veľmi blízkeму jazyku, (2) vnímaním tohto jazyka ako prirodzenej opory pri rozvíjaní vlastného jazyka. S prvým znakom súvisí sklon k puristickému zaobchádzaniu so spisovným jazykom, kým druhý znak je spojený s atendenčným prístupom k nemu, pri ktorom sa prihliada na vývinovú kontinuitu v prijímaní spisovného jazyka.

Náčrt modelu ukazuje, že pri prijímaní spisovného jazyka Slováckmi ide o akceptovanie češtiny ako jazyka, ktorý v istom historickom období sa ukázal ako optimálny komunikačný prostriedok vo vtedajších sférach pôsobenia spisovného jazyka, a potom o odpútavanie sa od nej, keď sa vytvárali podmienky na realizáciu vlastného jazykového potenciálu v kultúrnych sférach nad úrovňou sfér, v ktorých fungoval tzv. ľudový jazyk. Azda výstižne zachytíme sledovaný proces formuláciou, že spisovná slovenčina sa formovala ako kultivovanie vlastnej jazykovej substancie v spätosti so systematickým vyrovnávaním sa s historickou rolou češtiny v kultúrnych dejinách slovenského etnika. Výrazným komponentom dejín spisovnej slovenčiny je sústavné riešenie otázky, aká je optimálna miera českého jazykového elementu v spisovnej slovenčine vzhľadom na jazykové potreby Slovákov v historicky rozličných existenčných podmienkach. Vždy išlo o to, aby sa našla miera, ktorá je optimálna vo vzťahu ku konkrétnym podmienkam umožňujúcim alebo neumožňujúcim prirodzené rozvíjanie slovenskej duchovnej substancie.

Spomínaná otázka je prítomná aj v súčasnej etape existencie spisovnej slovenčiny. Súčasné existenčné podmienky vo vzťahu k duchovnej substancii sú priaznivé. Otázka je, aká miera prítomnosti českého jazykového elementu je optimálna v týchto priaznivých podmienkach. V duchu funkčnej teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry odpoveď znie, že optimálnosť miery je určená funkčnosťou. Okrem toho, že toto univerzálne kritérium samo osebe nie je bezproblémové, čo sa ukazuje pri prenikaní cudzích prvkov do rozličných jazykov, v prípade posudzovania českého elementu v spisovnej slovenčine sa k tomuto kritériu pridružuje otázka delimitácie. Sprievodným znakom toho, čo sme nazvali odpútavaním sa od češtiny ako v istom historickom období akceptovaného spisovného jazyka Slováckmi, je delimitácia spisovnej slovenčiny v pomere k češtine. Na ilustráciu si pripomeňme, že A. Bernolák považoval za najsprávnejší ten úzus vzdelancov, ktorý je najmenej ovplyvnený češtinou, že štúrovská ortografická, fonetická a morfológická kodifikácia sa ostro odlíšila od češtiny, že jednou z ideí, na ktorých bola založená kodifikácia S. Czambela, bolo odčešťovanie spôsobov vyjadrovania, že po roku 1932, kedy sa objavilo prvé číslo Slovenskej reči, preniká do metajazykového myslenia purizmus, ktorý sa stavia proti preberaniu slov z češtiny, že aj v súčasnosti časť jazykovej kritiky sústavne upozorňuje na nekritické a neodôvodnené preberanie českých prvkov, pričom sa v súvislosti s týmito prvkami uvažuje tak, ako to znázorňuje citát z úvodnej kapitoly, ktorý tu ešte raz uvedieme: „Z hľadiska jazykovej kultúry sa nám vidí táto skupina slov najagresívnejšia a zároveň najnebezpečnejšia. Prirodzeným spôsobom rozkladá vedomie používateľov slovenčiny a dotýka sa priamo identity jazyka“ (Pisárčiková, 1995, s. 80). Aplikácia kritéria funkčnosti je viac alebo menej zjavne ovplyvnená ideou o delimitačnej potrebe. Objavuje sa aj vtedy, keď sa zdôrazňuje aj pozitívum uplatňovaných bohemizmov, konkrétne tzv. kontaktných variantov; porov.: „Kontaktové javy tak zohrávajú v slovenčine dvojakú úlohu. Negatívnou stránkou je stieranie hraníc medzi dvoma blízkyimi jazykmi ...“ (Buzássyová, 1995, s. 91 – 92). Vidíme, že otázka delimitácie sa vtiera do pozornosti tak pri puristickom prístupe k bohe-

mizmom, ako aj pri tolerantnom prístupe, pri ktorom sa poukazuje na ich obohacujúcu rolu, takže zreteľ na delimitáciu neznamená tlak na nezaujaté posúdenie funkčnosti českých prvkov, ako je to pri prístupoch spätých s rozličným „kvantom“ skrytého či zjavného puristického zmýšľania. Na tomto mieste sa natíska otázka, nakoľko je aktuálna delimitácia spisovnej slovenčiny v pomere k češtine v súčasnosti, resp. prečo je stieranie hraníc medzi dvoma blízkymi jazykmi negatívny jav v takých podmienkach, v akých funguje súčasná spisovná slovenčina.

Analýza sledovaného javu v duchu filozofie spisovného jazyka prezentovanej v tejto knihe ukazuje, že zreteľ na delimitáciu spisovnej slovenčiny vo vzťahu k češtine je umelo udržiavaný a že stieranie hraníc medzi týmito jazykmi v tom prejave, ako to pozorujeme na fungovaní bohemizmov v súčasnej slovenčine, nie je negatívnym javom. Čo nás oprávňuje k takému stanovisku? Najprv sa opäť vráťme k poznaniu, ktoré E. Pauliny v citovanej knihe (1983, s. 187) formuluje takto: „České kultúrne výrazivo sa preberalo do kultúrneho jazyka na Slovensku už oddávna, utvorila sa teda istá pevná tendencia obohacovať slovenský kultúrny slovník z českých zdrojov; na tomto fakte sa nič nezmenilo ani za Štúra. ... M. M. Hodža ... pokladá preberanie kultúrneho slovníka z češtiny za celkom prirodzené, ani ho nijako neodôvodňuje.“ Na toto poznanie nadväzujeme, keď vyššie hovoríme o tom, že jedným zo znakov nahrádzania prevzatého jazyka vlastným jazykovým útvarom je vnímanie češtiny ako prirodzenej opory pri rozvíjaní spisovnej slovenčiny. Tento moment bol stálym sprievodným príznakom (v rozličných obdobiach sa prejavoval s odlišnou intenzitou) formovania a kultivovania spisovnej slovenčiny a patrí k osobitostiam kultúrnych dejín Slovákov. Tento moment má svoju stopu v jazykovom povedomí a správaní generácií Slovákov. Dôležité je pritom zdôrazniť, že tento moment nijako neohrozoval kultiváciu spisovnej slovenčiny, primeranú k okolnostiam jej existencie. Formovanie a kultivovanie spisovnej slovenčiny prebiehalo so zreteľom na delimitáciu v pomere k češtine, ale historická jazyková skúsenosť ukazuje, že spisovná slovenčina sa primerane rozvíjala aj bez toho, aby sa v jazykovom povedomí používateľov spisovnej slovenčiny zakorenili umelá dôslednosť pri rozhraničení obidvoch jazykov. Zreteľ na delimitáciu bol zreteľom na ohraničenie tých komponentov formujúcej a rozvíjajúcej sa spisovnej slovenčiny, ktoré boli výsostne domáce so všeobecnou akceptovateľnosťou v sfére pôsobnosti spisovného jazyka a ktoré zreteľne manifestovali odlišnosť spisovnej slovenčiny od češtiny. Rigorózna dôslednosť pri rozhraničovaní nebola potrebná a prakticky nebola ani realizovateľná.

Čeština vo vzťahu k spisovnej slovenčine. Konštituovanie a rozvíjanie spisovnej slovenčiny je zrejme špecifickým prípadom riešenia otázky spisovného jazyka v situácii, ktorá sa vyznačuje prítomnosťou blízko príbuzných kontaktočných jazykov. V takej situácii prichádzajú do úvahy dve možnosti, ako sa dá riešiť otázka prijatia spisovného jazyka. Buď sa vychádza z toho, že príslušné jazykové spoločenstvá vnímajú svoj spisovný jazyk ako dva varianty jedného jazyka, alebo sa k otázke pristupuje s argumentovanou ideou o koexistencii dvoch samostatných spisovných jazykov. V dejinách Slovákov a Čechov boli

v hre obidve možnosti. Až v polovici 19. storočia sa jasne ukazuje, že otázka sa definitívne vyrieši v duchu „koexistenčného“ modelu. V dôsledku historickej, ekonomickej a kultúrnej dominancie českého jazykového spoločenstva bola otázka „rozhodovania sa“ pre jednu z týchto možností pre Slovákov oveľa náliehavejšia. Bol to práve tento národ, ktorý preferoval a napokon presadil „koexistenčný“ model.

Konkurenca „variantného“ a „koexistenčného“ modelu sa prejavovala v slovenskom jazykovom spoločenstve ako isté napätie medzi úsilím o potvrdenie svojej národnej identity a reálnymi existenčnými podmienkami, ktoré boli pre konštituovanie a rozvíjanie spisovného jazyka krajne nepriaznivé. Toto napätie poznačilo postoj Slovákov k spisovnej češtine, ktorej existenčné podmienky boli nepomerne priaznivejšie. V historickej retrospektíve z pohľadu slovenského etnika spisovná čeština sa javí ako potenciálny funkčný jazyk a zdrojový jazyk, ale súčasne aj ako identifikačný jazyk, t. j. ako jazyk, ktorý je potenciálnym spisovným jazykom Slovákov – táto možnosť sa stala v istom období realitou –, ďalej ako jazyk, ktorý permanentne poskytoval slovenským komunikantom výrazové prostriedky podľa ich potreby bez toho, aby tieto prostriedky sa vnímali ako prevzatia z iných jazykov, ale súčasne ako jazyk, ktorý bol rozhodujúci z hľadiska jazykovej identifikácie slovenského národa, lebo identita konštituujucej a rozvíjajúcej sa spisovnej slovenčiny sa vnímala vo vzťahu k tomuto jazyku. Protirečivý pojmový komplex potenciálny funkčný jazyk a zdrojový jazyk, ale aj identifikačný jazyk azda dobre vystihuje historickú realitu týkajúcu sa vzťahu Slovákov k spisovnej češtine.

Neskôr budeme uvažovať o otázke, ako sa dá vysvetliť, že sa presadil „koexistenčný“ model. Len pripomíname okolnosť, ktorá sa už dávnejšie brala do úvahy (porov. Bělič, 1955), že politická hranica medzi Moravou a Uhorskom bola územnou, ekonomickou a etnopsychickou deliacou čiarou, ktorá zaiste zohrala dôležitú úlohu pri upevňovaní povedomia etnickej odlišnosti Slovákov od Čechov. Blízka príbuznosť jazykov a úzke kontakty medzi ich nositeľmi spôsobovali, že keď sa deaktualizovala politická hranica, oživila sa idea československého národa a jazyka. Reakcia na ňu bola, že sa vyzdvihovala svojbytnosť Slovákov, pričom sa argumentovalo tým, že slovenčina sa vyvíjala paralelne s češtinou ako samostatný jazyk, a poukazovalo sa na jej špecifické štruktúrne vlastnosti ako výsledok samostatného vývinu. V pozadí tejto argumentácie bola aktualizácia vedomia národnej svojbytnosti, ktorého vyzrievanie podporovala politická hranica a ktorého sila pôsobila aj vtedy, keď sa hranica odstránila.

Teraz si všimnime etnojazykovú (etnokomunikačnú) analógiu. Tento pojem sme už vyššie použili. Aktuálny je aj pri sledovanej otázke. Osvojovanie si jazyka aj používanie jazykových prostriedkov prebieha na základe analógie. Treba si pripomenúť, že výrazu analogický pripisujeme význam „v tom zmysle, v tom duchu ako“. Dieťa si osvojuje jazykové prostriedky tak, že ich preberá od dospelých a používa ich v tom zmysle, v tom duchu ako oni (hoci napr. jeho artikulačné schopnosti neumožňujú vyslovovať hlásky tak, ako ich produkujú dospelí, predsa sú platné ako ich hlásky, lebo sú artikulované v tom zmysle,

v tom duchu ako vnímané hlásky). Jazykové výrazy produkované rozličnými komunikantmi, ktorí už normálne ovládajú svoj jazyk, nie sú totožné, sú len podobné, analogické, čiže výraz istého komunikanta je produkovaný v tom zmysle, v tom duchu ako „ten istý“ výraz iného komunikanta. Celkove môžeme konštatovať, že používanie jazykových prostriedkov istým komunikantom je analogické s používaním týchto prostriedkov inými komunikantmi, t. j. ide o používanie prostriedkov v tom zmysle, v tom duchu, ako ich používajú iní členovia jazykového spoločenstva. Ešte všeobecnejšie: Jazykové správanie toho istého používateľa jazyka je analogické so správaním iných používateľov. To značí, že nejde o totožné, ale podobné správanie, také, ktoré zodpovedá správaniu iných, a to interpretovanému správaniu, pretože len na základe interpretácie sa vníma isté správanie ako analogické, teda správanie v tom zmysle, v tom duchu ako správanie iných. Môžeme zafixovať ideu, že jedným z radiacích princípov jazykového správania je etnojazyková analógia. Atribútom „etnojazyková“ sa vyjadruje, že ide o analogickosť jazykových správání členov jazykového spoločenstva istého etnika. Jedinečnosť členov istého spoločenstva neprekáča pri fungovaní jazyka ako kolektívneho dorozumievacieho prostriedku preto, lebo v základe jazykového správania je analógia. Analógiou sa preklenuje rozdiel medzi používateľmi jazyka v prospech potreby spoločného komunikačného prostriedku.

Obrazne vyjadrené, analogické jazykové správanie členov jazykového spoločenstva zo synchronného pohľadu je horizontálnym rozmerom etnojazykovej analógie. Diachrónnym pohľadom sa dostávame k jej vertikálnemu rozmeru. Etnojazyková analógia funguje, prirodzene, aj medzigeneračne, lebo veď jazykové správanie príslušníkov jednej generácie je prevzatím správania predchádzajúcej generácie. Nejde, pravda, o mechanické prevzatie, o prevzatie, ktoré by znamenalo identitu medzigeneračného správania, ale o prevzatie založené na interpretácii, čo umožňuje analogickosť jazykového správania danej generácie vo vzťahu k predchádzajúcej generácii. Pravda, hranica medzi synchronným a diachrónnym nie je zreteľná. Z nášho hľadiska je však dôležité to, že medzigeneračná kontinuita jazykového správania istého etnika funguje na princípe analógie, že jazykové správanie istej generácie sa riadi týmto princípom.

Používanie spisovného jazyka súčasťou generáciou Slovákov je teda analogické s používaním tohto jazyka predchádzajúcimi generáciami. Princíp analógie vysvetľuje, ako sa mení jazyk a súčasne zachováva jeho identita. Jazykové správanie súčasných Slovákov nie je totožné so správaním predchádzajúcich generácií, ale zodpovedá mu. Je to správanie v tom zmysle, v tom duchu ako tamto správanie, čo zabezpečuje historickú totožnosť jazyka a súčasne „zodpovedá“ za jeho premenlivosť. Predchádzajúce generácie z istých dôvodov vťahovali do používania spisovnej slovenčiny české prvky. Súčasná generácia sa jazykovo správa aj vo vzťahu k tomuto javu analogicky, t. j. neopakuje mechanicky používanie českých prvkov z minulosti, ale uplatňuje ich v tom zmysle ako vtedy, čím sa zachováva historická kontinuita v používaní spisovnej slovenčiny aj v tomto aspekte jej fungovania a súčasne sa tým vyhovuje potrebe

prispôbiť používanie jazyka aj v tomto ohľade súčasným podmienkam jeho fungovania. Princípom etnojazykovej analógie sa reprodukuje historickými, spoločenskými a kultúrnymi okolnosťami podmienená dispozícia (náklonnosť, náchylnosť) na selektívne komunikačné vťahovanie českého výraziva do slovenčiny a na utváranie výrazov na podklade medzijazykovej analógie.

Aké sú predpoklady funkčného aj afunkčného prenikania slov z češtiny do jazykového povedomia priemerného nositeľa slovenského jazyka? Je zrejme, že ide o jazykové aj mimojazykové predpoklady, t. j. o predpoklady vyplývajúce jednak zo znalosti jazyka a jednak z okolností, ktoré ovplyvňujú postoj k jazyku a jazykové správanie vzhľadom na kontaktný jazyk (s ohľadom na vysoký stupeň príbuznosti češtiny a slovenčiny sa nehovorí o češtine ako o cudzom, ale kontaktnom jazyku).

Predpoklady na fungovanie medzijazykovej analógie sú dané stupňom príbuznosti týchto jazykov s jazykovými znalosťami odrážajúcimi vnútornú usporiadanosť (štruktúru) materinského jazyka. Je známe, že závažným systémotvorným vzťahom je analógia. Jazykové znalosti, do ktorých sa tieto vzťahy premietajú, sa zakladajú na analogickom usudzovaní, t. j. na riešení proporčnej rovnice: $x : y = x1 : ?$. V prípade kontaktných jazykov sa oblasť analogického usudzovania ľahko rozširuje v dôsledku toho, že z výskytu značného počtu totožných alebo podobných jednotiek bežný komunikant vyvodzuje výskyt ďalších zhodných jednotiek. Silne sa presadzujú tri typy analógie, a to formálna, formálno-sémantická a sémanticko-formálna. Všimnime si, ako sa tieto typy analogického usudzovania prejavujú pri prenikaní lexikálnych jednotiek z češtiny do slovenčiny.

1. Formálna analógia. Oporou formálneho analogického usudzovania sú fonologicky (aj foneticky) zhodné slová v oboch jazykoch a pravidelné medzijazykové fonologické korešpondencie. Dôležité, pravda, je, že s fonologickou zhodnosťou sa stretávame pri veľmi frekventovaných slovách, ktoré sa dotýkajú objektov a pojmov v bežnej skúsenostnej oblasti komunikantov, takže silne podporujú usudzovanie na základe analógie. Sú to slová z rozličných slovných druhov: *hlava, ruka, noha, buk, ryba, rada, oprava, poznámka, jemný, malý, vysoký, náhodný, potom, potichu, nahlas, jeden, sto, ja, ty, sám, ale, aby, tak* a mnohé ďalšie. Na pozadí slov tohto druhu slovenský komunikant vníma mnohé české slová, ktoré sa z fonotaktického hľadiska výraznejšie neodlišujú od fonotaktických podôb slovenských slov, ako prípad medzijazykovej zhody, a tak si neuvedomuje, že má dočinenia s výrazom kontaktného jazyka; napríklad (v zátvorke uvádzame spisovné ekvivalenty) *závody (preteky), kartáč (kefa), húpací (hojdačí), akonáhle (len čo), kojenec (dojča), prepážka (priehradka, priečinok), závada (chyba, porucha), prebor (preteky, majstrovstvá)* a pod. S výrazným vplyvom formálnej analógie sa stretávame v súvislosti s pravidelnými fonologickými korešpondenciami. K takým korelátom patria napríklad samohlásky *i* (čes.) a *u* (slov.), čo ukazujú medzijazykové ekvivalenty ako *plivat - plávať, klika - kľuka, klíč - kľúč*. Na základe formálneho analogického usudzovania sa identifikuje slovo *kľud (pokoj)* ako slovenský náprotivok českého substantíva *klid*, teda podľa rovnice *klíč : kľúč = klid : kľud*. Iný príklad

tohto druhu predstavuje korešpondencia *-ou-* (čes.) a *-ú-* (slov.), ako to ilustrujú dvojice *mouka - múka, louka - lúka, kocour - kocúr*. V súlade s touto koreláciou sa akceptujú slová ako *púhy (čtyry, holý, jednoduchý)* a *spústa (hrba, kopa, hromada)*, čiže sa uplatňuje analógia *moudrý : múdry, pouhý : púhy, mouka : múka, spousta : spústa*. Za normálne koreláty sa považujú dvojice ako *zbytek - zbytok (zvyšok), sáček - sáčok, sáček (vrecúško, vrecko), náměstek - námestok (námestník), protějšek - protajšok (náprotivok)*.

2. Formálno-sémantická analógia. Na základe analogického usudzovania tohto typu sa pripisuje slovu, ktoré je neúplným formálno-sémantickým ekvivalentom kontaktového slova (neúplným vzhľadom na polysémickosť slova), význam podľa kontaktového korelátu. Inak povedané, používateľ jazyka rozširuje sémantickú platnosť formálno-sémantickej zhody kontaktového slova. V tomto zmysle sa uplatňuje napríklad sloveso *podtrhnout*. České slovo *podtrhnout* má podľa Slovníka spisovného jazyka českého (1989; pri uvádzaní českých slov sa v tejto časti odvolávame na tento slovník) 6 významov, kým slovenské sloveso *podtrhnúť* má 2 významy, pričom jeho použitie v druhom význame „podčiarknuť, zdôrazniť“ sa hodnotí ako subštandardné. Funguje tu formálno-sémantická analógia:

podtrhnout : podtrhnúť = podtrhnout : podtrhnúť
 „podraziť“ „podraziť“ „podčiarknuť“ „podčiarknuť“.

Ďalšie príklady:

vsadit : vsadiť = vsadit : vsadiť

„vložiť“ „vložiť“ „staviť“ „staviť“

prapor : prápor = prapor : prápor

„voj. jed.“ „voj. jed.“ „zástava“ „zástava“

obor : obor = obor : obor

„sk. čísel“ „sk. čísel“ „odbor“ „odbor“

pojednávat : pojednávať = pojednávat : pojednávať

„viest pojed.“ „viest pojed.“ „zaoberať sa“ „zaoberať sa“.

3. Sémanticko-formálna analógia. Tento typ analogického usudzovania je zameraný na vyhľadanie formy slova, ktorú vyžaduje proporčná rovnica založená na sémantickom aj formálnom vzťahu jej členov. Systémový „tlak“ na nositeľa jazyka je tu azda najvýraznejší, o čom svedčí to, že práve tie slová z češtiny, ktoré prenikli do slovenčiny na tejto báze, majú veľmi silné stopy v lexikálnej pamäti priemerného nositeľa slovenčiny. Silne je zakorenené napríklad subštandardné slovo *obdržať (dostať)* na základe analógie

„držať“ „držať“ „dostať“ „dostať“

držet : držať = obdržet : obdržať.

Tento typ analógie ilustrujú aj príklady ako

„diel“ „diel“ „čiastkový“ „čiastkový“

díl : diel = dílčí : dielčí

„písať“ „písať“ „list“ „list“

psát : písať = dopis : dopis

„zaviazať“ „zaviazať“ „batožina“ „batožina“

zavázat : zaviazať = zavazadlo : zavazadlo

„prať“ „prať“ „bielizeň“ „bielizeň“

prát : prať = prádlo : prádlo

„kutiť“ „kutiť“ „majster“ „majster“

kutit : kutiť = kutil : kutil

„krvný“ „krvný“ „prchký“ „prchký“

krevný : krvný = horkokrevný : horkokrvný.

Príklady ukazujú, že sa v mene analogického vyrovnávania zanedbávajú slootovorné pravidlá slovenčiny. Tento jav často pozorujeme aj pri formálnej analógii; porov.

tíž : tiaž = obtiaž : obtiaž (ťažkosť)

platit : platiť = oplatiť : oplatiť (odplatiť)

kopírovat : kopírovať = okopírovat : okopírovať (odkopírovať)

lízat : lízať = lízátko : lízatko (lízanka).

Súčasne pozorujeme aj to, že sa uplatňujú segmenty, ktoré sa vyskytujú v spisovnej slovenčine, len ich použitie je z jej hľadiska nenáležité. Formálna totožnosť týchto segmentov v obidvoch jazykoch podporuje analogické vyrovnávanie pri prípadoch tohto druhu. Zaujímavé je masívne preniknutie slov so segmentom *-tko*, ktorý má asociačnú oporu v rovnozvučnom zdanlivom segmente *pravítko*: *kružítko* (*kružidlo*), *merítko* (*meradlo*, *mierka*, *miera*), *ťažítko* (*ťažidlo*), *lehátko* (*ležadlo*), *mávátko* (*mávadlo*, *mávačka*) atď.

Schopnosť uplatňovania medzijazykovej analógie so zreteľom na češtinu je vonkajším prejavom sprievodného príznaku slovenského etnojazykového povedomia. Slovenské etnojazykové povedomie – ako jazykové povedomie každého iného etnika – je založené na neuvedomovaných jazykových znalostiach, ktoré vytvárajú spoločný jazyk a ktoré tvoria jeden z komponentov etnickej solidarity. Jedinečnosť istého etnojazykového povedomia spočíva, pravdaže, v špecifických vlastnostiach sústavy jazykových znalostí. Špecifickým sprievodným príznakom slovenského etnojazykového povedomia sú jazykové znalosti dotýkajúce sa češtiny v takej miere a v takej kvalite, ktoré sú určené prirodzeným pasívnym ovládaním tohto jazyka, t. j. ovládaním, ktoré je následkom kontaktu slovenčiny s češtinou ako blízkopribuzným jazykom (pričom vzájomný vplyv vyplývajúci z tohto kontaktu nikdy nebol vyvážený). Tým, že sa tieto znalosti stali sprievodným príznakom etnojazykového povedomia Slovákov – ako následok pôsobenia princípu etnojazykovej analógie za takých historických okolností, ktoré určili, akú rolu zohrá čeština v kultúrnych dejinách Slovákov –, vytvorili sa podmienky na to, aby sa pri istých výsekoch jazyka – dominantne v lexikálnej zásobe – ostro nevníkala hranica medzi znalosťami vzťahujúcimi sa na slovenčinu a češtinu. Fakt, že spisovná slovenčina sa konštituovala na podklade vlastného kultúrneho jazykového útvaru Slovákov, na podklade jednej zo svojbytných existenčných foriem ich jazyka a že sa rozvíjala ako svojbytný (originálny) jazyk, svedčí o tom, že tento sprievodný príznak nikdy nezahalil kontrastnú zložku opozičného vnímania („prežívania“) slovenčiny a češtiny. Pasívna znalosť češtiny ako špecifický fenomén v slovenskom etnojazykovom povedomí nikdy nezasiahla podstatu tohto povedomia, teda to, čo je v základe jeho identity, a to preto, lebo tomuto epifenoménu v slovenskom

etnojazykovom povedomí bola „prisúdená“ osobitná funkcia: vo vzťahu k nemu sa utvrdzovalo slovenské etnojazykové povedomie ako jedinečné slovenské povedomie. Ukázalo sa, že prítomnosť tohto epifenoménu prináša síce so sebou zahmlenie istých úsekov hranice medzi znalosťami slovenčiny a češtiny, ale súčasne slúži ako „historicky vyžiadany“ osobitný vonkajší identifikátor bázy slovenského etnojazykového povedomia. Sila pôsobenia tohto epifenoménu bola v jednotlivých obdobiach odlišná (v závislosti od toho, ako vplývali príslušné podmienky na aktualizáciu znalosti češtiny v jazykovom povedomí Slovákov), ale tento fakt nijako neovplyvnil zachovanie bázy slovenského etnojazykového povedomia.

Etnojazykové povedomie sa formuje a upevňuje v komunikačnej interakcii. Vo vzťahu k jazykovému povedomiu zahrnujúcemu znalosť spisovného jazyka sa nastoľuje otázka, aký vplyv má naň uvedomované vnímanie jazykových javov. V súvislosti s našou problematikou sa natíska otázka, akú úlohu zohrali uvedomované vplyvy na používateľov jazyka pri zachovávaní, resp. upevňovaní identity slovenského etnojazykového povedomia. Otázka si vyžaduje osobitný rozbor. Úloha tohto faktora je však zrejme značne obmedzená. Rozhodujúcu rolu hrá jazykový interakčný mechanizmus, prostredníctvom ktorého používatelia jazyka si neustále potvrdzujú kolektívne znalosti tvoriace bázu etnojazykového povedomia, ale aj filtrujú prvky vyskytujúce sa v reči, a to tak, že sa v tomto povedomí nehromadia znalosti, ktoré by oslabili jeho identitu. Preskúmanie tohto mechanizmu je predpokladom preniknutia do podstaty etnojazykového povedomia Slovákov, čo umožní adekvátne odpovedať aj na otázku, či jestvuje niečo ako „etnojazykový inštinkt“ Slovákov, ktorým si zachovali identitu etnojazykového povedomia aj v krajne nepriaznivých podmienkach. Je zrejmé, že táto otázka siaha až po slovenskú etnickú „vitalitu“.

Vzťah medzi jazykovým povedomím a vedomím. Z pohľadu abstraktnej historickej perspektívy Slováci prijali češtinu za svoj kultúrny jazyk ako historicky dočasné riešenie, a to na základe toho, že medzi ich jazykovým povedomím a jazykovým vedomím, v ktorom sa lokalizovala čeština, nebol prirodzený vzťah. Tento fakt sa dá uviesť ako jazykové zdôvodnenie toho, že sa čeština nepresadila ako trvalý spisovný jazyk Slovákov. Pravda, pri vysvetľovaní tohto javu treba brať do úvahy aj mimojazykové faktory.

Čo sa rozumie pod „prirodzeným vzťahom“ medzi jazykovým povedomím a vedomím? Je to vzťah, ktorý spája prvotne osvojený materinský jazyk vo funkcii dorozumievacieho prostriedku v základných komunikačných situáciách (ide o bežnú neverejnú komunikáciu) s jazykom verejného styku na základe toho, že sa pociťujú ako dve javové formy toho istého jazyka. To značí, že nositelia jazyka disponujú osobitným citom pre totožnú podstatu jazyka uloženého v jazykovom povedomí a jazyka, pri ktorom sa konštituuje a rozvíja jazykové vedomie. O tomto cite nevieme takmer nič. Ale tento cit Slovákov bol základným predpokladom toho, že napriek dlhodobej prítomnosti blízko príbuzného jazyka vo verejnej komunikácii a jeho „usadenosti“ v slovenskom jazykovom vedomí, tento jazyk sa neprijal ako vlastný spisovný jazyk. Na podklade tohto citu Slováci vždy vnímal (prirodzene s individuálnou diferencio-

vanosťou) češtinu ako nevlastný kultúrny jazyk, ktorý im síce dobre slúži pri uspokojovaní nadstavbových komunikačných potrieb, ale ktorý „nevyrástol“ z podstaty vlastného jazyka. Jasne to demonštruje jav, ktorý je obširne opísaný v príslušnej literatúre: slovakizmy vo verejných komunikátoch v období fungovania češtiny ako kultúrneho jazyka na Slovensku. Možno síce povedať, že tu máme do činenia s bežnou interferenciou, ktorá sa často vyskytuje práve pri blízkopríbuzných jazykoch, ale to nevystihuje podstatu veci. Tá spočíva v spomínanom cite pre kompatibilitu, resp. inkompatibilitu používaného nadstavbového jazyka s podstatou vlastného jazyka. Aby nedošlo k nedorozumeniu, zdôrazňujem, že nejde o nejakú výnimočnosť Slovákov, ale o prirodzený, normálny atribút nositeľov ktoréhokoľvek materinského jazyka. Je to zrejme univerzálna vlastnosť, ktorá súvisí s fungovaním kódu zvaného materinský jazyk v živote členov jazykového spoločenstva a tohto spoločenstva ako celku.

Čo znamená „kompatibilita používaného nadstavbového jazyka s podstatou vlastného jazyka“? Podstatu vlastného jazyka vzťahujeme na to, čo tento jazyk identifikuje, presnejšie povedané, to, čo rodení používatelia pociťujú ako identifikačný základ vlastného jazyka. Z hľadiska lingvistického opisu tomuto základu zodpovedajú zákonitosti, ktoré špecifikujú daný jazyk, a teda ho diferenciacne určujú vo vzťahu k iným jazykom. Dajú sa zistiť kontrastívnou analýzou, pričom sa odhalia viac alebo menej ostré kontrasty. Potom sa konštatuje, že menej ostré kontrasty sú potenciálnym zdrojom interferencie. Taký opis je však len schematickým zobrazením reálneho identifikačného základu. Schematický identifikačný základ bol oporou pri konštituovaní spisovnej slovenčiny (pri jej uzákonení) a pri jej intervenčnom stvárňovaní v kľúčových historických momentoch. Na jednej strane identifikačný základ sa odhaľoval kontrastívnou slovensko-českou analýzou, na druhej strane akceptovali sa české prvky, ktoré na základe dôslednej kontrastívnej analýzy mali byť odmietnuté ako nepatriace do identifikačného základu slovenčiny. Tieto prvky však nijako neohrozovali identitu slovenského jazyka. Je zrejmé, že do centra pozornosti sa dostáva potreba diferenciacie medzi schematickým a reálnym identifikačným základom slovenčiny vo vzťahu k češtine.

Vráťme sa k otázke kompatibility používaného nadstavbového jazyka s podstatou vlastného jazyka. Podstatu vlastného jazyka treba chápať ako jeho reálny identifikačný základ, t. j. základ, o ktorý sa opierali a opierajú nositelia slovenského jazyka pri jeho prežívaní v konfrontácii s češtinou. Tento základ je a bol súčasťou slovenského jazykového povedomia. Čeština ako nadstavbový jazyk Slovákov v istom historickom období nebola kompatibilná s reálnym identifikačným základom slovenčiny, a to preto, lebo sa odlišovala od slovenčiny príznakmi, ktoré sa dotýkali typických vlastností materinského jazyka Slovákov, vlastností, ktoré Slováci intuitívne vnímali (prežívali) ako typické. Čeština sa neimplantovala do jazykového povedomia Slovákov, pretože mala vlastnosti, ktoré neboli typické pre slovenčinu. Pojem typickosti považujeme za kľúčový pri objasňovaní prirodzeného vzťahu medzi základným jazykom v jazykovom povedomí a nadstavbovým jazykom v jazykovom vedomí. Lapidárne povedané, vzťah medzi češtinou ako nadstavbovým jazykom v jazykovom vedomí

Slovákov a slovenčinou ako základným jazykom v ich jazykovom povedomí nebol prirodzený, lebo na používanú češtinu reagovalo slovenské jazykové povedomie v duchu „tie a tie prostriedky nie sú typické pre náš materinský jazyk, sú nám cudzie, aj keď sú nám zrozumiteľné“. Prirodzene sa akceptuje taký nadstavbový jazyk, ktorý sa neodlišuje od základného jazyka v typických vlastnostiach. Ak niet takej diferencovanosti, vzťah medzi nadstavbovým a základným jazykom je prirodzený, takže aj vzťah medzi jazykovým povedomím a vedomím je prirodzený, normálny (výrazne neprirodzený bol tento vzťah pri používaní latinčiny ako nadstavbového jazyka). Ako sa dá zdôvodniť kľúčový význam javu zvaného typickosť pri objasňovaní sledovaného vzťahu? Odvolaním sa na empirický realizmus. Ide o identifikáciu nadstavbového jazyka ako vlastného (s materinským jazykom kompatibilného) jazyka, ale nie o analytickú, mimokomunikačnú identifikáciu, ktorá je založená na medzijazykovej konfrontácii pomocou racionálnych poznávacích postupov, lež o komunikačnú identifikáciu, ktorá je založená na bežnom spoznaní totožnosti. Pri spoznávaní totožnosti z pozície empirického realizmu hrajú rozhodujúcu úlohu typické vlastnosti. Typické vlastnosti umožňujú rýchlu, ľahkú, jednoduchú identifikáciu. Reálny identifikačný základ slovenčiny vo vzťahu k češtine v role nadstavbového jazyka bol založený na typických vlastnostiach. Komunikanti so slovenským jazykovým povedomím na základe typických vlastností materinského jazyka ľahko identifikovali češtinu ako nie vlastný jazyk. Zreteľne vnímali tie jej vlastnosti, ktoré nie sú typické pre slovenčinu, a tak ju nemohli prijímať intuitívne, na podklade jazykového citu, ale len racionálne, na podklade komunikačnej potreby. Takto sa dá pragmatickolingvisticky zdôvodniť to, že napokon čeština sa nestala vlastným spisovným jazykom Slovákov (opakujeme, že sa tu od ďalších faktorov len odhliada, čo neznamená ich ignorovanie). Ale súčasne pomocou pojmu typickosti sa dá zdôvodniť aj to, že hranicu medzi češtinou a slovenčinou Slováci nevnímali ako zreteľný predel medzi množinami prostriedkov dvoch jazykov. Otázka delimitácie slovenčiny vo vzťahu k češtine je živá aj v súčasnosti. Prejavuje sa pri nej napätie medzi extrakomunikačným analytickým určením tejto hranice a jej komunikačným, resp. pragmatickolingvistickým vnímaním.

Identifikácia jazyka na podklade jeho typických vlastností implikuje delimitačnú neurčitosť. Medzi zreteľne typickým a zreteľne netypickým je škála zahrnujúca odlišné stupne typických, resp. atypických javov, takže hranica sa nemôže vnímať ako priehľadná medza. Naopak, hranica sa stráca v oblasti menej typických, resp. atypických javov. Prirodzene, rozmytosť hranice je individuálne variabilná a pôsobí aj tu interindividuálne vyrovnávanie „delimitačného“ jazykového citu, ale zjavne ide o intersubjektívny jav. To značí, že reálny identifikačný základ slovenčiny vo vzťahu k češtine nie je nejaký statický, nemenný, ustrnutý súbor jazykových prostriedkov, naopak, je to dynamický fenomén, ale to, že je oporou pre takpovediac globálnu identifikáciu vlastného jazyka, zostáva jeho vlastnosťou.

Tým, že Slováci napokon akceptovali ako svoj nadstavbový jazyk jazykový útvar, ktorý je kompatibilný s reálnym identifikačným základom vlastného

jazyka, čím sa nastolil prirodzený vzťah medzi jazykovým povedomím a vedomím, preukázali, že majú normálne jazykové povedomie, a preukázali normálny vzťah k vlastnému jazyku. Slovenské jazykové povedomie sa vo svojej podstate ničím neodlišuje od iného jazykového povedomia. Jeho špecifickým sprievodným príznakom je však to, že je poznačené otvorenosťou voči češtine, čo je následkom silnej tradície češtiny na Slovensku. Opakujeme, že ide o sprievodný príznak, ktorý nie je svedectvom oslabeného, resp. menej vyvinutého jazykového povedomia, ale len prejavom vonkajších okolností, za ktorých slovenské jazykové povedomie fungovalo. Je prirodzené, že pri tejto otvorenosti pre slovenské jazykové povedomie hranica medzi češtinou a slovenčinou nemohla byť ostrá. A z hľadiska identity slovenského jazykového povedomia ostrá hranica nebola ani potrebná, lebo otvorenosť povedomia nemala vplyv na reálny identifikačný základ slovenčiny.

3.3.2.2.1. ETNICKÁ VÔLA

Pri riešení otázky pomeru medzi slovenčinou a češtinou, teda otázky samostatnosti slovenčiny vo vzťahu k češtine, sa nedá obísť práca Ľ. Nováka (1935), hoci ju autor koncipoval pred mnohými desaťročiami, a tak sa k nej interpretačne vraciame. V duchu štrukturalistického imperatívu výrazne oddelil vývinové hľadisko od synchronného nazerania, teda geneticko-diachrónny pohľad od štruktúrno-funkčného zorného uhla, čiže od hľadiska jazykového povedomia súčasníkov. Iným jazykom povedané, funkčne dopĺňa objektivistický prístup k jazyku od jeho uchopovania z pozície subjektivistickej metodológie. V súvislosti s rozlišovaním medzi jazykom a nárečím hovorí, že „pre teoretické vedecké potreby posudzovania histórie jazykov je najlepšie hovoriť o nárečiach tohože jazyka tam, kde tieto nárečia všetky prežívajú ešte spoločné, dôležité zmeny; kde už tejto schopnosti, prežívať spoločné zmeny, niet, možno hovoriť o zániku starej jazykovej jednoty a o vzniku nových jazykov. Na pr. po zániku jerov, t. j. časove zhruba po príchode Maďarov do strednej Európy, nepreživaly už všetky české a slovenské nárečia spoločné zmeny“ (Novák, 1935, s. 102). Tomuto výkladu zodpovedajú napríklad konštatácie R. Krajčoviča (1988, s. 16) po polstoročí: „To, že slovenčina v 10. – 11. storočí bola už osobitným slovanským jazykom silne poznačeným integritou, vyplýva z porovnania jej raného vývinu s vývinom susedných slovanských jazykov.“ Uvádza známe javy vyskytujúce sa len v slovenčine a dodáva: „Napokon o značnom stupni integrity slovenčiny v 10. – 11. storočí svedčí aj to, že niektoré systémové zmeny, ktoré sa v tomto čase uskutočňovali v susednej poľštine a češtine, v slovenčine sa už nerealizovali.“ Z týchto objektívnych jazykových údajov vyplýva, „že slovenčina je samostatný slovanský jazyk s vlastnou psl. genézou“ (tamže, s. 16 – 17). Ale Ľ. Novák zdôrazňuje: „... ide tu o rozlišovanie, ktoré má význam iba pre bádanie teoretické. Absolútne nemôže to znamenať nejaké rozlišovanie s hľadiska jazykového povedomia súčasných kolektív, ktorým sa táto otázka vôbec nekládla ani takto, ani tak, ako dnešným ľuďom...“ (1935, s. 102). Ľ. Novák si dobre uvedomoval, že pri zdôvodňovaní slovenčiny ako samostatného jazyka na základe geneticko-vývinovej deskripcie slovanských jazykov je relevantné

vo vzťahu ku konštituovaniu slovenskej národnej ideológie, ale je irelevantné pre sebavnímanie Slovákov ako kolektívu s vlastným jazykom. „Slovenský prípad v pomere k českému najlepšie ukazuje, aký veľký význam mala veda pre vznik slovenského nacionalizmu“ (op. cit., s. 119). Kým Česi nemuseli hľadať argumenty pre tézu o osobitnom českom národe, Slováci museli budovať národnú ideológiu, a to čerpaním z rozličných vied, ale najmä z filozofie a jazykovedy, resp. z filológie v širšom zmysle. Prijímala sa téza „koľko jazykov, toľko národov“, takže preukázanie samostatnosti slovenčiny v spore s koncepciou československej jazykovej jednoty bol podstatným komponentom konštituujúcej sa slovenskej národnej ideológie. Ako vedecké teórie, ku ktorým patrí aj geneticko-vývinová empirická teória slovenského jazyka, a „náhľady v živote bežné nie sú veci totožné, ale naopak podstatne rozdielne“ (op. cit., s. 126). Keď Slovák povie, že jeho jazyk je samostatný a že on je člen samostatného národa, z tohto stanoviska sú jeho výroky platné bez ohľadu na to, či je veda proti alebo za. Čiže z jazykového a národného povedomia je irelevantné, či z vedeckého hľadiska slovenčina a čeština sú dva samostatné jazyky, alebo dve „nárečia“ (varianty) jedného jazyka. Ľ. Novák: „Znamenalo by to niečo pre Slovákovu tézu o samostatnej slovenčine? Nič! Vonkoncom nič!“ Prečo? Lebo „on to – chce“ (tamže, s. 127). To, že preňho slovenčina je samostatný jazyk, je neotrasiteľná pravda a jeho vôľu majú rešpektovať aj iní, teda aj Česi. Výsledok, ku ktorému dospieva veda, a výsledok vyplývajúci z bežnoživotného vnímania vecí Ľ. Novák vyjadruje v kontraste pravda vedy vz. pravda života.

Nakrátko sa pristavíme pri tomto kontraste. Z nášho pohľadu ide o dva varianty pragmatickej pravdy. Pod pragmatickou pravdou tu rozumieme výsledok pripisovania pravdivosti istému výroku so zreteľom na vzťah subjektu k referenčnej entite výroku. V jednom aj druhom prípade máme do činenia s vôľovým vzťahom. Rozdiel medzi nimi je v tom, že v prvom prípade komponent vôľovosti je zakrytý prezentáciou výroku ako objektívne pravdivého, kým v druhom prípade je tento komponent priezračný. Čiže stretávame sa tu s kontrastom latentná vz. transparentná pragmatická (voluntárna) pravda. Pri interpretácii geneticko-vývinovej deskripcie slovenčiny ako zobrazenia formovania sa samostatného slovanského jazyka s vlastnou praslovanskou genézou je latentne prítomná vôľa ako motivačný činiteľ slovenskej národnej ideológie (podobne za inou interpretáciou je vôľa motivujúca československú národnú ideológiu). Prítomnosť tohto činiteľa je zastretá tým, že integračné, resp. diferenčiacne jazykové údaje (*dž* : *ž* za psl. *dj* : *g'*, krátkosť v štruktúrach *vrana*, *slama*, *breza* a pod., dĺžka v koreni tvarov typu *vedl*; porov. Krajčovič, 1988, s. 16) sa prezentujú ako objektívne ukazovatele osobitného jazyka. Ide však o interpretáciu deskriptívnolingvistických údajov so zreteľom na vôľu zdôvodniť samostatnosť slovenčiny, čiže o interpretáciu, ktorá zodpovedá tomu, že chcem, aby jazykovedné dáta preukázali tento status slovenského jazyka. Je to interpretácia s vôľovým komponentom, ktorá vyplýva z národnoideologického záujmu. Ľ. Novák sa zreteľne vyjadril k otázke identifikácie jazyka a nárečia na základe geneticko-vývinového nazerania: „Pretože sú medzi dnešnými príbuznými jazykmi, konkrétne na pr. slovanskými, rozličné prechodné stupne

príbuznosti, nemožno dobre podľa tohto princípu presne rozhraničovať. Ne-raz totiž niektoré nárečie, ktoré by podľa historickej príbuznosti patrilo viac-menej nesporne k jednému jazyku, podľa ozajstného dnešného jazykového typu patrí skôr k jazyku druhému alebo je aspoň prechodné“ (Novák, 1935, s. 100 – 101). Implicitne nastoľuje otázku, či jestvuje objektívna jazyková, resp. nárečová identita, t. j. identita, ktorá je nezávislá od interpretácie s vôľovým pozadím, čiže ktorá je kompatibilná s objektívnou pravdou. L. Novák, nasiaknutý pražskou štruktúrno-funkčnou lingvistikou, nachádza pevnejšiu pôdu v prechode od historickej perspektívy na stanovisko jazykového povedomia späť s vôľou jeho nositeľov. Pre neho je teda rozhodujúca transparentná pragmatická pravda. Hovorí: „Predpokladajme, že by blízkosť medzi spisovnou slovenčinou a spisovnou češtinou bola ešte väčšia ako je v skutočnosti! Povedzme, žeby bola až blízkosť toho typu, ako je medzi srbštinou a chorvatštinou (...). No i takýto malý rozdiel by mohol byť dostatočný k tomu, žeby Slovák mohol tvrdiť: „slovenčina je osobitný jazyk““ (op. cit., s. 133 – 134). A to preto, lebo to chce. Rozhodujúca je preňho transparentná pragmatická pravda, a teda neprimeraná je argumentácia, že „spisovná slovenčina a spisovná čeština sú preto koordinované jazyky, lebo nárečia, z ktorých vznikli, mali odchodný vývin“ (tamže, s. 135). Primerané je „vôľové“ zdôvodňovanie, a to bez ohľadu na ich veľkú príbuznosť. Súhrnne povedané, téza o slovenčine ako samostatnom jazyku je pravdivá v zmysle transparentnej pragmatickej pravdy a uplatnenie tejto pravdy je adekvátnym prístupom k posúdeniu vzťahu medzi slovenčinou a češtinou.

Pravda, natíska sa otázka, čo je základom slovenskej vôle, z čoho vzišla, čo je jej živnou pôdou. Na vťahnutie čitateľa do tejto súvislosti sa núka táto úvaha L. Nováka: Keby sa uviedli akékoľvek argumenty v prospech československej národnej ideológie, slovenský vzdelanec by reagoval: „Áno, poukazovali ste na premnohé okolnosti, ktoré boli veľmi pozoruhodné a o ktorých hodno bolo uvažovať, ale my, Slováci, sme sa z premnohých príčin rozumových, vedomých aj iných, mimorozumových, často len inštinktívne cítených, rozhodli ináč“ (op. cit., s. 130). Nepodľahol takpovediac lingvistickému nutkaniu vidieť predsa len oporu v spomínaných integračných, resp. diferenciačných jazykových javoch, čím by dal najavo, že uznáva jednoduchú koreláciu medzi geneticko-vývinovou deskripciou a zobrazením formovania slovenského jazykového, resp. národného povedomia. Jeho inšpirácia k hľadaniu uspokojivej odpovede na položenú otázku je stále živá. V predchádzajúcom výklade sme poukázali na pojem typickosti ako na jednu z možných myšlienkových opôr pri hľadaní odpovede na nastolenú otázku.

Vráťme sa k Novákovmu kontrastu pravda vedy vz. pravda života, ktorý sme transponovali do vzťahu medzi dvoma variantmi pragmatickej pravdy. Výraz pravda života určite nechápal tak, že tá nemôže byť predmetom vedeckého skúmania. Jeho ideu by sme mohli rozvinúť tak, že ide o protiklad vedecká pravda : nevedecká pravda, ktorá vyžaduje vedecké skúmanie zamerané na jej vysvetlenie. Črtá sa tu veľmi známa metodologická opozícia, ktorá sa dá vystihnúť ako objektivistický deskriptívny prístup smerujúci k logickej ex-

planácii vz. subjektivistický prístup vedúci k interpretačnej explanácii. Prvá metodológia je v pozadí geneticko-vývinového opisu, ktorého výsledky sa ale pragmatizujú, keď sa pragmaticky interpretujú, kým druhá metodológia je podkladom metód, pomocou ktorých sa interpretuje správanie kolektívu so zreteľom na ich národnú aj jazykovú sebaidentifikáciu. Implicitné presunutie pozornosti na druhú metodológiu považujeme za ďalšiu prepotrebnú inšpiráciu L. Nováka. Skratkovite povedané, do popredia sa dostáva otázka, ako interpretoval a interpretuje kolektív zvaný Slováci svoj kultúrny svet vrátane jazyka. Berúc do úvahy obidve metodológie, môžeme dať jeho reakcii na vtedajšiu ústavu, v ktorej sa hovorilo o jednom štátnom národe československom aj o jednom štátnom jazyku s dvoma zneniami, zreteľnejšie kontúry. Vyslovene zdôrazňoval, že z jazykovedného stanoviska výrok o českom a slovenskom znení jedného jazyka nie je absurdný. Môžeme ho doplniť v tom zmysle, že kým zo stanoviska deskriptívno-logickej metodológie je aj takýto výrok možný, lebo výsledok geneticko-vývinového opisu sa dá interpretovať tak aj tak, z hľadiska interpretačno-explanačnej metodológie je tento výrok neprijateľný, lebo nezodpovedá faktu, že Slováci vnímali svoj jazyk ako samostatný a seba ako osobitný národ.

V tejto súvislosti sa objavuje aj téma identity jazyka z pozície jeho nositeľov. Táto téma je zaujímavá napríklad vo vzťahu k preberaniu z češtiny, resp. k bohemizmom v slovenčine. Tento jav L. Novák nemohol obísť. Stručne zrekapituloval tradíciu preberania z češtiny a potom si položil otázku: „Bola to a je to pre nás, pre Slovákov, nevýhoda?“ Odpoveď: „Nie!“ (op. cit., s. 108). Považoval to za veľký zisk, a to pre Slovákov aj Čechov. Argumentoval praktickým významom terminologickej blízkosti a podporoval ideu budovania takej blízkosti, ako aj ideu budovania terminológie podľa jednotného systému, pričom už nemyslel len na češtinu a slovenčinu: „Ba dokonca bolo by veľmi výhodné, keby vzťahy medzi našou terminologickou sústavou a sústavami v iných, aspoň svetových jazykoch boli pravidelnejšie (keby totiž prekladanie, kalkovanie medzinárodne významných slov bolo všade budované podľa určitých smerníc pre zachovanie pravidelnosti korešpondencií)“ (op. cit., s. 109). Aj niektorí dnešní slovenskí lingvisti by mu pripomenuli, že upriamujúc pozornosť na komunikačný úžitok takého konania, zabúda na iné funkcie spisovnej slovenčiny, na zachovávanie jej identity, svojskosti. Vynikajúci mysliteľ L. Novák si však, prirodzene, dobre uvedomoval funkcie spisovného jazyka, takže jeho stanovisko v tomto bode treba vnímať ako podiel na skúmaní vzťahu medzi komunikačnou funkciou a inými funkciami spisovného jazyka, ako aj jeho identity. Ponúka sa najmä pohľad z pozície spomínanej druhej metodológie, t. j. zo zorného uhla otázky, ako sa javí vzťah medzi funkciami spisovného jazyka z hľadiska – novákovsky povedané – jazykového povedomia a kedy sa narúša jeho identita z toho istého hľadiska.

3.3.2.2.2. STEREOTYPY V ČESKO-SLOVENSKOM KONTEXTE

Vychádzame z predpokladu, že k prieniku do česko-slovenských vzťahov prispieva aj reflexia stereotypov, a to autostereotypov aj heterostereotypov.

Stereotypy sa tu chápu ako štandardizované úsudky vzťahujúce sa na seba (autostereotypy) alebo na iných (heterostereotypy), ktoré platia v istom kultúrnom prostredí a ktoré štruktúrujú vnímanie príslušných výsekov sveta nositeľmi danej kultúry. Treba mať stále na mysli, že pojem stereotyp predpokladá možný nesúlad, resp. len čiastočný súlad s realitou. Keď nechceme zostať pri registrácii stereotypov v istom kultúrnom prostredí, ale mienime ich využiť ako prostriedok poznávania tohto prostredia, treba prihliadať aj na ich funkcie, a teda aj na ich stimulačnú bázu. Vo všeobecnosti sa uvažuje o troch funkčných sférach stereotypov: a) orientačná sféra (stereotypy fungujú ako jednoduché interpretačné konštrukty na recepciu zložitých javov; táto funkcia je azda najviac diskutovaná, b) sféra sociálnej kohézie (stereotypy fungujú ako kohézny prvok kolektívu, patrí k štandardizáciám reprodukovajúcim súdržnosť kolektívu, čiže k silám udržiavajúcim daný kolektív), c) utilitaristická sféra (stereotypy fungujú v prospech istých záujmov kolektívu alebo subkolektívu). V súvislosti s našou témou do popredia dávame utilitárnu funkciu. Ešte pred poukázaním na funkcie stereotypov treba ich opísať a odpovedať aj na otázku, čo sa v nich prejavuje.

Vo všeobecnosti sa dá vopred povedať, že ak sa objavia nejaké stereotypy v česko-slovenskom kontexte, určite sú istou reakciou na javy a udalosti, ktoré sa týkajú politického, sociálneho alebo kultúrneho aspektu vzťahu medzi Čechmi a Slovákmí. Dejiny tohto vzťahu ukazujú, že niekedy sa tieto aspekty prejavovali takpovediac v kooperácii, inokedy v konflikte. Hybnou silou premenlivosti vzťahu bola, pravdaže, vždy politika. Keď dominovali spoločné politické záujmy, posilňovala sa tendencia k integrácii, čo malo oporu v ostatných aspektoch vzťahu, a keď sa do popredia dostali politickomocenské spory, presadzovala sa dezintegrácia. Základom historickej stability tohto vzťahu boli jeho spomínané mimopolitické aspekty. Etnopsychologická blízkosť a kultúrna príbuznosť nielen uľahčovali sociálnu interakciu, ale aj stimulovali nadväzovanie, rozširovanie a rozvíjanie sociálnych kontaktov. Osobitný význam mala pritom vždy blízka príbuznosť jazykov, ktorá zohrala úlohu prvotného atraktora.

Zvláštnu rolu majú stereotypy. V súčasnom česko-slovenskom kultúrnom prostredí jednak pretrvávajú isté stereotypy z minulosti a jednak sa po rozpade spoločného štátu objavujú nové, reflektujúce zmenený politický rámec historicky vytváranéj česko-slovenskej duchovnej klímy. Všimneme si päť stereotypov, z ktorých prvé dva sa pestujú na slovenskej strane, ďalšie dva sa týkajú českej strany a posledný sa vzťahuje na obidve strany.

1. Akomodačný stereotyp. Podľa neho akomodačná asymetria v jazykovom správaní Slováka a Čecha je následok nedostatočného rozvinutia jazykového a národného povedomia Slovákov. Z bežných empirických údajov vyplýva, že Slováci prejavujú výrazne silnejší sklon k prispôsobovaniu sa češtine ako Česi slovenčine. Z toho sa vyvodzuje záver o nižšom stupni jazykovej a národnej uvedomenosti. Je to typický stereotyp, lebo sa v ňom odráža polopravda. Pravde zodpovedá akomodačná asymetria, ale vyvodený záver je povrchný a nepravdivý. Vyššia miera slovenskej akomodačnej pohotovosti je len špecifický

príznak normálneho jazykového a národného povedomia. Tento sprievodný príznak – epifenomén – je len následok historických okolností, za ktorých sa slovenské povedomie rozvíjalo a upevňovalo. Tým, že vzhľadom na tieto okolnosti Slováci museli byť nadštandardne vnímaví voči češtine, rozvíjanie ich vlastného jazykového povedomia bolo sprevádzané udržiavaním potenciálnej dispozície na komunikáciu v češtine, ktorá sa aktualizovala v spätosti s objektívnymi okolnosťami aj so subjektívne motivovanými rozhodnutiami. Sústavný kontakt s češtinou podložený politickými, sociálnymi a kultúrnymi kontaktovejmi podmienkami spôsobil permanentnú reprodukciu tejto dispozície. Z druhej strany práve najmä na pozadí češtiny a „češtva“ sa formovalo a rozvíjalo slovenské jazykové a národné povedomie. Uvedomovanie si rozdielu medzi slovenským a českým živlom, predpokladu českej a slovenskej identity viedlo k systematickému kultivovaniu slovenského povedomia. Je to normálne povedomie založené ako každé iné národné povedomie na prežívanej a uvedomovanej národnej identite. Jeho epifenoménom je spomínaná potenciálna dispozícia, ktorá nemá žiadny dosah na jeho kvalitu. Tento epifenomén sa prejavuje ako potenciálna akomodačná náklonnosť Slováka, ktorá sa aj často aktualizuje. Povrchná reflexia tohto javu vedie k stereotypu o deficitnosti slovenského povedomia.

2. Delimitačný stereotyp. Podľa tohto stereotypu dôsledná delimitácia slovenčiny vo vzťahu k češtine je nevyhnutný sprievodný príznak potvrdenia identity a vyjadrovacej potencie (čiže vyspelosti) slovenčiny. Tento stereotyp evidentne súvisí s predchádzajúcim stereotypom. Na jeho základe sa praktizuje debohémizačná jazyková kritika a výchova, ktorá je zameraná na to, aby používatelia spisovnej slovenčiny s rigoróznou dôslednosťou vnímali hranicu medzi ňou a češtinou. Motiváciou takého konania je úsilie o odstraňovanie domnelého deficitu v slovenskom jazykovom povedomí s neustálym zdôrazňovaním vyjadrovacej potencie slovenčiny, z pozície ktorej sa uzuálne bohemizmy kvalifikujú ako afunkčné, a teda nepotrebné. Pestovaním tohto stereotypu sa reprodukuje permanentný konflikt medzi prirodzenou a umelou delimitáciou slovenčiny a češtiny. Oprávnenosť stigmatizácie tohto stereotypu vyplýva z toho, že v jej pozadí je ignorovanie toho aspektu jazykového správania Slovákov, ktorý označujeme ako etnokomunikačná, resp. etnojazyková analógia, čím sa myslí, že súčasné generácie Slovákov sa jazykovo správajú v tom zmysle, v tom duchu – čiže analogicky – ako predchádzajúce generácie, a to sa týka aj používania českého výraziva. Slovenčina udržiava svoju historickú kontinuitu aj na základe tohto analogického správania reprodukovujúceho prirodzenú hranicu medzi slovenčinou a češtinou. Takéto správanie je v súlade s tendenciou súčasného spisovného jazyka k posilňovaniu jeho prirodzenosti, a teda k oslabovaniu jeho „umelosti“, ktorá ho sprevádzala od jeho konštitučného obdobia.

3. Bariérový stereotyp. Tento stereotyp sa živí najmä na českej strane. Jeho obsahom je, že po rozpade Československa sa začína vytvárať jazyková bariéra medzi Čechmi a Slovákami, prirodzene, týka sa to najmä mladej generácie. Odvodzuje sa to zo straty sústavného kontaktu vo verejnej komunikačnej sfére.

Vraj sa Česi od Slovákov jazykovo vzdďalujú. Blízky príbuzenský vzťah medzi jazykmi sa, samozrejme, nemení, takže základný objektívny faktor apercepce slovenských komunikátov Čechom je naďalej priaznivejší ako napríklad apercepia poľštiny (prezentuje sa totiž aj prognóza, že v blízkej budúcnosti pre Čechov bude slovenčina apercepčne ekvivaletná s poľštinou). Objektívne daná ľahká prekonateľnosť medzijazykových diferencii platí naďalej, ale utlmuje sa apercepčná pohotovosť. Bez primeraného množstva podnetov potenciálna česko-slovenská apercepčná kompetencia, ktorá je daná blízkopríbuzenským vzťahom, sa nemôže aktualizovať, a tak sa vytvára priestor pre pôsobenie predsudkovej anticipácie komunikačnej poruchy. Apriórna predstava apercepčného problému generuje stav, ktorý by sme mohli označiť ako jazyková kvázixenofóbia, t. j. „akoby“ odmietanie jazyka ako toho, čo je cudzie, hoci v skutočnosti ide len o apriórnu psychickú zábranu. Pravda, do úvahy prichádza aj to, že pôsobia aj iné faktory, ktoré záujem o česko-slovenskú komunikáciu deaktivujú (napr. ostro vyhranená zameranosť na kultúru Západu), a tak sa sledovaná otázka dostáva do súvislosti s motivačným svetom najmä mladej generácie.

4. Mentálny stereotyp. Tento stereotyp sa nevzťahuje na jazyk, ale na mentalitu slovenského divadelného publika z hľadiska českého herectva. Podľa tohto stereotypu je slovenské publikum spontánnejšie, emocionálnejšie ako české, je menej formálne pri prejavovaní prežívania dramatického diela. Tento stereotyp pravdepodobne nie je založený na čistej empirii českých hercov, ale na interpretácii skúseností na pozadí všeobecného stereotypu v slovenskej mentalite, ktorá sa – podľa stereotypu – vyznačuje bezprostrednosťou, prirodzenosťou, sklonom k živelnosti. Českí herci to prezentujú ako pozitívum, ktoré posilňuje ich motiváciu vystupovať pred slovenským obecnstvom.

5. Heuristický stereotyp. Ide o stereotyp, ktorý sa udomácnil v českom aj slovenskom prostredí. Tento stereotyp je o tom, že po rozpade Československa vzťah medzi Čechmi a Slovákami sa kvalitatívne mení, a to na základe toho, že sa vzájomne nanovo objavujú: Dištantnosť navodená politikou spôsobuje, že Česi a Slováci sa vzájomne vnímajú z inej perspektívy, ich vzájomný postoj je zbavený zaťaženosťou zo spolužitia v spoločnom štáte, a tak vzájomná príťažlivosť vyplývajúca z blízkej etnickej príbuznosti nadobúda novú kvalitu (viac si vďazia tento jedinečný medzietnický vzťah, hlbšie si uvedomujú hodnotu tohto vzťahu, etnickú a kultúrnu solidárnosť si uvedomujú bez politickej motivácie). V pozadí tohto stereotypu je účelová interpretácia vzájomného vzťahu v integračnom a postintegračnom období, ktorej motiváciu treba analyzovať. Implicitná konfrontácia česko-slovenského vzťahu z týchto období je podriadená istému účelu.

Čo sa prejavuje v týchto stereotypoch? Isté efekty dialektiky koexistencie blízkopríbuzných subjektov. Jedným z aspektov tejto dialektiky je napätie (rozpor) medzi solidaritou a identitou. V česko-slovenskom kontexte je to napätie medzi etnicko-kultúrnou solidaritou a etnickou a kultúrnou identitou. Na jednej strane z genetickej blízkości Čechov a Slovákov a z historického spolunažívania v spoločnom geografickom aj politickom priestore vzišiel inštinkt

a vypestovalo sa vedomie spolupatričnosti (solidarity) a na druhej strane z vnímania vzájomnej odlišnosti, ako aj z historických okolností, ktoré ich od seba oddeľovali, sa posilňoval inštinkt a živilo sa vedomie primárnej identity, a to najmä u Slovákov, lebo ich historický priestor sebamanifestácie bol oveľa menší ako český. Táto historickopriestorová asymetria spôsobila, že kým z českej perspektívy v základe štruktúry vnímania česko-slovenského vzťahu – vyjadrené terminológiou tvarovej psychológie („Gestaltpsychologie“) – v pozícii figúry bola vždy solidarita, v perspektíve slovenského vnímania tohto vzťahu túto pozíciu obsadila identita. Inak povedané, z českého pohľadu sa identita v rámci tohoto vzťahu presupovala ako samozrejmosť a vzťah sa pociťoval a uvedomoval len v jeho solidárnom aspekte, zo slovenského pohľadu sa pri pocite a vedomí solidarity permanentne aktualizovala potreba potvrdzovania vlastnej identity.

Tento rozdiel v štrukturácii vnímania vzťahu sa výrazne prejavuje v akomodáčnom a delimitáčnom stereotypy pestovanom na slovenskej strane. Fakt, že v ohnisku vnímania je sebaidentifikácia, stimuluje hodnotiace reakcie s tendenciou k preferencii odmietania českého výraziva a komunikačnej adaptácie na češtinu. Nepridržiavanie sa umelej delimitácie a „neprimeraná“ slovenská akomodácia sa posudzuje ako prevrátenie normálnej hierarchie identita – solidarita, čo vyplýva z príznakovosti slovenského jazykového a národného povedomia (príznakovosť len v tejto súvislosti).

V bariérovom stereotypy sa prejavuje postoj k potenciálnemu oslabovaniu česko-slovenskej solidarity. Domnienka, resp. presvedčenie, že sa slovenčina najmä mladšej českej generácii odcudzuje, implikuje predstavu narušenia historickej kontinuity udržiavania a pestovania tohto vzťahu. Tento vzťah sa vníma ako nie bezvýznamná spoločenská hodnota, a teda jeho potenciálne oslabovanie znamená zásah do hodnotovej sústavy. Jazykové odcudzenie vnímané ako signál deaktualizácie tejto hodnoty vyvoláva záujem verejne hovoriť o ňom, reprodukovať toto hovorenie a tým aktualizovať postoj k nemu.

Aj v mentálnom stereotypy sa prejavuje hodnotové vnímanie česko-slovenského vzťahu, manifestuje sa ním solidarita a súčasne sa ním dáva najvo český zmysel pre slovenskú svojskosť. Implikátom tohoto stereotypy je vyjadrenie pocitu aj vedomia česko-slovenskej príbuzenskej komplementárnosti, čo sa dá opísať asi tak, že Česi a Slováci sa vzájomne obohacujú tým, že s prirodzeným porozumením vnímajú mentálne danosti a kultúrne výtvyry, ktoré ten druhý nemá. Významné je, že ide o prirodzené porozumenie, čiže také, ktorého podkladom je chápanie česko-slovenského mentálneho a kultúrneho sveta ako celku s vysokou mierou kohézności spočívajúcej na znalosti spoločných duchovných zdrojov. Táto znalosť je základom prirodzeného porozumenia slovensko-českých mentálnych a kultúrnych diferencií.

Do heuristického stereotypy sa premieta impulz na inovované vnímanie vzájomnej solidarity s dôrazom na interakčnú bezporuchovosť, ktorá je podmienkou pestovania korektnosti a úcty v solidarite. Interakčné poruchy pred rozdelením spoločného štátu („kto dopláca na koho“, „asymetria v presadzovaní národných záujmov“, „druhá strana sa latentne pripravuje na rozdelenie

štátu“ a pod.) narúšali historicky udržiavanú kontinuitu solidarity, a tak sa dala predvídať protireakcia, len čo sa vytvorí primeraná politickospoločenská klíma. Nastolením takej klímy sa vraj Česi a Slováci začali vzájomne znovu objavovať.

V úvode sa spomenulo, že stereotypy plnia aj utilitárnu funkciu. Čo je fundamentálnou utilitárnou funkciou uvedených česko-slovenských stereotypov? Stabilizovať prirodzenú proporciu prítomnosti solidarity a identity v diskurze o česko-slovenskej koexistencii (diskurz sa tu chápe vo foucaultovskom zmysle, čiže ako konvencionalizované spôsoby hovorenia, ktoré určujú konvencionalizované spôsoby myslenia a súčasne sú určované týmito spôsobmi myslenia). Táto proporcia je prirodzená vtedy, keď identita je v diskurze len implicitne zastúpená a diskurz sa koncentruje na solidaritu. Pravda, každý zo spomínaných stereotypov iným spôsobom plní túto základnú funkciu.

Delimitačný stereotyp ju plní tým, že implikuje predstavu, že lingvisticky zdôvodneným ohraničením slovenčiny od češtiny sa prispeje k vytvoreniu situácie, v ktorej sa môže navodiť spomínaná prirodzená proporcia. V pozadí je presvedčenie, že na slovenskej strane sa ešte nedosiahol optimálny stav internalizácie jazykovej a národnej sebaidentifikácie, takže táto prirodzená proporcia ešte nemôže byť nastolená. „Omyl“ tohto stereotypu spočíva v tom, že sa ním ignoruje prirodzená hranica medzi slovenčinou a češtinou a absolutizuje sa rola nepragmatickej lingvistiky pri riešení delimitačnej otázky.

V akomodačnom stereotype sa ešte markantnejšie prejavuje presvedčenie, že až definitívnym vyriešením otázky slovenskej sebaidentifikácie sa vytvorí predpoklad na taký diskurz. Obidva stereotypy živia ochranársky postoj k slovenskosti, ktorému sa dokonca dostalo legislatívnej podpory prijatím Zákona o štátnom jazyku Slovenskej republiky v roku 1995. V odseku (2) paragrafu 5 tohto zákona sa hovorí, že „inojazyčné audiovizuálne diela určené deťom do 12 rokov musia byť dabované do štátneho jazyka“. Evidentná je tu zameranosť na ochranu detí pred vplyvom češtiny. Je to dobrý príklad na to, že stereotyp môže prispieť k zdôvodňovaniu presadzovania istej politickej vôle.

Keďže v bariérovom stereotype sa prejavuje pocit hrozby deaktualizácie diskurzu o česko-slovenskej koexistencii, sledovanú funkciu plní tým, že stimuluje reagovanie českej spoločnosti na tento jav, a to v prospech zachovania základnej podmienky (kontakt so slovenčinou) na udržiavanie diskurzu. Prototypovým exemplárom možných reakcií je mentálny stereotyp, ktorý priamo podporuje vitalitu tohto diskurzu obsahujúceho stabilizovanú prirodzenú proporciu medzi solidaritou a identitou.

Heuristický stereotyp plní sledovanú funkciu tak, že potvrdzuje českú a slovenskú vôľu stabilizovať v česko-slovenskom diskurze túto prirodzenú proporciu. Vyššie sa uviedlo, že v pozadí tohto stereotypu je účelová interpretácia vzájomného vzťahu v integračnom a postintegračnom období. Účelovosť interpretácie spočíva v tom, že sa ním presadzuje definitívne zmierenie medzi „čechoslovakistami“ a „separatistami“ a neutralizácia interpretačnej opozície, podľa ktorej rozdelenie štátu znamenalo pre jedných výhru a pre druhých prehru. Je to reakcia v duchu konsenzuálnej múdrosti, ktorou sa deaktualizuje

jednak hypotéza o výraznejšej prosperite oboch národov v pretrvávajúcom spoločnom štáte a jednak kvázirealistický výklad fungovania dvoch štátov bez masívnych prejavov nevôle s rozdelením spoločnej republiky ako dodatočné referendum schvaľujúce politické rozhodnutie. V tomto stereotype sa odráža taktika obojstranne prijateľného „retroaktívneho ospravedlnenia“ konania aj nekonania Čechov a Slovákov v období, keď sa rozhodovalo o ich ďalšej existencii. Veď – podľa tohto „ospravedlnenia“ – nakoniec Česi a Slováci dospeli k očisteniu vzájomného vzťahu od deštruktívnych nánosov, a teda k jeho oživeniu na ozdravenej báze. Natíska sa otázka: Nevypovedá táto taktika niečo o česko-slovenskej mentalite?

3.3.2.3. MAĎARČINA AKO FORTIFIKAČNÝ JAZYK VO VZŤAHU K SLOVENČINE

E. Pauliny (1983, s. 48) pri výklade dejín slovenčiny v období 10. – 14. storočia vychádza z tézovitej konštatácie, že „zaradenie predkov dnešných Slovákov do uhorského štátneho útvaru bolo teda jednou z podmienok vzniku a formovania slovenskej národnosti.“ Táto konštatácia je kompatibilná s výkladom už citovaného J. Béliča (1955, s. 72), v ktorom sa poukazuje na nezhodu česko-slovenskej politickej hranice a hranice medzi češtinou a slovenčinou v ustálenom chápaní s nárečovou izoglosou vo východomoravsko-západoslovenskej oblasti a zdôrazňuje sa, že hranicu medzi slovenským a českým národom a medzi češtinou a slovenčinou vytvorila „politická hranice medzi bývalými Uhrami a Moravou, t. j. práve tá hranice, ktorá opravdu rozdeľovala území a bola mezníkom dvojjí pospolitosti hospodárske i psychické. Ona se také přirozeně stala rozmezím v užívání spisovné slovenštiny a spisovné češtiny.“ V pozadí týchto výrokov je idea, že štátnoúzemné rozdelenie veľkomoravských Slovanov po rozpade ich ríše bolo deštruktívnym zásahom do atmosféry ich etnickej solidárnosti, resp. príbuznosti. Je známe, že toto rozdelenie sa často interpretovalo z pozície československej národnej ideológie. Z tejto pozície bolo vytvorenie československého štátu len návratom k pôvodnej jednote, spolupatričnosti Čechov a Slovákov. L. Novák (1935, s. 227 – 228) výstižne zhrnul interpretácie z tejto pozície: „Niektorí slovenskí a najmä českí odborníci príliš prízvukovali význam existencie starého Uhorska pre vznik spisovnej slovenčiny bernolákovskej i štúrovskej. Vychodilo sa pritom z tézy o pôvodnej rečovej a tým aj národnej jednote československej a poukazovalo sa, že takzv. československý rozkol vznikol iba ako ústupok existencii bývalej Hungárie. Bez jej existencie by nebola vznikla ani spisovná slovenčina a – čo je ešte dôležitejšie – ani osobitný slovenský nacionalizmus.“ Možno len súhlasiť s L. Novákom, keď tvrdí, že začlenenie starého slovenského etnika do uhorského štátu malo síce vplyv na vznik novodobého slovenského nacionalizmu, ale jeho zdôvodňovanie výlučne týmto historickým faktom je vedecky neprijateľné.

Faktom však je, že slovanské obyvateľstvo z východnej časti Veľkomoravskej ríše sa ocitlo v rozpornom položení. Obrazne povedané, dostalo sa do poľa pôsobnosti dvoch protichodných príťažlivých síl. Z jednej strany naň pôsobila príťažlivosť etnickej, čiže aj jazykovej príbuznosti českého jazyko-

vého spoločenstva, a z druhej strany bolo priťahované silou vytvárajúceho sa politicko-ekonomického mechanizmu, ktorým sa budoval uhorský štátny útvar, a teda bolo odpútavané od českého etnika. Na jednej strane sa nemohlo vytratiť z povedomia predkov Slovákov, že sú si s obyvateľmi na západ od rieky Moravy etnicky aj jazykovo veľmi blízki, a na druhej strane sa črtalo a potom postupne upevňovalo ich uhorské povedomie, ktoré viacerí slovenskí reprezentanti verejného a vzdelávacieho života dávali najavo ako uhorské vlastenectvo. Na pôsobenie týchto protichodných síl vplývali tri závažné okolnosti: (1) udržiaval sa naďalej bezprostredný styk s českým etnikom; (2) slovami L. Nováka povedané – „Slováci mali hojnú možnosť v duchu doby ... uplatňovať sa i v starom Uhorsku“ (op. cit., s. 230), čo začalo byť ohrozované až od konca 18. storočia; (3) maďarčina ako jazyk politicky a ekonomicky dominantného etnika v Uhorsku bola geneticky a typologicky vzdialeným jazykom pre slovanské obyvateľstvo. Pôsobenie protismerných síl za týchto okolností malo ten efekt, že sa ním podporovalo formovanie slovenského etnicko-kultúrneho povedomia, ktoré potom prerástlo do slovenského národného povedomia a vedomia. Bolo to teda aj podporou formovania slovenského jazykového povedomia a vedomia.

Na pozadí predchádzajúcich výkladov do interpretácie vzťahu slovenčiny k češtine a maďarčine so zreteľom na profilovanie slovenčiny vnášame túto tézu: Kým čeština vo vzťahu k slovenčine zohrala rolu identifikačného jazyka, maďarčine pripadla historická úloha fortifikačného jazyka. Táto téza implikuje nasledovný výklad: Koexistencia potomkov obyvateľstva západnej časti zaniknutej Veľkomoravskej ríše s maďarským etnikom v spoločnom štátnom útvare sa realizovala so zachovaním etnickej diferencie popri ich občianskej integrácii vyplývajúcej z podmienok spoločného štátu. Závažným prvkom tejto diferencie bol ostrý kontrast medzi jazykmi. Vnímaním tohto kontrastu sa upevňoval pocit (resp. vedomie) jazykovej spolupatričnosti so zamoravským obyvateľstvom, čiže sa posilňovalo slovanské jazykové povedomie viazané na areál dnešných Slovákov a Čechov. To znamená, že na jednej strane občianska integrácia odťahovala Slovákov od Čechov, ale na druhej strane maďarčina ako typologicky odlišný jazyk aktualizovala a utvrdzovala slovensko-české jazykové povedomie (porov. so spomínanými protichodnými silami). V tom spočíva fortifikačná úloha maďarčiny. Súčasne však sila občianskej integrácie podporovala svojbytnosť slovenčiny v pomere k češtine. Vo vzťahu k češtine sa identifikovala ako jazyková individualita. Jednoducho povedané, predkovia dnešných Slovákov reagovali na maďarčinu prirodzene (umožňovali to pomery v uhorskom štáte), t. j. tak, že aktivizovali vlastné jazykové povedomie, ktoré intenzívnejšie prežívali pri vnímaní disparátneho cudzieho jazyka. Táto aktivizácia prispievala k posilňovaniu pocitu jazykovej svojskosti, čo podporovalo postupnú jazykovú sebaidentifikáciu v pomere k češtine. Bezprostredný kontakt slovanského obyvateľstva s češtinou a maďarčinou bol teda externým stimulom, ktorý aktivizoval jazykové (a vôbec etnické) sebaidentifikačné reakcie smerujúce k vyhraneniu slovenského jazykového (a vôbec etnického a neskôr národného) povedomia a vedomia.

Odlišnosť rolí češtiny a maďarčiny v dejinách slovenčiny vyplýva z odlišného obsahu opozície slovenčiny k týmto jazykom. Kým opozícia k češtine bola založená na štruktúrnom základe, čiže išlo o internú jazykovú opozíciu – Slováci vnímali štruktúrnu afinitu češtiny, ale aj diferencie medzi jazykmi, ktoré tvorili interný jazykový základ identifikácie slovenského jazykového povedomia –, opozícia k maďarčine spočívala na externom jazykovom fundamente (zo štruktúrneho hľadiska sa maďarčina vnímala ako ostrý kontrastný jazyk), totiž na tom, že slovenčina a maďarčina reprezentovali etniká patriace do spoločného štátneho útvaru. Kým v prvom prípade z hľadiska reakcií Slovákov postupne dominoval jazykovokultúrny rozmer diferencií (touto formuláciou implicitne vyjadrujeme, že ani tejto opozícii nechýbal aj iný, totiž jazykovopolitický rozmer) – vnímané štruktúrne rozdiely medzi jazykmi vyvolávali potrebu kultivovania vlastného jazyka, ktorá potom bola posilňovaná známymi apoteózami slovenčiny (P. Révai, J. B. Magin, J. Simonides, D. Krman, M. Bel a pod.) –, v druhom prípade sa dostávala do popredia jazykovopolitická dimenzia, ktorá sa dotýka možnosti fungovania jazyka vo verejných komunikačných sférach. Tieto dimenzie spomínaných opozícií sa výrazne prejavili v ére konštituovania a presadzovania spisovnej slovenčiny.

Keď si uvedomíme, že Slováci vnímali maďarčinu ako ostrý kontrastný jazyk, že jej dejinným „poslaním“ bolo plniť vo vzťahu k slovenčine rolu fortifikačného jazyka a že v opozícii slovenčiny k maďarčine dominovala jazykovopolitická dimenzia, ľahko pochopíme, že „historický kontakt so starou maďarčinou nezanechal v slovenčine také veľké stopy, ako by sa dalo očakávať“ (Krajčovič, 1987, s. 209). Zreteľnejšie sú jej stopy vo vonkajších dejinách slovenčiny. Včlenenie predkov Slovákov do uhorského štátu pôsobilo delimitačne vo vzťahu k českému etniku, čo v konečnom dôsledku prispelo k vyhraneniu slovenského národa s vlastným spisovným jazykom, ale súčasne kontakt slovenčiny s maďarčinou permanentne aktualizoval slovensko-českú jazykovú blízkosť, čo prispievalo k prijímaniu češtiny ako kultúrneho jazyka, ktorý sa vo vzťahu k slovenčine čoraz výraznejšie prejavoval – za výdatnej podpory politickej hranice – ako identifikačný jazyk.

Všimnime si vzťah slovenčiny k maďarčine so zreteľom na funkcie jazyka. Jazykovopolitická dimenzia opozície slovenčiny k maďarčine sa dotýka otázky, ako mohli obidva jazyky plniť svoje sociálne funkcie v jednom štátnom útvare. Pretože do sociálnych funkcií jazyka sa premietajú potreby a záujmy jazykových spoločností, v tejto dimenzii sa odráža vzťah medzi spoločnosťami vzhľadom na presadzovanie svojich potrieb a záujmov, ktorých špecifikácia vyplýva zo sociálno-politického statusu daného spoločenstva. Z rozdielneho statusu slovenského a maďarského spoločenstva v uhorskom štáte pramení aj špecifickosť opozície slovenčiny k maďarčine v sledovanej dimenzii. Tento rozdiel sa výrazne prejavoval v protiklade prestížnosť maďarského jazyka vz. provinčnosť slovenského jazyka. Celé dejiny vzťahu slovenčiny k maďarčine sú poznačené napätím, ktoré vyplývalo z tohto protikladu. V podstate išlo o napätie medzi týmito jazykmi vo vzťahu k ich etnosolidárnej funkcii, ktorej realizáciu pri maďarčine značná časť slovenskej šľachty vnímala ako pozitívnu

sociálnu sebaaprezentáciu, kým pri slovenčine ako stigmú spoločenskej periférnosti. Pozitívnu sociálnu sebaaprezentáciu sa súčasne demonštrovala príslušnosť k uhorskému národu (*natio hungarica*) a tým sa podporovalo možné vyústenie realizácie tejto funkcie maďarčiny do národnoreprezentatívnej, resp. národnointegračnej funkcie v rámci Uhorska. Podporou tejto možnosti bola aj požiadavka verejnomunikáčnej praxe, ktorá sa aj začala realizovať ako presadzovanie maďarčiny s univerzálnou komunikačnou funkciou. Pripomeňme si napríklad druhý bod vo výklade A. Bernoláka v úvode jeho slovníka, ktorým zdôvodňuje svoje rozhodnutie, že v svojom päťjazyčnom slovníku do iniciálovej pozície dal slovenčinu (Bernolák, 1827, s. 6) : Zákon z roku 1792 nariaďuje používanie maďarčiny vo verejnom styku, a preto sa žiada, aby si maďarčimu osvojili príslušníci iných národností v Uhorsku. Ak bude každý slovenský obyvateľ Panónie ovládať úradný jazyk, v krátkom čase sa odvsadial' bude ozývať maďarské slovo.

Podporovaním univerzálnej komunikačnej funkcie maďarčiny tento jazyk sa dostával do roly jazykového atribútu uhorského národa vymedzovaného v zmysle štátoprávneho pojmu národ (podobne ako pojem československý národ, z ktorého sa vychádzalo pri príprave prvej československej ústavy). Vznikala klasická problémová situácia v multietnickom, resp. multinacionálnom štáte, keď tendencia k presadeniu istého etnického, resp. národného jazyka vo funkcii dorozumievacieho prostriedku v rámci interetnického, resp. internárodného celku naráža na tendenciu iného etnického, resp. národného jazyka k úplnej realizácii svojho prirodzeného funkčného potenciálu. Problém sa vyhrocuje tým, že jazyk s tendenciou k plneniu univerzálnej komunikačnej funkcie preberá rolu integračného jazyka, čo potenciálne smeruje k tomu, že sa stáva atribútom národa nielen v politickom, štátoprávnom, ale aj etnickom zmysle (toto potenciálne smerovanie sa stáva reálnym v závislosti od politických pomerov). Tendencia maďarčiny k univerzálnej komunikačnej funkcii s možným vyústením do tohto smeru celkom prirodzene aktualizovala etno-, resp. národnoreprezentatívnu funkciu slovenčiny, čo sa spájalo s tendenciou k stabilizácii prirodzenej prestížnosti jej etno-, resp. národnosolidárnej funkcie. Stabilizácia prestížnosti tejto solidárnej funkcie mohla byť len epifenoménom vytvárania podmienok na to, aby sa používanie slovenčiny vo verejnej komunikácii vnímalo ako pozitívna sebaaprezentácia, čo, prirodzene, neznamená, že to malo mať nejaký dosah na osvojovanie si maďarčiny ako predpokladu účasti na interetnickej verejnej komunikácii.

Na vyššie spomínaný protiklad prestížnosť maďarčiny vz. provinčnosť slovenčiny elita slovenského jazykového spoločenstva reagovala najprv stimulovaním potreby kultivovania vlastného jazyka (pripomeňme si napríklad známu báseň Chvála budiž tobě... D. Krmana, v ktorej velebí slovenčinu ako matku slovanských jazykov a vyčíta slovenským vzdelancom nevšímavosť voči vlastnému jazyku) a neskôr úsilím o vytvorenie podmienok na fungovanie slovenčiny bez reštrikcie, a teda na neobmedzenú realizáciu jej funkcií. Táto reakcia prerástla do aktivít zacielených na realizáciu jazykovopolitického programu, ktorý bol súčasťou slovenskej národnoemancipačnej stratégie od 40-tych rokov

19. storočia až do roku 1918. Do tohto programu, ktorý je zakotvený v najdôležitejších národnoreprezentatívnych dokumentoch – Žiadosti slovenského národa z roku 1848, Memorandum národa slovenského z roku 1861, Viedenské memorandum slovenské z toho istého roku, Memorandum Slovenskej národnej strany z roku 1911 a následný Výklad programu Slovenskej národnej strany – sa premietol prirodzený záujem slovenského jazykového spoločenstva o rozšírenie spektra komunikačných sfér konštituujucej a stabilizujúcej sa spisovnej slovenčiny. Rozsah tohto spektra je vymedzený už v liptovskomikulášskych Žiadostiach z roku 1848: (1) rokovania na uhorskom sneme (mal to byť snem bratských národov, na ktorom mali mať všetky jazyky krajiny status rokovacieho jazyka) a na osobitnom národnom sneme, na ktorých sa mali viesť národné porady (v pozadí je známa požiadavka, aby sa vymedzili etnické hranice, čo súviselo s predstavou o národnej autonómii a federalizovaní Uhorska; slovenčina mala byť národným jazykom v oblasti vymedzenej národopisnými hranicami), (2) komunikácia v rámci inštitucionalizovaného styku aj mimo snemu (v rámci verejnej správy, súdnictva, národnej gardy, cirkvi), (3) vyučovanie v školách (a to v celej sústave národného školstva); žiadalo sa zriadenie slovenských škôl všetkých stupňov, t. j. aj gymnázií, lýceí, akadémií, polytechnického ústavu, ako aj jednej univerzity). Možnosť fungovania slovenčiny v celom spektre komunikačných sfér, ktoré sú doménou spisovného jazyka, bola predpokladom realizácie funkčného potenciálu a rozvíjania spisovnej slovenčiny. Išlo o možnosť nehatenej funkčnej diferenciacie spisovnej slovenčiny a súbežne obohacovania jej výrazových prostriedkov v súlade s vyjadrovacími potrebami aj vo verejných komunikačných sférach. Elita slovenského jazykového spoločenstva si uvedomovala, že deprovincionalizácia slovenčiny presadzovaním svojho jazykovopolitického programu neznamená len takú zmenu podmienok, v ktorých sa jazyk môže rozvíjať diferenciaciou komunikačnej funkcie, a teda sa môže realizovať jeho normálny kultúrny vzostup, ale aj posilňovanie účinnosti národnosolidárnej, čiže aj národnoidentifikačnej a národnoreprezentatívnej funkcie spisovného jazyka. Presadzovanie jazykovopolitického programu bolo, pravda, nezlučiteľné s politickou praxou opretou o ideu jedného nedeliteľného uhorského národa, ktorá bola explicitne vyjadrená aj v národnostnom zákone z roku 1868. Pretože v mene zachovania tejto jednoty ani Slováci nemohli nadobudnúť vlastnosť štátotvorného národa (podľa spomínaného zákona však boli ako občania rovnoprávnymi členmi uhorského národa), aj fungovanie spisovnej slovenčiny bolo obmedzované tak, aby sa nestala plnohodnotným atribútom národa, ktorý by vystupoval ako reálny štátotvorný subjekt.

Asymetria vzťahu medzi slovenčinou a maďarčinou so zreteľom na podmienky realizácie ich funkčného potenciálu posilňovala potrebu aktualizácie epifunkcií spisovnej slovenčiny (jej národnosolidárnu, resp. národnointegračnú, národnoidentifikačnú, resp. národnodiferenciačnú, národnoreprezentatívnu, resp. národnoprezenačnú funkciu) – samotná aktualizácia týchto funkcií je príznačná pre spisovný jazyk v období jeho konštituovania a stabilizácie –, čo bolo spojené s úsilím o upevnenie komunikačnej funkcie spisovnej slovenčiny. Teo-

reticky (abstraktne) povedané, reakcie slovenského jazykového spoločenstva na túto asymetriu smerovali k tomu, aby sa dosiahol stav, keď reprodukciou komunikačnej funkcie spisovného jazyka sa prirodzene (automaticky) reprodujú aj jeho epifunkcie, t. j. keď niet potreby aktualizácie týchto funkcií (ich deklarovania, apelovania na členov jazykového spoločenstva, vyjadrovania žiadostí v súvislosti s vytváraním primeraných podmienok a pod.). Základom toho stavu je, že niet žiadnych vonkajších prekážok pri všestrannom rozvoji kultúry jazykovej komunikácie, a teda normálnom kultúrnom vzostupe jazyka. Jazykovopolitický program Slovákov bol zameraný na odstránenie takých prekážok. Realizácia tohto programu smerovala k tomu, aby slovenčina mohla fungovať analogicky s maďarčinou, čiže v tom duchu, v tom zmysle ako fungovala maďarčina. Podkladom analógie bol princíp dominancie väčšiny. Podľa tohto princípu fungovala maďarčina na celom území štátu a podobne mala fungovať slovenčina na území vymedzenom etnickou hraničnou líniou. Úsilie elity slovenského jazykového spoločenstva o presadenie slovenčiny v duchu tejto analógie bolo veľmi dôsledné. Dobrým svedectvom je napríklad požiadavka, ktorá bola zakotvená v druhej časti Viedenského memoranda slovenského (Návrh na privilegiálnu listinu na zriadenie a organizáciu osobitného slovenského dištriktu): „Rokovacia úradná reč v krajinskom zhromaždení i vo výbore je *výlučne* (zvýraznil J. D.) reč slovenská“. A malo sa to vzťahovať aj na rokovania krajinskej rady a okresných úradov (citované podľa M. Podrimavský, 1994, s. 208). „Výlučnosť“ slovenčiny nemala platiť len pri styku s orgánmi na neslovenskom území.

Môžeme konštatovať, že vzťah medzi slovenčinou a maďarčinou so zreteľom na funkcie jazyka spočíval v tom, že maďarčina stimulovala slovenčinu k analogickému fungovaniu. Reakcie na tento stimul, na ktorý sa ale, pravdaže, neredukuje podnetový zdroj konštituovania a sociálneho upevňovania spisovnej slovenčiny, smerovali, prirodzene, k ostrému vyhraneniu spisovného jazyka ako atribútu slovenského národa, a teda k výraznému zviditeľneniu reálnej existencie tohto národa (jestvujúceho na etnickokultúrnom podklade), ktorému by sa nedalo uprieť právo na rolu štátotvornej individuality, čo však nebolo v súlade s ideou jednotného uhorského národa. Predstava elity slovenského jazykového spoločenstva o optimálnom fungovaní spisovnej slovenčiny v Uhorsku bola analógiou fungovania maďarčiny a jej realizácia by bola viedla k tlaku na zmenu jazykovej politiky v uhorskom štáte, s čím sú, samozrejme, spojené politické a štátoprávne implikácie.

3.4. NORMA SPISOVNÉHO JAZYKA

Norma ako komponent hodnotiacej interpretácie sveta. Jeden zo spôsobov bytia človeka spočíva v tom, že je v poznávacom a hodnotiacom vzťahu k svetu. Norma súvisí s hodnotiacim vzťahom. Podkladom hodnotenia sú potreby a záujmy človeka. Keď človek nazerá na isté entity z hľadiska svojich potrieb a záujmov, prisudzuje im istý zmysel. Hodnotenie je založené na prisudzovaní istého zmyslu. Entity majú pre nás zmysel na základe istých vlastností. Prostredníctvom týchto vlastností ich hodnotíme pomocou hodnotiacej škály. Východiskovým bodom na hodnotiacej škále je hodnota „normálne“, t. j. „dob-

ré“, alebo explicitne vyjadrené „také, aké má byť“. V tejto hodnote je zafixované, že daná entita istými vlastnosťami vyhovuje tomu, čo očakávame na podklade istej potreby alebo záujmu. Táto hodnota je základom našej hodnotiacej orientácie, ktorá spočíva v tom, že niečo registrujeme ako „dobré“, iné ako „menej dobré“, resp. „viac ako dobré“.

Hodnotenie sa, prirodzene, neuskutočňuje vždy tak, že sa istá entita dáva do bezprostredného vzťahu s istou potrebou alebo s istým záujmom. Tento vzťah je často sprostredkovaný. V Teórii poznania (1986, s. 316) sa to vyjadruje takto: „Hodnotiaci subjekt nemeria potenciálne hodnoty vždy priamo svojimi potrebami a záujmami. Často ich meria sprostredkované, prostredníctvom relatívne ustálených kritérií – vzorov, noriem, ideálov, ktoré sú jeho akumulovanou praktickou hodnotovou skúsenosťou a ktoré tieto potreby a záujmy v procese hodnotenia zastupujú“. Čiže norma je istým hodnotiacim meradlom, pretože reprezentuje isté (relatívne) konštantné potreby alebo záujmy. Keďže hodnotenie je späté s preferenciami – čo sa hodnotí kladne je preferované (a naopak) –, aj norma motivuje preferenčné reakcie: čo zodpovedá norme, je za obvyklých okolností preferované (pred tým, čo nezodpovedá norme). Platí tu usudzovanie založené na poznaní obvyklej súvislosti: ak niečo zodpovedá norme, je obvyklé, že sa preferuje. Z toho vyplýva, že ak niečo nezodpovedá norme, nemusí byť nepreferované. Dôvod je zřejmý: norma ako akumulátor intersubjektívnych potrieb a záujmov, a teda (relatívne) ustálené hodnotiace meradlo, sa za istých okolností môže dostať do rozporu s potrebami alebo záujmami subjektu.

Hodnotiaca orientácia hrá kľúčovú rolu v sociálnom správaní človeka. Sociálna orientácia jednotlivca zahŕňa aj osvojovanie si vzorov správania, ktoré sa v danej societe považujú za „normálne“, t. j. dobré. Tieto vzorce sú výsledkom štandardizácií, t. j. konvencionalizácií istých typov správania ako vyhovujúcich potrebe, resp. záujmu danej society. Ide o rozličné štandardizácie, ktoré nie sú pre danú societu rovnako dôležité. Societa ich vníma ako modely správania s odstupňovanou závažnosťou. Tie vzory správania, ktoré nadobudli normatívny charakter, vnímajú ako normy správania. Normatívnosť znamená, že vzor sa stal záväzným do takej miery, že odchýlka od neho je spätá s kritikou, korekciou alebo sankciou. Inak povedané, norma má regulatívnu silu.

3.4.1. DEFINÍCIA, ŠTRUKTÚRA A FUNKCIE SOCIÁLNEJ NORMY

Výklad noriem spisovného jazyka včleňujeme do objasňovania sociálnej normy (nie technickej normy, hoci medzi týmito pojmi je súvislosť), a preto ju definujeme.

Definícia sociálnej normy:

Sociálna norma je súhrn sociálnych štandardizácií, v ktorých sú akumulované isté potreby alebo záujmy danej society, a teda je v nich zafixovaná motivácia preferenčných sociálnych správania, ktorá v tejto societe nadobudla regulatívnu silu. Je základným hodnotiacim meradlom sociálneho správania, takže vo vzťahu k nej sa vníma bezpríznačnosť správania v štandardných situáciách, ktorá sa akceptuje (a teda nevyvoláva osobitnú postoj).

Štruktúru sociálnej normy tvoria vzťahy medzi týmito prvkami (porov. Bartsch, 1985):

- obsah normy, t. j. súhrn sociálnych štandardizácií,
- povaha normy, t. j. jej záväznosť,
- subjekt normy, t. j. kto normu akceptuje a osvojuje si ju ako smernicu konania, správania,
- normatívna autorita, t. j. kto presadzuje normu v praxi.

Funkcie sociálnej normy:

a) Norma je jedným z konštituentov istej jednoty a poriadku v spoločnosti, lebo vymedzuje sociálne relevantné aktivity jej členov. Vo vzťahu k norme sa interpretuje isté správanie ako sociálne relevantné konanie (ak správanie zodpovedá norme, má povahu bezpríznakového relevantného konania).

b) Norma plní úlohu (orientačného) vzoru správania, t. j. modelu osvedčeného spôsobu správania, na základe ktorého sa pri sociálnej interakcii aktualizuje zodpovedajúce očakávanie (očakávanie uľahčuje, zjednodušuje sociálnu interakciu).

c) Norma slúži na stabilizáciu daného stavu (status quo) a je súčasťou identifikačných príznakov danej society.

d) Normou sa zdôvodňuje správanie a je základom kritiky a korekcie správania. Opodstatnené narušenie normy môže viesť ku konštituovaniu novej normy (predpokladom je, že členovia society narušenie akceptujú).

e) Norma slúži ako prostriedok koordinácie aktivít jednotlivcov ako predpokladu fungovania spoločnosti.

Čiže funkčný potenciál sociálnej normy zahŕňa:

a) socializačno-unifikačnú funkciu (socializuje správanie, t. j. dáva istému správaniu sociálny zmysel, čím prispieva k utváraniu a udržiavaniu istého sociálneho poriadku, ktorý je založený na istej jednote správania),

b) sociálnohodnotovú orientačnú funkciu (norma orientuje členov danej society v tom zmysle, že títo prostredníctvom nej identifikujú isté zafixované potreby, resp. záujmy society a tým spoznávajú zodpovedajúce správanie ako jednu zo základných hodnôt spoločnosti),

c) stabilizačno-identifikačnú funkciu (normy stabilizujú daný stav kolektívnych správanií a tým podčiarkujú kultúrnu identitu society),

d) explanačno-evaluačnú funkciu (normou sa vysvetľuje, prečo sa členovia danej society tak správajú, a súčasne sa ňou hodnotí správanie – norma je hodnotiace meradlo; explanačná funkcia implikuje motivačnú funkciu – norma motivuje k primeranému spôsobu správania),

e) koordinačnú funkciu (norma prispieva touto funkciou k efektívnosti fungovania society).

3.4.2. NORMY SPISOVNÉHO JAZYKA

Normy jazyka, a teda aj normy spisovného jazyka, sú špeciálne prípady sociálnej normy. Členovia istej society si v procese socializácie osvojujú aj sociálne normy, čiže aj normy jazyka. V tomto procese sa konštituuje a rozvíja ich metajazyková axiologická kompetencia, t. j. schopnosť evaluačného

vnímania jazykových prostriedkov a ich používania. Pretože v norme sú akumulované isté intersubjektívne potreby a záujmy, takže slúži ako fixované hodnotiace meradlo, normy jazyka sú komponentom tejto kompetencie. Vnímanie jazykových prostriedkov a ich používania cez prizmu tohto komponentu metajazykovej axiologickej kompetencie je súčasťou interakcie členov society so svojím jazykom. Kým jazykový systém má svoj mentálny korelát v jazykovej kompetencii, normy jazyka sú interiorizované v metajazykovej axiologickej kompetencii. Normy jazyka sú súčasťou hodnotiaceho a hodnotového vnímania jazyka.

Normy jazyka sa nedotýkajú len spisovného jazyka, ale len v rámci tohto jazykového útvaru jestvujú kodifikované a nekodifikované normy. Kodifikované sú jazykové normy, nekodifikujú sa komunikačné normy. Najprv sa pristavíme pri jazykových normách spisovného útvaru. Začneme definíciou.

Definícia jazykových noriem:

Jazykové normy sú aktuálne alebo potenciálne kodifikované štandardizácie foriem, ich významov a ich kombinácií a suprasémantických príznakov jazykových jednotiek, v ktorých sú akumulované kolektívne potreby a záujmy korelujúce s funkciami noriem a teda je v nich zafixovaná motivácia ich rešpektovania, ktorá v danej societe nadobudla regulatívnu silu.

Všimnime si komponenty tejto definície. Nápadné je, že do definície je zahrnutá kodifikácia. Vyjadruje sa tým jeden z dištinkívnych príznakov normy spisovného jazyka. Hovorí sa o aktuálnej a potenciálnej kodifikovanosti. Sú na to dva dôvody. Prvý dôvod spočíva v známom fakte, že kodifikácia zaostáva za normou, takže to, čo je v reálnej norme, sa nemusí objaviť v aktuálnej kodifikácii. Druhý dôvod je závažnejší. Vzťahuje sa naň otázka, prečo nie je istý prvok zahrnutý do kodifikácie, hoci je v dostatočnej miere štandardizovaný (napr. slovo *klud* a jeho deriváty v slovenčine). Aj také prvky sú v referenčnom poli potenciálnej kodifikácie. Aktualizácia takých potenciálne kodifikovateľných prvkov závisí od okolností, ktoré ovplyvňujú ich kodifikačné prehodnotenie. Táto otázka súvisí s opozíciou ideálna norma: reálna (štatistická) norma. Ideálna norma vyplýva z istej predstavy o tom, čo je kompatibilné s tou normou, kým reálna norma zodpovedá tomu, čo sa dá štatisticky zistiť. Ak sa zistí, že istý prvok nie je zahrnutý do ideálnej normy, ale sa vyskytuje v komunikátoch sociologicky signifikantnej časti používateľov v komunikačných sférach a situáciách spisovného jazyka, patrí do reálnej normy. V tejto súvislosti sa objavuje aj opozícia norma : úzus (porov. ďalej).

V definícii sa ďalej hovorí o štandardizáciách, čím sa podčiarkuje, že v norme je to, čo sa konvencionalizuje z ponuky jazykového systému, iných jazykov, resp. jazykových útvarov alebo používateľov, ktoré sa v istých prípadoch odchyľujú od ponuky systému (nesystémové prvky v norme). Štandardizuje sa to, čo sa akceptuje na základe intersubjektívnej metajazykovej axiologickej kompetencie. Štandardizujú sa zvukové (a druhotne aj grafické) formy, ako aj paradigmatické a syntagmatické formy jazykových jednotiek (t. j. formy so zaručenou dištinktivosťou a formy reprezentujúce inherentnú syntagmatickú dimenziu jednotky, napr. jej valenčný rozmer významov a kombinácie jed-

notiek). Napokon je reč o štandardizácii suprasémantických príznakov, čím sa myslia inherentné štylistické príznaky, ktoré sa navrstvili na sémantiku jazykových jednotiek. Definícia normy pomocou pojmu štandardizácia neprotirečí známej coseriovskej definícii, v ktorej sa hovorí o súhrne kolektívnych realizácií jazykového systému, len sa ním vyjadruje, že nejde iba o realizácie z ponuky jazykového systému, ale hlavne sa ním zvyrazňuje, že norma je založená na konvencionalizácii, čo je dôležité pri sledovaní vývinu jazykových noriem spisovného útvaru (porov. ďalej). V štandardizáciách sú akumulované kolektívne potreby a záujmy, ktoré korelujú s funkciami noriem.

Ešte pred výkladom funkcií nakrátko sa pristavíme pri vzťahu normy k systému. Principiálne je tento vzťah určený tým, že ponuka systému sa do normy premieta ako prostá, selektívna alebo rozčlenená realizácia. Prostá realizácia je následok toho, že systém v mnohých prípadoch ponúka skryté možnosti, ktorých realizácia je podmienená okolnosťami spôsobujúcimi pohyb v jazyku. Pokiaľ sa neaktualizujú také dynamizujúce okolnosti, v norme sa realizuje jednoducho to, čo je v systéme zakotvené. Napríklad slovné tvary *ženy*, *ulicu*, *vysvedčeníu* atď. sú prosté realizácie. Selektívnosť normy vo vzťahu k systému spočíva v tom, že jazykový systém ponúka reálne (transparentné, nie skryté) možnosti, z ktorých si norma „vyberá“. Tento jav dobre ilustrujú niektoré slovotvorné modely (typy). Napríklad podľa modelu *slovesný základ + -ovňa* s významom „miesto, kde sa odohráva dej označený slovotvorným základom“ sú utvorené slová *pracovňa*, *ošetrovňa*, *študovňa* a pod. Reálnou možnosťou sú aj odvodeniny tohto typu od slovík *rokovať*, *operovať*, *montovať* a pod., ktoré sa však neaktualizovali, a teda sa nedostali do normy (norma si „vybrala“ dvojslovné pomenovania). Iný príklad ponúka lexikálna sémantika. Napríklad slovo *vraný* s významom „čierny ako vrana“ je v norme zafixované vo vzťahu k istému denotátu (*vraný kôň*), hoci systém ponúka úplné denotačné uplatnenie signifikátu „čierny ako vrana“. Opakom tohto vzťahu medzi systémom a normou je rozčlenená realizácia, ktorá spočíva v tom, že sa v norme fixujú isté obmeny systémovej jednotky. Napríklad aj v spisovnej slovenčine sa vyskytuje známy jav, že fonémy *m* a *n* sú v norme zakotvené ako kombinatórne varianty. Podobne aj systémový (invariantný) lexikálny význam máva v norme variantné koreláty. Výrazným príkladom je adjektívum *dobrý* s invariantným významom „zodpovedajúci hodnotiacemu štandardu“. V norme sú zakotvené štandardy pre isté typy entít, napríklad *dobrý žiak*, *dobrý učiteľ*, *dobré počasie* atď. K vzťahu normy k systému treba, pravda, pripojiť metodologickú poznámku, že tu ide o systém v klasickom vymedzení, v ktorom hrá kľúčovú rolu opozícia a dištinkcia.

Prechádzame k funkciám jazykových noriem. Funkcie jazykových noriem sú špecifikácie funkcií sociálnych noriem, takže ich opíšeme v nadväznosti na našu predchádzajúcu deskripciu.

a) Socializačno-unifikačná funkcia. Tým, že si jednotlivec osvojuje jazykové normy spisovného útvaru a v súlade s nimi produkuje svoje rečové celky, stáva sa členom celonárodného komunikačného spoločenstva a dodržiavaním týchto noriem prispieva k udržiavaniu poriadku v tomto spoločenstve, teda k istej

jednote rečových produktov. Normovanie kultúrnych jazykov (isté predkodifikačné aktivity v predspisovnej ére jazykovej integrácie societ) bolo motivované potrebou odstrániť jazykový neporiadok spôsobený absenciou potrebnej miery unifikovanosti používaných jazykových prostriedkov. V období celonárodnej komunikačnej integrácie, keď sa konštituoval spisovný jazyk, táto potreba vystúpila ešte viac do popredia. Udržiavaním jazykových noriem si celonárodné jazykové spoločenstvo naďalej zabezpečuje primeraný poriadok v jazykovej interakcii (a tým aj v sociálnej interakcii). Keď si ich jednotlivci osvoja a podľa nich sa správa (súčasť jeho socializácie), jeho jazykové správanie reprodukuje tento poriadok. V tom spočíva sociálny zmysel tohto správania.

b) Sociálnohodnotová orientačná funkcia. Sociálny zmysel jazykového správania v súlade s jazykovými normami „prezentuje“ toto správanie ako sociálnu hodnotu (istá entita sa vníma ako hodnota prostredníctvom zmyslu, ktorý mu subjekt pripisuje). Jazykové normy usmerňujú (orientujú) členov society na také jazykové správanie, ktoré predstavuje významnú kolektívnu hodnotu. Také jazykové správanie zodpovedá konštantným kolektívnym potrebám a záujmom, a preto funguje ako vzor, na základe ktorého sa v spisovnej komunikácii aktualizujú zodpovedajúce očakávania. Sprievodným príznakom udržiavania jazykových noriem je sankcionovanie komunikanta pri nesplnení očakávania (porov. s funkciou v bode d). Táto funkcia jazykových noriem bezprostredne súvisí s hodnotovým statusom spisovného jazyka. Spisovný jazyk sa v komunikácii realizuje prostredníctvom jazykových noriem, takže jazykové správanie v súlade s normami sú prejavom rešpektovania hodnotového statusu tohto jazyka. Táto súvislosť nejestvuje len medzi spisovným jazykom a jeho normami. Hodnotový status spisovného jazyka je však umocnený prominentným miestom tohto jazykového útvaru v diasystéme národného jazyka. Do tejto súvislosti sa organicky včleňuje známe Havránkovo zistenie, že k norme spisovného jazyka majú jeho nositelia uvedomelejší vzťah ako k norme „ľudového“ jazyka. Zodpovedá to hodnotovému statusu spisovného jazyka. Axiologické vnímanie jazykových noriem spisovného útvaru je poznačené hodnotovým statusom spisovného jazyka – ich rešpektovaním sa hodnotový status potvrdzuje –, a preto sa vytvoril k týmto normám vzťah na vyššej rovine racionality. Treba si však položiť legitímnu výskumnú otázku, či sa tento vzťah mení, resp. ako sa mení. Ide hlavne o to, či sa opozícia spisovný jazyk : nespisovný jazykový útvar vo vnímaní nositeľov jazyka modifikuje (máme na mysli možnú modifikáciu v dlhšom časovom úseku), a potom, či jestvuje korelácia medzi modifikáciou a stupňom uvedomelosti vzťahu (na túto otázku reagujeme na viacerých miestach tejto knihy).

c) Stabilizačno-identifikačná funkcia. Reprodukciou jazykových noriem (čiže jazykových štandardizácií) sa udržiava stabilita jazykových foriem a ich funkcií, čo je základným predpokladom normálneho fungovania jazyka. Stabilita foriem a funkcií má individuálny aj interindividuálny aspekt. Prvá stránka sa dotýka požiadavky pamäti: stabilita je podmienkou uchovania jazykových jednotiek v dlhodobej pamäti a ich bezproblémovej reprodukcii (reprodukcia jednotiek zasa upevňuje ich stabilitu). Z druhého aspektu sa do pozornosti

dostáva identifikácia foriem a funkcií: stabilita je podmienkou identifikácie foriem a funkcií jazykových jednotiek v komunikácii, a teda elementárnym predpokladom normálnej komunikácie. Identifikačná funkcia jazykových noriem však spočíva aj v niečom inom. Tým, že jazykové normy sú isté štandardizácie, sú súčasťou kultúry danej society, a teda patria k príznakom jej kultúrnej identity (najmä pravopisná norma to výrazne demonštruje). Ich identifikačná funkcia sa zreteľne prejavuje v opozícii kultúrne blízkyh národov, ktorých jazyky sú blízkopríbuzné (dobrým príkladom je opozícia slovenský národ : český národ).

d) Explanačno-evaluačná funkcia. Jazykové normy vysvetľujú (zdôvodňujú) jazykové správanie jednotlivcov, ktorí sa včlenili do komunikačného priestoru spisovného jazyka (a je to dôsledok motivácie: normy ich motivujú k primeranému správaniu, a teda ich správanie zdôvodňujú).

Súčasne fungujú ako hodnotiace meradlo, vo vzťahu k nim sa určuje správnosť realizácie jazykových jednotiek a grafického stvárnenia rečových prejavov. Tu ide o platnosť noriem. Jazykové normy sú pre členov danej society platné, keď sa na ne odvolávajú ako na kritérium posudzovania správnosti jazykového správania, a teda aj ako na základ jeho kritiky a korektúry (porov. Bartsch, 1985, s. 218). Závažnou otázkou je vzťah nositeľov jazyka k normám. Tento vzťah určuje kvalitu platnosti noriem. Ak je tento vzťah viac-menej formálny, t. j. používatelia ich rešpektujú pod nátlakom (vnímajú ich v duchu „vyžaduje sa to“, „musí to tak byť“, „je to dané zhora“ a pod.), jazykové normy majú charakter predpisu (viac-menej nanúteného hodnotiaceho kritéria). Pri neformálnom vzťahu, t. j. ak sú normy zvnútornene akceptované (internalizované), majú povahu prirodzeného hodnotiaceho kritéria (pravé normy). Aký vzťah dominuje v danom jazykovom spoločenstve, závisí od komplexu faktorov (politická situácia, ideológia, tradícia, vospelosť, resp. uvedomelosť spoločenstva, sebavedomie vrátane jazykového sebavedomia a ďalšie faktory). Pri internalizovanom vzťahu jazykové normy sa akceptujú ako pochopené a prežívané naakumulované potreby a záujmy kolektívu a sankcie spojené s ich nedodržiavaním majú len sprievodnú motivačnú silu. V prípade externého vzťahu motivačná sila sankcie dominuje. Externý vzťah jednotlivcov k jazykovým normám je aj podkladom reklamnej prezentácie príslušnosti k jazykovej elite s možným sklonom k snobstvu.

e) Koordinačná funkcia. Táto funkcia súvisí s identifikačným aspektom stabilizačnej funkcie. Stabilná identifikovateľnosť jazykových jednotiek zabezpečuje potrebnú súhru v jazykovom správaní komunikantov a tým aj základný predpoklad efektívnej komunikácie. Transparentnejšia je táto funkcia pri expanzii istej jazykovej inovácie. Norma vyvíja tlak na koordináciu jazykových reakcií vo vzťahu k inováci.

3.4.3. IDEÁLNA A REÁLNA SPISOVNÁ NORMA

Jazyková kritika neustále upozorňuje na jazykové chyby vo verejných prejavoch, čiže na nedodržiavanie spisovnej normy. Ide o normu, ktorá sa vytvorila jazykovou praxou kultivovaných používateľov spisovného jazyka, o normu,

ktorá je realizáciou systémových možností (kultivovanosť sa spája so znalosťou týchto možností, pravda, do spisovného jazyka predsa prenikli aj neústrojné prvky). V podstate je to ideálna norma.

Definícia ideálnej normy:

Ideálna norma je funkčne determinovaná sústava štandardizácií s regulatívnou silou, ktorá (sústava) zodpovedá idealizovanej predstave o realizácii jazykového systému a používaní jazyka. Idealizovaná predstava je založená na tendencii k striktnologickému vnímaniu jazykového systému a na tendencii k reštriktívnemu vnímaniu rozmanitosti používania spisovného jazyka.

V slovenskom jazykovom prostredí tradične funguje ako základné hodnotiace kritérium verejných prejavov. Mali by ju dôsledne dodržiavať všetci používatelia spisovného jazyka – bol by to ideálny stav. Ale všetci ju dôsledne nedodržiavajú. Jazykoví kritici na to neustále upozorňujú, jazyková výchova je na to ostro zameraná. A výsledok? Už sme citovali konštatovanie o rozmáhajúcej sa anarchii v jazykovom úze, o nerešpektovaní normy spisovného jazyka. Citovaný autor (Kočiš, 1995, s. 14) nevidí tento vzťah ako výnimočný: „Súčasný stav v používaní spisovnej slovenčiny v mnohom pripomína situáciu pred konferenciou o kultúre spisovnej slovenčiny v r. 1966, keď sa ...otvorene hovorilo o havarijnom stave nielen v používaní spisovnej slovenčiny, ale aj v jazykovom vedomí používateľov spisovnej slovenčiny.“ Po tridsiatich rokoch sa stav nezlepšil. A podobné konštatácie nájdeme aj v období pred rokom 1966. Máme teda ideálnu normu, ale mnohí používatelia sú – dlhodobo – ďaleko od ideálu. Používatelia, ktorí sú považovaní (resp. ktorí sa považujú) za kultivovaných, si želajú (a preto kritizujú), aby aj tí ostatní jazykovo „dorástli“ na úroveň tejto normy. Odchýlky od tejto normy – jazykové nesprávnosti – sa nedajú tolerovať, ako sa nedá tolerovať iný prejav nekultúrnosti. Dôvody poznáme. „Umelý“ spisovný jazyk je spätý s ideálnou normou. Jeho zástancovia sa naučili žiť s tým, že kodifikácia tejto normy dlhodobo koexistuje s používateľmi normy, ktorí nie sú na jej úrovni. U príslušných odborníkov sa vypestoval stereotyp reakcií: obrana a zdôvodňovanie ideálnej normy, poukazovanie na jej nedodržiavanie v jazykovej praxi. Viacerí neoborníci sa naučili kopírovať tento stereotyp (s rozličným stupňom povrchnosti). Niektorí si toto kopírovanie osvojili, aby sa prezentovali ako zasvätení do jazykovej kultúry a ako tí, ktorí zachraňujú spisovnú slovenčinu. U niektorých vznikol pocit, že odsudzovanie úrovne jazykových prejavov patrí k prezentácii vlastnej vzdelanosti, kultúrnosti, vlastnectva.

Prirodzená spisovná slovenčina je spätá s reálnou normou, čiže s normou, ktorú si vypestovalo diferencované jazykové spoločenstvo. Diferencované spoločenstvo si vypestovalo zodpovedajúcu diferencovanú normu. Táto norma je diferencovaná do takej miery, aká zodpovedá potrebe diferencovaného jazykového spoločenstva. Je známe, že aj v ideálnej norme nachádzame variantnosť, čiže diferencovanosť (napr. *čísel* aj *čísiel*, *vypratý* aj *vypraný*, *daktorý* aj *voľaktorý*, *lakovník* aj *lakovač*, *laser* s výslovnosťou *laser* aj *lejzer*, *paradajka* aj *rajčina* atď.). Ďalej je známy pojem pružnej stability, ktorým sa zachytáva prispôsobivosť normy zmenám v jazykovej praxi (prejavom jej pružnosti je aj

to, že sa v nej objavili neústrojné, ale vžitú prvky). Na rozdiel od ideálnej normy o hraniciach diferencovanosti a pružnosti reálnej normy nerozhoduje iba tá časť jazykového spoločenstva, ktorá zahŕňa používateľov tradične považovaných za kultivovaných, ale všetci nositelia celospoločenského dorozumievacieho prostriedku. Ako to atribút prirodzená (spisovná slovenčina) signalizuje, nejde o vedomé rozhodovanie, lež o rozhodovací proces v jazykovej praxi. Tento proces sa realizuje reprodukciou jednotnej aj diferencovanej analógie. Jednotná analógia má drvivú prevahu. Jej reprodukciou sa udržiavala jednotná výslovnosť hlások (individuálne rozdiely sú tu bezvýznamné, porov. s obsahom výrazu analógia), jednota väčšiny gramatických tvarov, jednota prevažnej väčšiny slov atď. Reprodukciou diferencovanej analógie norma nadobudla v istých bodoch alternatívnosť, ktorá vnáša do normy napätie, aké vládne pri voľnej súťaži. Rozsah alternatívnosti presahuje rámec variantnosti, ktorý sa vymedzuje vonkajším zásahom (zaväzujúcou kodifikáciou), takže zahŕňa aj také alternatívy ako napríklad *od Sone/Soni, hrať na bicích nástrojoch/bicie nástroje, bielizeň/prádlo, lipa s mäkkým aj nemäkkým l, zemiakové hranolčeky/hranolky, vyhlásenie/prehlásenie, vrecúškové/sáčkové mlieko* atď. Do reálnej normy patria všetky prvky zahrnuté do ideálnej normy a prvky, ktoré sa rozšírili a ustálili v jazykovej praxi ako (neuveďované) alternatívy k istým prvkom z ideálnej normy. Tieto alternatívne prvky sa zisťujú štatisticky. Ak je frekvencia výskytu v dlhšom časovom úseku vysoká a príslušné prvky sú reprodukované nezanedbateľným počtom účastníkov celospoločenskej komunikácie, tieto prvky sú súčasťou reálnej normy. Opis reálnej normy sa viaže na sociolingvistické výskumy. Môžeme ju definovať v explicitnej opozícii s ideálnou normou.

Definícia reálnej normy:

Reálna norma je funkčne determinovaná sústava štandardizácií s regulatívnou funkciou, ktorá (sústava) zodpovedá reálnej predstave o realizácii jazykového systému a používaní jazyka. Reálna predstava je založená na prirodzenologickom vnímaní jazykového systému a na rešpektovaní reálnej rozmanitosti používania jazyka.

Ideálna norma predpokladá autoritatívnosť a intoleranciu, reálna norma demokratickosť a toleranciu. Ideálna norma je spätá s prestížnymi používateľmi spisovného jazyka, ktorí sú netolerantní voči alternatívam mimo tejto normy, lebo veď nemožno tolerovať jazykovú nevedomosť, ľahostajnosť, destabilizovanie spisovného jazyka, neúctu k nemu ako ku kultúrnej hodnote atď. Reálna norma je spojená s tým, že používateľ nie je obmedzovaný pri analogickom správaní, môže sa správať v zmysle správania prestížnych alebo iných používateľov. Vládne pri nej prirodzená tolerancia. Má táto tolerancia nejaké záporné následky? Jazyková prax ukazuje, že nemá. Záporné následky sa objavujú pri uvažovaní o spisovnom jazyku z pozície tradičnej teórie. Záporné následky sa vyvodzujú z predpokladov viazaných na túto teóriu a implantujú sa do obrazu stavu a fungovania súčasnej spisovnej slovenčiny. Tradovaná teória však nie je adekvátnym zobrazením súčasnej spisovnej slovenčiny, pretože je to teória „umelého“ spisovného jazyka, zatiaľ čo súčasná spisovná slovenčina má status prirodzeného spisovného jazyka.

3.4.4. NORMA A ÚZUS

Uznanie reálnej spisovnej normy (nejde, pravda, o arbitrárny akt, ale o zdôvodnenú akceptáciu) má, prirodzene, za následok, že sa zmierňuje často registrované napätie medzi normou a úzom. Len sa zmierňuje, rozdiel medzi nimi sa nestráca (opponenti reálnej spisovnej normy jej akceptátorom vyčítajú práve to, že stotožňujú normu s úzom). V čom spočíva tento rozdiel? Odpoveď na túto otázku predpokladá vymedzenie pojmu úzus (pojem reálnej spisovnej normy sme už určili). Začnime tým, že uzuálne je vo vylučovacom vzťahu k okazionálnemu. Uzuálnosť sa vzťahuje na zvyklosť, kým okazionálnosť sa dotýka príležitostnej jedinečnosti. Úzus zahŕňa jazykové zvyklosti. Jazykové zvyklosti sú tiež výsledkom štandardizácií, a teda aj úzus môžeme charakterizovať ako funkčne determinovanú sústavu štandardizácií (porov. s definíciami noriem). Rozhodujúcim parametrom, ktorého špecifikácia manifestuje dištinkatívny príznak v privatívnej opozícii norma : úzus, je prejav regulatívnej sily (štandardizácie).

Kľúčovým faktorom je teda prejav regulatívnej sily štandardizácií. Prejav regulatívnej sily je určený tým, aký modus záväznosti sa spája so štandardizovanými štruktúrami. Dôležitý je spôsob existencie záväznosti. Schematicky zobrazené, záväznosť jestvuje buď ako vynútená akceptácia štandardizácií, alebo ako ich prirodzené rešpektovanie. Prvý spôsob existencie záväznosti sa presadzuje vtedy, keď sa spisovná norma (z akýchkoľvek dôvodov) interpretuje ako predpis. Spravidla s takou interpretáciou je spojené presadzovanie ideálnej normy. Pretože v spisovnej jazykovej praxi sú vždy odklony od ideálnej normy (práve preto, lebo je ideálna), protagonisti tejto normy inklinujú k predpisovaniu správnych štruktúr (napr. slovenský jazykový kritik často argumentuje tým, že kritizovaný výraz nie je v kodifikačnom diele – kodifikátor predpisuje, čo je správne). Aj keď sa používatelia nestotožňujú s protagonistami, vyžaduje sa od nich akceptovanie daných štruktúr (predpisové presadzovanie normy sa zastiera tým, že používateľ je poučovaný, prečo je daná štruktúra nesprávna, resp. správna; ten má poučenie pochopiť a na základe toho daný jav akceptovať). Druhý spôsob existencie záväznosti sa prejavuje vtedy, keď sa spisovná norma interpretuje ako prirodzený regulátor. Status prirodzeného regulátora má reálna spisovná norma. V podmienkach, v ktorých sa uplatňuje reálna spisovná norma, záväznosť sa prejavuje ako prirodzené (nevynucované, nie „umelé“) akceptovanie tohto regulátora jazykového správania. Z tohto hľadiska sa reálna spisovná norma neodlišuje od úzu. Reálna spisovná norma aj úzus sa vyznačuje prirodzenou akceptáciou štandardizovaných jazykových štruktúr.

Zafixujme si, že jestvuje prirodzená záväznosť, ktorá je spätá s reálnou normou a úzom, a príznaková (preskriptívna) záväznosť, ktorá sa spája s ideálnou normou. Kým pri príznakovej záväznosti dominuje vzťah „byť niekým viazaný“ („musím to rešpektovať, lebo to vyžaduje jazyková autorita“), t. j. externá obligatornosť, prirodzená záväznosť je založená na vzťahu „zaväzujem sa so zreteľom na iných“ („chcem konštantne rešpektovať to, čo rešpektujú aj iní“), t. j. na vzťahu internej obligatornosti. Takto oddeľujeme

ideálnu normu od reálnej normy a úzu, keď berieme do úvahy prejav regulatívnej sily (a teda spôsob existencie záväznosti) štandardizácie. Ešte treba oddeliť reálnu normu od úzu. Oporu nachádzame v jave, ktorý sa vo formulácii zachytáva ako „čo rešpektujú aj iní“. Kto sú tí iní? Sociologicky (čiže aj sociolingvisticke) signifikantná časť používateľov spisovného jazyka. Títo používatelia rozhodujú o tom, čo patrí do reálnej spisovnej normy. Regulatívna sila štandardizácií sa tu prejavuje ako ich prirodzená záväznosť pre týchto používateľov. To, čo sa štandardizovalo mimo okruhu týchto používateľov, je súčasťou úzu. Na základe bežného pozorovania môžeme napríklad konštatovať, že *klud/kludný, záujemci, upresniť* sú prvky reálnej spisovnej normy, kým *navýšiť, nemocný, Ako ste to povedala?* sú elementy úzu. Istý prvok sa presúva z úzu do reálnej spisovnej normy, keď ho signifikantná časť používateľov prirodzene akceptuje. Prirodzená akceptácia nemusí znamenať, že každý používateľ zo signifikantného okruhu má daný prvok v aktívnej jazykovej zásobe – napríklad niektorí používajú *spresniť*, ale nie *upresniť*. Nepreferovaný prvok však akceptujú v mene jazykovej solidárnosti s tými, s ktorými koexistujú v signifikantnom okruhu.

Úzus (uzuálne štandardizácie) však nezahŕňajú len prvky, ktoré sa stabilne reprodukovujú mimo rámca signifikantného. V tomto rámci sa vyskytujú štandardizované prvky, ktoré sa používajú opozične k prvkom reálnej spisovnej normy. Časť týchto prvkov patrí do rozsahu pojmu štandardné výrazy, s ktorými začali pracovať autori Krátkeho slovníka slovenského jazyka (ide len o časť, pretože autori tohto slovníka inklinovali k ideálnej norme, takže za subštandardné považovali aj výrazy patriace do reálnej spisovnej normy). Ilustrujú ich napríklad výrazy *kočka (fešanda), magľajz* alebo *poliš*. Uzuálne prvky koexistujú s prvkami reálnej spisovnej normy v situačných normách.

Úzus a reálna spisovná norma sú vo vzťahu privatívnej opozície. Úzus zahŕňa prvky reálnej spisovnej normy a spomínané štandardizované prvky za rámcom tejto normy.

Definícia úzu:

Úzus je funkčne determinovaná sústava štandardizácií s regulatívnou silou, ktorá (sústava) zodpovedá reálnej predstave o realizácii jazykového systému a používaní jazyka, ako aj štandardizácií mimo okruhu signifikantných používateľov spisovného jazyka a štandardizácií, ktoré akceptuje aj signifikantná časť používateľov v opozícii s prvkami reálnej spisovnej normy.

Úzus sa určuje štatisticky. Štatistické údaje sa vzťahujú na počet používateľov spisovného jazyka, pre ktorých sú jazykové prvky prirodzene záväzné, na štruktúru používateľov a ich signifikantnú časť, na štandardizácie mimo tejto časti a na štandardizácie, ktoré sa vnímajú v opozícii k reálnej norme. V tejto súvislosti je aktuálna tradičná pripomienka lingvistov inklinujúcich k ideálnej norme, že úlohou jazykovedca zaoberajúceho sa spisovným jazykom nie je len registrovať javy v úze, ale musí ich aj hodnotiť v prospech kvalifikovaných kodifikačných rozhodnutí. Zistenie, že isté prvky sú akceptované signifikantnou časťou používateľov spisovného jazyka, zahŕňa aj ich hodnotenie. Je to hodnotenie z pozície komunikačného prístupu k jazyku, čiže zo zorného uhla

„prežívania“ jazyka komunikantmi, a teda z hľadiska ich prirodzenej metajazykovej axiologickej kompetencie. To, čo akceptuje signifikantná časť používateľov, je evidentne dobre funkčné a zodpovedá „duchu“ daného jazyka. Úlohou lingvistu v tejto súvislosti je skúmaním akceptovaných prvkov preniknúť do „ducha“ jazyka, t. j. spoznať reálny jazykový systém, jeho rozvíjanie a fungovanie. Opäť sa tu dostávame k metodologickému rozporu, ktorý je prítomný v základe výkladov v tejto knihe. Uvažovanie s tendenciou k ideálnej norme sa opiera len o klasické systémovolingvistické metódy poznávania, kým myslenie orientované na reálnu normu a približovanie normy k úzu má oporu v pragmatickolingvistickej metóde skúmania.

Výraz úzus sa, pravda, používa aj inak; porov. napríklad spisovný úzus, vydavateľský úzus, individuálny úzus a pod. Používa sa teda jednoducho vo vzťahu k istým jazykovým zvyklostiam a preferenciám. V pozadí rozmanitého používania tohto výrazu je všeobecný význam „jazykové zvyklosti viazané na istých používateľov a na isté komunikačné situácie“. Z hľadiska pomeru norma : úzus je relevantné to, že jestvujú používatelia (nesignifikantná časť nositeľov spisovného jazyka), ktorí reprodukujú jazykové štruktúry mimo reálnej spisovnej normy, a jestvujú komunikačné situácie, v ktorých sa štandardizovali prvky nepatriace do tejto normy. Napríklad v Krátkom slovníku slovenského jazyka sa registruje výraz *doličný* (s poznámkou *správ. usvedčujúci*) a na základe bežného pozorovania registrujeme aj výraz *omluviť sa*, ale tieto výrazy evidentne nie sú prvkami reálnej spisovnej normy, lebo sú za rámcom štandardizácií akceptovaných a reprodukováných používateľmi zo signifikantného okruhu. Základným pilierom úzu sú však situačné štandardizácie. Tie komunikačné situácie, v ktorých štandardizovane koexistujú spisovné a nespisovné prvky, sú prototypové exempláre kategórie „úzus“. Vo vzťahu k týmto situáciám hovoríme, že úzus sa prekrýva so situačnou normou. Ide, prirodzene, o komunikačné situácie, v ktorých dominuje spisovný jazyk. Dobrým príkladom takej situácie je neoficiálna, neformálna komunikácia v užšom okruhu na pracovisku (kolegiálno-priateľská komunikácia), v ktorej sa štandardizovali výrazy ako *majland*, *mejdan*, *klábosiť*, *hefty*, *sekera* (veľmi prísny, rázny nadriadený) a pod., ktoré sú kompatibilné len so situačnou normou.

IV.

**KULTÚRA
A KULTIVOVANIE
SPISOVNÉHO JAZYKA**

4. POJEM KULTÚRA SPISOVNÉHO JAZYKA A PRÍSTUPY KU KULTIVOVANIU

Vráťme sa opäť k zdroju našej teórie spisovného jazyka a jeho kultúry. B. Havránek (1932, s. 32) začína svoju fundamentálnu štúdiu Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura už všeobecne známym určením východiskového pojmu: „Kulturou spisovného jazyka rozumíme zde především vědomé teoretické pěstění spisovného jazyka, totiž snahu a práci vědy o jazyce, linguistiky, usilující o zdokonalení a prospěch spisovného jazyka.“ Vedomé teoretické pestovanie sa realizuje intervenciami do vývoja spisovného jazyka. Keď si pripomenieme spravidla odvrhované extrémne stanovisko vyjadrené heslom „Ruky preč od jazyka“ a pripojíme k nemu opačný krajný názor, že spisovný jazyk má byť pod absolútnou kontrolou „vedomé teoretického pestovateľa“, vybavia sa nám krajné body meradla intervenčných koncepcií a na tomto základe môžeme potom porovnávať koncepcie a zisťovať, ktorá z nich inklinuje viac alebo menej k jednému alebo druhému pólu. Také zistenia nastoľujú jednak otázku príčin rozdielov v inklinácii a jednak otázku primeranosti danej koncepcie, a teda podnecujú k jej hodnoteniu. Hodnotenie toho, že daná koncepcia inklinuje viac alebo menej k jednému alebo druhému pólu, sa nám ukazuje ako zreteľný komponent kultúry spisovného jazyka v spomínanom vymedzení, keď porovnáme jednotlivé koncepcie a navyše sledujeme istú koncepciu v rámci rozvoja daného spisovného jazyka. Citovaný Havránkov výrok modifikujeme v tom zmysle, že kultúra spisovného jazyka spočíva (predovšetkým) v jeho primeranom (adekvátnom) teoretickom pestovaní. Aj v Havránkovom výroku je primeranosť – hoci len implicitne – prítomná: Primerané je pestovanie spisovného jazyka z pozície funkčnosystémovej lingvistiky známej školy, ktoré zaručuje zdokonaľovanie tohto jazykového útvaru, a teda aj to, že zásahy na jej podklade ho „nepoškodujú“, ale explicitné vyjadrenie primeranosti odkazuje na mieru intervencií a na jej implikácie. Hneď sa, pravda, vynára otázka, aká miera je primeraná, a teda aké teoretické pestovanie je adekvátne.

V Havránkovom výroku vyvoláva otáznik výraz zdokonaľovanie (spisovného jazyka), hoci sa opakuje v definícii kultúry jazyka aj po takmer šesťdesiatich rokoch (Král – Rýzková, 1990). Napríklad A. Stich (1979, s. 106) poznamenal: „Ne zcela vyjasněné však je, co vše máme a smíme vkládat do představ dokonalosti jazyka...“. Keď odsunieme predstavu, že sa spisovný jazyk zdokonaľuje, prichádza nám na um poznatok, že aj rozvoj tohto jazykového útvaru prebieha ako akomodačno-asimilačný proces. Akomodačný aspekt tohto procesu spočí-

va v tom, že sa jazyk prispôsobuje dynamike svojho stimulačného prostredia. Ide o vonkajšie stimuly, ktoré sa dotýkajú kvantity a diferencovanosti vyjadrovacích potrieb, aj o vnútorné podnety, ktoré vychádzajú zo samotného jazyka, z jeho dynamického potenciálu. Asimilačná stránka tohto procesu zahŕňa to, že jazyk si prispôsobuje nové stimuly svojej povahe, t. j. reaguje na ne v duchu svojich štandardizácií. Intervencie do spisovného jazyka sa, pravdaže, dotýkajú asimilačného aspektu tohto procesu. Spomínaná primeranosť vedomého teoretického pestovania a s ňou spojená miera intervencie sa tu objavujú ako istý stav asimilácie. Primeranosť zodpovedá stavu normálnosti. Po uvedení fundamentálnych pojmov sa dostávame k definícii.

Definícia pojmu kultúra spisovného jazyka:

Kultúra spisovného jazyka je stav asimilačnej normálnosti v akomodačno-asimilačnom procese, v ktorom sa tento jazykový útvar permanentne nachádza. Podľa toho kultivovanie spisovného jazyka spočíva v aktivitách, ktoré podporujú stav asimilačnej normálnosti.

Čím je určený stav asimilácie? Pomerom medzi asimilačnými reakciami založenými na prirodzenologickom zaobchádzaní s jazykovými jednotkami a reakciami s reflexívologickým podkladom. Považa spisovného jazyka je určená štandardizáciami týchto typov asimilačných reakcií, takže keď sa hovorí o systéme tohto jazykového útvaru, treba ho interpretovať ako koherenciu štandardizácií, t. j. ako komplex pomerov medzi konvencionalizáciami (pomer ekvivalencie, komplementárnosti, logickej podmienenosti, jednoduchej koexistencie, disjunkcie a pod.), pričom isté pomery sú zafixované ich opakovaným výskytom, takže príslušné konvencionalizácie sú systemizované. Čomu hovoríme systém spisovného jazyka, je koherencia štandardizácií, ktoré sú zafixované rozličným stupňom systemizovanosti (porov. s výkladom o systéme jazyka). Asimilačné reakcie sú zakotvené v danej koherencii štandardizácií a v danom komplexe systemizácií. Pomer medzi prirodzenologickými a reflexívologickými asimilačnými reakciami sa dostáva na povrch, keď si reakcie konkurujú. Ilustračne povedané, keď si *zemiačkové hranolky* konkurujú so *zemiačovými hranolčkami*. Aký stav je stavom asimilačnej normálnosti, ktorý reprezentuje kultúru spisovného jazyka? Stav asimilačnej normálnosti (čiže bezpríznačkový, prirodzený stav) koreluje so stupňom rozvinutosti a demokratizácie spisovného jazyka. Pri optimálnom stupni – na takom stupni je aj súčasná spisovná slovenčina – tomuto stavu zodpovedá optimálna redukcia teoreticky fundovaných reflexívologických asimilačných reakcií (a teda optimálna expanzia prirodzenologických reakcií), čiže aj intervencií, t. j. ich obmedzenie na reálne jazykové problémy, čím sa myslí – v korešpondencii s teóriou jazykového manažmentu – ich ohraničenie javmi, ktoré bežní používatelia jazyka prežívajú, resp. identifikujú ako jazykový problém v komunikácii. Toto určenie stavu asimilačnej normálnosti vyplýva z toho, že normálne rozvinutie a optimálna demokratizácia spisovného jazyka približujú jazykové spoločenstvo k normálnej situácii, v ktorej si jeho členovia osvojujú a používajú jazyk prirodzene, teda riadia sa prirodzenologickými asimilačnými reakciami. „Umelosť“ spisovného jazyka sa znižuje a, naopak, zvyšuje sa miera jeho prirodzenosti.

Doposiaľ sme abstrahovali od postojov a metajazykového správania používateľov. Istý stav asimilačných reakcií je normálny, keď ho ako taký vnímajú nositelia spisovného jazyka. Tu sa dostávame k javu, na ktorý neustále poukazujú protagonisti jazykovej kultúry a v ktorom nachádzajú vecný podklad presadzovania intenzívnej intervenčnej koncepcie, totiž k tomu, že jazykové spoločenstvo je diferencované aj z hľadiska postojov k spisovnému jazyku: Jedni sa javia ako uvedomelí, prejavujúci zodpovednosť voči spisovnému jazyku, uvedomujúc si jeho hodnotové dimenzie, a preto podporujú takú intervenčnú koncepciu, kým iným tieto atribúty v rozličnej miere chýbajú, takže nemôžu byť smerodajní pri koncipovaní teórie kultúry spisovného jazyka. Opäť ilustračne povedané, tým prvým je jasné, že slovo *pilotný* je nepotrebné prevzatie, a teda intervenciou treba zabrániť jeho preniknutiu do spisovného úzu, kým tí druhí toto slovo akceptujú, čím podľa spomínaných protagonistov preukazujú absenciu uvedených atribútov. Analýza sledovaného javu ukazuje, že tu funguje jazykovokultúrny stereotyp, ktorý je založený na presvedčení o zdôvodňovacej sile rozborov jazykových javov na základe klasickej funkčnosystémovej lingvistickej koncepcie a na pestovaní takpovediac oddaného konformizmu jazykového a metajazykového správania s lingvistickou preskripciou na tomto podklade ako prvotného hodnotiaceho základu týchto správání. V duchu tohto stereotypu oddaná konformnosť vedie k prestížnym nositeľom spisovného jazyka, teda k tým, ktorí majú spomínané atribúty. Tradovaním tohto stereotypu sa pestuje prostredie, v ktorom používatelia túto konformnosť majú vnímať ako prirodzený príznak fungovania spisovného jazyka. Také prostredie stimuluje k akceptácii takého stavu asimilačných reakcií ako stavu asimilačnej normálnosti, ktorá je prejavom absolútnej lojálnosti k jazykovému preskriptorovi. Štandardizácia bezvýhradnej lojálnosti posilňuje status preskriptora ako jazykového regulátora, čím sa podporujú reflexívno-logické asimilačné reakcie a súčasne sa oslabuje motivácia zdôvodňovania asimilačných reakcií v súlade s pokrokom v jazykovednom poznávaní a myslení. (V tejto súvislosti si pripomeňme výrok H. Barteka, ktorý spomína E. Pauliny – 1979, s.47 – : „Keby som napísal v Slovenskej reči, že toto nie je cigareta, ale že sa to po slovensky volá výfučka, odzajtra by to každý volal výfučka.“) V takom prostredí kultúra spisovného jazyka sa ukazuje ako stav asimilačnej kvázinormálnosti, ktorého akceptácia je spätá s vplyvom istej jazykovej ideológie. Kultúra jazyka v tomto prejave je príznačná pre silne ideologizované jazykové spoločenstvá, t. j. pre society, v ktorých sa jazykovej ideológii prisudzuje funkcia kohézneho prvku. Slovenské jazykové spoločenstvo patrí k societám tohto typu. Ukazuje sa, že osobitnú výskumnú pozornosť si vyžaduje jav, ktorý označujeme ako jazyková ideológia. Vychádzame z tejto predbežnej definície príslušného pojmu (nižšie sa vraciame k tomuto pojmu osobitným výkladom): Jazykovú ideológiu predstavuje interpretácia roly jazyka v istej etnickej, resp. národnej societe z pozície reprezentujúcej nadvládu istého sociálneho subjektu.

Jazyková ideológia zviazaná so spomínaným stereotypom pôsobí proti presadeniu sa bezpríznačkovej kultúry spisovného jazyka. Súčasná sociolingvistická situácia na Slovensku, t. j. celkový stav spisovnej slovenčiny, stupeň jej

demokratizácie a spoločenské podmienky jej fungovania (porov. Daneš, 1979, s. 83) je však prirodzenou základňou takej kultúry jazyka. Natíska sa otázka, prečo by sa mal zmeniť stav, ktorý sme označili ako asimilačná kvázinormálnosť, keď ho používatelia – aj keď pripustíme, že pod vplyvom jazykovej ideológie – vcelku akceptujú. Nie je to skrátka stav, ktorý zodpovedá potrebe slovenskej jazykovej society? Pri odpovedi na túto otázku si treba všimnúť povahu akceptácie a jej sprievodné príznaky. Ide o akceptáciu motivovanú vzťahom k jazykovému elitárstvu. Jedni akceptujú stav preto, lebo si to vyžaduje príslušnosť k jazykovej elite (často ju aj demonštrujú), iní preto, lebo neakceptácia by ich dištancovala od elity, a ďalší preto, lebo jednoducho platí to, čo prichádza „zhora“. Nie je to interiorizovaná akceptácia (používatelia sa „ne-zžili“ so stavom), je podložená najmä sklonom k elitárskej sebaaprezentácii, pocitom potreby chrániť svoj sociálny portrét pred elitárskym stigmatizovaním a edukačne pestovaným aj tradovaným subordinačným postojom. Ilustrácia: Intervenciou v mene kultúry spisovného jazyka sa zabraňuje rozšíreniu kolokácie už spomínaného tvarotvorného formantu *-i* do sféry genitívu singuláru substantív s deklinačnou paradigmou typu ulica (ako sme už uviedli, v úze sa najprv výrazne prejavoval pri osobných menách *Anči, Soni* a pod. a potom aj pri iných propriách, ale aj apelatívach ako z *Bystrici, úni, komisii* a pod.). Jedni akceptujú túto intervenciu preto, lebo tým dávajú najavo svoju „vyššiu“ jazykovú kompetenciu, t. j. to, že patria k tým, ktorí lepšie ovládajú gramatiku, a teda k tým „vyšším“, „lepším“, iní preto, aby ich nepovažovali za používateľov s gramatickým deficitom, ktorý by ich odsunul od „vyšších“, a ďalší jednoducho preto, lebo už zo školských čias vedia, že preferovať treba to, čo je dané tými, ktorí píšu gramatiku, t. j. „tými zhora“. Sprievodné príznaky takej akceptácie: (1) rozpor medzi metajazykovým a jazykovým správaním (pri hovorení o jazyku používateľ demonštruje svoju gramatickú znalosť, že napr. slovo *únia* sa skloňuje podľa vzoru ulica, ale bežne sa mu stáva, že použije tvar z *úni*), a teda medzi prirodzenologickým a reflexívologickým vnímaním jazyka; (2) zastieranie interiorizovaného prirodzeného postoja k jazyku a jeho vnímania ako kultúrneho javu (tým, že používateľ „musí“ z uvedených dôvodov preferovať tvarotvorný formant *-e*, hoci sa mu – ako aj mnohým iným používateľom – akosi prirodzene „tlačí na jazyk“ *-i*, sa umelo deaktualizuje tento postoj, ktorý je založený na skúsenosti, že prirodzenologické zaobchádzanie s jazykom je základným spôsobom jeho existencie ako kultúrneho javu); (3) narušenie prirodzeného jazykového sebavedomia používateľov (ďalší výklad k tejto otázke podávame nižšie).

Predchádzajúci stručný výklad smeroval k tomu, aby sa ukázala zdôvodnenosť bezpríznakového kultivovania spisovného jazyka, ktorou sa podporuje prirodzená kultúra tohto útvaru. Bezpríznakovosť je určená primeranosťou kultivovania k danej sociolingvistickej situácii, ako aj k danej epistemickej situácii v lingvistiky a v jej okolí (v súvislosti so zdôrazňovaním primeranosti si vo vzťahu k Havránkovej definícii kultúry spisovného jazyka treba pripomenúť výrok V. Mathesiusa – 1932, s. 30 – z toho istého obdobia, že „stabilita nové spisovné češtiny není ještě dostatečná...“). Kultúra istého spisovného jazyka

môže byť viac alebo menej príznaková (nejde teda o strohú binárnu opozíciu). Meradlom kultivovania spisovného jazyka je jeho aproximácia k bezpríznakovosti, resp. vzdďaľovanie sa od nej. Kultivovanie súčasnej spisovnej slovenčiny sa k nej približuje. Táto teoretická reflexia súčasného stavu ukazuje aj na smer, ktorým sa má uberať rozvíjanie teórie kultúry spisovnej slovenčiny – má sa rozvíjať tak, aby podporovala aproximáciu k bezpríznakovosti, t. j. k stavu asimilačnej normálnosti. Ako osobitne závažné sa pritom ukazujú dve otázky: (1) Metajazykové reakcie používateľov spisovného jazyka, najmä ich motivácia a faktory, okolnosti, ktoré ich ovplyvňujú. Osobitným javom je vplyv jazykovej ideológie a ideologizovanosť slovenského jazykového spoločenstva vrátane jej determinantov. Do pozornosti sa vtiere aj sila vplyvu myšlienkovvej a názorovej liberalizácie na jazykovú societu, reálna prítomnosť často spomínanej „postmodernistickej“ nechuti k normám v tejto societe alebo aj odklon od tradičných hodnôt. (2) Reálna povaha systému spisovného jazyka. To predpokladá nezotrúvanie na metodologickej pozícii klasickej systémovej lingvistiky, resp. klasického systémoveho myslenia. Z faktu, že jazyk je kultúrny jav, treba vyvodíť aj záver pre hľadanie adekvátneho prístupu k uchopeniu jazykového systému. Vyššie navrhovaná interpretácia tohto systému ako koherencie štandardizácií načrtáva taký prístup.

Na záver tejto časti výkladu zdôrazňujeme túto základnú ideu: Adekvátna teória kultúry spisovného jazyka v súčasnom období je založená na reflektovaní reprodukcie stavu normálnosti asimilačných reakcií v rámci akomodáčno-asimilačného procesu, v ktorom sa jazyk permanentne nachádza. Úlohou teórie je opísať tento stav vrátane okolností, ktoré naň vplývajú, zdôvodniť ho a na základe opisu jeho dynamiky poskytnúť oporu pre pochopenie jeho vývinu. Teoretická reflexia má pomôcť aj pri uchopení reálneho uvedomeného zmyslu kultivovania spisovného jazyka v súčasnej sociolingvistickej situácii, t. j. jeho funkcie v etape optimálnej rozvinutosti a demokratizácie tohto jazykového útvaru, ako aj v súčasných sociálnych podmienkach jeho fungovania. Pri tomto bode sa opäť stretávame s jazykovou ideológiou, totiž s otázkou, ako ovplyvňuje táto ideológia chápanie zmyslu kultivovania.

4.1. REÁLNA SPISOVNÁ SLOVENČINA

Ukazuje sa, že aktuálne je konfrontovanie dvoch prístupov ku kultivovaniu spisovného jazyka, a to pragmatickolingvistickeho prístupu s klasickým systémoveolingvistickým prístupom. Črtá sa pritom pragmatickolingvistickej koncepcii spisovného jazyka. Táto koncepcia je kompatibilná s ideami a výsledkami sociolingvistickeho výskumu prestížneho útvaru národného jazyka, a preto nie je náhoda, že pragmatickolingvistické a sociolingvistické bádania sa vzájomne podporujú a, pravdaže, v diskusiách príslušní bádajúci sa v mnohých otázkach zhodujú. Z klasickej systémoveolingvistickej pozície sa tieto bádania javia tak, že sa nimi popiera dobré tradičné vnímanie spisovnej slovenčiny, že sa upínajú na jej komunikačný aspekt, pričom sa zanedbáva jej kultúrny rozmer, že smerujú k odstráneniu hranice medzi normou a úzom, že vyvíjajú tlak na kodifikáciu, ktorého následkom môže byť

oslabenie jej stabilizačnej a integračnej funkcie, a že v konečnom dôsledku ohrozujú kultivovanie jazyka, ba ich výsledky vplývajú na jazykové vedomie až antikultivačne. Z tejto pozície sa vníma už atribút pragmatický (prístup) ako neprijateľný vo vzťahu k analýze spisovného jazyka. Tento výraz sa považuje za signál výskumného programu, pri ktorom sa bádateľ odvracia od výdobytkov systémovolingvistickej metodológie, ignoruje už pevne zafixované tézy o národnoreprezentatívnej, integračnej a kultúrnoreprezentatívnej funkcii spisovnej slovenčiny, prikláňa sa k zjednodušujúcemu pohľadu na jazykové javy, prejavuje sklony k prakticismu a podlieha životnej filozofii súčasnej doby, v ktorej osvedčené hodnoty nemajú miesto. Takéto vnímanie pokusu o pragmatický (explicitne: pragmatickolingvistický) výklad spisovného jazyka sa dá pochopiť, keď sa poddávame asociáciám, ktoré môže vyvolať výraz pragmatický. Pravda, isté dorozumievacie ťažkosti môžu vyplývať aj z toho, že tento výraz sa v lingvistike uplatňuje v rozličných interpretáciách, ako aj z toho, že pragmatická lingvistika nemá pevne ohraničené teritórium a zahŕňa dosť rozmanité javy. Je prirodzené, že aj pragmatický výklad spisovného jazyka sa dá objektívne posúdiť len vtedy, keď sa vníma bez vopred pripravených úsudkov, bez konotácií evokovaných výrazom pragmatický a, pravdaže, bez apriórneho odmietavého postoja.

Venujme sa pragmatickému prístupu. Aproximácia k bezpríznakovému kultivovaniu spisovného jazyka predpokladá poznanie a rešpektovanie reálnej povahy tohto jazykového útvaru v súčasných podmienkach jeho fungovania. S týmto predpokladom je spätý pragmatické chápanie spisovného jazyka.

Čo vyvolalo myšlienku o potrebe pragmatického prístupu k spisovnej slovenčine? (1) Je to napätie medzi kodifikáciou a jazykovou praxou pri javoch, pri ktorých toto napätie pretrváva už niekoľko desaťročí, a to napriek tomu, že sú sústavne terčom jazykovej kritiky a predmetom jazykovej výchovy. (2) Jazyková kritika až s podozrivou pohotovosťou zdôvodňuje výskyt kritizovaných jazykových javov zápornými vlastnosťami nositeľov jazyka (deficit v jazykovom povedomí, jazyková pohodlnosť, neúcta k spisovnému jazyku a pod.). (3) Lingvistická argumentácia, na základe ktorej sa odmietajú isté prvky a presadzujú iné elementy, je dosť často nepresvedčivá. (4) Pri spätnom pohľade na výklady o spisovnej slovenčine z hľadiska jej kultivovania, na ktoré nadväzujú aj súčasné práce, nedalo sa prehliadnuť, že obsahujú sporné momenty pri kľúčových otázkach. (5) Výsledky sociolingvistických výskumov vyvolali podozrenie, že uplatňovaná koncepcia kultivovania spisovnej slovenčiny nie je založená na dostatočnom poznaní – pracovne povedané – reálneho jazykového života. Boli to najmä tieto faktory, ktoré motivovali príklon k pragmatickému zornému uhlu. Navyše boli už naporúdzí idey a podnety dvoch veľikánov súčasnej slovenskej jazykovedy – E. Paulinyho a J. Horeckého.

V čom spočíva pragmatický prístup? V tom, že sa na spisovný jazyk nazerá z pozície jeho nositeľov pri jeho používaní, t. j. zo stanoviska komunikujúcich nositeľov tohto jazykového útvaru. Tento prístup je zameraný na to, aby sa spisovný jazyk odhalil ako psychická (mentálna) a sociálna realita. Vychádza sa z dvoch fundamentálnych ideí: (a) Jazyk ako psychická realita jestvuje ako

mentálna reprezentácia jazykových znalostí, ktoré sú založené na prirodzenej logike a ktoré povahu svojej organizovanosti manifestujú pri používaní jazyka, t. j. v komunikácii. (b) Jazyk ako sociálna realita jestvuje ako permanentné prirodzené osvojovanie si jazykových znalostí novou generáciou, ako prirodzená koordinácia vyplývajúca z interindividuálnych, resp. interskupinových rozdielov v jazykových znalostiach – koordinácia sa realizuje v podobe kooperácie aj konkurencie – a ako útvar, ktorý je diferencovaný v súlade s potrebou jazykového spoločenstva odlišne sa jazykovo správať v rozličných komunikačných sférach a situáciách. Pragmatický prístup je teda spätý s aktualizáciou zmyslu lingvistu pre reálny jazyk, t. j. pre jazyk ako mentálnu a sociálnu realitu. Tento prístup nepripúšťa, aby jazykovedec vnášal do jazyka to, k čomu dospel vo svojich abstrakciách v rozpore s povahou reálneho jazyka, a s tým, čo je nezlučiteľné s empirickorealistickým vnímaním jazyka.

Atribút pragmatický naznačuje, že pri spoznávaní reálneho jazyka sú v centre pozornosti tri javy: používanie jazyka, jazykové znalosti a príznak „prirodzený“ (prirodzená logika, koordinácia a pod.). Najprv upriamuje pozornosť na samozrejmy fakt, že jazyk sa konštituoval, mení sa a rozvíja v procese jeho používania. Pripomína, že nositeľ jazyka je bytostne spätý so svojím jazykom prostredníctvom komunikácie. Normálnym, bezpríznakovým spôsobom vnímania jazyka je jeho komunikačné vnímanie. Jazyk ako „plnokrvná“ realita sa prejavuje v tomto vnímaní. Komunikačné vnímanie jazyka jeho nositeľmi je stále, neustále sa opakujúce vnímanie, ktoré im poskytuje reálny obraz jazyka, kým jeho mimokomunikačné vnímanie je viac alebo menej náhodné, ktoré je ovplyvňované rozličnými okolnosťami, a práve tieto okolnosti menia reálny obraz jazyka. Komunikačné vnímanie jazyka je zviazané s pragmatickologickým myslením (objavením súvislostí a usudzovaním), ktoré patrí do oblasti prirodzenej logiky. Zopakujme si, že toto myslenie je založené na tom, že zo súvislostí medzi jazykovými javmi, ktoré sa dostali do mysle pri používaní jazyka, sa vyvodzujú (prirodzene, nevedomene) isté závery. Je to usudzovanie pomocou analógie s pragmatickým komponentom, ktoré je určené súvislosťami vnímanými používateľom jazyka v komunikácii (porov. s pojmom inferencia). Spravidla sa výsledky usudzovania v komunikácii automaticky reproduktujú a prejavujú sa ako jazykové návyky používateľov. Dotýka sa to drvivej väčšiny jazykových prostriedkov, a tak jazyk funguje s potrebnou mierou stability. V povahe usudzovania pomocou analógie so spomínaným pragmatickým komponentom (nemôžeme ju tu analyzovať) je však založená aj možnosť narušenia automatickej reprodukcie, a teda možnosť zmeny jazykového návyku. Realizácia tejto možnosti prebieha ako spontánna jazyková zmena. Vnútorne dejiny jazykov potvrdzujú, že pragmatickologické myslenie ako prejav prirodzenej logiky je vyhovujúcim podkladom ich systému. Niet dôvodu uvažovať tak, že pragmatickolingvistické myslenie môže viesť k deformáciám v jazykovom systéme.

Zo sociálneho aspektu konštituovania a rozvíjania jazykového systému tu vyzdvihujeme moment prirodzenej koordinácie vo vzťahu k diferencovanosti jazykových znalostí v jazykovom spoločenstve, ale aj vo vzťahu k jazykovým

inováciám. Prirodzená koordinácia spočíva v tom, že na jednej strane členovia jazykového spoločenstva v komunikácii kooperujú aj so zreteľom na jazykové znalosti – ustáľuje sa sústava jazykových znalostí tvoriacich náplň daného jazyka a akceptuje, resp. neakceptuje sa istá inovácia – a na druhej strane si používatelia jazyka pri istých javoch konkurujú, a tak istý čas jazykovo spolu-
nažívajú. Prirodzená koordinácia vždy zabezpečila takú diferencovanú jednotu, aká dobre vyhovovala danému jazykovému spoločenstvu.

Načrtne modelový príklad. Pragmatický prístup zabraňuje, aby interpretácia pozorovateľných jazykových javov protirečila reálnej povahe jazyka, ktorej podkladom je prirodzená logika a koordinácia. Ako modelový príklad si zoberme bežnú lingvistickú interpretáciu dynamických javov v jazyku. Pozorovateľné sú vstupné a výstupné údaje: V čase X bola napríklad slovenská morfológia v inom stave ako v neskoršom čase Y. Porovnanie oboch stavov ukazuje, že napríklad v stave Y je menej alternácií, isté tvary sa analogicky vyrovnali a pod. Zmeny od stavu X po stav Y sa opisujú ako tendencie; hovorí sa o tendencii k unifikácii, zjednodušovaniu a spravidelňovaniu morfologickej sústavy. A potom nasleduje to, čo je pre bádatela, ktorý pod tlakom svojej teórie neodsunul svoj zmysel pre jazykovú realitu, neprijateľné. Kládie sa totiž otázka príčiny, resp. účelu zaregistrovaných zmien. A zrazu lingvista spája svoju pozíciu objektívneho pozorovateľa s pseudopragmatickým prístupom. Hovorí o úsilí zjednocovať, zjednodušovať, spravidelňovať tvary, aby si ich používatelia ľahšie osvojovali, aby bola sústava dokonalejšia a pod. O pseudopragmatickú interpretáciu ide preto, lebo pôvod zmien sa nehľadá v správaní používateľov, v komunikácii, kde vznikajú impulzy pre zmeny a kde zmeny sa aj presadzujú, čiže zmeny sa nevnímajú z pragmatického hľadiska, ale zo stanoviska objektívneho (mimokomunikačného) pozorovateľa, aby sa potom pozorovaným údajom prisúdili dôvody, resp. účely, ktoré riadia príslušné aspekty jazykového správania používateľov. Toto prisudzovanie sa zdá logické. Veď aj v iných oblastiach činnosti sa ľudia usilujú o to, aby si zjednodušovali veci, s ktorými narábajú, aby si uľahčovali svoju činnosť, aby nemuseli vynakladať viac námahy, keď je iná možnosť, a pod. Lenže jazyk je taký špecifický jav, že pri ňom musíme byť veľmi opatrní pri uplatňovaní logiky, ktorá je samozrejماً v mimojazykových oblastiach. Pozrime sa na vec z pozície empirického realizmu. Pociťuje niekedy nositeľ materinského jazyka nejakú nedokonalosť, komplikovanosť, ťažkosť v tvaroslovnej sústave? Pociťujú dospelí používatelia, že ich deti majú nejaké ťažkosti s osvojovaním si tejto sústavy? Konkrétnejšie: Prišlo niektorému Slovákovu vážne na um, resp. pocítil niekto nutkanie odstrániť alternáciu v tvarotvornom základe v gen. pl. substantív typu žena a mesto, aby tak spravidelnil a zjednodušil skloňovanie? Prirodzene, nie. Navyše je tu fakt, že pri morfologických zmenách istý, niekedy veľmi dlhý čas koexistuje inovácia s pôvodným tvarom, takže sa sústava komplikuje, čo by sme pseudopragmaticky vysvetľovali tak, že predchádzajúce generácie prinášajú „jazykovú obeť“ nasledujúcim generáciám. Nehovoriac o známom jave, že spravidelňovanie v jednej zložke jazyka (napr. vyrovnávanie tvarov) má za následok znepravidelňovanie v inej zložke (napr. narúšanie rytmického

zákona). Je zrejmé, že pseudopragmatickou interpretáciou sa vnáša do reálneho jazyka niečo, čo je cudzie jeho povahe.

Pri pragmatickom prístupe sa usilujeme o to, aby sme zrekonštruovali reálne jazykové správanie používateľov v komunikácii, ktoré vedú k zmene v morfolologickej sústave (a v jazyku vôbec). Najprv si uvedomujeme, že nositelia materinského jazyka ovládajú jeho morfológiu na úrovni prirodzených návykov (v porovnaní s tými, ktorí si tento jazyk osvojujú ako cudzí) a úsilie o zmenu istého návyku v prospech spravidelňovania tvarovej sústavy (napr. v spisovnej slovenčine by niekto začal presadzovať tvar *žen, sten, cest* a pod. v gen. pl.) by narazilo na odpor sily jazykového návyku. Ďalej si uvedomujeme, že používatelia jazyka nepociťujú žiadny dôvod na zmenu v sústave, pretože im dobre funguje. Z toho vyplýva, že keď dochádza k zmene, nedeje sa to v mene nejakého účelu. Ako je potom možné, že dochádza k zmenám, keď niet dôvodu ani účelu? Tak, že v jazykovej komunikácii sa zjavujú isté podnety, impulzy, ktoré môžu (ale nemusia) nenápadne pôsobiť na jazykové správanie používateľa, pričom nenápadná zmena v jeho správaní sa môže (ale nemusí) rozšíriť v jazykovom spoločenstve. Ako tento proces prebieha, tu nemôžeme opísať. Ide o to, aby nám modelový príklad morfológických zmien pomohol preniknúť k tomu, čo nazývame reálny jazyk.

Na tomto mieste sa môže objaviť námietka, že reč je o spisovnom jazyku, ale pri výklade sa nenápadne vytratil prívlastok spisovný a výklad sa vzťahoval na nešpecifikovaný jazyk. Čitateľ nám môže pripomenúť, že spisovný jazyk má svoje špecifiká. Áno, má. Dnešná spisovná slovenčina sa začala uvádzať do života zhruba v polovici 19. storočia ako vedome konštituovaný útvar pre celonárodné potreby, stabilizovala sa uvedomovanými kodifikačnými pravidlami a rozvíjala sa pod vplyvom vonkajších zásahov. Skrátka, ustáľovanie a kultivovanie spisovnej slovenčiny je späté s reguláciou na základe premyslených, zdôvodnených intervencií. Treba si znovu pripomenúť aj to, že od počiatku budovania funkčnej teórie spisovného jazyka a jeho kultivovania v pražskej škole sa zdôrazňovala uvedomenosť spisovnej normy so všeobecne známym zdôvodnením. Súhrnne povedané, spisovná slovenčina (ako aj iné spisovné jazyky) sa rozvíjala pod ekstrakomunikačnou kontrolou. Nevyplýva z toho, že pragmatický prístup k tomuto jazykovému útvaru nie je adekvátny? Ved' pragmatický prístup je prístup z pozície používateľa v jazykovej komunikácii, u ktorého je uvedomenosť vo vzťahu k jazykovým štruktúram normálne deaktualizovaná (normálne = v štandardných komunikáciách).

Pri odpovedi na túto otázku treba brať do úvahy, že

(a) súčasná spisovná slovenčina funguje ako normálne rozvinutý a diferencovaný jazyk s takou pružne stabilnou normou, aká vyhovuje potrebám jeho nositeľov;

(b) jej demokratizácia pokročila tak ďaleko, že ju aktívne ovláda v podstate každý Slovak ako svoj materinský jazyk, a teda ním komunikuje ako svojim prirodzeným jazykom (spisovná slovenčina sa už nevníma ako „umelý“ jazyk, t. j. taký, ktorý bolo treba uvedomene uviesť do života Slovákov, vedome ho dotvárať, upravovať, „preosievať“ jeho prostriedky, čiže ho „cizelovať“, pre-

myslene ho stabilizovať, cieľavedome ho šíriť v národe, „implantovať“ ho do vedomia čo najväčšieho počtu Slovákov a súčasne pestovať k nemu vzťah ako k osobitnej hodnote, brániť ho a sledovať, či sa nepoškodzuje, nedeformuje, resp. či sa vyvíja, ako sa vyvíjať má);

(c) súčasné komunikačné podmienky zblížujú, komunikačne integrujú používateľov spisovného jazyka v celospoločenskom rámci, čo sa prejavuje v ich priamej komunikačnej spletenosti v tomto širokom rámci, ktorej následkom je, že používatelia v komunikácii vnímajú, resp. „prežívajú“ spisovnojazýkovú spolupatričnosť v takom širokom rámci.

Nositelia spisovnej slovenčiny sú teda nositeľmi plne rozvinutého prirodzeného jazyka, ktorým sú komunikačne integrovaní v celospoločenskom rámci. Sú v stave, ktorý je analogický so stavom nositeľov „ľudového“ (prirodzeného, „neumelého“) jazyka. Vytvorili sa podmienky na to, aby sa spisovná slovenčina mohla používať s „optimálnou mierou prirodzenosti“. Čo znamená „optimálna miera prirodzenosti“? Pri odpovedi na túto otázku vychádzame z toho, že vzťah medzi prirodzeným a „umelým“ jazykom koreluje s pomerom medzi jazykovým povedomím a vedomím. Prirodzený jazyk umiestňujeme do jazykového povedomia, kým „umelý“ jazyk je lokalizovaný v jazykovom vedomí. Pravda, je to len východisková idealizácia, „zaokrúhľujúca“ predstava o mentálnej existencii prirodzeného a „umelého“. Pri konkretizácii tejto predstavy sledovaný vzťah sa ukazuje ako zložitejší. Postupná demokratizácia spisovnej slovenčiny znamenala jej postupné „odumelizovanie“, a teda postupné znižovanie miery účasti jazykového vedomia na komunikačnom zaobchádzaní s jazykom a jeho ovládaní (túto globálnu formuláciu netreba vnímať tak, že sa zabúda na diferencovanosť slovenského jazykového spoločenstva, napr. na to, že pre nositeľov stredoslovenských nárečí bola spisovná slovenčina menej „umelá“ ako pre ostatných; celkove však išlo o „odumelizovanie“). Z opačného pólu nazerania tento proces znamenal posilňovanie prirodzenosti spisovného jazyka, t. j. zvyšovanie miery účasti jazykového povedomia na jeho používaní a ovládaní. Optimálna miera prirodzenosti je taká miera účasti jazykového povedomia (a teda neúčasti jazykového vedomia), pri ktorej sa jazykové vedomie uplatňuje len vtedy, keď sa v jazykovej komunikácii vyskytne problém, ktorý vyplýva z toho, že na základe jazykového povedomia komunikanti nedokážu normálne zareagovať na istú špecifickú vyjadrovaciu potrebu (ako napr. vyjadriť istý vedecký pojem primeraným termínom alebo vyjadriť istý tvar nejakého prevzatého výrazu). Z hľadiska sledovanej otázky môžeme povedať, že vývin spisovnej slovenčiny od jej konštituovania smeruje k optimalizácii proporcie medzi účasťou jazykového povedomia a vedomia na komunikačnom zaobchádzaní s ňou, ako aj na jej ovládaní.

Reálna spisovná slovenčina sa vyznačuje tým, že funguje s optimálnou mierou prirodzenosti. Inak povedané, reálna spisovná slovenčina je optimálne prirodzený jazyk. V optimálnej miere sa v nej môže prejavovať prirodzená logika a pri jej fungovaní prirodzená koordinácia. Adekvátne sa dá uchopiť z pragmaticolingvistickej pozície, ktorá viaže lingvistu na jazykovú realitu ako mentálnu entitu.

4.1.1. KULTIVOVANIE SPISOVNEJ SLOVENČINY

Aká kultivácia je v súlade s povahou súčasnej (reálnej) spisovnej slovenčiny? Optimálne prirodzená kultivácia. Je to taká kultivácia, ktorou sa jazyk prišpôsobuje zodpovedajúcim potrebám jeho nositeľov (a teda jazykového spoločenstva) na základe ich jazykových reakcií opretých o ich jazykové povedomie a regulovaných prirodzenou koordináciou, ako aj na základe reakcií opretých o jazykové vedomie pri výskyte reálnych jazykových problémov. Reakcie na podklade jazykového povedomia a reakcie kontrolované jazykovým vedomím sú v takej proporcii, ktorá udržiava reálnu spisovnú slovenčinu v stave vyznačujúcim sa optimálnou mierou prirodzenosti. Adekvátne kodifikácia – ako nástroj kultivovania spisovného jazyka – inštitucionalizuje túto proporciu a utvrdzuje nositeľov jazyka v tom, že ich reakcie opreté o jazykové povedomie a regulované v prirodzenej koordinácii sú primerané, normálne, a súčasne plní pre nich úlohu zdroja hodnoverných informácií v prípade riešenia jazykového problému, ktorý vyžaduje aktivizáciu jazykového vedomia.

Aké sú podmienky optimálne prirodzenej kultivácie spisovnej slovenčiny? Sú to podmienky, za ktorých spisovná slovenčina funguje ako optimálne prirodzený jazyk. O nich už bola reč. Pribúda k nim ešte jedna špecifická podmienka. Touto podmienkou je, že nositelia spisovnej slovenčiny sú dostatočne odolní voči vplyvom, ktoré potenciálne podlamujú ich normálne jazykové sebavedomie. Toto sebavedomie vyplýva z toho, že nositelia jazyka nepociťujú žiadny deficit v ovládaní jazyka ani pri komunikačnom zaobchádzaní s ním (jazykovému sebavedomiu venujeme osobitný výklad v bode 5.8.). To, že reálna spisovná slovenčina nefunguje úplne hladko, je spôsobené rušivými vplyvmi a diferencovanosťou sklonu jej nositeľov vo vzťahu k ich jazykovému sebavedomiu. Rušivými sú tie vplyvy, ktoré vyvíjajú na reálnu spisovnú slovenčinu tlak v mene jej neprirodzenej ochrany a neprirodzeného kultivovania. Diferencovanosť sklonu používateľov vo vzťahu k jazykovému sebavedomiu súvisí s diferencovanosťou ich dispozície na „koordinatívne vz. subordinatívne správanie“. Kto má dispozície na koordinatívne správanie, je pripravený kooperovať s inými, ale v istých prípadoch aj konkurovať iným, kým ten, kto má dispozície na subordinatívne správanie, je pripravený podriaďovať sa, a to najmä autoritám. Sklon k ústupu od normálnej miery jazykového sebavedomia má podklad v dispozícii na subordinatívne správanie. Autoritatívne zasahovanie do spisovného jazyka s kultivačným zámerom nachádza akceptačný ohlas u používateľov s takým sklonom. Zároveň sa tým nižšie jazykové sebavedomie takpovediac pestuje.

Optimálne prirodzené kultivovanie spisovnej slovenčiny predpokladá nositeľov s normálnym jazykovým sebavedomím – tento predpoklad je splniteľný – a prebieha tak, že sa ním toto sebavedomie utvrdzuje, lenže naráža na vplyvy, ktoré môžu normálne sebavedomie podlomiť, čo môžeme u časti používateľov aj pozorovať. Otázka voľby spôsobu kultivovania spisovnej slovenčiny je aj otázkou ovplyvňovania jazykového sebavedomia. Spomínaná adekvátne kodifikácia ako nástroj kultivácie by znamenala pre nositeľov spisovnej slovenčiny utvrdzovanie ich normálneho jazykového sebavedomia. Autoritatívna kodifikácia toto sebavedomie zneisťuje a oslabuje. Pri voľbe spôsobu kultivácie ide teda aj o to,

či sa podporí normálne jazykové sebedomie používateľov, ktorí dokážu používať spisovný jazyk tak, aby sa stabilizovala optimálna miera jeho prirodzenosti, alebo sa podporí isté autoritárstvo, ktorým sa posilňuje metajazykové sebedomie preskriptívneho lingvistu na úkor jazykového sebedomia používateľov (pojem jazykové sebedomie sa osobitne osvetľuje v samostatnej kapitole).

Predchádzajúci výklad vyvoláva *logickú* námietku. Veď medzi mierou jazykového sebedomia a úrovňou jazykových znalostí je proporčný vzťah: čím vyššia je úroveň jazykových znalostí, čím vyšší je stupeň ovládania pravidiel (zákonitostí) jazyka, tým suverénnejšia je orientácia v jazyku a tým pevnejšie je jazykové sebedomie. Z toho vyplýva, že upevňovanie jazykového sebedomia vyžaduje vedomé prehlbovanie jazykových znalostí, teda aj zvyšovanie miery účasti jazykového vedomia na ovládaní spisovného jazyka a komunikačného zaobchádzania s ním. Námietka má oporu vo všeobecnom poznatku, že čím viac znalostí máme o nejakom objekte, tým lepšie ho môžeme ovládať, zaobchádzať s ním, čo je predpokladom istoty, suverenity a sebedomia pri obhajovaní, resp. zdôvodňovaní nášho konania. Odpoveď na túto námietku naznačuje kurzíva pri výraze *logická* (námietka). Ide o to, že logika platná v mimojazykovom svete človeka sa vnáša do jeho jazykového sveta, pričom tento svet má svoju vlastnú logiku, totiž prirodzenú logiku. Podstatné je to, že povaha jazyka je určená touto logikou a ňou je riadené aj osvojovanie si materinského jazyka a jeho používanie. Normálne (prirodzené) jazykové sebedomie je determinované jazykovými znalosťami spätými s logikou jazykového sveta. Keďže súčasná spisovná slovenčina je pre Slovákov jazykom s optimálnou mierou prirodzenosti, ich jazykové sebedomie má oporu v prirodzených jazykových znalostiach. Aj v tejto súvislosti platí spomínaný proporčný vzťah, ale s tou dôležitou špecifikáciou jeho obsahu, že ide o jazykové znalosti a ovládanie pravidiel jazyka nadobudnutých v prirodzenej jazykovej komunikácii. Jazykové znalosti získané v rozmanitých komunikačných podmienkach reprezentujú poznanie jazyka v jeho reálnej povahe. Tu neplatí logika ovládania objektov mimojazykového sveta, podľa ktorej čím hlbšie vnikáme do ich podstaty, tým suverénnejšie vieme s nimi zaobchádzať. Suverénne komunikačné zaobchádzanie s jazykom nepredpokladá čím hlbší prienik do podstaty vnímaného ako objekt poznávania. Predpokladom je prirodzené osvojovanie si tých súvislostí, ktoré boli v základe prirodzeného konštituovania jazyka a jeho rozvíjania a ktoré sa v jazykovej komunikácii neustále reprodukovujú. (Poznamenávame, že prípadná diskusia o otázke, či sa dá hovoriť o prirodzených jazykových znalostiach, teda o neuvedomovaných znalostiach uložených v jazykovom povedomí, nás vráti k dávnejšej diskusii v súvislosti s výkladmi N. Chomského, v ktorej sa táto otázka už objasnila. Ďalej poznamenávame, že zameriavanie poznávania na prienik do podstaty jazyka v duchu objektivistickej teoreticko-metodologickej koncepcie je veľmi sporné.)

Súhrn ťažiskových ideí:

1. Reálna spisovná slovenčina jestvuje v jazykovom povedomí členov súčasného jazykového spoločenstva ako celospoločenský jazykový útvar s optimálnou mierou prirodzenosti.

2. Optimálna miera prirodzenosti reálnej spisovnej slovenčiny je výsledkom normalizácie proporcie medzi účasťou jazykového povedomia a jazykového vedomia na ovládanie jazyka a jeho používaní. Jazykové vedomie sa normálne aktivizuje len pri reálnom jazykovom probléme.

3. Špecifickou podmienkou normálneho kultivovania reálnej spisovnej slovenčiny je nepoddajnosť prirodzeného jazykového sebavedomia jej nositeľov. Prirodzené jazykové sebavedomie koreluje s prirodzenými jazykovými znalosťami a pôsobí naň sklon ku koordinatívnemu (upevňuje ho), alebo subordinatívnemu (oslabuje ho) správaniu.

4. Adekvátne kodifikácia podporuje normalizovaný stav spomínanej proporcie a je aj inštitucionalizovanou oporou prirodzeného jazykového sebavedomia. Autoritatívna kodifikácia pôsobí opačne.

5. Adekvátne kodifikácia predpokladá poznanie povahy reálnej spisovnej slovenčiny. Teoreticko-metodologickým rámcom jej poznávania je pragmatickolingvistická koncepcia spisovného jazyka súčasného slovenského jazykového spoločenstva. V tejto koncepcii sa zdôrazňuje prirodzenologický podklad jazykových znalostí a prirodzená koordinácia vo vzťahu k diferencovanosti jazykových znalostí v jazykovom spoločenstve a k jazykovým zmenám.

Poznámka: Prívlastok reálna (spisovná slovenčina) vyvoláva otázku, či jestvuje aj iná spisovná slovenčina. Jestvuje, ale len ako abstrakcia z reálnej spisovnej slovenčiny v medziach tradovanej koncepcie spisovného jazyka. Otázka je, či „pravá“ spisovná slovenčina je tá reálna a či tá vyabstrahovaná.

4.2. VEDOMÉ ZÁSADY A PRIRODZENOSŤ

Už sme reprodukovali Havránkovo zdôvodnenie vedomých zásahov do spisovného jazyka. Jeho zdôvodnenie sa akceptuje aj dnes a vedomý prístup k spisovnému jazyku sa ešte viac zdôrazňuje. Napríklad vo vysokoškolskej učebnici (Kráľ - Rýzková, 1990, s. 15) sa vyzdvihuje potreba kultivovania, čiže zdokonaľovania jazyka: „Tzv. moderné jazykové spoločenstvá musia tento proces vedome podporovať, lebo s komplikovanou organizáciou spoločnosti a s prevahou tzv. duševnej práce nad telesnou zväčšuje sa ich závislosť od stavu jazyka.“ A na s. 26 sa píše: „Teoretickou prácou sa napomáha diferencovanie jazyka a ustaľovanie jeho prostriedkov, tvoria sa predpoklady pre istý jazykový vývin i predpoklady na zlepšenie jazykového vedomia používateľov jazyka.“ Keď to všetko zhrnieme, vyjde nám, že vedomý prístup k spisovnej slovenčine a vedomé zásahy do nej sú predpokladom jej kultivovania, ako aj zdokonaľovania jazykového vedomia jej používateľov. Z hľadiska tohto vývoľdu je neprijateľná načrtnutá idea o prirodzenej spisovnej slovenčine. Ešte si všimnime, že v súvislosti s prirodzenou spisovnou slovenčinou sme hovorili o jazykovom povedomí, kým pri podporovaní „umelosti“ spisovného jazyka sa spomína jazykové vedomie. Opätovne si pripomeňme, že jazykovým povedomím rozumieme nevedomované jazykové znalosti, ktoré zabezpečujú ovládanie jazyka bez toho, aby sa nositeľ jazyka opieral o verbalizované (explicitné) pravidlá. Jazykové vedomie zahŕňa sústavu uvedomovaných jazykových znalostí, ktoré zabezpečujú ovládanie jazyka s oporou o verbalizované

pravidlá. Tento rozdiel si znázorníme takto: Kým pri osvojovaní si materinského jazyka sa rozvíja jazykové povedomie a v škole na hodinách slovenského jazyka sa formuje jazykové vedomie, pri osvojovaní si cudzieho jazyka (v školských podmienkach) pomocou pravidiel sa utvára príslušné jazykové vedomie a v komunikačnej praxi sa rozvíja jazykové povedomie.

Čo možno mať proti tomu, aby sa vedome zasahovalo do spisovnej slovenčiny, vedome podporovalo jej kultivovanie a rozvíjalo sa jazykové vedomie jej nositeľov? Alebo inak: Aká námietka sa dá vzniesť proti zachovávaniu, resp. posilňovaniu „umelosti“ spisovnej slovenčiny? Alebo ešte inak: Čo sa dá uviesť v prospech myšlienky, že treba rešpektovať prirodzenosť súčasnej spisovnej slovenčiny? Pred odpoveďou na tieto otázky si položíme ešte jednu otázku: Čo sa sleduje vedomým zasahovaním do spisovnej slovenčiny, vedomým podporovaním jej kultivovania a úsilím o rozvíjanie jazykového vedomia jej nositeľov? Odpoveď: (a) udržiavanie stability spisovnej normy, resp. predchádzanie jej rozkolísaniu, destabilizácii, (b) zabraňovanie prenikaniu neústrojných (nesystémových) prvkov do spisovnej normy, (c) udržiavanie vývinu spisovného jazyka v súlade s jeho zákonitostami, (d) zabraňovanie prenikaniu nefunkčných (nepotrebných, najmä cudzích) prostriedkov do spisovného jazyka, (e) usmerňovanie používateľov jazyka pri riešení jazykových problémov (napríklad pri utváraní termínov, zaraďovaní prevzatého výrazu do sústavy spisovnej slovenčiny a pod.), (f) dosiahnutie takého stavu jazykového vedomia používateľov spisovnej slovenčiny, aby sa dokázali orientovať v jej pravidlách. Formulované čiastkové ciele (a) až (f) ukazujú, aká predstava o spisovnej slovenčine riadi jej vedomé kultivovanie. Podľa tejto predstavy kultivovaná spisovná slovenčina sa vyznačuje stabilnou normou (presnejšie: normou s pružnou stabilitou; porov. ďalej), pribúdaním ústrojných prvkov a zmenami v súlade s jej zákonitostami, odolnosťou voči nefunkčným (nepotrebným) prvkom (najmä cudzím), a teda zachovávaním a nadobúdaním prvkov, ktoré ju funkčne diferencujú. Jej nositelia disponujú jazykovým vedomím, ktoré im umožňuje dobrú orientáciu v sústave jej pravidiel, a uvedomene akceptujú usmernenia pri riešení jazykových problémov. Keď k tomu dodáme, že títo nositelia vnímajú svoj jazyk ako kultúrne dedičstvo, nenahraditeľnú kultúrnu hodnotu a ako fenomén, ktorý súvisí s ich národným (po)vedomím, cieľová predstava je úplná. Je táto predstava o dobrom stave spisovného jazyka prijateľná? Sotva sa nájde niekto, kto by odpovedal záporne. Táto príťažlivá predstava však vyvoláva znepokojenie, keď ju porovnávame s praxou, s reálnym kultivovaním spisovnej slovenčiny. Zoberme si miniatúrnu mozaiku faktov a názorov.

Časopis Slovenská reč (1934 – 1935, s. 160): „Píšeme a hovoríme: *Pán profesor, čo ste robili?* (nie: robil); *Milostivá pani, kde ste boli?* (nie: bola)...“ Časopis Kultúra slova (1994, s. 184): „Vyjadrenia typu *Mohol by ste nám povedať, Bola by ste taká dobrá* sa notoricky opakujú aj napriek častým upozorneniam, preto sa znovu vraciame k vysvetleniu správneho spôsobu vykania v slovenčine.“ Ten istý ročník Slovenskej reči (1934 – 1935, s. 128): „V Slovenskej reči často sme už spomenuli, že dobre po slovensky je len *vyhlásiť* a že „prehlásiť“ má celkom iný význam.“ K. Hegerová (1995, s. 142) upozorňuje na nesprávne po-

užívania istých výrazov, čo „platí aj o slove *prehlásiť* (*prehlasujem schôdzu za skončenú*) ..., resp. o slove *prehlásenie* (*vyjadrite sa k tomu prehláseniu*), ktoré sa používali (v parlamente – pozn. J. D.) namiesto slov *vyhlásiť* a *vyhlásenie*.“ K. Habovštiaková (1979, s. 116): „V oblasti ortoepie sa vari najčastejšie zanedbáva výslovnosť mäkkého *l*...“ M. Pisárčiková (1996, s. 186) zisťuje, že medzi najčastejšie porušovania výslovnostnej normy patrí „nevyslovovanie spoluhlásky *l* vo všetkých polohách ...“ H. Bartek (1934 – 1935, s. 4): “Anton Bernolák započal sústavný boj proti zbytočným cudzím slovám v spisovnej slovenčine.“ Kultúra slova (1995, s. 255): „Ešte jeden nešvár sa nám tu rozmohol a silne narúša naše aj tak chabé jazykové povedomie. Nával zbytočných cudzích slov.“ F. Kočiš (1995, s. 213) upozorňuje na *zemiakové hranolky* a konštatuje: „V tomto zmysle si naša pospolitosť i nepospolitosť privykla aj na *zemiakové hranolky*, lebo ešte nedospela na úroveň takého používateľa spisovného jazyka, na ktorej by uvažovala dôslednejšie gramaticky.“ Ten istý autor (1995, s. 13) zisťuje, že slovenskú jazykovedu zastihla „priam neveriteľne katastrofálna situácia v jazykovom úze, svojvôľa v jazykovej komunikácii, nerešpektovanie normy a kodifikácie súčasnej spisovnej slovenčiny vo verejných oznamovacích prostriedkoch...“

Táto ukážková mozaika faktov a názorov má ilustrovať rozdiel medzi načrtnutou predstavou o spisovnej slovenčine a jej nositeľoch a realitou. Uvedme ešte jeden názor, a to už z citovanej práce K. Habovštiakovej (1979, s. 118): „Uviedli sme zo súčasného jazyka i z dejín spisovnej slovenčiny niekoľko príkladov na vzťah a rozpory medzi kodifikáciou a normou. V súčasnosti spisovný jazyk výraznejšie ako v minulosti nadobúda celospoločenskú platnosť. Postupne sa stáva celonárodným spoločenským majetkom. Je to však iba úsilie, aby sa stal celospoločenským majetkom. Spisovný jazyk ako celok sa v plnom rozsahu vari nikdy nestane celonárodným majetkom. Preto sú ešte aj dnes isté rozpory medzi normou a kodifikáciou.“ Na tento rozpor (presnejšie: rozpor medzi kodifikovanou normou a štatistickou normou) sa možno dívať z dvoch hľadísk.

(1) Tento rozpor vyplýva z toho, že vedome kultivovaný spisovný jazyk má svojich prominentných nositeľov – príslušníkov jazykovej elity –, ktorí ovládajú kodifikovanú normu a správajú sa podľa nej, a svojich „masových“ používateľov, ktorí ho viac alebo menej deformujú, a teda sú zdrojom tohto rozporu. Vychádza sa z toho, že vedomé pestovanie spisovného jazyka je správne (dokazuje to jazyková elita), ale problém je v tom, že isté vrstvy jazykového spoločenstva ešte nedosahujú primeranú úroveň jazykovej kultivovanosti. Tých treba trpezlivo vychovávať, vzbudiť v nich aktívny vzťah k spisovnému jazyku. „Takýto vzťah by sa prejavoval okrem iného aj v uvedomovaní si plnej zodpovednosti používateľov za stav spisovného jazyka a za úroveň jeho používania. Bol by to nielen pragmatický vzťah k jazyku ako nástroju dorozumievania, lež aj duchovný vzťah k jazyku ako kultúrnej hodnote“ (Kačala, 1993 b, s. 326).

(2) Tento rozpor vyplýva z neadekvátnej koncepcie kultivovania spisovného jazyka. To znamená, že koreň rozporu sa nemá hľadať v intelektu, vo svete hodnôt, vo vôľovej sfére, v ideológii (a pod.) neprominentných používateľov, lež v nenáležitosti koncepcie vedomého kultivovania spisovného jazyka.

V pozadí koncepcie vedomého kultivovania spisovného jazyka, na ktorú sa viaže hľadisko (1), sú dve fundamentálne idey. Obsahom prvej idey je, že súčasný spisovný jazyk (podobne ako tento jazykový útvar v minulosti) svoju integračnú rolu realizuje tak, že ho odobria členovia jazykového spoločenstva s najvyššou jazykovou autoritou a ostatní členovia jazykového spoločenstva sa mu prispôsobujú, zriekajú sa prvkov, ktoré sa vymykajú z odobreného jazyka, a správajú sa jednotne tak, ako to predurčujú odobrené pravidlá. Obsahom druhej idey je, že spisovný jazyk má svoje zákonitosti, ktoré treba poznať, aby zásahy doň boli vedecky zdôvodnené. Tieto zákonitosti sa odhaľujú skúmaním jeho systému, ako aj uplatňovania jeho prvkov v komunikácii. Z pozície zástancu prirodzeného spisovného jazyka, s ktorou je späté hľadisko (2), reagujeme na prvú ideu tvrdením, že spisovný jazyk plní svoju integračnú úlohu tak, že sa prispôsobuje diferencovanosti jazykového spoločenstva. Súvisí to s vyššie spomínanou demokratizáciou spisovného jazyka, ktorej následkom je, že tento jazyk sa stal bežným, samozrejmým prostriedkom komunikácie v celospoločenskom rozsahu. Obrazne povedané, spisovná slovenčina je už v krvnom obehú Slovákov, takže jej vnímanie ako jazyka odobreného istou autoritou nie je už aktuálne. Je už tak silne zakotvená v slovenskom jazykovom povedomí, že sa môže prispôbiť diferencovanosti tohto povedomia bez toho, aby to malo nejaké záporné následky. Skrátka, vo vzťahu k súčasnej spisovnej slovenčine platí, že jej nositelia sa jej už nemusia prispôbovať ako „umelému“ jazyku, aby sa tým ustaloval celospoločenský dorozumievací prostriedok a upevňovala národná spolupatričnosť používateľov, ale naopak, jazyk sa prispôsobuje jeho nositeľom so zreteľom na ich nerovnorodosť, diferencovanosť. Sme v situácii, keď spisovná slovenčina už funguje ako „ľudový“ jazyk slovenského jazykového spoločenstva, ktoré je diferencované, a preto sa diferencuje aj tento jazyk. Reakciou na druhú ideu je, že treba skúmať zákonitosti spisovného jazyka, ale tak, aby sa ukázali v jazykovom povedomí používateľov. Poznanie týchto zákonitostí má prispieť k poznaniu jazykového povedomia, k pochopeniu fungovania spisovného jazyka cez prizmu tohto povedomia.

Podčiarknime si opäť, že spisovná slovenčina nadobudla vlastnosť prirodzená na základe toho, že si ju osvojilo celé slovenské jazykové spoločenstvo, a to tak, že si ju prispôsobilo svojej diferencovanosti („celé“ sa tu, prirodzene, nechápe v absolútnom zmysle; tí, ktorí sa vymykajú z tohto „celku“, sú však irelevantní z hľadiska sledovanej otázky). Súčasný stav spisovného jazyka a zmeny v ňom sú určované jazykovou aktivitou diferencovaného spoločenstva (profesionálnych aj neprofesionálnych používateľov, ľudí s nižším aj vyšším vzdelaním, Slovákov z rozličných nárečových oblastí a pod.), pre ktoré otázka, či sa spisovná slovenčina zachová a rozvinie ako vhodný a akceptovateľný jazyk s celospoločenskou platnosťou, je už dávno vyriešená. Toto spoločenstvo sa už neupína na spisovný jazyk ako na jednu z existenčných podmienok národa, lebo tento jazyk je jeho prirodzenou vlastnosťou, takže ho už osobitne nevnímame ako existenčnú podmienku, resp. identifikačný znak národa, ale ho „prežíva“ ako súčasť seba. Môžeme použiť termín z psychológie a povedať, že došlo k interiorizácii, čiže zvnútorneniu spisovného jazyka. Súčasná spisov-

ná slovenčina je interiorizovaným (zvnútorneným) jazykom Slovákov. Z tohto hľadiska odpoveď na otázky, ktoré sme vyššie položili v súvislosti s vedomým kultivovaním spisovného jazyka, znie: Akceptovateľný je taký vedomý zásah do spisovného jazyka, prijateľné je také vedomé kultivovanie tohto jazyka, ktorého obsah je zlučiteľný s tým, čo vyplýva z toho, že ide o interiorizovaný spisovný jazyk diferencovaného jazykového spoločenstva. V ďalšom výklade sa bude ozrejmovvať, čo z tohto faktu (z toho, že ide o interiorizovaný jazyk) vyplýva. Vo výklade budeme pokračovať tým, že pojem prirodzeného spisovného jazyka dáme do súvislosti s pojmami spisovná a štandardná forma národného jazyka.

Diferencovaná analógia. J. Horecký (1979) načrtol teóriu, ktorá zobrazuje rozvrstvenie slovenského národného jazyka. K celonárodným formám priraďuje spisovnú, štandardnú a subštandardnú formu. Vo svojej knihe *Spoločnosť a jazyk* (Horecký, 1982, s. 56) píše: „Možno povedať, že v súčasnosti je práve táto štandardná forma základnou a najmä rozšírenou realizáciou národného jazyka. A to aj preto, že v súčasnom období sú veľmi časté hovorené prejavy a tie podstatne menej prechádzajú redakčným filtrom, v ktorom sa jazykové prejavy upravujú podľa ustálených pravidiel spisovnosti.“ Pripomeňme si zopár príkladov zo štandardnej formy: nevyslovovanie mäkkého *l* pred *i*, *e* a pred *i*-ovými dvojhláskami, proti spisovnému *autiak* stojí *auták*, namiesto akuzatívnej väzby pri slovesách *dosiahnuť*, *docieliť* sa používa väzba s genitívom (*dosiahnuť úspechov*, *docieliť víťazstva*), namiesto *začať*, *otvoriť* sa uplatňuje *zahájiť*, používanie slov *potiaže*, *obdržať*, *obnos*, *sústo* atď. Ako je možné, že štandardná forma sa tak rozšírila a že autor ju považuje dokonca za základnú formu? Z nášho hľadiska je to možné preto, lebo spisovná slovenčina je už interiorizovaným jazykom diferencovaného jazykového spoločenstva. To, že spisovný jazyk je už interiorizovaný, oslobodzuje členov jazykového spoločenstva od prísneho pridržovania sa „umelej“ spisovnej formy, čím sa vytvára priestor pre štandardnú formu. Čím pevnejšia je interiorizovanosť, tým menšie sú zábrany pre uplatňovanie štandardnej formy. Konštatovanie J. Horeckého, že táto forma je základnou formou národného jazyka, treba teda dať do súvislosti s vysokým stupňom interiorizovanosti spisovnej slovenčiny.

Hovoríme o diferencovanom jazykovom spoločenstve. V našej interpretácii Horeckého rozlišovanie medzi spisovnou a štandardnou formou národného jazyka vyplýva z toho, že spisovný jazyk je interiorizovaný diferencovaným spoločenstvom. V jazykovom povedomí členov spoločenstva sú – diferencovane – zakotvené (nevedomované) znalosti vzťahujúce sa na jednu aj druhú formu národného jazyka. Sústava týchto nevedomovaných znalostí tvorí to, čo nazývame prirodzený spisovný jazyk. Štandardná forma (bez ohľadu na to, či reálne jestvuje ako forma národného jazyka a či len ako súbor prvkov prevažne v hovorenej podobe spisovného jazyka) je prejavom toho, že sa „umelý“ spisovný jazyk premenil na prirodzený. Zdôrazňujeme, že termínom prirodzený spisovný jazyk sa mechanicky nezastrešujú pojmy spisovná a štandardná forma. Tento jazyk sa lokalizuje v jazykovom povedomí, teda tam, kde

sa jazyk „prežíva“ (a nie uvažuje o ňom). Ďalej je dôležité to, že tento termín sa vzťahuje na jeden jazykový útvar – diferencovaný spisovný jazyk. Kým J. Horecký (1979, s. 19) pripúšťa dve možné kodifikačné podoby (jednu pre spisovnú formu, druhú pre štandardnú formu), pojem prirodzeného spisovného jazyka predpokladá jednu kodifikačnú podobu s alternatívami. Pravda, v tomto prípade sa mení funkcia kodifikácie, a to v tom zmysle, že nepredpisuje (nie je prostriedkom vedomého zasahovania do jazyka), ale informuje, orientuje. Kým napríklad J. Horecký si predstavuje, že mäkká výslovnosť skupín *le, li* by bola kodifikovaná pre spisovnú formu a nemäkká pre štandardnú formu (to by značilo, že tá prvá podoba by bola záväzná v spisovných prejavoch), kodifikácia v tomto zmysle by zachytila obidve výslovnosti s informáciami o ich reálnom výskyte.

Dospeli sme k bodu výkladu, pri ktorom sa zrejme najvýraznejšie prejaví nesúhlas čitateľa vnoreného do tradovanej teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry. Kodifikácia spisovnej normy je predsa odjakživa záväznou smernicou pre používateľa jazyka, prispieva k stabilite tejto normy a pomáha udržiavať spisovný jazyk v optimálnom stave. Kodifikačné diela spisovnej slovenčiny predstavovali predsa vždy inštitucionalizovanú autoritu, ktorá zaručovala „zdravie“ jazyka. Prirodzená spisovná slovenčina však s týmto typom kodifikácie nie je zlučiteľná. Z doterajšieho výkladu vyplýva, že tento novodobý „ľudový“ jazyk nepotrebuje ochrannú a regulačnú kodifikáciu, ale informačne a orientačne zameraná kodifikácia je preň osožná. Tomuto jazyku nie je vlastná kodifikácia, prostredníctvom ktorej sa doň vedome zasahuje a tento jazyk kultivuje. Kultivovanie prirodzeného spisovného jazyka prebieha v jazykovej komunikácii v rámci prispôsobovania jazyka diferencovanému jazykovému spoločenstvu. Toto prispôsobovanie prebieha na podklade toho, čo tu nazveme diferencovaná analógia. Výraz analógia vystihuje to, že ako člen jazykového spoločenstva vyslovujem hlásky, výrazy, intonujem, tvorím slová, vety, nadvetné celky, používam výrazy v tom zmysle (čiže analogicky), ako vyslovujú, intonujú, tvoria a používajú výrazy iní členovia spoločenstva. Prívlastkom diferencovaná sa vyjadruje, že následkom diferencovanosti jazykového spoločenstva pri istých jazykových javoch sa analógia rozčleňuje, čoho výsledkom je rozčlenenosť jazyka pri týchto javoch. V prirodzenej spisovnej slovenčine sa stretávame s takou rozčlenenosťou napríklad pri vyslovovaní mäkkého *l* (istý člen spoločenstva vyslovuje *l* analogicky ako časť spoločenstva, iný člen vyslovuje *l* v tom zmysle, ako iná časť spoločenstva), pri tvare *výherci - výhercovia, záujemci - záujemcovia* a pod., pri väzbe *hrať na bubne/na bubon (na gitare/na gitaru* a pod.), pri slovách *obnos - čiastka - suma, ješitný - márnomyseľný, vrecúško - sáčok* a pod. Kým z hľadiska „umelého“ spisovného jazyka a jeho kodifikácie je taká diferencovaná analógia neprijateľná, z hľadiska prirodzeného spisovného jazyka je to normálny jav, ktorý zodpovedá tomu normálnemu javu, že si jazykové spoločenstvo prispôsobuje svoj jazyk svojej diferencovanosti (tento jav je normálny preto, lebo okolnosti, za ktorých jestvuje a funguje spisovná slovenčina, sú už - na rozdiel od minulosti - normálne).

4.3. HODNOTIACE ŠTANDARDY

Kultúra jazyka je spätá s axiologickým nazeraním na jazyk. V súvisе s ňou sa hovorí o jazyku ako kultúrnej hodnote *sui generis* a ako objekte kultivácie, ktorá je spätá s hodnotením stavu jazyka a jeho používania. Položili sme si otázku, ako sa prejavuje súčasná spisovná slovenčina z tohto hľadiska v slovenskej jazykovede. Poukázali sme na to, že sa čoraz zreteľnejšie črtajú dva názorové prúdy, ktoré korešpondujú s názorovou diferenciáciou v zahraničnej lingvistike v oblasti teórie jazykovej kultúry. Vzhľadom na to, že ide o axiologickú stránku spisovného jazyka, názorové rozdiely bezprostredne vyplývajú z hodnotiacej predstavy, ktorú prísluší lingvisti prijali ako hodnotiaci štandard. Kultúra jazyka sa „meria“ vo vzťahu k akceptovanému štandardu. Zo štandardu kultivovaného spisovného jazyka sa odvodzuje štandard kultivovaných verejných prejavov, ktoré sú výrazom možností kultivovaného jazyka. Otázku kultúry jazykových prejavov sleduje jazyková kritika, ktorá poskytuje údaje o tom, v akom stave sa nachádza jazykové spoločenstvo z hľadiska prijatého štandardu kultivovaného jazyka. V prípade, že sa zistí neuspokojivá jazyková úroveň reprezentatívnej vzorky jazykového spoločenstva, príčiny sa spravidla hľadajú v používateľoch jazyka, v okolnostiach, ktoré ich ovplyvňujú, resp. v neúčinnosti jazykovej výchovy. Ak však pri poznávaní skutočnosti nechceme postupovať tendenčne, musíme brať do úvahy všetky možnosti, teda v našom prípade aj to, že príčinou môže byť aj neakceptovanie lingvistického štandardu používateľmi jazyka. Ak sa táto možnosť ukáže ako reálna príčina, automaticky sa objavuje nová kauzálna otázka, a to prečo neprijímajú používatelia jazyka tento štandard. Krútime sa okolo otázky hodnotiaceho štandardu. Diskutovaná názorová diferenciácia sa dotýka tejto otázky.

Analyzujeme hodnotiaci štandard. Hodnotiaci štandard zodpovedá stavu entity „aká má byť“ a vystupuje ako obraz tohto stavu, norma, vzor alebo ideál. Výsledok hodnotenia vyplýva zo zisteného rozdielu medzi reálnym stavom entity a stavom „má byť“. Do stavu „má byť“, čiže aj do štandardu, sa premietajú isté potreby a záujmy subjektu, z hľadiska ktorého sa entita hodnotí. Podmienenosť štandardu potrebami a záujmami hodnotiaceho subjektu sa zreteľne prejavuje pri „funkčných“ objektoch. Štandard je pri nich vymedzený predstavou o tom, akej funkcii, resp. akým funkciám má objekt vyhovovať, pričom tieto funkcie sú sprostredkované potreby a záujmy človeka, ktorý včleňuje objekt do svojej činnosti. Jazyk je evidentný „funkčný“ objekt, a preto je prirodzené, že sa hodnotiaci štandard prvotne utváral na parametri funkčnosti. Pôdorysom hodnotiaceho štandardu je tu predstava, podľa ktorej „dobrý“ jazyk je taký, ktorý dobre plní svoje funkcie, čiže vyhovuje potrebám a záujmom používateľa v súlade s jeho želaním. Ak zostaneme pri pôdoryse štandardu, zisťujeme, že každý prirodzený jazyk je „dobrý“, čiže kultivovaný, lebo ho nositelia vytvorili a rozvíjali tak, aby im vyhovoval, dobre slúžil. Je zřejmé, že máme na mysli vyjadrovacie a dorozumievacie potreby jazykového spoločenstva, čiže komunikačnú funkciu jazyka. Pri tomto bode nemôže vzniknúť žiadny spor. Situácia sa začína komplikovať pri navrstvovaní ďalších parametrov na pôdorys štandardu a pri riešení otázky objektívnosti potrieb a záujmov jazykového spoločenstva.

Očakáva sa, že hodnotiaci štandard je primeraným vyjadrením všetkých relevantných objektívnych potrieb a záujmov jazykového spoločenstva. Lingvisti ich zachytili pri systematickom opise jazykových funkcií. Z čoho môžu vyplývať odlišnosti pri konštituovaní hodnotiaceho štandardu, a teda koncepcie kultivovania jazyka? Rozhodujúcu úlohu hrajú štyri faktory: (1) chápanie vzťahu medzi funkciami jazyka, (2) interpretácia funkčnosti jazykových prostriedkov, (3) chápanie objektívnych potrieb a záujmov jazykového spoločenstva, (4) chápanie jazykového systému, resp. systémovosti rečových prvkov. Tieto štyri faktory podmieňujú povahu hodnotiaceho štandardu v tom zmysle, či majú status istého ideálu, ku ktorému sa jazyk má približovať, alebo status deskriptívneho obrazu, ktorý sa utvoril na podklade dobrého poznania jazykovej reality a podľa ktorého sa jazykové spoločenstvo prirodzene orientuje.

Sprítomníme si znovu štandardy vo vzťahu k spisovnej slovenčine. Dobrým príkladom štandardu v zmysle ideálu je predstava puristov o kultivovanom jazyku, ktorá sa zakladala na zdôraznení historického, nacionálneho a estetického kritéria. Zásahy do jazyka sa mali konať v prospech jeho približovania k ideálu, ktorý zahŕňal preferenciu historicky pôvodných a národne svojbytných prostriedkov, ako aj prostriedkov s kladným estetickým hodnotením. Pretože tento ideál nebol primeraným výrazom objektívnych potrieb a záujmov jazykového spoločenstva, nahradil sa „civilnejším“ funkčným štandardom, ktorý má teoretické zázemie vo funkčnom štrukturalizme pražskej školy. Tento štandard sa dá opísať ako funkčne bohato diferencovaný jazyk s vyváženým systémom, ktorého fungovanie riadi jednotná norma (s variantmi len v istých bodoch) vyznačujúca sa pružnou stabilitou. O varíovaní tohto štandardu rozhoduje interpretácia parametrov, na ktorých je založený, a od chápania objektívnych potrieb a záujmov jazykového spoločenstva (porov. spomínané štyri faktory). V slovenskej jazykovede pozorujeme dva varianty funkčného štandardu. Prvý variant je pevnejšie zakorenený v tradícii a je naklonený smerom k štandardu s povahou ideálu, kým druhý variant je bližší k štandardu v zmysle deskriptívneho obrazu dôkladne spoznanej rečovej praxe. Môžeme ich označiť ako deduktívny a pragmatický štandard.

Z metodologického hľadiska rozdiel medzi týmito štandardmi spočíva v tom, že deduktívny štandard sa vyvodzuje z poznania jazykového systému a jeho fungovania v podstate zo štrukturalistického hľadiska, kým pragmatický štandard je výsledkom utvárania predstavy o kultivovanom jazyku na základe poznania rečotvornej aj jazykotvornej činnosti používateľov jazyka, v ktorej sa prejavuje mentálna existencia spisovného jazyka. V pozadí tohto rozdielu je istá odlišnosť v interpretácii pojmu spisovného jazyka, ktorá vyplýva z odlišných prístupov. Deduktívny štandard je spojený s objektivistickým prístupom, ktorý sa viaže na presvedčenie, že jazykovedec na základe poznania zákonitostí stavby spisovného jazyka a jeho fungovania vie zdôvodniť štandard, ktorý vyhovuje objektívnym potrebám a záujmom jazykového spoločenstva. Pragmatický štandard je spojený s názorom, že štandard treba zdôvodniť z pozície metajazykovej axiologickej kompetencie používateľov jazyka, čo predpokladá, prirodzene, jej poznanie.

Vráťme sa k faktorom, ktoré ovplyvňujú konštituovanie hodnotiaceho štandardu. Aké vzťahy sú medzi funkciami spisovného jazyka? Existencia spisovnej slovenčiny (a zrejme spisovného jazyka vôbec) je motivovaná (1) potrebou celonárodného dorozumievania, (2) potrebou prejavovania etnosociálnej spolupatričnosti, a teda aj odlišnosti, (3) potrebou rečového prispôsobovania sa diferencovaným komunikačným podmienkam. Týmto potrebám zodpovedajú tieto funkcie spisovného jazyka (ide len o malý posun pohľadu v porovnaní s diferenciaciou funkcií v predchádzajúcej kapitole): (1) univerzálna komunikačná funkcia, (2) etnoidentifikačná funkcia, (3) diferenciatívna expresívna funkcia (expresívna = dotýkajúca sa vyjadrovania). V akom vzťahu sú tieto funkcie? Základnou je funkcia (1), lebo podmieňuje efektívnosť celospoločenskej kooperácie, a teda vyhovujúci stupeň racionálnosti fungovania spoločnosti. Funkcia (3) je jej špecifikáciou: diferenciatívna vyjadrovania je špecifikáciou univerzálnej komunikačnej funkcie. Funkcia (2) je epifunkciou, t. j. sprievodnou funkciou, ktorá sa záväzne realizuje pri plnení základnej funkcie.

Pristavíme sa pri vzťahu medzi funkciou (1) a (2) so zreteľom na spomínané štandardy. Jedným zo zdrojov napätia medzi kodifikovanou spisovnou slovenčinou a jazykovou praxou je istý konflikt medzi základnou a identifikačnou funkciou, ktorý sa objavuje pri preferovaní deduktívneho štandardu. Konflikt sa objavil preto, lebo pri presadzovaní tohto štandardu sa narušila prirodzená zviazanosť týchto funkcií, a to tým, že sa prekročila aktualizácia norma platná pre etnoidentifikačnú funkciu. Z pozície, s ktorou je spätý pragmatický štandard, tento konflikt sa javí ako umelý, pretože niet dôvodu na zasahovanie do tejto aktualizácie normy. Táto norma je určená spomínanou prirodzenou zviazanosťou základnej funkcie a epifunkcie, totiž tým, že reprodukciu univerzálnej komunikačnej funkcie sa súčasne reprodukuje aj etnoidentifikačná funkcia. Tento reprodukčný mechanizmus určuje normu aktualizácie epifunkcie. Je jasné, že aktualizácia epifunkcie nad úrovňou normy je motivovaná úsilím o optimálnu čistotu spisovnej slovenčiny (vzhladom na to, že výraz „čistota“ evokuje puristický prístup k spisovnému jazyku, nepoužíva sa, ale v skutočnosti ide o čistotu, a to optimálnu, teda takú, ktorá vylučuje nepotrebné, nefunkčné nedomáce prvky). Toto úsilie pramení z obavy, že stav metajazykovej axiologickej kompetencie používateľov spisovnej slovenčiny nie je dostatočnou zárukou bezporuchového fungovania onoho reprodukčného mechanizmu, a preto treba osobitne aktualizovať epifunkciu, a tak ovplyvňovať túto kompetenciu. Z hľadiska pragmatického štandardu ide o zbytočnú obavu, pretože interakcia metajazykových axiologických kompetencií používateľov, ktorá je regulovaná univerzálnosťou komunikačnej funkcie spisovného jazyka, nepripúšťa narušenie fungovania onoho reprodukčného mechanizmu. Inak povedané, používatelia spisovnej slovenčiny vo vzájomných kontaktoch, ktorých jazykový prejav je podriadený potrebe jednotného komunikačného prostriedku, neustále reprodujú svoju potrebu a schopnosť narábania so svojím jazykom v zmysle jeho historickej kontinuity, teda aj schopnosť hodnotenia používaných jazykových prostriedkov vo vzťahu k tejto kontinuite.

Je zřejmé, že uvedené dva štandardy bezprostredne súvisia s hodnotením stavu úrovne národného povedomia (národnej uvedomelosti). V koncepcii objektivistického štandardu prítomnosť nedomácich prvkov v spisovných prejavoch, v súčasnosti najmä anglicizmov, je ukazovateľom oslabeného, resp. nedostatočne rozvinutého národného povedomia. Osobitná aktualizácia etnoidentifikačnej funkcie má prispieť k náprave tohto stavu. Koncepcia pragmatického štandardu také priame usudzovanie nepripúšťa. Táto koncepcia je zlučiteľná s ideou, že do spôsobu používania spisovného jazyka sa premieta prirodzené národné povedomie. V pozadí tejto idey je opozícia prirodzené, t. j. bezpríznačkové : príznačkové. Jazykovým prejavom prirodzenosti, bezpríznačkovosti národného povedomia je spomínané udržiavanie stavu spisovného jazyka v zmysle jeho prirodzenej historickej continuity, čo (dôležité je „v zmysle“ a „prirodzenej“) pripúšťa zodpovedajúcu toleranciu k cudzím prvkom. Prejavom príznačkovosti („umelosti“) národného povedomia je ovplyvňovanie stavu spisovného jazyka v súlade s objektivisticky interpretovanou historickou continuity, čo znižuje mieru tolerancie k nedomácim jazykovým prvkom.

A teraz sa venujme interpretácii funkčnosti jazykových prvkov. Tradované úsilie o kultivovanie spisovnej slovenčiny má hlavnú oporu v zásade, že treba podporovať systémové a funkčné prvky. Z rozdielu medzi komunikačným a mimokomunikačným pohľadom vyplývajú aj pri posudzovaní funkčnosti istých prvkov názorové odlišnosti. Vyskytujú sa už pri spomínaných spontánnych jazykových zmenách. Z mimokomunikačného aspektu sú funkčné len tie zmeny, ktoré prispievajú k spravidelňovaniu, vyvažovaniu, zjednodušovaniu, zdokonaľovaniu jazykového systému. Z tohto hľadiska je napríklad proces spontánneho odstraňovania rozdielu medzi *l* a *l'* nefunkčný, ba vlastne až antifunkčný, lebo odstránením tohto rozdielu „by sa zmenil aj hláskový systém spisovnej slovenčiny a po takomto zásahu by to už bol iný systém. Hláskový, ale aj celý jazykový systém slovenčiny svedčí teda v prospech zachovania jestvujúceho stavu, ktorý sa vyznačuje vyváženosťou spoluhláskových párov založených na protiklade tvrdých a mäkkých spoluhlások, a teda aj v prospech zachovania spoluhláskového protikladu tvrdého *l* a mäkkého *l'*“ (Kačala, 1997, s. 67). Z komunikačného hľadiska sa spontánne zmeny javia inak. Vôbec nejde o to, či istá zmena podporuje či „podkopáva“ vyváženosť (a pod.) systému (keď zmenu používateľa akceptujú, osvojujú si ju, nemôže byť škodlivá pre systém). Jednoducho ide o to, že spontánne zmeny v spisovnej slovenčine (ako prirodzeného, nie „umelého“ jazyka) sú prejavom udržiavania historickej continuity prirodzenej reštruktúracie jazyka, zachovávaní historickej identity prirodzeného používateľa jazyka. Sú prejavom toho, že súčasní používatelia jazyka komunikačne s ním zaobchádzajú v tom zmysle (teda analogicky) ako predchádzajúce generácie. Spontánne zmeny sú komponentom reprodukcie jazyka a ich funkčnosť sa viaže na funkčnosť reprodukcie, ktorá spočíva v udržiavaní osvedčeného spôsobu osvojovania si a používania jazyka. V inom zmysle sa nedá hovoriť o funkčnosti spontánnych zmien. Oveľa výraznejšie sa zásada funkčnosti prejavuje pri preberaní cudzích prvkov. Zopakujme si zásadu: Preberaj len funkčné, čiže potrebné prvky! Proti tejto zásade zrejme nikto

nič nenamieta. Prax však ukazuje, že sa niekedy tie isté prvky odlišne vnímajú. Isté preberané výrazy sa z funkčného hľadiska odlišne interpretujú, pričom odlišnosť vyplýva z toho, že interpretácia je ovplyvnená buď komunikačným, alebo mimokomunikačným vnímaním výrazov (porov. s výkladom preberania cudzích prvkov, najmä anglických výrazov).

Ako je to s objektívnosťou potrieb? Odlišnosť objektivistického a pragmatického prístupu implikuje odlišné hodnotenie stavu jazykovej kompetencie a metajazykovej axiologickej kompetencie používateľov spisovnej slovenčiny. V tejto súvislosti sa vynára otázka, do akej miery je komunikačné zaobchádzanie so spisovným jazykom v súlade s objektívnymi potrebami jeho nositeľov. Inak povedané, objavuje sa otázka, do akej miery je vyvinutá schopnosť používateľov spisovného jazyka vnímať ho ako objekt objektívnych hodnôt, t. j. takých hodnôt, ktoré zodpovedajú potrebe jazykového spoločenstva realizovať a rozvíjať sa ako diferencovaný etnokomunikačný celok. Z objektivistického aj pragmatického hľadiska je tento celok v dobrom stave vtedy, keď komunikačné zaobchádzanie so spisovným jazykom je založené na rešpektovaní zásad funkčnosti, systémovosti a zachovávaní etnosociálnej identity. Názorové rozdiely vyplývajú z interpretácie týchto zásad. Kým objektivistická interpretácia je zviazaná s idealizáciou, ktorá vyplýva z gnozeologického zotrúvania na rovine abstraktnej podstaty a ktorá je motivovaná apologetickým postojom k spisovnej slovenčine, pragmatická interpretácia je spätá s deidealizáciou, ktorá vyplýva zo spájania abstraktnej podstaty s konkretizáciou a ktorá je motivovaná presvedčením, že spôsob reálneho komunikačného zaobchádzania so spisovnou slovenčinou je manifestáciou dobrého stavu slovenského etnokomunikačného celku, pretože tento spôsob zodpovedá svojím zmyslom tomu spôsobu, ktorý uplatňovali predchádzajúce generácie.

Predstavy o kultivovaní spisovnej slovenčiny sú teda odlišné. V diferenciacii teórie kultúry spisovnej slovenčiny sa reprodukuje spor o hodnotiaci štandard, o to, či tento štandard je určovaný reálnym stavom metajazykovej axiologickej kompetencie používateľov, alebo želaným stavom, ktorý sa vyvodzuje z ideí funkčnej systémovej lingvistiky a ktorý zodpovedá predstave o usmerňovanom zdokonaľovaní spisovného jazyka a jeho nositeľov. Známe prirovnanie jazyka k nástroju (myslenia a komunikácie) vedie k predstave, že aj jazyk a jeho nositelia sa zdokonaľujú ako nástroj a ich používatelia. Predstava o kultivovaní spisovného jazyka sa utvára a dotvára podľa predstavy o kultivovaní nástrojov. Táto analógia nie je bezproblémová. Opozícia objektivistického a pragmatického prístupu je opozíciou predstáv o dokonalosti spisovného jazyka a jeho nositeľov.

Spor o spisovnú slovenčinu a jej kultúru má dve stránky: poznávaciu (gnozeologickú) a psychologickú. Z poznávacieho hľadiska ide o samozrejmosť. Poznávanie napreduje v každej vednej oblasti. Okrem iného preverujú sa teórie, kladie sa otázka, či zodpovedajú zmeneným podmienkam, v ktorých sa ocitli príslušné objekty. Tlak poznávacieho napredovania sa musel „dostaviť“ aj pri teórii spisovného jazyka a jazykovej kultúry. Prirodzene, nikto nepochybuje o nevyhnutnosti prehlbovania poznávania aj v tejto sfére. Je normálne, že

sprievodným príznakom poznávania sú názorové spory, polemiky s argumentáciou a protiargumentáciou. Z tohto hľadiska je všetko také, aké má byť. Spor sa komplikuje tým, že do jeho poznávacieho aspektu sa „mieša“ psychologický moment. Čo máme na mysli? K spisovnej slovenčine ako vlastnému jazyku máme prirodzený vzťah. Je to takpovediac intímny vzťah, aký máme napríklad k rodisku, vlasti a pod. Je to prirodzený, prežívaný vzťah, vzťah, ktorý „nosíme“ v sebe a ktorý sa aktualizuje len v situáciách, keď okolnosti zabraňujú náš jazyk normálne používať (pobyt v cudzom prostredí, obmedzovanie jeho používania a pod.). Tento prežívaný vzťah sa dá, pravda, verbalizovať. A tu je potenciálny zárodok prejavu spomínaného psychologického momentu. Pri verbalizácii tohto vzťahu dochádza k tomu, že sa uplatňujú výrazy, ktoré odsúvajú jeho prirodzenosť, prežívanosť nabok. Nastupuje hrozba deklarativnosti a vytvárania duchovnej atmosféry, v ktorej sa kladne hodnotí, keď používateľ verbálne dáva najavo svoju úctu a lásku k svojmu jazyku, ako aj (prinajmenšom) pocit zodpovednosti za jeho stav. Hrozí konvencionalizovanie vzorca správania vo vzťahu k spisovnému jazyku, podľa ktorého normálne (čiže dobré) správanie je také, ktorým dávame najavo úctu, lásku aj zodpovednosť. Čím je tento vzorec hrozivý? Tým, že sa stáva základom umelého protikladu medzi prestížnymi uctievatelmi vlastného jazyka s osobitne vypestovaným emocionálnym vzťahom k nemu a s „prebudenou“ zodpovednosťou za jeho stav a ostatnými používateľmi, u ktorých sú tieto vlastnosti (vraj) utlmené, resp. ktorým (vraj) tieto vlastnosti chýbajú. Vidina patrí k prestížnym mnohých priťahuje, a preto sa pridávajú k tým, ktorí spomínané vlastnosti dávajú verbálne najavo. Hrozí, že na prirodzený, prežívaný vzťah (vzťah, ktorý „nosíme v sebe“) sa navrství deklarativnosť, povrchnosť až snobstvo. Ba ešte viac. Umelá diferenciácia medzi prestížnymi a ostatnými nositeľmi jazyka sa ľahko posunie až do polohy protikladu medzi tými, ktorým výsostne záleží na zachovaní a rozvíjaní slovenského rodu a ducha, a tými, ktorí sú v tejto veci vlažní, ľahostajní ba až neprajní. Namiešava sa prísada do živnej pôdy ochranárskeho zaobchádzania so spisovnou slovenčinou, ktoré sa vo všeobecnosti vyznačuje konzervativizmom (čo sa, pravda, nedá paušálne odmietnuť).

V spore o spisovnú slovenčinu a jej kultúru sa v rozličných dávkach prejavuje aj tento psychologický moment (psychologický nie je presné označenie, ale v tejto súvislosti to nie je dôležité). Je to rušivý zásah do úsilia o posun v poznávaní súčasnej spisovnej slovenčiny a jej fungovania. Vyjasňovanie si poznávacích pozícií je potenciálne zaťažené tým, že do týchto pozícií sa implantuje odlišnosť v psychologickvej motivácii. Akoby išlo o to, že voľba protikladných poznávacích pozícií je motivovaná vopred zaujatou psychologickou pozíciou. Akoby išlo o to, že sa hľadá argumentácia a protiargumentácia v prospech nevyhnutného zdôvodnenia jednej alebo druhej psychologickvej pozície. Ďalšie poznávanie spisovnej slovenčiny však môže naplno pokračovať len bez psychologických prímiesí, zábran a predsudkov. Poznávanie predsa nemôže napredovať tak, že voči sledovanému okruhu javov vopred zaujmeme napríklad záporné stanovisko a potom skúmanie usmerňujeme tak, aby jeho výsledok bol (za každú cenu) zlučiteľný s týmto stanoviskom. Azda najvýraznejšie

sa táto hrozba prejavuje pri skúmaní bohemizmov v súčasnej spisovnej slovenčine. Keď sa zverejnil pokus o hlbšie objasnenie výskytu českých prvkov v slovenských spisovných prejavoch, prejavili sa sklony k interpretácii pokusu ako úsilia o vedecké zdôvodnenie vopred zaujatého (kladného) stanoviska k týmto prvkom, čo je zrejme motivované tým, že títo interpreti sami pristupujú k poznávaniu týchto javov z už vyhraneného (záporného, ale dostatočne nezdôvodneného) stanoviska. Prirodzene, aj lingvista je súčasne bežný používateľ jazyka a ako aj iní nositelia aj on má k sledovaným javom istý postoj, ktorý môže bez zábran propagovať. Len spomínané „miešanie“ je nezlučiteľné s vedeckým poznávaním (iná otázka je skúmanie samotného vzťahu bežného používateľa jazyka k vlastnému jazyku).

Ešte si treba všimnúť tento jav: Je prirodzené, že na jazykovedca ako znalca v oblasti jazyka sa bežní používatelia obracajú s otázkami. Jazykovedec si pritom utvrdzuje svoju pozíciu odbornej autority. Aj tu hrozí „psychológia“. Je to hrozba, že vedomie odbornej autority zabráni nezaujato vnímať jazykové správanie členov jazykového spoločenstva (porov. s priznaním literárneho kritika, že už nevie čítať ako normálny čitateľ). Nekontrolované vedomie odbornej autority sa ľahko sklzáne na rovinu jazykového autoritárstva. (Jazykovedci, ktorí sa venujú aj jazykovej kritike, často začínajú svoju kritiku tým, že sa odvolávajú na používateľov spisovnej slovenčiny s „citlivejším“ uchom. Niekedy sa natíska podozrenie, že ono „citlivé“ ucho je vlastne ucho jazykovedca, ktoré je postihnuté tým, že je vnorený do hlbín odborného nepokoja, ktorý je upnutý na hľadanie jazykových kazov, lebo tým sa udržiava v rovnováhe.)

V.
▼

**SÚČASNÝ
JAZYKOVOKULTÚRNY
SVET SLOVÁKOV**

5. VSTUP DO JAZYKOVÉHO VÝSEKU SLOVENSKEJ KULTÚRY

K poznávaniu kultúrneho sveta Slovákov patrí aj prienik do ich zaobchádzania so svojím spisovným (štandardným) jazykom, do prejavov ich vzťahu k nemu a, pravdaže, do neviditeľného zázemia ich rozmanitých reakcií na tento stimul. Pretože kultúra sa prejavuje v štandardizáciách, v centre našej pozornosti budú štandardizované vnímania súčasnej spisovnej slovenčiny, jej reflexie a reakcie na ňu, ako aj ich viac alebo menej skryté implikácie. Predchádzajúce výklady už ponúkajú istý pohľad na tento svet. Začneme konštatovaním, že so zreteľom na sledovaný okruh javov aj v slovenskom jazykovom spoločenstve sa stretávame s diferencovanosťou, ktorej základom je trojpietierová členenosť: nositelia jazyka, ktorí sa vo vzťahu k spisovnej slovenčine prejavujú v zmysle racionálneho liberalizmu, vz. nositelia s prejavmi v duchu elitárskeho reštriktivizmu a medzi nimi „mlčiaca väčšina“, o ktorej sa pomerne málo vie. Základná filozofia racionálneho liberalizmu spočíva v ideí, že súčasná spisovná slovenčina je v takom stave a funguje v takých podmienkach, ktoré umožňujú jej používateľom, aby s ňou zaobchádzali ako s prirodzeným kultúrnym javom, čiže javom, ktorý je komponentom životnej reality vnímanej ako normálna, ako taká, ktorú členovia príslušného kolektívu prežívajú ako svoj normálny svet. Je to svet štandardizácií tradovaných v tomto kolektíve. Hoci mnohé štandardizácie nie sú kompatibilné (napr. jedni chodia pravidelne do kostola, iní sa správajú ateisticky, niekde sa udržiavajú domáce svadobné tradície, inde sa štandardizovali svadobné správania a konania „hotelového“ typu, pohreb s kremáciou vz. tradičný cintorínsky pohreb atď.), predsa zaručujú prirodzenú kohéznosť kolektívu (na ňu sa navrstvujú „umelé“ kohézne faktory: správania a konania podľa zákonov a nariadení). Súčasťou sveta prirodzených štandardizácií je aj spisovný jazyk. Aj tu sa stretávame s odlišnými štandardizáciami (norma vz. úzus), ktoré sa z pozície racionálneho liberalizmu vnímajú ako zložka normálnej životnej reality. Atribút racionálny naznačuje, že liberálny vzťah k jazykovým štandardizáciám má racionálny podklad. Z hľadiska elitárskeho reštriktivizmu mnohé štandardizácie sú neprijateľné, a teda na spisovnú normu treba uvaliť reštrikciu, ktorá je riadená jazykovou elitou, lebo ona disponuje potrebnou spisovno-jazykovou kompetenciou. Aby sa do spisovného jazyka nedostali štandardizácie, ktoré sú mimo „silového poľa“ tejto kompetencie, spisovný jazyk treba regulovať v duchu ochranárstva. Komponentom reštriktivizmu je konzervativizmus, ktorý spočíva v tom, že sa zdôrazňuje historická intervenčná kontinuita, ktorá sa zdôvodňuje nielen „hlá-

sením sa k vlastnej tradícii“, ale aj tým, že spisovná slovenčina vzhľadom na súčasné okolnosti jej fungovania vyžaduje akútne regulačno-ochranárske aktivity. V protiklade s nazeraním racionálneho liberalizmu, ktorý v globálnom historickom pohybe spisovnej slovenčiny vidí jej smerovanie k prirodzenému stavu, čiže k revitalizácii normálneho stavu fungovania jazyka, keď jazykové spoločenstvo rozvíja svoj jazyk a udržiava potrebnú hladinu jeho jednoty na základe prirodzeného spoločenského konsenzu, elitársky reštriktivizmus postuluje potrebu intervenčnej regulácie, a teda posilňovania umelosti spisovného jazyka. Ideovým východiskom kontrastu liberalizmus vz. reštriktivizmus je protichodnosť v odpovedi na otázku, či dané okolnosti podporujú prirodzenosť alebo umelosť spisovnej slovenčiny, z čoho potom vyplýva odlišnosť nazerania na rozsah a kvalitu vonkajšieho zasahovania do jej fungovania (prostredníctvom jazykovej kritiky, výchovy a kodifikácie).

„Mlčiacu väčšinu“ tvoria nositelia spisovného jazyka, ktorí aktívne nedávajú najavo, ako vnímajú, resp. prežívajú spisovnojazykový život spoločnosti, ale pri epizodických príležitostiach deklarujú kladný postoj k nemu. Zahŕňa nositeľov, ktorí síce vnímajú metajazykové reakcie iných pohybujúce sa v rámci kontrastu liberalizmus vz. reštriktivizmus, ale nepociťujú potrebu vlastnej metajazykovej aktivity, ale aj nositeľov, ktorých všímavosť tieto reakcie obchádzajú. Spisovnojazykové správanie tejto väčšiny sa vyznačuje tým, že sa doň mechanicky vnášajú korekcie stimulované jazykovou kritikou, jazykovým poradenstvom alebo nejakým autoritatívnym tlakom. Pri úvahe o motivácii takého správania (zatiaľ niet takto orientovaných výskumov) dospievame k tomu, že používatelia sa riadia predstavou subordinácie vyvolanou poznatkom o spoločenskej deľbe práce – vo vzťahu k jazyku: niektorí členovia spoločnosti sa zaoberajú jazykom, majú teda osobitné metajazykové znalosti („Oni sa v jazyku lepšie vyznajú“), takže ostatní sú v pozícii laika – alebo jednoducho osvojeným všeobecným subordinačným stereotypom, podľa ktorého jednotlivec mechanicky prijíma to, čo sa pod tlakom verejnej komunikácie javí ako smerodajné, zodpovedajúce súčasnému trendu, akceptované tými, ktorí pochopili, „o čo ide“, moderné, mienkotvorné a pod.

Pôsobenie na jazykové správanie „mlčiacej väčšiny“ sa deje v mene jej kultivácie, zvyšovania jazykovej kultúry. Jej jazykové správanie má zahŕňať také štandardizácie, ktoré zodpovedajú stavu „má byť“ určenému pôvodcom pôsobenia. V tejto súvislosti je užitočné pripomenúť si napomenutie súčasného kulturologa: „Kultúra nie je len spoľahlivý poradca ľudstva, ale aj pôvodca nepokoja a zvädzač na zlé cesty. Vyzýva k vojne, láka k hrdinskej smrti a chváli mierové spolužitie; podporuje demokratický poriadok aj diktátorskú nerovnosť; dáva orientáciu, ale zvädza aj na scestie“ (Hansen, 2000, s. 311). Napomenutie, že kultúru treba vnímať aj bez aureoly, má tu ten zmysel, že obracia pozornosť aj na skrytú stránku kultivácie používateľov jazyka a tým aj samotného jazyka. Intervenčné kultivovanie spisovného jazyka skrýva v sebe mocenský moment s ideologickou a manipulačnou implikáciou. Ďalší výklad spisovnej slovenčiny ako súčasť kultúrneho sveta Slovákov sa nesie v znamení prihliadania na tento moment.

5.1. JAZYKOVÉ OVLÁDANIE KOLEKTÍVU

Mať moc nad veľkým kolektívom znamená ovládať ho podľa vlastnej vôle v mene istej hodnoty, resp. hodnôt. Potenciálny aktér moci dobre pozná susediu hodnotu, ktorými sa dá zdôvodniť mocenská rola subjektu. Boh, národ, sloboda, víťazstvo, potvrdenie nadčloveka, komunistická spoločnosť a pod. sú krikľavé príklady takých hodnôt. Potenciálny aktér dobre vie aj to, že ovládanie kolektívu sa dobre znáša s vysokým stupňom jeho jednoty, s poriadkom a stabilitou. Pri premene na reálneho aktéra moci sa riadi týmito znalosťami, čiže koná, zjednocuje v mene istých hodnôt, presadzuje poriadok a potom sa snaží o stabilitu. Elitársky reštriktivizmus vo vzťahu k spisovnému jazyku skrýva v sebe takého potenciálneho aktéra. Z tejto pozície sa zasahuje do spisovnej slovenčiny v mene jej ochrany ako identifikačného znaku slovenského národa, národnoreprezentatívnej entity a kultúrneho dedičstva, a teda cennej kultúrnej hodnoty s dôrazom na poriadok v jazyku a stabilitu. Všimnime si ideu poriadku.

Spojitosť medzi ovládaním kolektívu a poriadkom vychádza v ústrety orientáčnej potreba človeka. Pretože chaos mu bráni v orientácii, dáva prednosť poriadku. Pri poznávaní sveta hľadá v ňom poriadok, resp. vnáša doň usporiadanosť. V okolí, ktoré mu ponúka ustálený poriadok, sa ľahko orientuje, a preto ho akceptuje, pokiaľ nepôsobia záujmy nekonformné s týmto poriadkom. Kulturologia tiež upriamuje pozornosť na poriadok: „V rámci kultúry tradované zvyklosti slúžia jednotlivcom na to, aby sa viac alebo menej bezproblémovo orientovali v tejto už usporiadanej, pragmaticky ohraničenej realite“ (Hitzler, 1988, s. 74). Úloha kultúry sa teda vidí aj v tom, že vytvára pre jednotlivcov životnú realitu, ktorá je vo svojich základných formách tak konštituovaná, aby sa jednotlivec socializoval do sveta usporiadaného v súlade s jeho orientáčnou potrebou. Stručne povedané, štandardizácie v komunikácii, myslení, cítení, správaní a konaní vypestované v danom kolektíve (čiže to, čo tvorí základ kultúry) vytvárajú taký poriadok, ktorý prvotne riadi aktivity jednotlivcov ako ich orientáčna báza. Prostredníctvom štandardizácií jednotlivci sú riadení kolektívom, čo korešponduje s ich sklonom k poriadku súvisiacom s ich orientáčnou potrebou a s pocitom, že poriadok vnáša do ich sveta istý zmysel. Štandardizácie jednotlivcov zjednocujú, skolektívňujú. Do vzťahu medzi štandardizáciami a jednotlivcami sa potenciálne implantuje mocenské semeno, keď sa do štandardizácií externe zasahuje, aby sa regulovali v mene istej hodnoty, resp. hodnôt. Znázorníme si to príkladmi. Do štandardizácií spojených s Vianocami sa za socializmu (najmä v jeho prvej fáze) zasahovalo tak, aby sa tieto kresťanské sviatky interpretovali ako sviatky mieru a pokoja, a teda aby sa kresťanský myšlienkový, emocionálny a hodnotový štandard deaktivoval. Zasahovanie smerovalo k podpore ideológie, ktorej komponentom bola aj deklarácia boja za mier. Intervencie do štandardizácií boli v súlade s mocenskou politikou strany. Veľká noc sa zasa interpretovala ako sviatky jari a do štandardizácií sa zasahovalo tak, aby sa vnímali len ako folklórna tradícia spätá s oslavou jari, čím sa malo zasa len otupiť to, čo oslabovalo mocenskú ideológiu. Štandardizácie viazané na oslavu Dňa matiek sa pretransformovali na oslavu Medzinárodné-

ho dňa žien, ktorá sa stala ešte výraznejším podporným činiteľom mocenskej ideológie. Iným príkladom zásahu do štandardizácií v myslení, cítení a správania je ich vonkajšia regulácia v súvislosti s rozdelením Československa. V mene takých hodnôt ako právo národa na sebaurčenie, národná suverenita, právo na vlastný štát – s poukazom na tisícročný boj Slovákov o svoje národné práva – sa intervenovalo do štandardizácií tak, aby sa československy podložené a orientované myšlienkové, emocionálne a behaviorálne štandardy transformovali v duchu slovenskej orientácie. Intervencia obsahovala zjavný mocenský element – politická elita mala záujem o „suverénne“ ovládanie slovenskej spoločnosti (a s ňou aj ostatné obyvateľstvo). Značne odlišným príkladom je zásah obchodných reťazcov do životných foriem Slovákov (a iných). Medzi novými štandardizáciami (nakupovanie vo večerných hodinách, cez víkend aj počas sviatkov, nákupné vychádzky a pod.) a jednotlivcami je mocenský prvok – konzumné ovládanie obyvateľstva.

Aj jazyk je kultúrny jav, čiže produkt štandardizačných aktivít. Aj tento jav sa vytváral a rozvíjal v súlade so sklonom človeka k poriadku, s jeho orientačnou potrebou. Lingvisti uchopili jazyk so zreteľom na poriadok termínmi jazykový systém a jazyková norma. Pri intervenciách do spisovnej slovenčiny prostredníctvom kodifikácie, jazykovej kritiky a jazykového poradenstva – zasahuje sa v duchu elitárskeho reštriktivizmu – sa spravidla poukazuje na to, že istý výraz je nesystémový (v slovenskom jazykovednom prostredí sa traduje termín neústrojný), je cudzí systému slovenčiny, resp. je nepotrebný, lebo v systéme je už potrebný výraz, a teda nepatrí ani do jazykovej normy. Napríklad v Krátkom slovníku slovenského jazyka (1997), ktorý má platnosť kodifikačného diela, nachádza používateľ spisovnej slovenčiny množstvo zásahov, ktoré majú podporovať poriadok v jazyku: predložka *kvôli* sa nemá používať v príčinnom význame, správna predložka je *pre*, čiže *pre dážd'*, nie *kvôli dažďu*; sloveso *preplatiť* sa nemá používať v spojeniach, v ktorých sú správne len slovesá *vyplatiť*, *zaplatiť*, *uhradiť* (napr. *odmeny*); podstatné meno *zbytok* treba vylúčiť zo spisovnej normy, lebo správne substantívum je *zvyšok*; zloženina *poloostrov* je nesprávna, správna podoba je *polostrov*; slovo *prečísliť* patrí len do športového slangu, v spisovnom jazyku je opis *prevýšiť čo do počtu*; napriek veľmi vysokej frekvencii slovo *kľud* a jeho deriváty *kľudný*, *kľudne* nepatria do spisovnej slovenčiny, lebo v nej sú správne ekvivalenty *pokoj*, *pokojný*, *pokojne*; platí to aj o substantíve *sáčok*, ktoré má v spisovnej slovenčine náprotivok *vrecko*, *vrecúško*, správny je dvojslovný výraz *zemiakové hranolčeky*, aj keď je rozšírený výraz *zemiakové hranolky*; anglické slovo *šou/show* je prvok slovnej zásoby spisovného jazyka, ale *šoubiznis* nie, a tak ho treba nahradiť opisom *podnikanie v oblasti zábavy*; ani *workshop* nie je spisovný výraz, len slangový, spisovný náprotivok je *seminár*, *tvorivá dielňa*.

Tieto príklady ilustrujú intervencie do spisovnej slovenčiny v mene udržiavania jej poriadku vrátane reťazca týchto implikácií: Udržiavanie poriadku znamená len udržiavanie inštrumentálnej funkčnosti jazyka, ale aj zachovávanie jeho identity, čo je závažné preto, lebo ide o konštitučný znak národa, ktorý sa formoval historicky, a teda je historicko-kultúrnym dedičstvom, s ktorým

treba primerane narábať, k čomu patrí jeho ochrana (národné dedičstvo treba ochraňovať). Pretože poriadok konvenuje nositeľovi jazyka, je v súlade s jeho základným postojom k svetu (preferuje poriadok pred chaosom), nemá dôvod nepodporovať konanie v mene poriadku v jazyku. V tomto momente nachádza živnú pôdu mocenské semeno intervencií konateľa elitárskeho reštriktivizmu. Intervent napĺňa očakávania „poriadkumilovného“ nositeľa jazyka, takže tento zásahy víta, najmä keď sú navyše podložené (deklaratívnymi) argumentmi zahŕňajúce také vznešené idey ako ochrana národného dedičstva, najvyššej kultúrnej hodnoty, národnej identity a pod. Pre neho je intervent ten, kto sa postará o jazykový poriadok, a tak sa v tejto veci upína na neho. Intervent má voľnú ruku na jeho ovládanie. Nadobúda moc nad nositeľom jazyka. Z pozície garanta poriadku v jazyku, stability jazykovej normy, ochrany tejto zdedenej kultúrnej hodnoty zjednocuje nositeľov jazyka a ovláda ich. Štandardizáciou subordinačného vzťahu k interventovi nositelia jazyka sa ocitávajú v pozícii ovládaných, a teda aj potenciálne manipulovaných.

Natíska sa komplex otázok, ktorý naznačíme tým, že formulujeme tieto: (1) A nemá sa udržiavať poriadok v jazyku? (2) Nejde o užitočnú deľbu spoločenskej práce? (3) Implikuje štandardizácia subordinačného vzťahu niečo neakceptovateľné? Ďalší výklad sa poniesie v línii týchto otázok.

5.1.1. POTENCIÁLNA ROZPOLTENOSŤ NOSITEĽA JAZYKA

Vychádzajúc z predchádzajúceho výkladu, nositeľ jazyka je v stave potenciálnej rozpoltenosti. Na jednej strane bežne používa (súbežne s inými) istý výraz – napríklad *kvôli dažďu* – bez toho, aby pociťoval nejaké narušenie poriadku v jazyku, a na druhej strane je pripravený akceptovať nápravnú intervenciu – *pre dážd'* – s pochopením poučenia, že náprava sa deje v mene udržiavania poriadku v jazyku (s čím sa spájajú spomínané implikácie). To značí, že je pripravený v danom bode poprieť vlastnú jazykovú kompetenciu, ktorú si inak aj v tomto bode overil tým, že registroval zhodu svojej kompetencie s kompetenciami iných aj pri danom výraze. Ako sa to dá vysvetliť? (a) Osobitnou povahou jazykového poriadku a (b) spomínanou subordináciou.

(a) Naša spoločná bežná skúsenosť je, že pri epizodických úvahách bežného používateľa nad náhodne vybraným výrazom sa stretávame s úsudkom, že daný bežne používaný, vžitý výraz je nelogický alebo nesprávny, resp. neprimeraný, nevhodný a pod. Napríklad ako neprimeraný sa mu ukazuje *suchý zips*, pretože označovaná vec sa mu javí ako príliš vzdialená od zipsu a prívlastok *suchý* evokuje otázku, či jestvuje aj *mokrý*. Výraz však naďalej normálne používa. Ukazuje sa, že jeden z predpokladov spomínanej rozpoltenosti je založený v možnom rozpore medzi mimokomunikačným logickým vnímaním jazykových štruktúr a ich komunikačným vnímaním. Prirodzený poriadok v jazyku sa utváral z perspektívy komunikačného vnímania. Z perspektívy mimokomunikačného vnímania sa javia isté štruktúry menej „logické“. Intervencie z pozície mimokomunikačnej logiky sa nositeľovi jazyka ukazujú ako prijateľné, lebo ich vníma v rámci tejto perspektívy. Jeho prirodzené jazykové nadanie ho však „usmerňuje“ tak, že prirodzený poriadok v jazyku vníma ako

súhru štandardizácií. To značí, že na jednej strane sa udržiava prostredníctvom štandardizácií prirodzený poriadok v jazyku, ale na druhej strane sa ponúka šanca na jeho spochybnenie v istých bodoch, čo je práve podklad súhlasnej reakcie na nápravné intervencie.

(b) Štandardizácia subordinačného vzťahu nositeľa jazyka k interventovi v duchu elitárskeho reštriktivizmu posilňuje spomínanú rozpoltenosť nositeľa jazyka. Jeho skonvencionalizovaná podriadenosť „jazykovej vrchnosti“ neustále aktualizuje potenciálne napätie medzi stavom „je“, ktorý v komunikácii prežíva ako normálny, a stavom „má byť“, ktorý sa mu z pozície mimokomunikačnej logiky pripomína. Neustále navodzovanie stavu „má byť“ a jeho automatická (štandardizovaná a subordinačne podfarbená) akceptácia upevňuje pochybovačné metajazykové sebavnímanie používateľa, živí v ňom pocit jazykovej neistoty a narúša jeho prirodzené jazykové sebavedomie. Takto podriadený používateľ jazyka sa naučil žiť s pocitom, že jeho jazyková kompetencia je poruchová, a tak sa musí upínať na „znanca“, ktorého reprezentuje elitársky intervent. Tento sa ho dokonale zmocnil, ovládol ho a môže plniť svoju jazykovodcovskú úlohu.

Vynára sa už spomínaná otázka: Nie je predsa len v poriadku, že sa aj v oblasti spisovného jazyka uplatňuje spoločenská deľba práce? Na jednej strane sú bežní používatelia jazyka a na druhej strane jazykoví experti, ktorých úloha je dávať používateľom odborné informácie. Nezabúdajme – tak znie námietka proti doterajšiemu výkladu –, že ide o spisovný jazyk, s ktorým sa, čo sa predsa vie minimálne už od B. Havránka (1932), zaobchádza uvedomene (na rozdiel od „ľudového“ jazyka). Keď toto nestrácame zo zreteľa, tak usmerňovanie k stavu „má byť“, ktorý sa vyznačuje vyšším poriadkom, je predsa správna cesta. Uvedomené zaobchádzanie so spisovným jazykom znamená zaujať pozíciu spomínanej mimokomunikačnej logiky, takže intervencia v duchu elitárskeho reštriktivizmu je namieste. Protinámietka je, že dnes je už spisovná slovenčina bežne používaný jazykový útvar drvivej väčšiny Slovákov, takže aj pri jeho používaní prežívajú taký pocit normálnosti ako pri používaní iného bežne uplatňovaného útvaru. Epizodické mimokomunikačnologicke reakcie na jazykové výrazy nie sú vylúčené napríklad ani zo sféry územného nárečia. Podstatné však je, že napriek logickým odhaleniam „deficitu“ v poriadku jazyka používateľ prežíva jazykové štandardizácie ako normálne, čiže také, aké „majú byť“. Pociť normálnosti sa viaže na štandardizácie, ale jazykový expert ho usmerňuje v duchu jeho epizodických mimokomunikačnologicke reakcií, čo by malo viesť k tomu, aby epizodické reakcie sa premietli na systematické (to by bolo v súlade s predstavou, že spisovný jazyk má byť pod kontrolou systematickej externej regulácie, čiže sa má upevňovať jeho „umelosť“). Jazyková prax ukazuje, že používateľ sa v komunikácii riadi pocitom normálnosti, a to preto, lebo na takejto normálnosti je založený poriadok v prirodzenom jazyku (jeho pocit korešponduje s povahou jazyka), ale jazykový expert vplýva naňho tak, že tento pocit nahloďáva. Spoločenská deľba práce, pri ktorej jazykový expert vystupuje v duchu elitárskeho reštriktivizmu, nefunguje v súlade s povahou „predmetu“ práce, a preto sa permanentne registruje rozpor medzi reálnym

používaním spisovného jazyka a normou kodifikovanou v duchu reštriktivizmu. Tento rozpor je v slovenskom jazykovom spoločenstve už štandardizovaný a jeho sprievodným príznakom je spochybňujúce metajazykové sebauvímanie používateľov jazyka, čo súvisí s vysokou ideologizovanosťou tohto spoločenstva.

5.1.2. IDEOLOGIZOVANOSŤ SLOVENSKEHO JAZYKOVÉHO SPOLOČENSTVA

Vyššie sme už konštatovali, že slovenská spoločnosť patrí k silne ideologizovaným spoločnostiam, odvolávajúc sa na sociologičku A. Swidlerovú (Swidler, 1986), ktorá dáva do opozičného vzťahu silne a slabo ideologizované kolektívy. Ide o to, v akej miere sa v istom kolektíve zakotvila istá ideológia, ktorá zjednocuje jeho členov. V slovenskej spoločnosti sa usadila jazyková ideológia, ktorej základnou ideou je, že spisovnú slovenčinu ako konštitučnú silu slovenského národa, a teda ako najvyššiu národnú hodnotu, treba permanentne ochraňovať. Táto idea vyplýva z udržiavania a pestovania syndrómu permanentného ohrozenia slovenského jazyka, čiže aj slovenskosti vôbec. V historickej perspektíve ako ohrozujúce elementy sa postupne vynárajú Maďari, Česi, anglofónny imperialistický živel a napokon „piata kolóna“ externých ohrozujúcich síl. Živenie syndrómu ohrozenia má zjednocujúco vplývať na slovenský národ. Už sme si položili rétorickú otázku: Kto by odpovedal záporne na otázku, či treba ochraňovať slovenský jazyk?

Silne ideologizované jazykové spoločenstvo potrebuje elitu, ktorá ideológii pestuje a opierajúc sa o ňu toto spoločenstvo riadi. V tejto ideológii má oporu elitárskoreštriktivistický prístup k spisovnému jazyku. Tu sa dostávame k otázke, ktorá sa implicitne nastoľovala počas celého výkladu. Nie je to normálny stav, že v spoločnosti funguje elita (resp. elity v rozličných oblastiach života spoločnosti), ktorej je vďaka jej „osvietenosti“ (vidia viac a hlbšie ako ostatní) prisúdená úloha udávať smer pohybu spoločnosti? Nie je to normálne, že táto elita intervenuje do štandardizácií vrátane jazykových konvencionalizácií v mene istých hodnôt? Nie je historický fakt, že štúrovci ako elita presadili životaschopnú spisovnú slovenčinu? Ako by sa to mohlo stať bez elity? Predpokladom kvalifikovanej odpovede na túto otázku je branie zreteľa na okolnosti, za ktorých elita intervenuje, povahu štandardizácií, do ktorých zasahuje, a emancipovanosť členov daného spoločenstva. So zreteľom na tieto faktory sa dá posúdiť, či konanie elity v mene proklamovaných hodnôt je mocensky motivované. Z predchádzajúceho výkladu by malo vyplývať, že za súčasných okolností fungovania spisovnej slovenčiny a vzhľadom na jej povahu nie je normálne, keď sa do nej zasahuje z pozície elitárskeho reštriktivizmu. Na emancipačný proces členov jazykového spoločenstva, na ich sociálnu vyspelosť, občianske dozrievanie však silne vplýva (aj) jazyková ideológia. Celkový stav ich emancipovanosti dáva istý priestor pôsobeniu elitárskeho reštriktivizmu s mocenskou motiváciou.

Protipólom k elitárskemu reštriktivizmu je racionálnoliberalistický prístup k spisovnej slovenčine. Tomuto prístupu je cudzí mocenský zárodok, čiže ne-

skrýva v sebe vedomý či nevedomý zámer ovládať jazykové spoločenstvo, teda presadzovať svoju vôľu, pestovať závislosť používateľov jazyka od elity a vytvárať podmienky na to, aby „mlčiaca väčšina“ vnímala elitu v spasiteľskom svetle. Namiesto elitárskoreštriktivistických intervencií racionálny liberalizmus ponúka jazykový informačný servis. Nezasahuje priamo do spisovného jazyka, ale prispieva k optimalizácii podmienok na jeho normálne fungovanie, t. j. také fungovanie, ktoré zodpovedá jeho povahe vyplývajúcej z jeho súčasného stavu a zo súčasných podmienok jeho používania. K optimalizácii podmienok patrí aj poskytovanie informácií o tom, že napätia medzi súčasnou kodifikovanou normou spisovného jazyka a úzom sú často umelé, že norma spisovnej slovenčiny je variantná, čo vyplýva z povahy jej systému (z jeho „ponuky“), z dynamiky funkčného využívania jazykových prostriedkov, ktorá preráža hranice tradovaného vnímania kontrastu funkčné vz. nefunkčné jednotky, a z diferencovanosti používateľov tohto jazykového útvaru, ktorí demonštrujú jeho vysokú úroveň demokratizácie. K optimalizácii podmienok patrí aj to, že používatelia sa vymaňujú zo závislosti od umele pestovanej jazykovej elity, posilňujú si svoje jazykové sebavedomie a vnímajú sa ako plnohodnotní nositelia a spolurozvíjateľa spoločného jazyka. Primerané jazykové sebavedomie koreluje s akceptačným vnímaním prirodzeného poriadku v jazyku, t. j. takého, ktorý je udržiavaný na základe normálnej jazykovej interakcie používateľov v komunikácii. Dôležité je, že ako jazykový problém sa vnímajú len tie jazykové javy, ktoré používatelia prežívajú v komunikácii ako problém, a teda potenciálne hľadajú oporu u jazykového experta. To značí, že sa používateľ pri takom jave neobracia na experta z pozície závislého od jazykovej elity, ale z pozície suverénneho ovládateľa jazyka, ktorý v komunikácii niekedy naráža na problémové javy vyplývajúce z povahy jazyka (teda nie z jeho neznalosti, nerozvinutej jazykovej kompetencie a pod.).

Prívlastkom racionálny sa vopred vylučuje interpretácia, že ide o liberalizmus v duchu akceptácie čohokoľvek, čo sa objaví v reči. Racionálnosť liberalizmu spočíva v tom, že voľnosť vo vzťahu k jazyku sa viaže na prirodzenoracionálnu zdôvodnenosť, t. j. na takú zdôvodnenosť, ktorá je podložená poznaním reálnej povahy súčasného spisovného jazyka a jeho normálneho fungovania. Základom tohto poznávania je pragmatickolingvistická a sociolingvistická metodológia. Sociolingvistika poskytuje poznatky o reálnom stave používania spisovného jazyka, o diferencovanosti jeho používateľov, o reálnych vplyvoch na používanie jazyka, čiže podáva informácie o reálnom spisovnojazykovom živote, a pragmatická lingvistika – opierajúc sa o tieto informácie – vysvetľuje stavbu a fungovanie spisovného jazyka videného v svetle tohto reálneho života. Racionálnosť liberalizmu má v pozadí tieto tézy:

1. Aj systém spisovnej slovenčiny je súbor systemizácií, čo je následok toho, že sa v podstate konštituoval a rozvíjal na štandardizačnom podklade bez toho, aby vonkajšie regulačné zásahy menili jej podstatu.

2. Aj používatelia spisovnej slovenčiny prispôsobujú jej používanie svojim novým potrebám, s čím koreluje zjemňovanie funkčnej diferenciácie jej prostriedkov.

3. Aj slovenské jazykové spoločenstvo sa riadi mechanizmom sociálnej interakcie, ktorý zabezpečuje jeho jednotu v rozmanitosti.

Tieto tézy sú v pozadí pomyselného určovania rozpätia jazykovej voľnosti. Nie je to neobmedzené rozpätie. Obmedzujúcim faktorom je štandardizačná selekcia, ktorá prebieha pod „dohľadom“ kolektívneho hodnotenia v komunikačnom procese (v kolektíve sa neštandardizuje všetko, čo sa dostalo do reči; vyskytnú sa v nej aj epizodické javy). Racionálnosť liberalizmu je založená na zdôvodňovaní so zreteľom na otázku, prečo sa daný jav štandardizoval, resp. je štandardizovateľný.

Prienik do súčasného jazykovokultúrneho sveta Slovákov ukazuje, že v slovenskom jazykovom spoločenstve koexistujú dve predstavy o kultivovaní spisovného jazyka, a teda aj jeho používateľov. Predstava, ktorá je spojená s elitárskoreštriktivistickým prístupom k tomuto jazykovému útvaru, je motivovaná takou interpretáciou súčasných podmienok fungovania spisovnej slovenčiny, z ktorej vyplýva nutnosť ochranného prístupu k nej. Idea ochrany (pred tými, ktorí „škodia“ jazyku) má mať zjednocujúci účinok. Pretože spôsob ochrany je v kompetencii jazykovej elity, táto sila je predurčená na rolu predvoja pri presadzovaní objektívnych potrieb slovenského národa vo vzťahu k spisovnému jazyku. Živením pocitu ohrozenia jazyka – a tým ohrozenia slovenskej identity – sa živí pocit potreby zjednocovať sa a vo vzťahu k jazyku správať sa podľa preskripcie elity. Riadený jazykový poriadok a poriadok v jazyku sú ťažiskové komponenty ochranného orientovanej jazykovej ideológie, ktorá je v základe mocenského prístupu ku kultivovaniu jazyka. Druhá predstava, ktorá je spojená s racionálnoliberalistickým prístupom k spisovnému jazyku, je motivovaná takou interpretáciou okolností fungovania tohto jazyka, z ktorej vyplýva podporný prístup k nemu, ktorý spočíva v tom, že sa optimalizujú podmienky na rozvíjanie jeho potencie v korelácii s jeho reprodukciou v komunikácii. Racionálny liberalizmus odmieta ideu ochrany jazyka (hoci sa vo všeobecnosti vníma ako samozrejme akceptovaná, lebo veď ako môže byť niekto proti ochrane vlastného duchovného bohatstva), lebo implikuje mocenský prístup, ktorý je len násilne kompatibilný so súčasným stavom fungovania jazyka, a namiesto nej vychádza z idey starostlivosti o spisovný jazyk. Ťažiskové komponenty tejto idey sú: (a) poznanie reálneho fungovania súčasného spisovného jazyka, (b) poznanie jeho reálnej povahy a celého funkčného rozpätia, (c) podporovanie podmienok jeho prirodzeného fungovania, (d) odborné poradenstvo pri riešení reálnych jazykových problémov, (e) kodifikácia reálnej normy spisovného jazyka, t. j. takej, ktorá je zdôvodnená poznaním reálnej povahy jazyka a jeho fungovania, (f) podporovanie rozvíjania prirodzenej jazykovej kompetencie používateľov a tým aj upevňovanie ich prirodzeného jazykového sebedomia.

5.2. CHÁPANIE JAZYKOVÉHO SYSTÉMU

O povahe jazykového systému aj o jeho chápaní už bola reč. V tejto časti výkladu podáme ilustrované objasnenie diferencovaného chápania systému spisovného jazyka.

Aj lingvistika patrí k empirickým vedám. Empirické údaje získava z rečových produktov a podmienok ich vzniku a fungovania. Zisťuje, čo je v podklade týchto produktov, alebo inak, čo tvorí predpokladovú bázu tvorenia komunikátov. Z rečových produktov vyabstrahovala jazykové jednotky a začala skúmať ich vlastnosti. Ukázalo sa, že závažné sú vlastnosti, ktoré sú späté so vzájomnými vzťahmi jednotiek, s ich miestom v sieti vzťahov. Dospelo sa k tomu, že jednotky sú integrované do systému. Výskum sa sústredil na jazykový systém. Opísala sa jeho štruktúra, odhalili sa vzťahy, ktoré určujú („definujú“) systém, a spoznali sa zákony, resp. zákonitosti jazykového systému. Uplatňuje sa pri tom aj myšlienkový postup, ktorý je bežný pri vedeckom poznávaní – idealizácia. Pri idealizácii sa odhliada od – vyjadrené terminológiou epistemológov – modifikačných podmienok skúmaného (sub)systému. Napríklad slovenskú morfológiu by sme mohli skúmať tak, že ju autonomizujeme, t. j. neberieme do úvahy vplyv iných subsystémov, čím zisťujeme, ako by vyzerala morfológia „ako taká“. Týmto galileovským štýlom myslenia sa preniká do abstraktnej podstaty, aby sa dospelo k idealizačným zákonom.

Na stránkach časopisu Slovenská reč si dvaja autori vymieňali názory na pravidlo o rytmickom krátení v spisovnej slovenčine. Kým J. Kačala (1998, s. 230 – 231) trvá na tom, že tu ide o rytmický zákon, o „hláskoslovný zákon, ktorý však v jazykovom systéme a jeho fungovaní nie je sám, a tak sa dostáva do protikladu s inými zákonmi“, L. Dvonč (1998, s. 292) odmieta termín zákon, lebo „ak sa nejaký zákon dodržiava v menšom počte prípadov, ako je počet prípadov, v ktorých sa nedodržiava, je takýto zákon sotva zákonom“, a radšej hovorí o rytmickom krátení. Autori vyvodzujú odlišné dôsledky z reštrikcie platnosti „krátenia dĺžky po predchádzajúcej dĺžke“ (čo by bolo podľa L. Dvonča najsprávnejšie vyjadrené). Sú to dva odlišné pohľady na ten istý jav. Prvý pohľad (zákon) je orientovaný na idealizačnú perspektívu, hoci sledovaný vzťah nezodpovedá idealizačnému zákonu napríklad v zmysle zákona voľného pádu, ktorý modifikovane platí za rozličných okolností (čiže pôsobenie zákona nie je neutralizované). V pozadí orientovanosti na idealizačnú perspektívu je implikácia (viazaná na citovaný výrok): Keby nepôsobil zákon z morfologickej roviny (a nepôsobili aj isté slovotvorné pravidlá), rytmický zákon by platil neobmedzene. Druhý pohľad je empiricky orientovaný. Z tohto pohľadu sledovaný vzťah nie je zákon, pretože sú časté prípady, keď sa tento vzťah neuplatňuje. Čo je v pozadí týchto dvoch pohľadov? Diferencovaný prístup k systému spisovnej slovenčiny. Tým, že sa tento vzťah interpretuje ako zákon, dáva sa najavo jeho závažnosť v tomto systéme (jeho „podstatnosť“, zákon je podstatný – a všeobecný a nevyhnutný – vzťah). Pretože ide o zákon – a ešte k tomu špecifický zákon spisovnej slovenčiny –, tento vzťah je komponentom (romanticky povedané) ducha nášho jazyka. Taký zákon treba pri kodifikácii osobitne rešpektovať. Keď sa sledovaný vzťah neinterpretuje ako zákon, poukazuje sa na to, ako sa tento vzťah reálne uplatňuje (a nie na to, ako by sa mal uplatňovať). K systému spisovnej slovenčiny treba pristupovať ako k realite vytvorenej a ovládanej jej používateľmi. L. Dvonč v citovanej práci (1998, s. 293) pripomína dobre známu požiadavku: „Jazykovedec musí

pozorne sledovať normu, resp. pohyb v norme a podľa toho robiť závery pre kodifikáciu.“ J. Kačala (1998, s. 233 – 234) reaguje na to tak, že uznáva potrebu sledovania toho, čo sa deje v reči, ale zdôrazňuje, že jazykovedec sa nesmie vzdávať odborného hodnotenia javov. A potom uvádza prípady realizovania rytmického pravidla, ktoré majú mať „oveľa väčšiu odbornú váhu“ ako Dvončove doklady. Z tohto pohľadu názorový spor o sledovanom jave ilustruje konfrontáciu argumentácií z dvoch kvalitatívne odlišných pozícií („vyšší“ stupeň vz. „nižší“ stupeň odbornosti). „Vyššia“ odbornosť spočíva v tom, že daný jav (podoby typu *mliekar*) sa logicky (presnejšie: na podklade reflexívnej logiky) včlení do série prípadov, pri ktorých sa uplatňuje skracovanie po dvojhláske. Reprezentant „nižšej“ odbornosti prihliada na empirickú realitu, ktorú interpretuje na pozadí iných súvislostí (porov. s Dvončovým výkladom dvoch protichodných tendencií vo vývine rytmického zákona).

Pohľad, z ktorého sa rytmické krátenie ukazuje ako zákon, zodpovedá prístupu klasickej systémovej lingvistiky. Uplatňujú sa v nej legitímne vedecké postupy a vďaka nej máme istý vedecký obraz o jazykovom systéme. Zdôrazňujeme: istý vedecký obraz. Je to obraz vytvorený na základe objektivistickej teoreticko-metodologickej koncepcie. Jazykový systém, ktorého rekonštrukcia sa začína vyabstrahovaním jeho jednotiek z reči, je objektívna danosť, ktorá je prvotným predpokladom reči. Klasický systémový lingvista odhaľuje v tomto systéme súvislosti, zákony, resp. zákonitosti. Ich spoznávaním jazykovedec vniká do podstaty jazyka, ktorý vytvárali generácie. Natíska sa otázka, či jazykový systém opísaný v rámci objektivistickej lingvistickej koncepcie zodpovedá systému (nevedomovaných) jazykových znalostí nositeľov jazyka, ktoré sú v základe ich rečovej činnosti. V tejto súvislosti si pripomeňme nasledovný lingvistický jav. Je dobre známe, že v jazykovede sa niekedy voľne narába s pojmami trieda a typ (napríklad voľne sa zamieňajú výrazy trieda textov, resp. druh textu a typ textu; podobne synonymicky sa používajú výrazy klasifikácia a typologizácia štýlov), ale mnohí lingvisti si uvedomujú poznávací rozdiel, ktorý je zakotvený v opozícii týchto pojmov. Ako príklad si zoberme výklad o klasifikácii a typologizácii textov v práci W. Heinemanna a D. Viehwegera (1991, s. 144). Autori pripomínajú, že trieda textov, resp. druh textu v súčasnosti sa prednostne vzťahuje na empiricky doložiteľné triedenie textov. Vzťahuje sa na bežnú klasifikáciu textov, ktorú „vypracovali“ príslušníci jazykového spoločenstva a ktorá je zafixovaná aj v ich slovníku (list, návod, recept, báseň a pod.). V slovníkových výrazoch sú kondenzované ich znalosti o triedach, resp. druhoch. Oproti tomu typ textu sa chápe ako teoretická kategória uplatňovaná pri vedeckej klasifikácii textov. Používatelia majú znalosti dotýkajúce sa tried textov, ale nemajú znalosti vzťahujúce sa na typy textov. To značí, že myšlienkovým postupom typologizácie sa pohybujeme nad rámcom jazykových znalostí používateľov. Typologizácia zodpovedá odbornému (teoretickému) pohľadu na texty, kým klasifikácia korešponduje s vnímaním textov bežnými používateľmi jazyka.

S oddelením odborného hľadiska v spomínanom zmysle od pohľadu, ktorý je spätý s vnímaním bežného používateľa jazyka, sa stretávame aj pri pertrak-

tovaní javov systému spisovnej slovenčiny. Uvedieme dva príklady. M. Sokolová a F. Šimon (1999, s. 345) píšú: „Samohláskové skupiny sa môžu v rozpore s kodifikáciou v jazykovom povedomí mnohých používateľov chápať ako dvojhĺasky“ (*organizáciám* namiesto *organizáciám*), a dodávajú, že „z odborného hľadiska tu nemožno predpokladať presadenie diftongizačných tendencií v systéme spisovnej slovenčiny, pretože morfeomatický švík oddeľujúci gramatickú morfému patrí k najsilnejším švíkom“. Druhý príklad je z vyššie citovanej práce J. Kačalu (1998, s. 233). V súvislosti s istými prípadmi dotýkajúcimi sa pravidiel o rytmickej krátení autor sa vyjadruje takto: „Tým neodmietam sledovať úzus, tvorbu nových prvkov v reči a tendencie, ktoré sa v nich prejavujú, ale som presvedčený, že veciam treba pripisovať reálnu váhu a neslobodno sa vzdávať odborného jazykovedného hodnotenia jazykového javu ...“ Čo je za odlišením odborného hľadiska od hľadiska, ktoré je späté s jazykovou praxou? To, že sa považuje za samozrejmé, že objektivistická koncepcia jazykového systému (o inej sa ani neuvažuje, resp. nepripúšťa sa ani predstava, žeby mohla byť aj iná) je podkladom odborného hľadiska. Výskyt tvaru *organizáciám*, pri ktorom sa uplatňuje – ako to vyššie citovaní autori nazvali – „pseudorytmický zákon“, nezodpovedá odbornému hľadisku, ktoré je pre tento prípad (teda: *organizáciám*) v rámci objektivistickej koncepcie nenapadnuteľne zdôvodnené (autori uvádzajú tri jasné argumenty). Pri citovanom výroku, že „z odborného hľadiska tu nemožno predpokladať presadenie diftongizačných tendencií...“, čitateľ si iste položí otázku: Zrieka sa odborného hľadiska ten, kto pripúšťa aj opačný predpoklad? Čo by sa stalo, keby sa presadil „pseudorytmický zákon“? (To, že nejde o vymyslenú ireálnu hypotézu, podporuje vyššie citovaný výrok autorov o možnom rozpore jazykovej praxe s kodifikáciou, za ktorým je zrejme isté empirické poznanie. Autori mlčky pripúšťajú, že predstava o presadení sa „pseudorytmického zákona“ nie je čírou fikciou.) Znamenalo by to, že na jednej strane je dobre zdôvodnené odborné hľadisko, a na druhej strane je realita zodpovedajúca „neodbornému“ hľadisku. Pri druhom príklade autor upozorňuje na to, že „neslobodno sa vzdávať odborného jazykovedného hodnotenia jazykového javu ...“ Aj tu sa natíska už známa otázka. Vzdáva sa jazykovedec odborného hľadiska, keď napríklad zisťuje, že „rytmický zákon“, ako sa fixuje z „odborného“ hľadiska, nekorešponduje s jazykovou praxou? Odpoveďou je, že sa vzdáva istej (objektivistickej) jazykovednej koncepcie, aby si vytvoril takú koncepciu, ktorá adekvátnejšie zobrazuje jazykovú realitu.

Odborné hľadisko v spomínanom určení je hľadiskom analytika jazykového systému, ktorý vychádza z toho, že svojou vedeckou analýzou odhaľuje súvislosti, zákony, resp. zákonitosti, prostredníctvom ktorých sa jazyk ukazuje vo svojej podstate. Analytik je presvedčený, že objektívnymi vedeckými metódami teoreticky zobrazuje jazyk ako objektívnu realitu. Vyššie spomínanú otázku, či jazykový systém, ktorý teoreticky zobrazil, zodpovedá systému (nevedomovaných) jazykových znalostí nositeľov jazyka, explicitne si nekladie. On predsa vedeckými metódami dospel k poznaniu, že za rečovými produktmi členov jazykového spoločenstva je taký a taký jazykový systém. Tento systém je v základe rečovej aktivity a súčasne aj jazykovej normy. Napríklad kompo-

mentom fonologickej sústavy spisovnej slovenčiny je mikrosystém mäkkostných korelačných párov *t - ṭ, d - ḍ, n - ñ, l - ḷ*. V duchu klasickej systémovej lingvistiky sa vysvetľuje (citát opakujeme v tejto súvislosti): „Dvojica *l - ḷ* je pevnou súčasťou tejto spoluhláskovej sústavy a tým aj celej hláskovej sústavy súčasnej spisovnej slovenčiny ... Po „zrušení“ systémoveho protikladového páru *l - ḷ* by sa zmenil aj hláskový systém spisovnej slovenčiny a po takomto zásahu by to už bol iný systém. Hláskový, ale aj celý jazykový systém slovenčiny svedčí teda v prospech zachovania jestvujúceho stavu, ktorý sa vyznačuje vyváženosťou spoluhláskových párov založených na protiklade tvrdých a mäkkých spoluhlások“ (Kačala, 1997, s. 67). Ide o reakciu na to, že „spoluhlásky *l* a *ḷ* časť Slovákov pokladá za také blízke, že ich vo výslovnosti (ba niekedy ani v písme) nerozlišuje a stotožňuje ich s hláskou *l*“ (op. cit., s. 65). Túto blízkosť fonetici zdôvodňujú osobitosťou artikulácie „priestoru“ *l* a *ḷ* v porovnaní s ostatnými dvojicami a upozorňujú aj na „čiasťočnú „nehomogénnosť“ fonického stvárnenia protikladu */l/ - /ḷ/*“ (Kráľ - Sabol, 1989, s. 301). V tejto práci sa nehovorí o „časti Slovákov“, lež o tom, že *l* v pozíciách pred *e*-ovým a *i*-ovým prvkom preniká z nižšieho štýlu do neutrálneho štýlu. Na jednej strane je teda empirická realita - stotožňovanie *ḷ* s *l*, ktoré je zdôvodňované okrem artikulácie blízkosti a inými faktormi aj tým, že sa pozoruje „celková tendencia po ubúdaní spoluhlásky *ḷ* v slovenčine“ (Kačala, 1997, s. 65) - a na druhej strane abstraktná realita, a to „vyvážený“ čiastkový systém, v ktorom má dvojica *l - ḷ* „pevné“ miesto. Napriek tomu, že *ḷ* je pevnou súčasťou vyváženého mikrosystému, pozorujeme jeho ubúdanie. Čo teda zodpovedá tomuto „vyváženému mikrosystému“? Mohli by sme odpovedať, že to, čo je v jazykovom povedomí tých Slovákov, ktorí *ḷ* vyslovujú. Ale aj u mnohých z nich ubúda *ḷ* v istých pozíciách. Okrem toho zrejme ani tí najdôslednejší „*ḷ*-oví“ Slováci v komunikácii nevnímajú dištinkciu typu *polka - Polka* tak ostro ako dištinkciu typu *plán - pláň*.

Týmto príkladom znázorňujeme ideu, podľa ktorej jazykový systém zobrazený a interpretovaný z pozície lingvistického objektizmu (a v duchu klasickej systémovej lingvistiky) nemožno považovať za deskriptívny ekvivalent mentálnej reprezentácie jazykového systému. V mentálnej reprezentácii nositeľov spisovnej slovenčiny nie je „vyvážený“ mikrosystém opozícií sledovaných spoluhláskových foném, v ktorom dvojica *l - ḷ* má „pevné“ miesto. Ich jazykové správanie ukazuje, že pripisovaná vlastnosť „vyváženosti“ sa nedotýka ich systému: ukazujú, že im dobre vyhovuje „vyvážený“ aj „nevyvážený“ systém (keby úplne odstránili *ḷ*). Poukazovanie na následky odstránenia *ḷ* je z ich hľadiska tiež irelevantné, lebo veď s jazykovými zmenami a ich následkami minulé generácie ktoréhokoľvek jazykového spoločenstva sa vyrovnali bez toho, aby pocítili nejaké jazykové problémy („ujmu na jazykovom zdraví“). V mentálnej reprezentácii spomínané jazykové prvky sú asociačne spojené. Tieto spojenia vznikajú na základe toho, že nositelia jazyka neuvedomene vnímajú artikuláciu podobnosti medzi hláskami, ale aj kontrasty medzi fonémami, ktoré sa prejavujú v reči pri ich vzájomnej zámene. Toto patrí k ich neuvedomovaným znalostiam. Tieto znalosti sa aktualizujú v reči. Môže sa napríklad aktualizovať

vať – a často sa to aj deje – znalosť artikulačnej blízkosti *l'* a *l*, pričom sa môže ukázať – a skutočne sa ukazuje –, že zámena *l'* za *l* má také dorozumievacie následky ako zámena iných foném. Fonéma *l'* sa môže nahradiť – a skutočne sa často nahrádza – fonémou *l* nezávisle od znalosti príbuzných spoluhláskových dvojíc. Používatelia jazyka nepociťujú nijaký tlak, aby zachovali „vyvážený“ mikrosystém, a to ani tí, ktorí dôsledne uplatňujú *l'* (tu ide jednoducho o silné návyky získané v nárečovom prostredí).

Hľadanie poriadku, vyváženosti, harmónie, symetrie a pod. v jazyku je tak povediac naprogramované, keď sa jazyk skúma z pozície lingvistického objektivismu. Na evidentný fakt, že jazyk nie je chaotický súhrn prvkov, takmer automaticky sa napája predstava o harmonickom systéme, ktorá riadi bádateľovo úsilie. Jeho úsilie vyúsťuje napríklad do odhalenia spomínaného vyváženého mikrosystému spoluhláskových dvojíc. Treba povedať, že jazykovedec odhaľuje skutočne to, čo je skryté v jazyku, ktorý vyabstrahoval z rečových produktov. Ako sme už naznačili, tieto odhalenia nie sú adekvátne vo vzťahu k psychologickkej (mentálnej) realite. Na tomto mieste môže čitateľ autorovi tohto výkladu pripomenúť, že hovoríme predsa o systéme spisovného jazyka. Do spisovného jazyka sa predsa zvonka odborne zasahuje, tento jazyk je vedome regulovaný, a teda oproti nespisovným útvarom je poznačený uvedomenosťou. Nie sú výsledky analýz z pozície lingvistického objektivismu adekvátne práve vo vzťahu k tomuto jazyku? Nemôžeme vychádzať z toho, že napríklad spomínaný vyvážený mikrosystém spoluhláskových dvojíc má korelát prinajmenšom v mentálnej reprezentácii ideálneho nositeľa spisovnej slovenčiny? Nie je toto odborné hľadisko primerané povahe systému spisovného jazyka? Vo vzťahu k nášmu príkladu: Nie je predsa len adekvátna odborná argumentácia, že hláskový systém slovenčiny svedčí v prospech zachovania *l'*? Keď aj akceptujeme ideu, podľa ktorej analýza z pozície objektivismu zodpovedá statusu spisovného jazyka, narážame na problém možných opisov a interpretácií jeho systému, a teda aj argumentácií (porov. s vyššie spomínaným názorovým sporom o podstate rytmického krátenia v spisovnej slovenčine). Ilustrujme to naším príkladovým javom. Už sme sa venovali interpretácii, podľa ktorej dvojica *l - l'* je pevnou súčasťou vyváženého mikrosystému, čo vyžaduje stabilizovanie *l'*. Z inej interpretácie však vyplýva opačná argumentácia. Klasik systémovej lingvistiky J. Vachek (1977) podal vysvetlenie empirických zistení, podľa ktorých spisovný jazyk sa odlišuje od nespisovných útvarov aj tým, že sú v ňom „nejasné, periférne štruktúrne body“, resp. že takých bodov je v ňom viac ako v ostatných útvaroch. Zdôvodňuje fakt, že nespisovné útvary bývajú štruktúrne dôslednejšie ako spisovný jazyk. Píše: „Je totiž dobre známo, že v mnoha jazycích spisovná varieta vykazuje ve svém fonologickém systéme (a ovšem nejen v něm...) některé jakoby protistrukturní prvky“ (op. cit., s. 83). Vysvetlenie nachádza vo funkčnej odlišnosti spisovného jazyka a nespisovných útvarov, ktorá motivuje odlišnosť v ich štruktúre. Z funkčného hľadiska nespisovné útvary tvoria základný člen, kým spisovný jazyk je nadstavbovým členom v protiklade týchto útvarov, a to preto, lebo nespisovné variety slúžia len hlavnej úlohe jazyka, ktorá spočíva v zabezpečovaní každodennej komuni-

kácie v základných životných situáciách, kým nadstavbový útvar plní aj vyššie úlohy (sprostredkovanie najvyšších civilizačných a kultúrnych hodnôt). Plnenie hlavnej úlohy je konformné s čo najvyšším možným stupňom štruktúrnej vyváženosti (štruktúrna vyváženosť, čiže harmónia, sa chápe v duchu pražskej školy). Nadstavbovosť spisovného útvaru je signalizovaná istými špecifickými črtami tvoriacimi štruktúru heterogénnosť. Čiže: Heterogénne štruktúrne prvky spisovného útvaru sú signály tejto funkčnej špecializovanosti a naopak, neprítomnosť, resp. menší počet takých prvkov signalizuje funkčnú neshpecializovanosť nespisovnej variety. Čo vyplýva z tohto výkladu pre náš ilustračný príklad? To, že prítomnosť *l* - *l'* je konformná so štruktúrnou charakteristikou nárečia, kým osihotené *l* (čiže absencia mäkkého korelátu) signalizuje funkčnú nadstavbovosť (špecializovanosť) spisovného jazyka. Ďalej z toho vyplýva, že ubúdanie *l'* v spisovnom jazyku je v súlade s funkčno-štruktúrnou diferenciáciou spisovnej a nespisovnej variety.

Takéto protirečivosti sú výsledkom toho, že sa ten istý jav včleňuje do iných súvislostí. V našom prípade: Z jednej strany možné odstránenie fonémy *l'* v spisovnej slovenčine sa dáva do súvislosti s narušením vyváženého mikrosystému mäkkostných konsonantických korelačných párov, z druhej strany sa včleňuje do súvislosti štruktúrnej heterogénnosti v systéme spisovného jazyka na pozadí štruktúrnej homogénnosti nespisovného útvaru. V takýchto prípadoch sa nastoľuje otázka, ktoré hľadisko má „vyššiu odbornú váhu“. Inak povedané, ide o otázku, ktoré výroky sú pravdivé, resp. sú bližšie k pravde. Vieme, že výrok je pravdivý vtedy, keď zodpovedá príslušnému výseku skutočnosti (pravda, vieme aj to, koľko teoretickopoznávacích otázok skrýva pojem pravdy). Čo tvorí realitu zvanú jazykový systém? Sústava jazykových prvkov a jednotiek v jazykovom povedomí používateľov alebo inak povedané, mentálna reprezentácia jazyka ako základného predpokladu rečovej činnosti.

Náš výklad smeroval k tomu, aby sme poukázali na problémy, ktoré vyplývajú z toho, že odborné hľadisko vo vzťahu k jazykovému systému sa automaticky spája s objektivistickou lingvistickou koncepciou. Základný problém spočíva v tom, že jazykový systém vyabstrahovaný z rečových produktov (a opísaný v duchu lingvistického objektivismu) sa (implicitne či explicitne) stotožňuje s reálnou predpokladovou bázou reči. Za realitu zvanú jazykový systém sa pokladá to, čo sa zisťuje metódami klasickej systémovej lingvistiky. Na jednej strane odborné hľadisko sa kladie oproti hľadisku, s ktorým súvisí výskyt rečových javov neprijateľných z odborného hľadiska (*organizáciám* vz. *organizáciám*), a na druhej strane odborné hľadiská sa dostávajú do konfliktu, pričom vzniká otázka adekvátnosti, resp. „vyššej“ či „nižšej“ odbornosti. Neuvažuje sa o takom odbornom hľadisku, ktoré je preukázateľne totožné s hľadiskom, ktoré korešponduje so znalosťou jazykového systému, ktorú majú osvojenú reálni používatelia jazyka. Inak povedané, neuvažuje sa o pragmatickolingvistickom (resp. kognitívnolingvistickom) prístupe k jazykovému systému. Z pragmatickolingvistickej pozície odborné hľadisko sa prekrýva s hľadiskom bežných používateľov jazyka (odbornosť jazykovedného hľadiska spočíva v konceptualizácii hľadiska používateľov).

Ukazuje sa, že aj v našom lingvistickom prostredí treba určiť poznávaciu hodnotu opisu jazykového systému v duchu objektivistickej lingvistickej koncepcie (klasickej systémovej lingvistiky). V popredí sú dve fundamentálne otázky: (1) Akú realitu reprezentuje v tomto duchu opísaný jazykový systém? Voľakedy sme hovorili o virtuálnom kolektívnom jazyku (ešte bez súvislosti s virtuálnou realitou, o ktorej sa hovorí v počítačovej ére). Možno, že sa k tomuto termínu treba vrátiť. (2) Kam smeruje objektivistické systémovolingvistické poznávanie? Na um prichádza reprodukčný cyklus vedeckého poznávania a miesto klasickej systémovej lingvistiky v tomto cykle. Poznávanie smeruje ku konkrétnej (nezostáva pri abstraktnej) podstate. Je to smer ku konkrétnej podstate empiricky reálneho jazyka?

5.3. SPONTÁNNÉ JAZYKOVÉ ZMENY A KULTIVOVANIE JAZYKA

Vo výklade synchronnej dynamiky systému spisovného jazyka sme sa už zmienili o spontánných jazykových zmenách. Pristavme sa pri nich detailnejšie. Dynamika jazyka zahŕňa zámerné aj spontánne zmeny. Príkladmi zámerných zmien sú prírastky v sústave pomenúvacích jednotiek, rozličné druhy skracovania lexikálnych výrazov alebo náhrada neústrojného výrazu systémovým, ako napríklad deriváty typu *dukelský* podobou *dukliansky* v súčasnej slovenčine. Vzťah medzi kultivovaním jazyka a zámernými zmenami je priezračný. Ak sú tieto zmeny funkčné a ústrojné, zodpovedajú požiadavkám jazykovej kultúry. Zložitejší je vzťah medzi kultivovaním jazyka a spontánnymi jazykovými zmenami. Ide o nezámerné, neúmyselné, nevedomované, nekontrolované zmeny, ktoré prebiehajú ako postupné rozširovania istých jazykových prvkov. Typickými príkladmi tohto typu zmien sú známe analogické vyrovnávania tvarov alebo zmeny v sústave foném. Pokiaľ spontánný proces prispieva k obohateniu vyjadrovacích možností jazyka a smeruje k ústrojnej zmene, napríklad k vzniku potrebnej druhotnej predložky alebo k druhotnému významu slova, je bezproblémovým komponentom kultivovania jazyka. Spontánna zmena sa javí z hľadiska jazykovej kultúry ako problém, keď je sporná jej funkčnosť, keď vzniká pri nej otázka, či je prínosom k skutočnému obohateniu sústavy jazykových prostriedkov alebo k jej reštruktúracii. Tieto prípady spontánných jazykových zmien máme na mysli pri ich analýze vo vzťahu ku kultivovaniu jazyka. Pojem kultivovania jazyka stále používame v zmysle funkčnej koncepcie jazykovej kultúry vypracovanej na ideovom podklade pražskej školy ako teoretickej opory pre kultivovanie spisovného jazyka. Nastolený problém sa nedá riešiť bez prihliadania na otázku zlučiteľnosti povahy spisovného jazyka so spontánnymi zmenami, ktoré tu máme na mysli. Fungovanie spisovného jazyka si vyžiadalo pružne stabilnú kodifikovanú normu. Kodifikátor stojí pred otázkou, do akej miery sa znáša pružnosť normy so spontánnymi zmenami.

Možné stanoviská. Aké stanoviská prichádzajú do úvahy pri riešení otázky vzťahu kultivovania jazyka k spontánnym jazykovým zmenám? Rámec potenciálnych analýz a úvah zahŕňa tri možné pozície, ktoré sa dajú modifikovať v závislosti od toho, ako pevne sa ohraničia príslušné stanoviská a s akou dôslednosťou sa ich pridriavame.

1. Podľa prvého stanoviska kultivovanie jazyka má smerovať proti spontánnym jazykovým zmenám s cieľom zabrániť ich presadzovaniu alebo aspoň v zárodku potlačiť časť javov v reči, ktoré by mohli prerásť do jazykových zmien. V pozadí tohto stanoviska je predstava, podľa ktorej podkladom opozície spisovného jazyka k nespisovným útvarom národného jazyka je parameter prirodzenosti. Evokovanie tejto predstavy je asociatívne spojené s jedným zo stimulov, ktoré vyvolali reakciu predstaviteľov pražskej školy v podobe formovania funkčnej teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry. Ide o radikálne mladogramatické chápanie spisovného jazyka, podľa ktorého tento jazyk nie je plnohodnotným predmetom lingvistického skúmania, pretože jazykoveda má skúmať jazyk v jeho prirodzenom vývine, teda „ľudový“ jazyk, do ktorého na rozdiel od spisovného jazyka sa umelo nezasahuje a ktorý sa nerozvíja vedome. Po tejto myšlienkovvej línii môžeme dospieť až ku krajnému záveru, že spisovnému, „umelému“ jazyku sú cudzie spontánne zmeny, na základe čoho potom formulujeme spomínanú požiadavku na kultivovanie jazyka.

Nastoluje sa otázka, či „umelosť“ spisovného jazyka, ktorá vyplýva z jeho zámerného rozvíjania, jeho zámerného pestovania, ponecháva istý priestor spontánnym zmenám, alebo ich úplne vylučuje. Vo funkčnej teórii spisovného jazyka a jazykovej kultúry sa táto otázka explicitne nepoložila. Od počiatku sa v nej zdôrazňuje: „U spisovného jazyka je zdůraznění ... požadavku stability, spojené právě s větší uvědomělostí a závazností normy, dáno funkčně ...“ (Havránek, 1932, s. 40). Vyzdvihuje sa uvedomelosť (čo je „umelý“ prvok vo vzťahu k jazyku), stabilita a funkčnosť. Tieto tri faktory sú vzájomne zviazané, čo zreteľne ukazuje ich explicitná interpretácia: „Použivatelé spisovného jazyka si uvedomují závažnost jeho normy, a preto nefunkčně nenarušají její stabilitu.“ Dominuje faktor funkčnosti. Funkčne sa zdôvodňuje požiadavka stability normy aj prítomnosť prvkov v nej a motívom uvedomelosti používateľov spisovného jazyka je práve jej funkčnosť. Všimnime si, s akou úpornosťou sa pridržiaval požiadavky funkčnosti V. Mathesius (1932, s. 31), keď písal: „Jeví-li se v ní (v spisovnej češtině – pozn. J. D.) kolísání, které nemá funkčního důvodu, mají se bohemisté rozhodnout pro jednu z existujících možností a prohlásit ji za normu. Při rozhodování tom platí především zase praktické zřetelky funkční, větší vžitost nebo výraznost jazykového prostředku, o který jde.“ V týchto výrokoch nachádzame dvojakú inšpiráciu. Na jednej strane je tu nabádanie k dôslednej analýze jazykového prostriedku z hľadiska funkčnosti a na druhej strane k potláčaniu nefunkčných prostriedkov, čo môžeme chápať aj tak, že všetky funkčne nezdôvodnené nové rečové javy v komunikačných sférach spisovného jazyka treba eliminovať. Podľa tohto chápania spontánne jazykové zmeny nemajú miesto v rozvíjaní spisovného jazyka, ktoré prebieha racionálne, teda podľa príkazu „V komunikačných oblastiach spisovného jazyka hovor/píš tak, ako to vyžadujú tvoje objektívne potreby“. Kultivovanie jazyka znamená cielavedomé presadzovanie týchto potrieb. Zmeny, ktoré nie sú kontrolované v tomto duchu, sú nezlučiteľné s povahou spisovného jazyka.

Na pôde funkčnej teórie jazykovej kultúry sa, pravda, explicitne nevyslovil názor, že kultivovanie spisovného jazyka je v protirečivom vzťahu k spontán-

ným jazykovým zmenám. Zo zdôrazňovania vedomého, zámerného zasahovania do jazykového diania v prospech stability spisovnej normy a funkčnosti jej prvkov sa však dá vyvodiť aj taký záver, ktorý je v súlade so stanoviskom opísaným v tomto bode. Keď sa k substantívu *stabilita* pridáva prívlastok „pružná“, myslí sa len na funkčne zdôvodnené „ohýbanie“ normy. Pojem pružnej stability premietli protagonisti pražskej školy do cieľa kultivovania jazyka, ktorý vidia v tom, „aby se zvyšovala ustálenost spisovného jazyka a aby se přispívalo k jeho funkčnímu a slohovému rozlišení“ (Stich, 1969, s. 104). Jedným z možných záverov z takto chápaného cieľa kultivovania jazyka je, že spontánne jazykové zmeny nie sú komponentom obsahu pojmu pružnosti, a preto ich treba v zárodku potláčať.

V prospech sledovaného stanoviska sa dá argumentovať aj tým, že zabránením funkčne nemotivovaným jazykovým zmenám sa znižujú ťažkosti medzigeneračnej komunikácie v dlhšej časovej perspektíve. Udržiavanie optimálnej stability normy, t. j. stability v zmysle „nie viac, ako je potrebné z hľadiska vyjadrovacích potrieb“, znamená zachovávanie optimálnej konštantnosti jazyka, teda jeho identifikovateľnosti z hľadiska budúcich generácií. K tejto argumentácii sa dá pripojiť aj podporná úvaha o zachovávaní jazykového dedičstva s mravnými alebo aj ideologickými implikáciami. Táto úvaha môže smerovať aj k známej idei, podľa ktorej treba čeliť takým zmenám, ktoré narúšajú „podstatu“ jazyka, resp. rozkladajú jeho systém.

2. Druhé možné stanovisko je opakom predchádzajúcej pozície. Podľa tohto stanoviska kultivovanie jazyka je zlučiteľné s absolútnou toleranciou voči spontánnym jazykovým zmenám, s nezasahovaním do spontánnych rečových inovácií, ktoré sú potenciálnym zárodkom zmien v jazyku. Uznáva sa, že aj spisovnému jazyku sú vlastné spontánne jazykové zmeny. Krajným prípadom je, keď spomínaná tolerancia sa vyvodzuje zo zásady nezasahovania do jazyka, ktorá sa zasa vyvodzuje z idey o jeho samoregulácii. Je to myšlienková línia smerujúca k samokultivácii jazyka. Doložíme ju aspoň jedným citátom zo staršej literatúry: „Vývoji jazykovému je ponechati volnost, vždyť průběhu jeho nezastavíme předpisy ani násilnostmi, po každé se nad marné naše opravarské snažení vyšine jakožto jediný spravedlivý soudce usus, zdravý obyčej jazykový“ (Janko, 1923, s. 283). Aj v novšom období je stanovisko „Ruky preč od jazyka“ súčasťou postojov k otázke zasahovania do jazyka. V jeho miernejšej verzii sa zasahovanie pripúšťa, ale obmedzuje sa na objednávku používateľov spisovného jazyka, t. j. na prípady, keď títo vedome vnímajú istú jazykovú otázku ako skutočný problém. Pretože spontánne jazykové zmeny vylučujú uvedomenosť, zasahovanie tu neprichádza do úvahy.

V pozadí sledovaného stanoviska je neuznávanie kontrastu (v extrémnej verzii) alebo uznávanie slabého protikladu (v miernejšom variante) medzi spisovným a nespisovným jazykom na základe parametra prirodzenosti. Obidva jazyky sú prirodzené, resp. spisovný jazyk je v istej miere menej prirodzený. Argumentačné úvahy možno oprieť o idey, že (1) jazyková kompetencia nositeľov spisovného jazyka sa prirodzene rozvíja v spätosti s vyjadrovacími a akumulatívnymi potrebami vzťahujúcimi sa na nové prvky rozvíjajúcej sa kultúry

jazykového spoločenstva, že (2) príslušná generácia komunikačne zaobchádza s jazykom tak ako predchádzajúce generácie a toto zaobchádzanie plodí spontánne jazykové zmeny a že (3) jazykové spoločenstvo dokáže prirodzene regulovať jazykovú kooperáciu. Prirodzené rozvíjanie kompetencie znamená, že používateľ jazyka tvorivo využíva svoje jazykové znalosti a realizuje možnosti svojho jazyka bez toho, aby si uvedomoval tvorivý potenciál svojich znalostí a vedome analyzoval tieto možnosti. Neuvedomované je aj komunikačné zaobchádzanie so spisovným jazykom, čím je späté spontánne prehodnocovanie jazykových prostriedkov, čo môže vyústiť do jazykovej zmeny (predpokladom premeny tejto možnosti na realnosť je jej akceptovanie jazykovým spoločenstvom). Členovia jazykového spoločenstva udržiavajú potrebnú mieru stability jazyka prostredníctvom „kooperačnej“ intuície, na základe ktorej sa pridružujú zásady analogického komunikačného zaobchádzania s jazykom, podľa ktorej hovoriaci napodobňuje iných hovoriacich, ale nekopíruje, nereprodukuje ich, len uplatňuje jazykové prostriedky v tom zmysle ako iní. Táto intuícia je základom kooperačnej samoregulácie jazykového spoločenstva.

K tomuto stanovisku treba ešte dodať, že preň nie je relevantný fakt, že mnohé spisovné jazyky sa konštituovali a spočiatku sa rozvíjali vďaka masívnej intervencii, a teda začali jestvovať a fungovať ako „umelý“ jazyk. Rozhodujúce je to, že keď sa tieto jazyky sformovali a používatelia ich úplne prijali, nadobudli povahu prirodzeného jazyka, ktorých nositelia sa pri jeho používaní neriadia inými princípmi ako v prípade nespisovného jazyka.

3. Tretie možné stanovisko je kompromisom medzi predchádzajúcimi dvomi pozíciami. Kompromis spočíva v tom, že sa nepripúšťa ani absolútna tolerancia spontánnych jazykových zmien, ani ich úplné potláčanie, ale sa vyžaduje ich regulácia. Podľa tohto stanoviska kultivovanie jazyka zahŕňa také zásahy, ktorými sa spontánne jazykové zmeny kontrolujú, usmerňujú. Regulačné zásahy majú byť v súlade s vedeckým poznaním spisovného jazyka. Intervencie na základe dobrého lingvistického poznania jazyka a jeho fungovania podporujú presadzovanie tých zmien, ktoré akceptujú kultivovaní nositelia spisovného jazyka. Toto stanovisko zapadá do predstavy, ktorú rozvíjal ešte V. Mathesius (1932, s. 25) v súvisi s otázkou, či treba zasahovať do jazyka: „Bylo by sice zcela možné spolehnout jen na tříficí vliv spisovatelské jazykové praxe a na jazykovou kritiku nelinguistů, nadaných jemným smyslem pro výrazové odstíny a rytmus a melodii řeči. Tyto síly alespoň stačily na vytvoření a vytřibení většiny těch spisovných jazyků, které vznikly před počátkem XIX. století, a to jsou nejvytřibenější jazyky světa. Ale dnešní situace lingvistické teorie nám umožňuje, abychom vědeckým zasahováním proces třibení trochu urychlili...“ Vo vzťahu k spontánnym jazykovým zmenám ide o urýchlenie tých zmien, ktoré sú lingvisticky zdôvodniteľné. Vychádza sa z toho, že kultivované používanie spisovného jazyka nie je nezlučiteľné so spontánnymi jazykovými zmenami, ale nie každá zmena je z hľadiska kultivovania jazyka žiaduca, a preto treba do tohto procesu usmerňujúco zasahovať. Opäť sa dostáva do popredia „umelosť“ spisovného jazyka. Na samoreguláciu jazykového systému, resp. jazykového spoločenstva sa nemožno spoliehať. Teória spisovného jazyka a ja-

zykovej kultúry vznikla ako výsledok logiky vývinu lingvistiky v spätosti so spoločenskou objednávkou motivovanou potrebou jazykového spoločenstva udržiavať spisovný jazyk sústavne v takom stave, v akom má byť z hľadiska meniacich sa potrieb jazykového spoločenstva. Lingvistika je aj na to, aby pomáhala jazykovému spoločenstvu pri uspokojovaní týchto potrieb.

Opis možných základných stanovísk k riešeniu otázky vzťahu kultivovania jazyka k spontánnym jazykovým zmenám ukazuje, aké možnosti prichádzajú do úvahy pri vyrovnávaní sa s nehomogénnosťou jazykových zmien. Kým pri druhom stanovisku sa vychádza z toho, že nehomogénnosť zmien je prirodzenou vlastnosťou spisovného jazyka, ktorej vyhovujú prirodzené procesy samoregulácie a samokultivovania, s prvým a tretím stanoviskom je spojené úsilie o homogenizáciu zmien, a to buď eliminovaním spontánnych zmien (1. stanovisko), alebo ich interpretáciou v zmysle zámerných zmien (3. stanovisko).

Pojem kultivovania jazyka, ktorý sa rozvíjal na myšlienkovvej báze pražskej školy, zodpovedá tretiemu stanovisku. Pri vymedzovaní obsahu kultivovania jazyka spontánne jazykové zmeny spočiatku zostali v úzadí. Ešte raz V. Matheisius (1932, s. 30): „Nejvyšším rozhodčím o tom, čo je v jazyce prípustné a čo nikoli, je praktický zřetel k jazykové vytříbenosti.“ A čo je „jazyková vytříbenost“? „Jazyk je soustava účelných prostředků výrazových a jeho hodnotu lze měřit jen tím, jak svému účelu vyhovuje“ (op. cit., s. 14). Kultivovanie jazyka teda znamená jeho pestovanie v prospech jeho funkčnosti. Ako sme už naznačili, nie je celkom jasné, ako je zlučiteľné funkčne motivované kultivovanie jazyka so spontánnymi jazykovými zmenami. Vzťah kultivovania jazyka k týmto zmenám sa nezahrnul v úplnosti, so žiaducou dôslednosťou do úvah smerujúcich k vybudovaniu funkčnej koncepcie jazykovej kultúry. Až pri objasňovaní kodifikácie ako nástroja kultivovania spisovného jazyka sa tieto zmeny dostávajú do poľa pozornosti, a to pri riešení otázky, ako treba zaobchádzať s variantmi ako konkurenčnými javmi, ktoré demonštrujú synchronnú dynamiku jazyka. M. Dokulil (1952, s. 136) sformuloval požiadavku perspektívnej hĺbky kodifikácie, ktorej rešpektovanie predpokladá aspoň istý stupeň prediktability jazykových zmien. Predpovedanie pohybu v jazyku sa zakladá, pravda, na poznaní zákonitostí pohybu. F. Daneš (1979, s. 88) spomínanú požiadavku vyjadruje takto: „Protože jazykový systém je jevem dynamickým, je třeba zjišťovat, zda, popř. jak je zkoumaný jev v souhlase s vývojovými tendencemi.“ Citovaný autor si uvedomuje, že zistené vývinové tendencie sa dajú považovať len za všeobecné prognózy (v pozadí je známa spornosť otázky vývinových zákonitostí v jazyku), a preto počíta pri kodifikácii s tolerovanými javmi, ktoré majú v danom podsysteme spočiatku periférne miesto, ale môžu sa rozšíriť a dostať sa do centra. Vývinová tendencia sa tu interpretuje ako smerovanie k reštruktúracii príslušného podsystemu bez toho, aby sa atribútu „vývojová“ pripísal nejaký zmysel. Dôležité je len to, že možné posunutie periférneho inovačného prvku do centra vedie k vysokému stupňu jeho systémovosti. To značí, že istý jav je v súlade s vývinovou tendenciou, keď sa ukazuje, že jeho výskyt síce narúša daný podsystem, ale jeho rozšírenie vedie zasa len k vnútornej súdržnosti a pravidelnosti, teda nie k oslabeniu systémovosti jazyka. Ak kodifikátor pri-

púšťa taký jav, koná v duchu zachovávanía takpovediac historickej kontinuity systémovosti jazyka. Dá sa toto konanie začleniť do extenzie pojmu funkčne motivovanej jazykovej kultivácie? Alebo tento aspekt kodifikácie sa vzťahuje na kultivovanie jazyka v osobitnom zmysle? Pri týchto otázkach treba povedať, že sila idey funkčnosti pri úvahách o kultivovaní spisovného jazyka zasahuje aj do sféry spontánnych jazykových zmien. Hoci sa nestretávame s explicitným prijímaním tézy o teleologickosti týchto zmien, v odborných výkladoch je implicitne prítomná ich funkčnosť, účelnosť. Napríklad J. Kačala (1979, s. 164 – 165) pripomína – opätovne ho citujme – „že činnosť jazykovedcov pri zveľaďovaní jazyka by nemala vedome narúšať systémovosť jazyka, lebo by to nebolo v zhode s potrebami používateľov“, a potom dodáva, že ich požiadavke vyhovuje relatívne jednoduchý a pravidelný systém, ktorý si pomerne ľahko a spoľahlivo osvoja. Tieto výroky evokujú známu tézu o zjednodušovaní, spravidelňovaní ako smere vývinu morfológie spisovnej slovenčiny (a nielen tohto jazyka). Teleologická asociácia je ešte silnejšia, keď sa kultivovanie jazyka vysvetľuje ako jeho zdokonaľovanie. Už B. Havránek (1932, s. 32) objasňuje pestovanie spisovného jazyka ako úsilie lingvistiky o „zdokonalení a prospěch spisovného jazyka“. Výraz zdokonaľovanie sa objavuje napríklad aj v učebnicovej definícii: „Kultúra jazyka je proces, stupeň a stav zdokonaľovania jazyka“ (Kráľ – Rýzková, 1990, s. 26). Uviedli sme už aj upozornenie A. Sticha (1979, s. 106), že nie celkom „vyjasněné však je, co vše máme a smíme vkládat do představ dokonalosti jazyka...“, takže sa nevyklúčujú ani teleologické asociácie v súvisi so spontánnymi jazykovými zmenami.

Vráťme sa k otázke, či spontánne jazykové zmeny, ktoré sú v súlade s vývinovými tendenciami, môžu byť komponentom kultivovania jazyka v duchu funkčnej koncepcie. Jednoznačná kladná odpoveď sa ponúka, ak túto koncepciu interpretujeme tak, že kultivácia jazyka sa dotýka jeho externej aj internej funkčnosti, čiže jazyk sa kultivuje súbežne s dynamikou vyjadrovacích potrieb, ako aj v prospech jeho organizovanosti (aby bol vždy ľahko osvojiteľný) a jeho historickej kontinuity (aby sa rozvíjal v súlade s vývinovými tendenciami). Teleologickosť jazykových zmien sa tu vzťahuje aj na spontánne zmeny, čo sa zračí v pojme internej funkčnosti. Kladná je odpoveď aj v prípade, keď internú funkčnosť interpretujeme ako „predurčenosť jazyka na spontánne zmeny“, ktorá vyplýva z jeho povahy a používania. To značí, že realizácia týchto zmien je súčasne kultivovaním jazyka, lebo uznávame, že tieto zmeny sú prirodzenou vlastnosťou jazyka, ktorým pripisujeme účelnosť v tom zmysle, že sa nimi realizuje „program“ spontánnej zložky dynamiky jazyka. Odpoveď je záporná, ak funkčnú koncepciu kultivovania jazyka interpretujeme tak, že sa dotýka len jeho externej funkčnosti.

Spontánnosť a funkčnosť je teda osobitný problém. Kompatibilita pojmov spontánnosti a funkčnosti je, pravdaže, kompatibilitou ich interpretácií. Teleologická interpretácia spontánnych jazykových zmien a široké chápania funkčnosti robia tieto pojmy kompatibilnými. Predchádzajúci výklad nám priblížil dve verzie teleologickej interpretácie spontánnych zmien. Obidve verzie sa opierajú o pojem vývinovej tendencie. V prvej sa jej prisudzuje účelnosť v tom

zmysle, že ide o smerovanie k zjednodušovaniu, spravidelňovaniu, zdokonaľovaniu jazyka. Je to objektivistická, nepragmatická interpretácia, ktorá vyžaduje objektivistické chápanie kultivovania jazyka vo vzťahu k spontánnym zmenám. Podľa toho kultivovanie jazyka znamená konanie v súlade s objektívnymi vývinovými tendenciami, takže sa majú podporovať tie zmeny, ktoré prispievajú k zjednodušovaniu, spravidelňovaniu, zdokonaľovaniu jazyka. V druhej verzii sa vývinovej tendencii nepripisuje taká účelnosť. Ide len o prejav istého spôsobu reprodukcie jazykového systému. Účelnosť spontánnych zmien spočíva v tom, že zachovávajú tento spôsob reprodukcie. Týmto spôsobom sa udržiava historická kontinuita systémovosti jazyka.

Od druhej interpretačnej verzie je len krôčik k pragmatickej interpretácii funkčnosti spontánnych jazykových zmien, teda k interpretácii z hľadiska vzťahu používateľa jazyka k týmto zmenám. Mimovoľné, nezámerné, necielečné novoty v reči sú účelné v tom zmysle, že udržiavajú historickú kontinuitu prirodzenej reštruktúracie jazyka, zachovávajú historickú identitu prirodzeného používateľa jazyka. Realizácia spontánnych zmien je súčasne ich účelom. Tým, že sa uskutočňujú, prejavujú aj svoj účel. Tým, že ich používatelia jazyka realizujú, vyjadrujú aj svoj (schvaľujúci) postoj k nim. Používatelia jazyka navodzujú a prijímajú tieto zmeny na základe ich potreby zachovať si svoju prirodzenú rečotvornú aktivitu. Z čoho sa dá vyvodíť táto potreba?

Táto potreba vyplýva z historicky overenej pozitívnej skúsenosti jazykového spoločenstva, že z generácie na generáciu prechádzajúci spôsob osvojovania a používania jazyka vyhovuje jeho členom ako jednotlivcom aj ako komunitám. Ide o reprodukciu asociačno-návykového osvojovania a používania jazyka podopretého optimálnou mierou racionality na úrovni prirodzenej logiky. Spontánne zmeny sú komponentom reprodukcie jazyka a ich funkčnosť sa, pravda, viaže na funkciu reprodukcie, ktorá spočíva v udržiavaní osvedčeného spôsobu osvojovania si a používania jazyka. Pre zachovanie tohto spôsobu je rozhodujúce to, že jazyk takto optimálne plní svoju služobnú úlohu, pričom je osobitne dôležité, že osvojovateľ a používateľ jazyka pociťuje ovládanie svojho jazyka ako svoju prirodzenú vlastnosť, ktorej venuje pozornosť len v osobitných prípadoch.

Stále treba mať na pamäti, že spontánne jazykové zmeny prebiehajú ako príležitostné nezámerné rozširovanie kolokácií rečových segmentov v spätosti s modifikáciou ich interpretácie, ktoré môžu vyústiť do ich reinterpreterácie. Podstatné je, že rozšírenie kolokácie istého segmentu je jeho novým použitím v zmysle zafixovaných použití, takže kolokačné rozšírenie je plynulé, nenápadné. V tejto súvislosti sme už uplatnili pojem analógia s jeho pôvodným obsahom ktorému pripisujeme jeho pôvodný obsah, čiže ho chápeme ako používanie a rozširovanie jestvujúcich prvkov a spôsobov ich použitia v zmysle zafixovaných kolokácií, takže analógia je rozšírením istej možnosti, ktorá je zakotvená v danom jazyku. Použijúc pojem analógia v tomto (širokom) zmysle, môžeme povedať, že spomínaná prirodzená (permanentná) reštruktúracia jazyka vyplýva z toho, že nositelia jazyka pri jeho používaní sa riadia princípom analógie. To značí, že jazykové prostriedky v reči podrobujú interpretácii,

aby ich používali v ich zmysle, v súlade s ich interpretáciou. Pripomeňme si ako príklad už analyzovanú dvojicu *hra na husliach - hrať na husle*. Už len pridávame, že môžeme teda podporiť tvrdenie J. Horeckého (1989, s. 117) v súvisi s rozoberanými spojeniami, že „aj keď sa lokálová väzba nahradí akuzatívnou, znova vzniká štruktúrne prípustný útvar“. Dodávame len, že z nášho hľadiska nejde o náhradu, lež o spontánnu zmenu. Už sme spomínali, že sa poukazuje na vplyv češtiny, resp. nárečia. Aj keď vychádzame z toho, že podnet na zmenu vzišiel z týchto prostredí, dôležité je, že táto zmena sa dá rekonštruovať ako prejav prirodzeného spôsobu používania jazykového prostriedku v tom zmysle, ako sme ho opísali, čiže zodpovedá iným príkladom prejavu tohto spôsobu.

Ako druhý príklad si všimneme predložku *kvôli* používanú v príčinnom, resp. dôvodovom význame. Kodifikácia pripúšťa len účelový (cieľový) význam. F. Kočiš (1996) tu vidí vplyv češtiny, príp. záposlovenského nárečia. Prechod od účelového významu k príčinnému však opäť môžeme zrekonštruovať ako prirodzený, spontánný proces. Navádza nás na to aj naša bežná skúsenosť, že účel konania sa normálne prezentuje ako jeho dôvod. Zodpovedá to prirodzenej logike. V reči je opäť v hre interpretačný posun a analógia. F. Kočiš (op. cit., s. 190) uvádza ako jeden z dokladov ilustrujúcich predložku *kvôli* v účelovom význame túto vetu: „Žena sa dokáže kvôli zamestnaniu presťahovať do iného mesta“ (účelový význam = aby získala zamestnanie). Mnohé možné kontextové pokračovania, ako napr. *zamestnanie znamená pre ňu veľmi veľa* alebo *predstava nezamestnanosti ju desí a pod.*, vyvolávajú asociáciu príčinnosti, čo vedie k posunu v interpretácii predložky *kvôli*. Prítomnosť kauzálneho komponentu sa čoraz viac ustaluje, takže napríklad vo výpovedi *Kvôli kariére odišla do Ameriky* koexistuje s komponentom účelu (účelom aj príčinou jej odchodu je kariéra). Postupný interpretačný posun je spätý s rozširovaním kolokácie predložky, čo vyústilo v úze do spojení ako *kvôli chorobe*, *kvôli dažďu* a pod., ktoré sa uplatňujú v príčinnom význame. Hovoriaci sa riadia aj tu princípom analógie, ku kauzálnemu používaniu predložky dospeli tak, že ju používali s interpretačným posunom, ale vždy v zmysle predchádzajúceho používania.

Napokon sa pozrieme na tvar *záujemci*, ktorý podľa sociolingvistického prieskumu (Bosák, 1995, s. 37) je výrazne frekventovanejší ako kodifikovaný tvar *záujemcovia* a jeho výskyt v úze je jedným z dokladov pre úsudok L. Dvonča (1984, s. 29), že „prípona *-i* je dnes produktívna pri slovách so slovtvornou príponou *-ca*“, ale aktuálna kodifikácia túto formu nepripúšťa s odôvodnením, že tvar s *-ovia* je systémový (Považaj, 1995, s. 63). Kodifikátora nepresvedčilo ani zistenie L. Dvonča (op. cit., s. 74): „V tých prípadoch, kde sa uplatnila nová synonymita pád. prípon, napr. v N. pl. subst. vzoru hrdina so staršou príponou *-ovia* (iba *-ovia*) a novšou príponou *-i*, vývin vedie k posilňovaniu novšej prípony.“ Z nášho pragmatického hľadiska nejde o nevedomované (a už vôbec nie o uvedomované) rečové správanie v duchu tejto vývinovej tendencie, ale o spontánnu zmenu na základe analógie v spomínanom vymedzení, pričom možný vplyv češtiny je len sekundárny faktor. Kolokácia segmentu *-i* sa rozšírila na prípady ako *záujemci*, *výherci* na základe príležitostného presunu

pozornosti v reči na jeho výskyt po spoluhláske *c* v prípadoch ako *zvedavci*, *herci*, *chodci*, *účastníci*, *diváci* a pod., čo môže viesť k reinterpretácii tejto koncovky, teda k modifikácii pravidiel o jej používaní. Námetka, že predsa „nik z nás isto nepovie sudci, tvorci“ (Považaj, 1995, s. 63) poukazuje len na to, že spontánna morfológická zmena nie je reklasifikačným aktom, ktorým sa hromadne presunú všetky prvky istej triedy do inej triedy, ale procesom, ktorého priebeh je podmienený okolnosťami rečotvornej aktivity používateľov jazyka. Tvar záujemci je prejavom spontánnej morfológickej resystemizácie substantív s formantom *-ca*.

Ak máme v úmysle prijať interpretáciu spontánnych jazykových zmien, ktorá je zlučiteľná s funkčnou koncepciou kultivovania jazyka, skúmame predovšetkým ich možné následky. Zaujíma nás zrejme to, či nenarúšajú funkciu jazykovej normy a či nenaštrbujú jazykový systém. Kladieme si otázku, či sa tieto zmeny zmestia do rámca pružnej stability normy, ktorého prekročenie by znamenalo ohrozenie bezproblémovej identifikovateľnosti a interpretovateľnosti jazykových foriem, bezporuchového dorozumievania a v konečnom dôsledku jazykovej jednoty príslušného spoločenstva. Môžu byť takou hrozbou pre normu? Podľa nášho názoru nie. Vyplýva to z princípu analógie, podľa ktorého sa tieto zmeny riadia. Tým, že hovoriaci reagujú v zmysle jestvujúcich foriem a významov, rečové novoty, ktoré smerujú k spontánnym zmenám, sú kontinuálne, interpretačné posuny sú prirodzené, nebadané, nerušivé. Ohrozujú nejaký jazykový systém? Stretávame sa s obavou, že nekontrolované zmeny môžu narušiť systém a tým oslabiť jeho funkčnosť. F. Kočíš (1996, s. 192) zdôvodňuje svoju kritiku používania predložky *kvôli* v príčinnom význame tým, že „v zachovaní významovej identity predložiek treba vidieť nevyhnutnú potrebu adekvátne vyjadrovať okolnostné podmienky realizovania slovesného deja v jazyku a rešpektovať i zachovať ontologické súvislosti jazyka s mimojazykovou realitou.“ Na tej istej strane píše, že je nežiaduce, aby sa „vnútorne diferencované významové bohatstvo adverbialného vyjadrovania začalo z nášho spisovného jazyka vytrácať“. Táto obava má reálny podklad len v tom prípade, keď nájdeme príklady v prospech argumentácie, že zmeny v jazyku v dôsledku prirodzeného (spontánneho) používania jazykových prostriedkov obmedzili vyjadrovacie možnosti jazyka. Nepoznáme také príklady. O obmedzovaní týchto možností sa dá hovoriť len vtedy, keď vnesieme do jazyka inú logiku, aká je mu vlastná, napríklad keď odmietame pripisovanie príčinného významu predložke *kvôli* s argumentáciou, že „z filozofického hľadiska sa totiž príčina a dôsledok ako gnozeologické kategórie zreteľne rozlišujú“ (op. cit., s. 192). Predpovedať oslabovanie vyjadrovacích možností sa dá len na základe lingvistického usudzovania, ktoré nezodpovedá logike reálneho používania jazykových prostriedkov. Inou obavou je, že sa môžu presadiť neústrojné zmeny, ktoré komplikujú systém alebo vnášajú doň neporiadok. Jednoduchosť alebo komplikovanosť jazykového systému je však relatívna. Rozhodujúce je, že z pohľadu používateľov materinského jazyka akceptované zmeny neznamenajú žiadnu komplikáciu. Čo sa týka ústrojnosti alebo neústrojnosti istej zmeny, už sme naznačili, že kodifikátor interpretuje zmenu, ktorá je prirodzenou

resystemizáciou istého prvku, ako jeho zneústrojňovanie, a preto ju odmieta. Ďalšou obavou je, že isté spontánne zmeny, napríklad spontánne preberanie slov z češtiny do slovenčiny, znamenajú hrozbu pre svojbytnosť jazyka. Táto obava sa umocňuje v spätosti s predstavou, že prevzaté prvky môžu vytlačiť z jazyka domáce prvky (pravda, v každej spontánnej zmene je skrytá možná strata pôvodného prvku). Táto obava prestane byť lingvisticky podloženou obavou vtedy, keď preukážeme, že aj tieto spontánne zmeny sú komponentom prirodzeného zaobchádzania s jazykom.

Nemusíme hneď súhlasiť s názorom, že kultivovanie spisovného jazyka nemá smerovať proti zachovaniu historickej identity prirodzeného používateľa jazyka, proti prirodzenej reštrukturácii jazyka. Rozhodne je však užitočné pre rozvíjanie teórie jazykovej kultúry objasniť si rozličné stránky prirodzeného zaobchádzania s jazykom, najmä jeho univerzálne črty a jeho idiosynkretické prejavy. Potom sa treba opäť vrátiť k otázke, či „zákonitosti“ prirodzeného zaobchádzania s jazykom sú relevantné pri kultivovaní „umelého“ spisovného jazyka.

Záver: Napätie medzi kodifikáciou a úzom, ktoré vyplýva z rozporu medzi požiadavkou kontroly jazykových zmien, súvisiacou so zámernosťou, uvedomenosťou kultivovania spisovného jazyka v zmysle funkčnej koncepcie, a sklonom používateľov spisovného jazyka k navodzovaniu a prijímaniu spontánnych zmien sa dá riešiť dvojakým spôsobom. Prvý spôsob smeruje k upevňovaniu „umelosti“ spisovného jazyka a predpokladá posilňovanie komponentu uvedomenosti v metajazykovej axiologickej kompetencii ich používateľov súbežne s racionalizáciou ich jazykových znalostí. Druhý spôsob spočíva v rešpektovaní spomínaného sklonu používateľov spisovného jazyka, a teda ich prirodzenej metajazykovej axiologickej kompetencie. Pretože spontánne jazykové zmeny nie sú nevyhnutné (alebo áno?), ale vyplývajú z istého spôsobu používania jazyka, ktorý prechádza z generácie na generáciu, voľba jedného z týchto dvoch spôsobov sa môže opierať len o pragmatickú argumentáciu (alebo aj inú?). O tejto argumentácii treba ďalej diskutovať.

5.4. KODIFIKÁCIA

Jedným zo špecifických znakov spisovného jazyka je, že má kodifikovanú normu. Norma je vlastnosť každého jazykového útvaru, ale len do normy spisovného jazyka sa zasahuje inštitucionálne na základe jeho vedeckého poznávania, vedeckej teórie o jeho stavbe, dynamike a fungovaní. Tá časť jazykovedy, ktorej úlohou je na základe vedeckého poznania formulovať pravidlá – kodifikovať normy –, je označovaná ako preskriptívna lingvistika, ktorá je zameraná na teoreticky zdôvodnenú aplikáciu výsledkov lingvistického poznávania systému jazyka a jeho spoločenského fungovania na riešenie otázok jazykovej praxe. Výsledkom aplikácie sú systavy formulovaných pravidiel, ktoré reprezentujú inštitucionálne uznané a odporúčané smernice správnej realizácie jazykových prvkov (ako vyslovovať, intonovať, písať atď.).

Definícia pojmu:

Kodifikácia je oficializácia explicitne zobrazených noriem spisovného jazyka ako sociálnej inštitúcie. Oficializáciou nadobúdajú normy spisovného jazy-

ka status úradných smerníc, čím sa úradne potvrdzuje ich spoločenská vážnosť a súčasne prestížnosť spisovného jazyka, a teda aj jeho kolektívna hodnota.

Explicitné zobrazenie noriem zahŕňa všeobecne zrozumiteľné formulácie pravidiel vzťahujúcich sa na príslušné štandardizácie (porov. s definíciou normy spisovného jazyka). O sociálnej inštitúcii sa v definícii hovorí v sociologickom zmysle, ako o všeobecne praktizovanom spôsobe konania, ktorý sa traduje v danej kultúre. Kodifikáciou sa úradne potvrdzujú normy spisovného jazyka ako zaväzujúci všeobecne praktizovaný spôsob verejného jazykového správania. V rozličných jazykových spoločenstvách sa kodifikácii pripisuje odlišná sila záväznosti, a teda aj s nerešpektovaním kodifikácie sa spájajú odlišné sankcie.

V ďalšom výklade podáme prehľadný orientačný obraz kodifikačnej problematiky podľa fundamentálnej štúdie F. Daneša (1979). Kodifikácia predpokladá postupné riešenie niekoľkých úloh.

1. Prvou úlohou je opísanie noriem spisovného jazyka. Dôležité sú pritom tri momenty: (a) dôkladné poznanie jazykového systému, (b) poznanie synchronnej dynamiky systému, (c) poznanie úzu, reálneho stavu v používaní spisovného jazyka, ale aj postojov používateľov jazyka k používaným prostriedkom (tu sa uplatňujú sociolingvistické metódy).

2. Druhou úlohou je zhodnotenie jazykových prostriedkov a spôsobov ich používania na základe objektívnych kritérií. Zhodnotia sa aj zistené postoje používateľov spisovného jazyka. Zhodnotia sa predchádzajúce kodifikácie z hľadiska vývinovej perspektívy noriem spisovného jazyka.

3. Realizácia vlastnej kodifikácie, a to tak, aby formulované pravidlá poskytlí čo najjednoduchšiu orientáciu v kodifikácii a jednoznačné poučenie o javoch.

4. Napokon uvádzanie kodifikácie do praxe, pričom je dôležitá „spätná väzba“, t. j. registrovanie reakcií používateľov jazyka na kodifikáciu.

Ťažiskovým komponentom kodifikácie sú spomínané hodnotiace kritériá (pri 2. úlohe). Podľa akých kritérií sa dajú jazykové prostriedky objektívne zhodnotiť? Aké kritériá rozhodujú o tom, že daný prostriedok je správny, a teda ho treba kodifikovať? Pri odpovedi na tieto otázky sa vychádza z toho, že objektívne hodnotiace kritériá treba vyvodiť z tých vlastností spisovného jazyka, ktoré sú nevyhnutnou podmienkou jeho efektívneho fungovania v rámci sociálnej interakcie. Ktoré vlastnosti spisovného jazyka sú relevantné z hľadiska jeho efektívneho uplatnenia v komunikácii? Rozbor tejto otázky ukazuje, že z tohto hľadiska sú relevantné tri vlastnosti:

a) Spisovný jazyk je inštitúcia v sociolingvistickom zmysle, čiže spoločenské zariadenie, ktoré plní koordinačnú funkciu v spoločnosti na základe všeobecne akceptovanej a jednotlivcami internalizovanej normy (vžitosti).

b) Spisovný jazyk plní koordinačnú funkciu tým, že je nástrojom interindividuálnej komunikácie, v ktorej sa realizujú vyjadrovacie potreby členov jazykového spoločenstva.

c) Spisovný jazyk je semiotický systém, čiže systém znakov, takže jeho prvky sú určené vlastnosťami vyplývajúcimi zo vzťahov v systéme.

Z týchto vlastností vyplývajú objektívne kritériá hodnotenia, ktoré sú rozhodujúce pre kodifikačné rozhodovania:

a) Normovanosť (v zmysle vžitosti). Túto vlastnosť majú tie jazykové prostriedky, ktoré sú v zhode s normou, ktoré sa hodnotia ako „dobré“, lebo sú jazykovým spoločenstvom prijaté.

b) Funkčná adekvátnosť. Na základe tohto kritéria sa zisťuje, ako vyhovuje príslušný jazykový prostriedok funkčnej potrebe jazykového spoločenstva.

c) Systémovosť (ústrojnosť). Podľa tohto kritéria sa zisťuje, či je prostriedok v súlade s príslušnou pravidelnosťou v jazyku, či upevňuje a či oslabuje túto pravidelnosť.

Vo vzťahu ku kritériu (c) kodifikačné rozhodovanie je sťažené dynamikou jazykového systému. Kodifikátor sa musí vyrovnáť s otázkou, ktorá sa dotýka pružnej stability spisovného jazyka (tento termín pochádza od V. Mathesiusa). Na jednej strane prvky spisovného jazyka musia byť stabilné (výrazové hodnoty jazyka musia byť ustálené) – prejavuje sa to v ustálenosti pravidiel tvoriacich jeho normu – a na druhej strane spisovný jazyk reaguje akomodáciou na okolie, t. j. mení sa, aby sa prispôbil zmenám v potrebách jazykového spoločenstva (porov. s výkladmi dynamiky systému spisovného jazyka). Kodifikátor zisťuje, či inovácia (nový prvok) je v zhode s príslušnou vývinovou tendenciou v jazyku. Ide však o dosť zložitý problém, pretože otázka vývinu jazyka je komplikovaná.

Spomínané tri kritériá hodnotenia sú spravidla v súlade, ale v istých prípadoch dochádza ku konfliktu. Typickým prípadom je často spomínaný príklad, keď sa v úze zafixoval nesystémový (neústrojný) prvok a bežný používateľ jazyka ho akceptuje ako normovaný. Aby sa mohli také prípady riešiť, treba predpokladať istú hierarchiu hodnotiacich kritérií. Ich hierarchizácia vyplýva z toho poznania: Spisovný jazyk zodpovedá potrebe celospoločenského komunikačného prostriedku a to, že týmto médiom je systém znakov, je druhotné. Z tohto vyplýva, že funkčná adekvátnosť je primárne kritérium v pomere k systémovosti. Efektívne fungovanie spisovného jazyka však vyžaduje kolektívne záväznú normu. Norma zaručuje dobré fungovanie jazyka a to je pre jazykové spoločenstvo rozhodujúce. Takže hierarchiu hodnotiacich kritérií tvorí táto štruktúra:

1. normovanosť (vžitosť),
2. funkčná adekvátnosť,
3. systémovosť.

Ak sa táto hierarchia pri kodifikácii nerešpektuje, príčina je v osobitných okolnostiach fungovania príslušného spisovného jazyka (najmä v okolnostiach, v ktorých je spisovný jazyk ohrozený).

K tomuto „neutrálnemu“ výkladu treba dodať to, čo vyplýva z odlišného chápania systému a normy spisovného jazyka (porov. s príslušnými kapitolami). V prvom rade ide o to, či sa kodifikácia orientuje na ideálnu alebo reálnu spisovnú normu. V prípade, že v normálnej sociolingvistickej situácii prevláda orientácia na ideálnu normu, kodifikácia je príznaková. Normálnej sociolingvistickej situácii zodpovedá prirodzená kodifikácia, ktorá je orientovaná na reálnu spisovnú normu. Pozadím opozície príznaková : bezpríznaková (kodifikácia) je opozícia spisovný jazyk ako „umelý“ jazyk : spisovný jazyk ako

prirodený jazyk (porov. s výkladom o priradenom kultivovaní spisovnej slovenčiny). Stav výseku sledovanej reality je normálny, keď spisovný jazyk nadobudol status prirodeného jazyka, resp. jeho aproximácia k tomuto statusu je optimálna, keď sa pritom akceptuje reálna spisovná norma a keď sa kodifikuje táto norma (prirodená kodifikácia). Stav nie je normálny, keď spisovný jazyk má ešte status „umelého“ jazyka, keď sa pritom akceptuje ideálna spisovná norma a keď sa kodifikuje táto norma. V tomto prípade je orientácia kodifikácie na ideálnu normu adekvátne. Taká orientácia v prípade normálneho stavu je príznaková.

Otázka je, čím je determinovaný odklon od adekvátnej orientácie v prípade normálneho stavu, čiže čím je určovaná príznaková kodifikácia. Keď niet žiadnych politickomocenských reštrikcií – čiže spisovný jazyk sa môže normálne rozvíjať a fungovať –, do úvahy prichádzajú tieto determinačné faktory:

a) Spoločenská, resp. spoločensko-politická pozícia subjektu presadzujúceho istú jazykovú ideológiu. Ak taký subjekt ovláda kodifikáciu, resp. ju rozhodujúcim spôsobom ovplyvňuje, kodifikácia je podriadená ideológii, takže je ňou poznačená. Rozhodujúce je, či jazyková ideológia je kompatibilná so sociolingvistikou situáciou.

b) Dominancia istého spôsobu interpretácie sveta a s ním súvisiaci postoj k sociálnym inštitúciám. Dobrým príkladom je postmodernistická interpretácia a s ňou súvisiaca „zdržanlivosť“ voči normám. Prirodená kodifikácia je v tomto kontexte ohrozovaná takpovediac z opačnej strany, pretože ešte aj reálna spisovná norma sa javí ako antiliberalizačne pôsobiaca sila.

c) Zotrvačná sila tradície a jazyková emancipovanosť používateľov spisovného jazyka. Tradícia orientácie na ideálnu normu – jej udržiavanie je spojené so zdôrazňovaním osobitnej hodnoty spisovného jazyka (a preto ho treba osobitne pestovať a chrániť) – a tradovaný stereotyp samozrejmej dôvery v kodifikátora, s čím je spojené nevyzreté jazykové sebedôverie používateľov, utlmuje potrebu prirodenej kodifikácie.

d) Lingvistická metodológia uplatňovaná pri výskume spisovného jazyka. Dobrým príkladom je opozícia klasická systémovolingvistická metodológia : pragmaticolingvistická metodológia, o ktorej je reč v tejto knihe.

Kodifikácia má inštrumentálnu funkciu: je kultivačný nástroj spisovného jazyka. Pretože optimálna stabilita normy tohto jazykového útvaru je základným prejavom jeho kultivovanosti, kodifikácia funguje ako stabilizátor normy. Keďže norma spisovného jazyka sa vyznačuje pružnou stabilitou, úlohou kodifikácie je podporiť optimálnu mieru stability a súčasne pružnosti tejto normy. Otázka je, ako má kodifikácia plniť túto úlohu. Vo vzťahu k nej sa diferencuje chápanie kodifikácie. Prvé chápanie sa vyznačuje tendenciou k pripisovaniu normotvornej funkcie kodifikátorovi, teda funkcie, ktorá je prirodená v období konštituovania spisovného jazyka. Druhé chápanie sa spája s tendenciou k prisudzovaniu orientačno-poradenskej roly (porov. s výkladom o bezpríznakovom a príznakovom kultivovaní spisovného jazyka). Jedným z určujúcich faktorov tejto diferenciácie je odlišná predstava o optimálnej stabilite a pružnosti normy. Kým prvé chápanie je kompatibilné s rigoróznou normou, druhé

chápanie inklinuje k tolerantnej norme. Kľúčovým momentom je interpretácia dynamických prvkov. V súvislosti s dynamikou jazyka sa zdôrazňuje: „Hlavný úkol kodifikácie je treba spatřovať v plánovitom perspektívnom pôsobení na vývoj spisovného jazyka“ (Daneš, 1996, s. 25). Ale súčasne sa upozorňuje na to, že „je totiž treba respektovať tu skutočnosť, že pri úžasnej složitosti vzájomných vzťahů složek jazykového systému a při různorodosti vnějších sociolinguvistických faktorů lze stěží s dostatečně významnou mírou pravděpodobnosti předpovědět, kam až vývoj půjde (zejména v jednotlivých případech) a přesně jakými cestami“ (tamže). Známá požiadavka, že kodifikácia má zodpovedať presadzovaniu „progresívnych“ vývinových prvkov, evokuje totiž otázku, či „progresívnosť“, resp. „neprogresívnosť“ istého prvku je reálne zdôvodniteľná (porov. s výkladmi dynamiky jazyka, ako aj spontánnych jazykových zmien v súvislosti s kultivovaním spisovného jazyka). Ktoré chápanie kodifikácie je akceptované jazykovým spoločenstvom, závisí od vyššie spomínaných okolností (determinačných faktorov). Bezproblémová dominancia istej kodifikačnej koncepcie vypovedá jednak o rozvinutosti daného spisovného jazyka a jednak o „jazykovom“ stave príslušného spoločenstva. Od tohto stavu závisí, či sa akceptuje kodifikátor autoritatívneho typu a či sa preferuje kodifikátor s prirodzenou autoritou.

5.4.1. KODIFIKÁCIA PRESADZOVANÁ V SLOVENSKOM JAZYKOVOM PROSTREDÍ

Slovenské jazykové spoločenstvo patrí ku komunitám, v ktorých sa kodifikátor spisovného jazyka presadzuje ako autoritatívna sociálna inštitúcia. Nasledujúci výklad rozvíja túto východiskovú konštatáciu so zreteľom na tri otázky, ktoré sa pri nej prioritne vynárajú. (1) Ako sa prejavuje táto autoritatívnosť? (2) Prečo je to tak? (3) Aké sú následky tejto autoritatívnosti? Autoritatívnosť vo všeobecnosti je vlastnosť, ktorá je nezlučiteľná s toleranciou, ale je kompatibilná s fundamentalizmom a uplatňuje sa ako sociálny regulátor s naprogramovanou spätnou väzbou. Tieto príznaky sa premietajú aj do charakteristiky autoritatívneho kodifikátora. Živnou pôdou autoritárstva je reálna alebo predstieraná potreba „vodcovského“ zjednocovania spoločenstva v prospech jeho dobrého fungovania, pričom korelátom takého fungovania je taká predstava o stave spoločenstva, ktorý sa dá dosiahnuť a udržiavať na základe dôvery členov spoločenstva k regulačnej elite. Autoritárstvo vyvoláva odpor, ale býva sprevádzané aj masovým konformizmom, úbytkom svojbytnosti a stratou sebavedomia. Tento selektívny pohľad na autoritárstvo má navodiť evaluačný rámec vnímania autoritatívneho kodifikátora, pričom sa, pravda, ráta s dohľadným vnímateľa na to, či vopred daný evaluačný rámec nedeformuje sledovanú realitu. Budeme ju sledovať podľa spomínaných otázok.

1. Autoritárstvo kodifikátora súčasnej spisovnej slovenčiny sa prejavuje z hľadiska vonkajšej a vnútornej stránky kodifikácie, čiže jednak pri presadzovaní kodifikácie v jazykovom spoločenstve a jednak pri kodifikačných rozhodovaniach. Pri presadzovaní kodifikácie sa hyperbolizuje jej rola v živote jazykového spoločenstva s tendenciou k jej fetišizácii. Najmarkantnejšie to ilustru-

jú odseky 2 a 3 už citovaného paragrafu 2 Zákona Národnej rady Slovenskej republiky o štátnom jazyku Slovenskej republiky z 15. novembra 1995: „ (2) Kodifikovanú podobu štátneho jazyka vyhlasuje Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky... (3) Akýkoľvek zásah do kodifikovanej podoby štátneho jazyka v rozpore s jeho zákonitostami je neprípustný.“ Sú to odseky paragrafu, ktorý hovorí o štátnom jazyku a jeho ochrane. Zákonom sa ochraňuje kodifikovaná podoba štátneho jazyka, ktorú musí vyhlásiť ministerstvo kultúry, z čoho vyplýva, že sa nedá spoľahnúť na prirodzenú autoritu kodifikátora, ktorou sa kodifikácia presadí bez sprostredkovania zákonom a ministerstvom. Deficit prirodzenej autority sa kompenzuje autoritatívnym opatrením. Parameter záväznosti kodifikovaného jazyka pre jazykové spoločenstvo tu nadobudol hodnotu „striktne záväzný“ – striktnosť je vystužená autoritou zákona a ministerstva –, a teda používateľ jazyka je vtlačený do rámca vymedzeného vôľou kodifikátora. Jazyková preskripcia sa povýšila na zákon, vôľa preskriptora sa pretavila do vôle zákonodarcu, a tak sa stala striktne záväznou. Keďže ide aj o vôľu zákonodarcu, čiže demokraticky zvoleného parlamentu, spôsob presadzovania vôle kodifikátora je demokratický. Prečo teda hovoríme o autoritatívnosti kodifikátora? Je zjavné, že v citovanom jazykovom zákone sa jazykovedné regulovanie jazyka včlenilo do jeho legislatívnej regulácie. Inak povedané, s fundamentálnym komponentom kultivácie spisovného jazyka, čiže jazykovej kultúry – kodifikácia je nástroj kultivácie tohto útvaru – sa zaoberá ako so zložkou jazykovej politiky, alebo vyjadrené terminológiou západnej proveniencie, corpus planning vo svojom kodifikačnom aspekte a status planning sa pragmaticky zjednotili. Jazykovokultúrna otázka sa teda spolitizovala. Čo môže motivovať kodifikátora rozvinutého spisovného jazyka, ktorý funguje v nereštriktívnych demokratických podmienkach, k hľadaniu opory v legislatíve, t. j. politickej podpory? Z tejto otázky vyplýva, že na Slovensku nie politika vtiahla kodifikátora do svojej sféry, ale naopak, kodifikátor sa dožadoval vstupu do nej. Tento krok bol následkom inklinácie kodifikátora k role normotvorcu, čo vo vyspelom slovenskom jazykovom spoločenstve nemohlo nájsť všeobecnú akceptáciu, a tak sa kodifikácia ako lingvistický kultivačný nástroj pretavila na jazykovedno-politický inštrument, čím sa kodifikátor posúva do pozície autoritárskeho preskriptora. Stretávame sa tu so zdanlivým paradoxom, totiž s tým, že legitímne využitie parlamentu ako reálnej demokratickej inštitúcie vyústilo do podpory autoritárstva. V skutočnosti však ide o to, že pri legislatívnom uchopovaní slovenského jazyka zákonodarca neoddelil jeho politickú stránku od jeho kultivačného aspektu, a tak sa kodifikácia musela dostať do autoritárskej pozície – nadobudla status demokraticky ustanovenej autoritatívnej regulačnej inštitúcie. Kodifikácia je, pravdaže, naďalej jazykovedným nástrojom kultivácie spisovného jazyka, ale tým, že sa ocitla v doméne politiky a legislatívy, opustila cestu k upevňovaniu roly preskripcie s prirodzenou autoritou a vydala sa na cestu smerujúcej k autoritatívnej preskripcii.

Pripomeňme si ešte raz časť (3) z citovaného paragrafu jazykového zákona: „Akýkoľvek zásah do kodifikovanej podoby štátneho jazyka v rozpore s jeho zákonitostami je neprípustný“. Kto rozhoduje o tom, čo je v rozpore so zákoni-

tosťami kodifikovanej podoby jazyka? Konečnou inštanciou v rozhodovacom procese je kodifikátor, pretože on pripravuje kodifikačné diela, v ktorých je určené, čo nie je v rozpore so zákonitosťami spisovného jazyka. Čo kodifikačné dielo, čiže kodifikátor, nepripúšťa, nie je v súlade so zákonitosťami jazyka. V praxi to znamená, že keď sa v jazykovom úze vyskytuje istý jav, ktorý je podľa kodifikátora v rozpore so zákonitosťami spisovného jazyka, a teda ho nemôže zaradiť do kodifikačného diela, je zakázaný zákonom. Oživme si niekoľko príkladov, o ktorých sa v poslednom čase v slovenskej jazykovede diskutovalo a ktoré sme už uvádzali v rozličných súvislostiach. V jazykovom úze sa stretávame s týmito javmi: predložka *kvôli* aj v príčinnom význame (*kvôli chorobe*), *hrať na bicie* (akuzatívna väzba), *zemiakové hranolky*, sloveso *preplatiť* vo význame „vykonať prevod istej sumy na inú osobu v hotovosti alebo bezhotovostným stykom“, nominatív plurálu *záujemci*. V Krátkom slovníku slovenského jazyka sa tieto javy neakceptujú. Pri predložke *kvôli* sa explicitne upozorňuje na to, že správnu predložkou pri vyjadrovaní príčiny je *pre* (*pre chorobu*); sloveso *hrať* s predložkou *na* + názov hudobného nástroja sa vyskytuje len s lokálom (*hrať na bicích*); uvádza sa len výraz *zemiakové hranolčeky*; pri slovese *preplatiť* v spomínanom význame je informácia, že správne sú len výrazy *vyplatiť*, *zaplatiť*, *uhradiť*; pri substantíve *záujemca* sa uvádza ako nominatív plurálu len *záujemcovia*. Napriek tomu, že sa prezentovali lingvistické argumenty, ktoré preukázali, že spomínané javy v úze nie sú v rozpore so zákonitosťami spisovnej slovenčiny, kodifikátor ich odmieta. Tým, že sa lingvistické stanovisko kodifikátora pretavilo do legislatívneho rozhodnutia zákonodarcu (ako sme spomenuli, zákonodarcu nedokázal oddeliť jazykovokultúrnu otázku od jazykovopolitickej problematiky), uvedené javy sú kodifikačne zablokované aj legislatívne, a tak kodifikátor presadzuje svoju vôľu autoritou zákona. (Až aká absurdnosť môže vyplynúť z citovaného odseku spomínaného zákona, ukazuje vydanie prvého zväzku akademického slovníka slovenského jazyka (2006), ktorý sa v istých bodoch odkláňa od vyhláseného kodifikačného slovníka. Slovník spracúvaný v akademickej inštitúcii – podľa citovaného zákona – neprípustne zasahuje do kodifikovanej podoby štátneho jazyka, a teda porušuje zákon.)

Keď z lingvistickej analýzy v rámci tej istej metodologickej pozície vyplýva variantnosť, nevzniká pochybnosť o kodifikovateľnosti alternatív. Napríklad každý jazykovedec vníma deriváty *lakovník* a *lakovač* ako ústrojné (systémové), lebo sú utvorené v súlade so slovotvornými typmi v spisovnej slovenčine. S lingvistickými polemikami sa však stretávame vtedy, keď sa nevystačí s takpovediac prvoplánovou analýzou alebo sa analyzuje z rozdielnych metodologických pozícií. Napríklad v úze sa oddávna vyskytuje substantívum *dotaz*, ktoré sa v kodifikačnom slovníku explicitne odmieta, a upozorňuje sa na to, že správne výrazy sú *otázka* a *dopyt*. Pretože jestvuje sloveso *dopytať sa/dopytovať sa*, v analytickom pohľade sa okamžite objaví odvodenina *dopyt*, a to na pozadí príslušného slovotvorného typu (*doviezť/dovážať* - *dovoz*, *dohliadnuť/dohliadať* - *dohľad*). Slovo *dotaz* nemá takú oporu (v slovníku sa neuvádza, ale v úze sa vyskytuje *dotazovať sa*, *dotazovanie*), a teda sa vylučuje. Kodifikované

je však substantívum *dotazník* (aj adjektívum *dotazníkový*). Používateľ jazyka výrazne pociťuje motiváciu tohto slova, a to lexikálnu aj štruktúrnu, vníma segment *dotaz* – a prostredníctvom slovotvornoparadigmaticky zoskupených slov *otázka*, *otážočka*, *otáznik*, *otázky*, *dotazník*, *dotazníkový* v jeho jazykovom cite je zakotvený aj viazaný slovotvorný základ – *-taz/-táz-*. V slovenčine síce niet slovesa *tázať sa* (podobne ako napr. neexistuje sloveso *ložiť*), ale to nevylučuje odvodeninu *dotazovať sa* (podobne ako napr. *vyložiť*); v našom prípade ide o nedokonavú formu, perfektový tvar nie je v úze. Ale aj keď vylúčime sloveso *dotazovať sa*, môžeme argumentovať v prospech substantíva *dotaz* poukázaním na známy jav zvaný analogická slovotvorba, ktorý je zastúpený aj v slovenčine. U nás ho opísal J. Furdík (1993, s. 55) ako „tvorenie slov napodobnením morfeomatickej štruktúry existujúcich derivátov bez zreteľa na fundujúce slovo“; napríklad hoci niet slovesa *umeráť*, jestvuje slovo *úmera*, ktoré je analogickým derivátom k substantívu *výmera* s fundujúcim slovesom *vymerať* (autor argumentuje proti zaradeniu takého prípadu do prefixálno-sufixálneho tvorenia; tamže, s. 57). Z jednej strany sa teda *dotaz* vníma ako fundujúce slovo v pomere k *dotazník* (ako napr. *zápis* – *zápisník*) a z druhej strany ako produkt analogickej slovotvorby (ak odmietneme brať do úvahy, že sa v úze vyskytuje sloveso *dotazovať sa*, resp. slovesné podstatné meno *dotazovanie*). Substantívum *dotaz* má zreteľné miesto v slovotvornej paradigme založenej na morféme *-taz/-táz*. Derivát *dotaz* nie je v rozpore so zákonitosťami spisovnej slovenčiny, ale kodifikátor narába s ním tak, akoby bol. Svoju lingvisticoanalytickú pozíciu premietol do kodifikačného diela a dal ju pod ochranu zákona. Podľa jazykového zákona je slovo *dotaz* neprípustné v komunikátoch, v ktorých sa vyžaduje kodifikovaná podoba štátneho jazyka, lebo je v rozpore s jeho zákonitosťami. Tento rozpor „odhalil“ kodifikátor. Pri prístupe bez tendencie k autoritárstvu by sa vychádzalo z toho, že si konkurujú dva deriváty – *dopyt* a *dotaz* –, a teda treba ich posúdiť ako prvky triedy konkurenčných javov. To značí, že buď sa zaregistrujú ako vnútrojazykové ekvivalenty s tým vedomím, že sa budú vyvíjať ako iné synonymné dvojice, alebo sa zachytia s preferenčným odporúčaním, ak sa zistí, že to zodpovedá stavu v ich používaní, a teda toto odporúčanie je reakciou na implicitnú „objednávku“ jazykovej komunity. Až po spoznaní tejto „objednávky“ má lingvista istú šancu na jazykovedné zdôvodnenie preferencie. Pravda, aj opačný postup je možný – preferencia sa odporúča na základe lingvistickej úvahy o danom jave a jeho súvislostiach –, ale treba počítať s tým, že výsledok úvahy má pravdepodobnostnú povahu. Ak napríklad z úvahy vyplynie, že sa odporúča uprednostňovať *dopyt*, lebo sa tým upevní slovotvorný rad *pýtať sa* – *dopytať sa/dopytovať sa* – *dopyt* (s možnou perspektívou, že doň pribudne *dopytník*), treba brať vopred do úvahy, že medzi týmto zdôvodnením (aj keď sa podporí ďalšími systémovolingvistickými úvahami) a používaním nie je vzťah nevyhnutnosti.

Citovaný odsek (3) z paragrafu 2 jazykového zákona demonštruje vôľu zákonodarcu ochrániť spisovný jazyk pred zásahmi, ktoré by ho deformovali tým, žeby doň vnášali prvky v rozpore s jeho zákonitosťami. Už samotný výraz zákonitosti má vyvolať u používateľov jazyka osobitný rešpekt, evokovať

predstavu nevyhnutnej podriadenosti kodifikovanému jazyku a upozorniť na to, že ide o podstatnú stránku jazyka, ktorú spoľahlivo pozná práve lingvистa-kodifikátor, a preto je on rozhodujúcim posudzovateľom správnosti zásahu do normy spisovného jazyka. Tieto asociačné súvislosti s výrazom zákonitosti sa prejavujú v jazykovej kritike (z pozície kodifikátora) aj v odborných diskusiách. Dobrým ilustračným príkladom je kritika zameraná na neskleňované používanie loga, napríklad EUROVEA. Hoci jazykový kritik si uvedomuje motíváciu takého používania – funkčné zachovanie nemennosti loga –, odmieta ho s odôvodnením, že je to v rozpore so zákonitosťami slovenčiny. Jednoduchým poučným jazykom povedané, nedá sa nič robiť, lebo v slovenčine sa podstatné mená skloňujú, takže sa tomu musí podriaďiť aj skloňovateľná EUROVEA, aj keď sa tým prekazí zámer používateľa. Po prijatí jazykového zákona sa môže naň kodifikátor odvolať a autoritatívne sa správať. V odborných diskusiách sa často preukazuje – pracovne povedané – viacrozmerovosť jazykových zákonitostí. Autoritatívny kodifikátor jednoducho buď ignoruje lingvistické poznanie istej zákonitosti v istom rozmere, alebo ním preferovanému rozmeru prisúdi väčší význam a svoju preferenciu prezentuje v kodifikačných dielach.

Globálny pohľad na kodifikačnú filozofiu na Slovensku ukazuje, že je v ostrom kontraste s filozofiou jazykového manažmentu, je jej krajným náprotivkom. Kým filozofia jazykového manažmentu je založená na ideí, že skutočné jazykové problémy sú tie, ktoré identifikuje používateľ jazyka v komunikácii, sledovaná kodifikačná filozofia vychádza z toho, že jazykové problémy identifikuje odborník a v prípade sporu rozhodujúcim arbitrom je kodifikátor, ktorý má právo na autoritárske pôsobenie v jazykovom spoločenstve. Kodifikátor apeluje na zodpovednosť najmä profesionálnych používateľov spisovného jazyka za jeho stav a vývin, ale najvyššiu mieru zodpovednosti prisudzuje sebe, z čoho vyvodzuje záver pre svoju rolu v jazykovom živote spoločenstva. Keď sa k tomu pridáva, že vníma seba ako vrchného jazykového experta, znalca jazykových zákonitostí, svoju pozíciu v jazykovom živote spoločenstva umiestňuje na miesto absolútneho regulátora spisovného jazyka.

2. Druhá otázka sa dotýka príčin načrtnutého stavu v oblasti jazykovej kodifikácie. Treba ich hľadať v historických a sociálno-politických podmienkach vývinu slovenského národa, ako aj v sociálnopsychologických faktoroch a vo vývine lingvistického myslenia na Slovensku. Historické okolnosti boli také, že aktivity Slovákov motivované etnickou existenčnou a evolučnou potrebou museli byť permanentne zamerané na presadenie sa ako rovnoprávneho národa v štátnych útvaroch, v ktorých žili, t. j. v Uhorsku a potom v Československu. Rozhodujúcim pôvodcom národnoemancipačných aktivít bola, prirodzene, národne orientovaná elita, ktorá zohrávala úlohu atraktora a integrátora Slovákov s vôľou podporiť národnú emancipáciu, ako aj regulátora všetkých aktivít vyvolaných apeláciou na národné povedomie, resp. aktualizáciou jeho potenciálneho prežívania. V rámci aktivít tejto elity prebiehalo aj kultivovanie spisovnej slovenčiny ako závažný epifenomén národnoemancipačného úsilia. Inak ani nemohlo byť. Kodifikácia ako fundamentálny kultivačný nástroj sa realizovala v súlade s atraktorskou, integrátorskou a regulátorskou rolou elity.

Kodifikátor ako jeden z reprezentantov elity pútal na seba pozornosť aktívnych používateľov spisovného jazyka ako subjekt, ktorý je povolaný zjednotiť jazykové spoločenstvo a určiť základné smernice pre jazykové správanie národného spoločenstva. Pestovala sa tradícia elitárskeho kodifikátora a upevňoval sa elitársky kodifikačný model, v ktorom kodifikátor vystupuje ako suverénny a rešpektovaný preskriptor.

Politické podmienky vývinu slovenského národa spôsobili, že sa pestoval obranársky a ochranársky postoj k spisovnej slovenčine. Pomery v Uhorsku vyvolávali apologetické reakcie – bolo treba obraňovať existenčnú oprávnenosť slovenčiny ako atribútu slovenského národa –, kým v Československu apologetika (aktualizovaná potrebou vyrovnáť sa s ideológiou československého národa a ideou československého jazyka) postupne odznela a do popredia sa dostal ochranársky postoj, totiž ochrana slovenčiny pred silným vplyvom češtiny. S aktivitami stimulovanými obranársko-ochranárskym postojom sa v slovenskom povedomí fixoval syndróm permanentného národného ohrozenia, teda aj ohrozenia celonárodného jazyka. Potreba čeliť ohrozeniu vyžadovala kodifikátora, ktorý zodpovedajúco zasahuje do spisovnej normy a určuje, čo je v jazykovom úze spisovné. Politické podmienky podporovali normotvorcovské chápanie kodifikátora.

Takéto chápanie kodifikátora bolo aj výplodom sociálnych podmienok, v ktorých sa konštituovala a rozvíjala spisovná slovenčina. Spisovná slovenčina v uhorskom období mala úzku sociálnu bázu (nebolo početnej vrstvy inteligencie ako aktívneho nositeľa spisovného jazyka). Jej postupné rozširovanie – urýchlené v československom období – aktívnym osvojovaním si tohto jazykového útvaru nositeľmi slovenských nárečí prebiehalo ako prirodzené prispôsobovanie sa jazykovej norme, ktorú stanovil kodifikátor ako dominantný informačný zdroj vo vzťahu k spisovnému jazyku. Používatelia jazyka boli v role pasívneho akceptátora preskripcie kodifikátora a pestoval sa direktívny kodifikátorsko-používateľský vzťah. Tento vzťah bol prirodzený v predkulminačnej fáze demokratizácie spisovného jazyka, t. j. pred dosiahnutím takého stavu, že spisovný jazyk aktívne ovládala podstatná časť obyvateľstva a postupne silnel jej diferenciatívny tlak na tento útvár národného jazyka. V postkulminačnom období demokratizácie spisovného jazyka tento vzťah strácal príznak prirodzenosti, ale tradícia kodifikátora normotvorcovsko-direktívneho typu sa naďalej udržiavala. Živnú pôdu našla táto tradícia v socialistických spoločensko-politických pomeroch, v ktorých centralisticko-direktívne riadenie zohrávalo kľúčovú rolu. Táto kodifikátorská tradícia sa neprerušila ani po vzniku samostatnej Slovenskej republiky so zmenenými sociálno-politickými podmienkami. Spomínaná živná pôda sa síce odstránila, ale „kompenzovala sa“ rozduchávaním pocitu potreby „pevnej ochrannej ruky“, ktorá má čeliť deštrukcii normy spisovného jazyka vyvolávanej prostredím liberálneho myslenia a správania, resp. postmodernistického zmýšľania a umeleckého konania. Autoritatívny kodifikátor má oporu aj v tom, že konformnosť s centrálno-direktívnym riadením zanechala isté stopy a časť používateľov sa správa v tomto duchu.

Kauzálnym faktorom je aj udržiavanie rigidnej kontinuity lingvistického myslenia vo vzťahu k jazykovému systému a k norme spisovného jazyka. Zotrúva sa pri klasickej koncepcii funkčnej systémovej lingvistiky s tendenciou k objektivistickému, extrakomunikačnému prístupu k jazyku a pri nazeraní na diferencovanosť spisovného jazyka v medziach funkčných štýlov. Rigidnosť kontinuity sa zreteľne prejavuje pri interpretácii dvoch ťažiskových termínov, a to ústrojnosti (systémovosti) a funkčnosti. Tendencia k extrakomunikačnej interpretácii ústrojnosti upriamuje pozornosť na abstraktný jazykový systém a „tlačí“ na lingvistu, aby sa pri posudzovaní daného jazykového javu z hľadiska systémovosti orientoval len podľa obrazu systému, ktorý ponúka klasická deskriptívna systémová lingvistika (porov. napr. s už spomínaným príkladom *zemiakové hranolky*). Táto tendencia odsúva do úzadia fakt, že jazykový systém sa konštituoval a rozvíjal v komunikácii, a teda pri jeho poznávaní ako kognitívnej reality (čiže ako reálneho, nie preparovaného systému) sa musí naň prihliadať (z teoretickopoznávacieho hľadiska ide o to, že postupnosť poznávania smeruje od nevyhnutnej abstrakcie ku konkretizácii, t. j. na opätovné prihliadanie na relevantné podmienky, od ktorých sa najprv abstrahovalo). Istou oporou extrakomunikačného prístupu je, že máme do činenia so systémom spisovného jazyka, ktorý bol predsa od počiatku pod uvedenou kontrolou. Treba však brať do úvahy, že súčasná spisovná slovenčina je už optimálne demokratizovaná a jej systém ako kognitívna realita je prirovnateľný k systému prirodzeného jazyka (v zmysle opozície „prirodzený“, čiže „ľudový“ jazyk vz. „umelý“, čiže spisovný jazyk, ktorá sa objavila v počiatkoch skúmania spisovného jazyka), a teda sa natíska otázka, či extrakomunikačný prístup je primeraný jeho povahe. Túto otázku si však kodifikátor nekladie, a tak všetky javy v úze, ktoré sú z hľadiska extrakomunikačného prístupu neústrojné, vylučuje zo spisovnej normy, aby nedeformovali jazyk. A keď je úzus „tvrdošijný“, pomôcť má posilnená autorita kodifikátora.

Spomínaná rigidita sa prejavuje aj pri funkčnosti. Tradične sa napríklad pripomína zásada, že schvaľovať sa dajú len funkčné prevzatia. Pojem funkčnosti sa však neanalyzuje. Potenciálny prevzatý výraz sa konfrontuje s domácim výrazom na sémantickom základe, zistí sa, že domáci výraz je sémanticky ekvivalentný, takže cudzí výraz je nefunkčný, nepotrebný. „Umelá“ ochránarska pozícia navádza na tendenčnú sémantickú interpretáciu a zastiera pohľad na pragmatické funkcie jazykových výrazov. Zovšeobecnene povedané, nenastoluje sa otázka rozpätia funkcií jazykových výrazov zlučiteľných so spisovným jazykom v súčasných podmienkach.

3. Napokon sa dotkneme následkov autoritatívneho presadzovania kodifikovanej normy. Heslovite vyjadrené, následky sa prejavujú ako jazyková subordinácia, zneistenie a zníženie prirodzeného jazykového sebedovedomia. Jazyková subordinácia je výsledkom pestovania návykov mechanického podriaďovania sa rozhodnutiam kodifikátora, viery v jeho dominantnú kvalifikovanosť, a teda nevyhnutnej závislosti používateľa pri posudzovaní jazykovej správnosti. Podporuje sa ňou predstava, že kodifikátor v role normotvorcu zodpovedá prirodzenému stavu, lebo tento subjekt stelesňuje rozhodujúceho znalca jazyka.

Jazyková kritika v mene kodifikátora utvrdzuje používateľa v tejto predstave a tým, že sústavne poukazuje na odchýlky úzu od kodifikovanej normy, pričom s absolútnou samozrejmosťou presadzuje kodifikované prvky ako elementy podložené autoritou znalca, obsadzuje používateľa do roly deficitného nositeľa spisovného jazyka, ktorý vstupuje do sféry verejnej komunikácie s pocitom obmedzenej autonómie (prejavuje sa ako permanentná obava pred kritikou zástupcu znalca). Subjekt s narušenou prirodzenou jazykovou autonómiou vo verejnej komunikácii používa jazyk so sprievodným príznakom neistoty („Vyslovil som to správne?“; „Je to správny tvar?“; „Použil som spisovné slovo?“). Sústavné zneisťovanie používateľa v tomto zmysle je atakovaním jeho prirodzeného jazykového sebavedomia. A používateľ s naštrbeným prirodzeným jazykovým sebavedomím sa upína na „znalca“, ktorého stelesňuje kodifikátor. Kruh sa uzatvára: Kodifikátor s normotvorcovským sklonom predpisuje správne jazykové prostriedky, jeho jazykový kritik kontroluje rešpektovanie predpisu, používateľ pod kontrolou je zneistený, zneistený používateľ stráca jazykové sebavedomie a taký používateľ sa upína na normotvorcovského kodifikátora. Používateľ sa vo vzťahu ku kodifikátorovi ocitá v stave jazykovej subordinácie. Pre prípad, že sa používateľ nezmieruje s týmto stavom, kodifikátor sa vmanévruje do pozície autoritatívneho regulátora.

Spomínaný kruh je, pravdaže, vyabstrahovanou pomyselnou dráhou od kodifikátora k používateľovi a späť. Navodzuje však inú perspektívu vnímania sledovanej reality, aká je zafixovaná v slovenskom jazykovom prostredí. Nazdávame sa, že pri poznávaní reálneho stavu sledovaného fenoménu sa nedá obísť ani táto perspektíva nazerania. Sformulujme si obidve perspektívy v opozícii. Zo zafixovanej perspektívy sa slovenský jazykový kodifikátor vníma ako zdôvodnený rozhodujúci upravovateľ základného kultivačného nástroja spisovného jazyka (ako subjekt kodifikácie s normotvorcovským oprávnením, ktoré je zdôvodnené jeho jazykovo-znaleckým statusom), ktorý teda kultivuje aj používateľov (tým, že sa používatelia pridriavajú preskripcie), a tak zabezpečuje „zdravý“ vývin jazyka a jazykového spoločenstva. Z druhej perspektívy sa slovenský kodifikátor javí ako tradičný jazykový preskriptor, ktorý je v konflikte so súčasnými podmienkami fungovania spisovného jazyka a so súčasným lingvistickým poznávaním jazyka, takže siaha po autoritatívnom spôsobe presadzovania sa. Konfrontačná analýza týchto dvoch perspektív môže len prispieť k poznaniu súčasnej spisovnej slovenčiny, jej fungovania, ako aj súčasného slovenského jazykového spoločenstva. Konfrontácia implikuje hlavne tieto otázky: Je tradičná odpoveď na otázku rozporu medzi kodifikovanou normou a úzom primeraná? (Tradičná odpoveď: rozpor vyplýva z jazykového deficitu používateľa.) Je kodifikovaná norma do takej miery pružná a stabilná, aká zodpovedá súčasným podmienkam spisovného jazyka? Ako je diferencované slovenské jazykové spoločenstvo z hľadiska prežívaného (nie len deklarovaného) postoja k spisovnému jazyku a k jeho kodifikovanej norme? Ako vplýva reálne jazykový kodifikátor (najmä prostredníctvom jazykovej kritiky) na používateľa? Aká je miera prirodzenej autonómnosti používateľov spisovnej slovenčiny? (Čiže: Aké je ich presvedčenie vo vzťahu k ovládaniu spisovného

jazyka? Ako sa vedia sami orientovať v jazyku? Na akej úrovni je ich jazykové sebedomie? A podobné podotázky.)

5.5. JAZYK AKO HODNOTA

Najmä v súvislosti s jazykovou kultúrou a jazykovou výchovou sa často pripomína, že jazyk je hodnota, čím sa chce zdôrazniť vážnosť a dôležitosť pestovania vzťahu k nemu, osobitne k spisovnému jazyku. Výrok, že jazyk je hodnota, má spravidla funkciu apelu, aby s ním jeho používatelia zaobchádzali v súlade s jeho úlohou pri formovaní a rozvíjaní príslušného etnika, ako aj v materiálnom a duchovnom živote spoločnosti v súčasných podmienkach. Pojem hodnoty vo vzťahu k jazyku a jeho implikácie sa však neanalyzujú. Žiadajú sa výklady, ktoré sú zamerané na rozbor axiologickej stránky jazyka so zámerom postupného budovania axiologickej teórie jazyka. V pozadí takej teórie majú byť filozofické analýzy pojmu hodnota a metaetické rozbor hodnotiacich výrazov. V nasledujúcom výklade sa objavujú pojmy, ktoré korešpondujú s týmto pozadím. Zahŕňa hutnú reflexiu axiologickej stránky jazyka, a to jazyka ako hodnoty aj objektu hodnotenia. Pertraktuje sa v ňom sociálne bytie jazyka, jazyk v axiologickom aspekte, jazyk ako produkt hodnototvornej činnosti, používateľ jazyka ako hodnotiaci subjekt, jazykové spoločenstvo ako hodnotiaci subjekt, intuitívne a reflexívne hodnotenie, axiologické diferencie aj aktuálne výskumné otázky. Opornými bodmi výkladu sú pojmy označené ako pragmatická recepcia jazyka, hodnotové bytie jazyka, axiologické nazeranie na jazyk, metajazyková axiologická kompetencia, axiologický koncept, etnokomunikačná analógia, jazyková norma, hodnotiaci štandard, intuitívne a reflexívne hodnotenie, jazyková logika, dôsledná racionálna logika, objektívnosť hodnoty.

Obráťme najprv pozornosť na sociálne bytie jazyka. K jazyku (ako aj k iným objektom) môžeme pristupovať so zámerom uchopiť ho v jeho naturálnom aj sociálnom bytí. Pri prvom prístupe sa výskum zameriava na teoretické zobrazenie jazyka bez prihliadania na jeho sociálnosť, kým druhý prístup je orientovaný na jeho spoznávanie ako „intravitálneho“ objektu, t. j. objektu včleneného do života jedinca a spoločnosti. Naturálnym prístupom vymedzili svoj výskumný priestor napríklad klasické štrukturalistické školy (okrem pražskej školy), ktorým vďačíme za fundamentálne poznatky o stavbe jazyka. Pražská škola sa neobmedzila týmto prístupom, čo explicitne vyjadrila vo svojej východiskovej téze o funkčnosti jazyka, resp. jazykových prostriedkov. Vo funkčnom aspekte jazyka sa prejavuje jeho spoločenské bytie. Uchopovanie jazyka v jeho sociálnom bytí znamená teda myšlienkové zobrazenie jeho sociálnej funkčnosti. Pri skúmaní jazyka v tomto bytí základný komplex otázok sa dotýka funkčného potenciálu jazyka a funkčnej motivácie jeho stavby a fungovania. Otázky súvisiace s funkciami jazyka sú otázky, ktorých pozadím je otázka zmyslu jazyka. Človek si osvojuje jazyk s jeho funkciami, a tak sa v jeho povedomí fixuje zmysluplnosť jazyka, teda to, že jazyk je komponentom v štruktúre jeho aktivity, ktorý umožňuje dosahovanie jej cieľov. Tieto ciele dosahuje jedinec v interakcii s inými členmi jazykového spoločenstva, čo podčiarkuje ich sociálnu podmie-

nenosť. Ak vnímanie jazyka z hľadiska činnosti jeho používateľov označíme ako pragmatickú recepciu jazyka, vyjde nám formulácia, že sociálne bytie jazyka je funkciou jeho pragmatickej recepcie. Explicitnejšie vyjadrené, spoločenské bytie jazyka je závislé od jeho vnímania cez prizmu jeho miesta v štruktúre činnosti členov jazykového spoločenstva, ktorá sa realizuje v interakcii jej nositeľov. Ak usúvzťažníme použité kľúčové pojmy, ktoré sme označili ako sociálne bytie jazyka (sociálna funkčnosť), zmysel (zmysluplnosť) jazyka a pragmatická recepcia jazyka, dospejeme k tomuto myšlienkovému obrazu: Sociálne bytie jazyka koreluje s jeho pragmatickou recepciou, v ktorej sa sociálna funkčnosť jazyka (jeho funkcie) premieta do jeho zmyslu (zmysluplnosti) a súčasne zmysel jazyka sa zobrazuje v jeho sociálnej funkčnosti.

A teraz nazerajme na jazyk v jeho axiologickom aspekte. Pojem pragmatickej recepcie zachytáva intuitívne vnímanie jazyka jeho nositeľmi pri jeho normálnom používaní. Je to vnímanie zo zorného uhla zmyslu jazyka pre jeho používateľov. Tento zorný uhol je určený potrebami, záujmami (želaniami, predstavami a pod.) a cieľmi používateľov jazyka v ich interakcii. Výrok, že jazyk má istý zmysel pre jeho používateľa, vyjadruje, že používaním jazyka sa uspokojujú isté jeho potreby, presadzuje ním isté svoje záujmy a dosahuje ním isté ciele. Nazeraním na jazyk z hľadiska potrieb, záujmov a cieľov konajúceho subjektu sa dostávame do sveta hodnôt. Z tohto hľadiska sa jazyk ukazuje ako hodnota. Zodpovedá to filozofickému chápaniu hodnoty, podľa ktorého „pojmom hodnoty vyjadrujeme vlastnosť vzťahu objektívnej skutočnosti k subjektu, k jeho potrebám, záujmom a činnosti“ (Černík - Farkašová - Viceník, 1986, s. 310). Vzťah medzi zmysluplnosťou jazyka a jeho hodnotovosťou je daný tým, že zmysluplnosť jazyka je podmienkou jeho hodnotovosti. V pragmatickej recepcii jazyk vystupuje v svojom hodnotovom (axiologickom) bytí. Pragmatická recepcia jazyka zodpovedá teda axiologickému (hodnotovému) nazeraniu na jazyk. Axiologické nazeranie zahŕňa hodnotiaci (evaluačný) postoj subjektu. To značí, že keď hovoríme o axiologickom nazeraní, vyjadrujeme jednak to, že jazyk vnímame v jeho hodnotovom bytí, a jednak to, že ho vnímame ako hodnotiace subjekty. Náprotivkom axiologického nazerania je epistemologické (poznávacie) nazeranie na jazyk. Kým v epistemologickom nazeraní jazykové prvky a štruktúry sa ukazujú ako identifikované (a identifikovateľné) jazykové entity, v axiologickom nazeraní sa zjavujú ako entity s istým zmyslom, ktoré v rozličnej miere zodpovedajú istej predstave (istému štandardu, ideálu a pod.) o jazykových entitách. Axiologické nazeranie na jazykové entity je nazeraním z hľadiska otázky, čím je jazyk pre jeho používateľov, ako aj vo vzťahu k otázke, či jazykové prvky a štruktúry sú také, aké majú byť (také, ako subjekt chce, aby boli). Inak povedané, toto nazeranie spočíva jednak v špecifikácii roly jazyka v živote používateľov jazyka vzhľadom na ich potreby, záujmy a ciele a jednak v konfrontácii stavu jazykových entít, v ktorom sa nachádzajú, so stavom, v akom sa majú nachádzať (konfrontácia stavu „je“ so stavom „má byť“).

Predstava o role jazyka a jeho stave v mode „má byť“ sa zakladá na takých potrebách, záujmoch a cieľoch používateľov jazyka, ktoré sa viažu na ich špe-

cifickodruhovú, sociálnu a etnickú určenosť. Potreby, záujmy a ciele (a) človeka ako špecifického druhu sú určené jeho kognitívnymi a emocionálnymi vlastnosťami, (b) človeka ako sociálnej bytosti jeho odkázaním na interakciu s inými subjektmi, (c) človeka ako etnicky integrovaného jedinca jeho inštinktom etnickej solidárnosti. Jazyk sa ukazuje ako hodnota vo vzťahu k špecifickodruhovým, sociálnym a etnickým potrebám, záujmom a cieľom jeho nositeľov. V predstave o stave jazyka v mode „má byť“ sa odráža miera vlastností jazyka, na základe ktorých jazyk optimálne uspokojuje spomínané potreby a záujmy jeho nositeľov a slúži na optimálnu realizáciu ich cieľov (optimálne = najlepšie v daných podmienkach). Stav jazyka v mode „má byť“ teda zodpovedá optimálna miera vlastností, ktoré umožňujú, že jazyk plní funkcie, ktoré korelujú so špecifickodruhovo, sociálne a etnicky určenými potrebami záujmami a cieľmi nositeľov jazyka, t. j.

kognitívnu a emocionálnu (zahŕňa estetickú) funkciu,
komunikatívnu funkciu a
etnoidentifikačnú funkciu.

V súvislosti s estetickou funkciou (hodnotou) jazyka poznamenávame, že je nám známy aj filozofický názor, podľa ktorého jestvujú aj hodnoty, ktoré sa nevzťahujú na potreby. Ako príklad sa uvádza práve estetická hodnota, ktorá sa dáva do vzťahu s Kantovou predstavou o „nezainteresovanom potešení“ („interesseloses Wohlgefallen“) a ktorá sa považuje za absolútnu hodnotu (Reiner, 1965). V psychológii (Linhart a kol., 1987, s. 428) sa však uvádzajú estetické potreby, a to medzi sekundárnymi potrebami človeka.

Do pozornosti sa dostáva jazyk ako produkt hodnototvornej činnosti. Jazyk je produkt jazykotvornej činnosti generácií, ktorá je motivovaná ich potrebami, záujmami a cieľmi, a teda je jedným z prípadov hodnototvornej činnosti. Jednou z osobitostí jazykotvornej činnosti je, že sa realizuje prostredníctvom rečotvornej činnosti a tá za normálnych okolností neobsahuje intencný komponent vzťahujúci sa na jazykový systém. Napríklad je dobre známe, že prirodzené jazykové zmeny (teda také, ktoré nie sú podmienené sociolingvistickými faktormi) sú lokálne motivované. To značí, že zmeny prebiehajú ako spontánne rozširovania kolokácií istých prvkov, s ktorým sa hovoriaci stretávajú v konkrétnej rečovej situácii, takže zmena istého typu javov prebieha postupne. Nejde teda o nejakú zámernú, plánovanú zmenu v jazyku, ale len o neuvedomované uplatnenie analógie (chápanej v pôvodnom význame: „v tom zmysle“, „v tom duchu“, ako sme už viac ráz spomenuli). V tejto súvislosti je užitočné znovu si pripomenúť reakciu na otázku, aký druh fenoménu predstavuje jazyk. Primeranou odpoveďou je, že ide o „fenomén tretieho druhu“, ktorý sa vyznačuje tým, že je síce produktom ľudskej činnosti, avšak táto činnosť je nezámerná, neplánovaná a spravidla ani neuvedomovaná (porov. Keller, 1989). Ďalšou vlastnosťou fenoménov tohto druhu je, že sú poznačené efektom „neviditeľnej ruky“ (ide o výraz prevzatý z politickej ekonómie – „invisible hand“). Tento efekt spočíva v tom, že pri vykonávaní istej činnosti mnohými ľuďmi sa môžu zjaviť a posilniť sprievodné znaky, ktoré sú mimo pozornosti aktérov. Tento epifenomén ich činnosti môže mať za následok vznik

štruktúry, ktorá nebola v zornom poli vykonávateľov činnosti. Jazyk ako jeden z prípadov „fenoménu tretieho druhu“ je tiež poznačený týmto efektom.

Ak hovoríme o jazyku ako o produkte hodnototvornej činnosti, treba prihliadať na spomínané okolnosti. Je to produkt, ktorý vyhovuje príslušnému jazykovému spoločenstvu napriek vplyvu uvedeného epifenoménu. Hoci formovanie jazyka nie je intenčné a podieľajú sa na ňom aj sprievodné efekty rečovej činnosti, v žiadnom vývinovom štádiu jazyka nemožno hovoriť o tom, že sa znížila jeho hodnota, že primerane nezodpovedá potrebám, záujmom a cieľom členov jazykového spoločenstva. Treba vychádzať z toho, že jazyk sa od počiatku formoval a rozvíjal ako „fenomén tretieho druhu“ prostredníctvom rečovej činnosti, ktorej sprievodným príznakom je efekt „neviditeľnej ruky“, a jeho tvorcovia a používatelia nadobudli skúsenosť, podľa ktorej tento spôsob formovania a rozvíjania jazyka je prirodzený a vyhovujúci.

Používateľ jazyka je aktívny aj ako hodnotiaci subjekt. Už sme spomenuli, že človek si osvojuje jazyk s jeho funkciami, a tak sa v jeho povedomí fixuje zmysluplnosť jazyka. Súbežne s poznávaním jazyka a jeho zmyslu sa uplatňuje jeho hodnotiacia schopnosť (axiologická kompetencia), ktorá vo vzťahu k jazyku sa špecifikuje ako metajazyková axiologická kompetencia, ktorou sa rozumie schopnosť používateľa hodnotiť rečové a jazykové javy, a teda jeho pripravenosť na preferovanie istých prvkov a štruktúr pred inými elementami a štruktúrami (hodnotenie implikuje preferenciu). Na základe tejto kompetencie používateľa jazyka regulujú jazykotvornú činnosť. Z reči prenikajú do jazyka tie štruktúry, ktoré vyhovujú kritériám zahrnutým do tejto kompetencie. Ako sa utvára táto kompetencia? Ako sa formuje používateľ jazyka ako hodnotiaci subjekt?

Metajazyková axiologická kompetencia sa utvára pri včleňovaní dieťaťa do komunikačného procesu, pri ktorom popri osvojovaní si jazykových štruktúr prebieha aj „akceptačná“ adaptácia, čím máme na mysli, že dieťa sa prispôbuje osvojovanému jazyku ako osvedčenému komunikačnému prostriedku a akceptuje ho ako médium, ktoré mu slúži tak dobre, ako slúžilo tým, od ktorých jazyk preberá. Pretože osvojovaný jazyk zodpovedá aj jeho potrebám, záujmom a cieľom, prežíva ho ako „dobrý“ jazyk. Osobitnú dôležitosť majú dva momenty. Prvý sa dotýka fenoménu, ktorý označujeme ako etnokomunikačná analógia (porov. s výkladom v kapitole o vzťahu slovenčiny k češtine). Tento pojem sa vzťahuje na fakt, že osvojovateľ jazyka sa učí používať jazyk v tom duchu, v tom zmysle (teda analogicky), ako ho používajú tí, ktorí mu jazyk odovzdávajú. Analogické používanie jazyka je v súhre – a to je druhý moment – s aktivnosťou spomínanej adaptácie, ktorá spočíva v tom, že osvojovateľ jazyka sa učí využívať jazykové prostriedky aj v súlade so svojimi osobitnými zámermi. Tieto dva momenty sú rozhodujúce pre axiologické profilovanie používateľa jazyka. Sú rozhodujúce pri ustáľovaní základných hodnotiacich kritérií, a to kritéria funkčnosti a kritéria systémovej primeranosti.

Jazykové spoločenstvo funguje tiež ako hodnotiaci subjekt. Na otázku, aký druh reality predstavujú hodnoty, filozofi odpovedajú, že ide o abstraktné entity, ktoré sa vyznačujú existenciou platnosti, teda tým, že platia, čím sa myslí,

že istá societa alebo všetci ľudia ich uznávajú ako všeobecne platné, ako niečo záväzné, resp. ako niečo hodné úsilia. Hodnoty sú realitou v sociálnom svete na základe toho, že ako konvencionalizované, inštitucionalizované entity, ktoré sú za istých okolností spojené s istými sankciami, sú akceptované ako záväzné (porov. Lenk, 1994, s. 179). Hovorí sa tu vlastne o tom, že sociálne hodnoty sú späté s normami. S jazykom ako hodnotou a poľom hodnôt je zviazaná jazyková norma. Platnosť jazyka ako hodnoty a poľa hodnôt je podmienená jazykovou normou.

Používateľ jazyka ako hodnotiaci subjekt je integrovaný do jazykovej society prostredníctvom jazykovej normy (porov. s výkladom o normách spisovného jazyka vyššie). Zjednocujúcim faktorom sú tu spoločné potreby, záujmy a ciele v spätosti s jazykom. Jazyková norma je prejavom štandardizovanej predstavy o vlastnostiach jazykových prostriedkov a o ich používaní. Štandardizovaná predstava je zafixovaná ako bod normy na hodnotiacej škále, ktorá slúži ako meradlo hodnotenia vo vzťahu k jazykovým prostriedkom. Hodnotový štandard je centrálnym komponentom axiologického konceptu, ktorý je základom metajazykovej axiologickej kompetencie a ktorý slúži ako interpretačný konštrukt pri hodnotení jazykových javov. To, čo sa interpretuje ako „zodpovedajúce štandardu“, sa hodnotí ako „dobré“. Pravda, hodnotenie jazykových javov nie je obmedzené na binárny protiklad „+dobré : -dobré“. Hodnotová škála zahŕňa jemnejšiu diferenciaciu, ktorá sa aj uplatňuje vo vzťahu k primeraným javom (najmä vo vzťahu k použitiu jazykových prostriedkov v istých komunikačných podmienkach). Bod normy je však základným indexom na hodnotiacej škále. Tvorí východiskový, oporný orientačný bod pri hodnotení, čo vyplýva z toho, že je v ňom zafixovaná stereotypná predstava o stave jazykových štruktúr v mode „má byť“. Hodnotiaci interpretačný stereotyp, ktorým sa v komunikácii automatizovane zisťuje zhoda či nezhoda príslušných štruktúr s hodnotovým štandardom (teda so stereotypným stavom „má byť“), je jedným z riadiacich činiteľov jazykovej aktivity, ktorým sa kontroluje reprodukcia a produkcia jazykových štruktúr členmi jazykového spoločenstva.

Hodnotenie je intuitívne aj reflexívne. Ako rozlišujeme medzi jazykovým vedomím a jazykovým povedomím (jazykovým citom, jazykovou intuíciou), treba rozlišovať aj medzi reflexívnou a intuitívnou metajazykovou axiologickou kompetenciou. Intuitívne hodnotenie je súčasťou komunikačného zaobchádzania s jazykom, kým reflexívne hodnotenie je späté s uvažovaním o jazyku mimo jeho normálneho používania, resp. príležitostne v rámci neho. Rozdiel medzi nimi dobre ilustruje bežný prípad, keď lingvisticky neškolený používateľ jazyka pri príležitostnom uvažovaní o istom jazykovom prostriedku, ktorý v komunikácii bez váhania používa ako „dobrý“ prostriedok, dospeje k záveru, že by mal mať inú podobu (napríklad v komunikácii bežne preferuje genitívny tvar *od Soni*, ale po úvahe si uvedomí príslušnosť tohto mena k náležitej paradigme a ako „dobrý“ hodnotí tvar *od Sone*). Ešte výraznejšie sa prejaví tento rozdiel, keď zoberieme do úvahy teoretickú (lingvisticky podloženú) metajazykovú axiologickú kompetenciu (napr. keď sa na základe lingvistickej analýzy vyžaduje preferencia predložky *pre* v prípadoch, keď sa v bežnej ko-

munikácii používa predložka *kvôli*). Preferencie vyplývajúce z reflexívneho hodnotenia nie sú teda vždy zhodné s preferenciami spätými s intuitívnym hodnotením jazykových prostriedkov.

Možný rozdiel medzi preferenciami nás, pravdaže, neprekvapuje. Ide o ten istý typ javu, ktorý sa už dávnejšie opísal v súvislosti s unilaterálnym a bilaterálnym chápaním jazykového javu. Rozdiel medzi týmito chápaniami sa vyvodil z diferencie medzi komunikačným a extrakomunikačným zaobchádzaním s jazykom. V našom prípade ide o komunikačné (intuitívne) a extrakomunikačné (reflexívne) axiologické zaobchádzanie s jazykom. Možný rozdiel preferencií vyplývajúcich z hodnotenia vnútri normálnej jazykovej komunikácie a z hodnotenia mimo nej má podklad v diferencii medzi jazykovou logikou, ktorá sa uplatňuje pri normálnej, prirodzenej komunikácii a ktorá poznačila reálny jazykový systém, a dôslednou racionálnou logikou, ktorá sa normálne uplatňuje v myslení v rozličných súvislostiach. Na ilustráciu môžeme využiť už nám dobre známy fakt, že kým výskyt superlatívu typu *najideálnejší* v bežnej komunikácii má podklad v jazykovej logike, odmietnutie stupňovaného tvaru pri takých výrazoch vyplýva z uplatnenia dôslednej racionálnej logiky. Rešpektovanie jazykovej logiky znamená zaujatie pozície empirického realizmu, ktorého význam sa zvýraznil v kognitívnych vedách, kým pridržiavanie sa dôslednej racionálnej logiky znamená zotrvávanie v pozícii objektivizmu.

Stretávame sa aj s axiologickými diferenciami. Bežný empirický poznatok, že tej istej entite sa pripisujú odlišné hodnoty, platí aj vo vzťahu k jazyku. Možné odlišnosti vyplývajú z možnej diferencovanosti pragmatickej recepcie jazykových štruktúr členmi jazykového spoločenstva, ako aj z možného rozdielu medzi intuitívnym a reflexívnym hodnotením. Možné axiologické diferencie nadobúdajú osobitnú dôležitosť vo vzťahu k spisovnému jazyku, k jeho kodifikácii, k jazykovej kritike, k teórii a praxi jazykovej kultúry. Pristavme sa pri otázke axiologického nazerania na spisovný jazyk a jeho používanie.

Už sme spomenuli, že platnosť jazyka ako hodnoty a poľa hodnôt je podmienená jazykovou normou. Do normy sa premietajú spoločné potreby, záujmy a ciele členov jazykového spoločenstva, a preto ju títo akceptujú ako záväzné hodnotiace kritérium. Norma spisovného jazyka je pod tlakom jazykového úzu a súčasne pod „dohľadom“ preskriptívnej lingvistiky. V jazykovom úze a preskriptívnolingvistickej činnosti sa prejavujú spomínané možné axiologické diferencie, ktoré spôsobujú nezhody vo vzťahu k norme, kodifikácii a k jazykovej kultúre. Pozrime sa bližšie na pôvod tejto diferenciácie.

Jazykový úzus sa vytvára konvencionalizáciou opakovane sa vyskytujúcich jazykových štruktúr v komunikácii, ktoré sú kontrolované intuitívnou metajazykovou axiologickou kompetenciou. Do úzu nepreniknú tie prvky z jazykovej komunikácie, ktoré neprejdú cez koordinačný filter intuitívnej metajazykovej axiologickej kompetencie členov jazykového spoločenstva. Bežná jazyková prax ukazuje, že funguje prirodzený mechanizmus „uzualizácie“ použitého prvku, ktorý sa zakladá na väčšinovom intuitívnom konsenze nositeľov úzu. Do jazykového úzu nepreniknú buď také prvky, ktoré väčšinová intuitívna metajazyková axiologická kompetencia odnieta, pretože prvky nezodpovedajú

spoločným potrebám, záujmom a cieľom, alebo prvky, ktoré sú na základe tejto kompetencie akceptovateľné, ale ich použitie sa nerozšíri, lebo sa hodnotia ako „dobré“ pre netypické, špecifické, jedinečné vyjadrovanie (okazionalizmy). Prvý typ prvkov svedčí o tom, že v jazykovom spoločenstve sú aj členovia, ktorých intuitívna metajazyková axiologická kompetencia nedosahuje úroveň tej kompetencie, v ktorej sa odrážajú potreby, záujmy a ciele jazykového spoločenstva. V tomto prípade môžeme povedať, že títo členovia nemajú dostatočne vyvinutý zmysel pre svoje objektívne potreby, záujmy a ciele vo vzťahu k jazyku, čiže pre objektívnu hodnotu jazyka. Inak povedané, ich pragmatická percepcia jazyka nedosahuje úroveň úzového štandardu.

Je známe, že nie všetko, čo je v úze, je aj kodifikačne zafixované, pretože kodifikáciou sa zachytáva jazyková norma. Tento rozdiel sa ukazuje pri takom prístupe k týmto javom, pri ktorom sa normotvorná sociálna báza vymedzuje užšie ako okruh tvorcov úzového štandardu a do určovania normových prvkov je zapájaná aj reflexívna metajazyková axiologická kompetencia. Kodifikáciou sa jazyková norma ohraničuje v pomere k úzu na základe tejto kompetencie. Rozdiel medzi intuitívnym a reflexívnym hodnotením sa v kodifikovanej norme odstraňuje tým, že sa preferuje reflexívne hodnotenie. Uvedomenosť sa považuje za vlastnosť identifikácie normy spisovného jazyka. Zdôvodňuje sa to postavením spisovného jazyka medzi útvarmi národného jazyka. Vychádza sa z toho, že reflexívne hodnotenie prispieva k upevňovaniu takej normy, v ktorej sa optimálne odrážajú objektívne potreby, záujmy a ciele vo vzťahu k spisovnému jazyku. Teoreticky podložená metajazyková axiologická kompetencia preskriptívnych lingvistov má zaručiť, že spisovná norma je vyjadrením skutočných objektívnych potrieb jazykového spoločenstva. Kým reflexívne hodnotenie vedie k preferovaniu jazykových štruktúr, ktoré neprotirečia dôslednej racionálnej logike, intuitívne hodnotenie zahŕňa preferencie v súlade s jazykovou logikou. V činnosti preskriptívnej lingvistiky je implikovaná predstava o „pospisovnení“ prirodzeného axiologického nazerania na jazyk, čiže o optimálnom zapojení reflexívneho hodnotenia do používania spisovného jazyka.

Stručný výklad o axiologickom aspekte jazyka zakončíme tým, že upriamime pozornosť na fundamentálne otázky, ktoré sa dotýkajú axiologickej stránky spisovného jazyka a ktoré vyžadujú ďalší výskum a teoretické osvetlenie. Kľúčovou otázkou je objektívnosť hodnoty výrazových prostriedkov spisovného jazyka a s ňou súvisiaca otázka správnosti hodnotenia prostriedkov, a teda aj objektívne zdôvodnených preferencií. Hodnota spisovného jazyka je určená potrebami, záujmami a cieľmi príslušného jazykového spoločenstva v istých podmienkach sociálnej interakcie. Z toho vyplýva, že objektívnosť hodnoty je daná objektívnymi potrebami, záujmami a cieľmi spoločenstva a že správne je to hodnotenie, pri ktorom sa uplatňuje objektívne hodnotiace kritérium. Prípady, keď je napätie medzi kodifikátorom spisovnej normy (resp. jazykovým kritikom) a štandardným používateľom spisovného jazyka (nositeľom úzového štandardu), demonštrujú praktickú potrebu analýzy axiologickej objektívnosti spisovného jazyka. V tejto súvislosti sa vtierajú do pozornosti tieto otázky:

1. Znamená spomínané napätie to, že štandardný používateľ spisovného jazyka nedokáže dôsledne realizovať svoje objektívne potreby, záujmy a ciele vo vzťahu k tomuto jazyku? Nie je dokonalý jeho zmysel pre objektívnu hodnotu spisovného jazyka? Ako sa vytvára a zdokonaľuje tento zmysel?

2. Aký je pomer intuitívneho a reflexívneho hodnotenia vo vzťahu k udržiavaniu spisovného jazyka v takom stave, v ktorom optimálne zodpovedá objektívnym potrebám, záujmom a cieľom jazykového spoločenstva? Kedy môžeme hovoriť o optimálnej miere vplyvu teoretického reflexívneho hodnotenia na udržiavanie tohto stavu?

3. Aký mechanizmus riadi fungovanie spisovného jazyka a zmeny v ňom vzhľadom na individuálne odlišnosti v metajazykových axiologických kompetenciách príslušníkov jazykového spoločenstva? Ako sa vytvára a udržiava norma spisovného jazyka ako objektívne meradlo jeho prostriedkov?

5.6. JAZYK AKO KULTÚRNY JAV

K pojmu kultúra môžeme dospieť viacerými cestami. V dejinách analýzy tohto fenoménu sa bežne stretávame s tým, že kultúra sa kladie do protikladu s prírodou. Dejinný počiatok kultúry sa spája s procesmi, ktoré viedli k tomu, že bytosť nadobúdajúca vlastnosti človeka sa mení z prírodnej bytosti na bytosť kultúrnu. Prechod z prírodného stavu do priestoru kultúry sa podľa predpokladov začína vtedy, keď sa začína obrábanie pôdy a uctievanie božstva. Oporou tohto predpokladu sú aj dva významy latinského slova *colere*: 1. obrábať, pestovať; 2. uctievať (porov. so slovom *kult*). Obrábaním pôdy a uctievaním božstva sa človek výrazne oddeľuje od zvierat. Vznik kultúry je teda spätý s prácou, ktorá mení prírodu, ako aj s aktivitou, ktorá mení vnútro bytosti transformujúcej sa na človeka v kultúrnom priestore. Kultúra je z tohto pohľadu prejavom zmeny prírody (vrátane vnútornej „prírody“ ľudskej bytosti) činnosťou človeka, čiže zmeny prírodného poriadku na poriadok utvorený človekom. S týmto chápaním kultúry korešponduje antický odkaz, že príroda je stav nebezpečného barbarstva, kým kultúra je naplnením úsilia o poriadok, ktorý má nejaký zmysel. Nadväzuje naň osvietenské myslenie voltairovského razenia, z ktorého vzišla idea o potrebe kultivovania ľudstva rozumom. Ocitli sme sa v myšlienkovom rámci založenom na téze, že kultivovanie ľudstva spočíva vo vzdalovaní sa od prírody, od prírodného stavu, od „nebezpečného barbarstva“. Súčasne nám prichádza na um odmietajúca reakcia, ktorú vyhranene prezentoval Rousseau svojou tézou o návrate k prírode. Návrat k prírode ponúkol ako alternatívu ku kultivovaniu, ktoré vedie k vyumelkovanej až dekadentnej kultúre. Aj bez hlbšieho vniknutia do spôsobu myslenia v duchu „návratu k prírode“ ľahko postrehneme, že tu dochádza k posunu v chápaní prírody, prírodného. Je jasné, že za hlásaním návratu človeka k prírode nie je úsilie o akúsi spätnú transformáciu človeka do stavu zvieräťa, ktoré predstavuje protipól kultúrnej bytosti (porov. s tézou o kultúre vz. príroda). Človek, ľudstvo sa má vrátiť k tomu, čo mu dala príroda do vienka, čo mu je od prírody dané, vlastné. Vychádza sa teda z toho, že príroda nezahŕňa len hmotný (nie človekom vytvorený) svet a biologické vybavenie človeka (ako časť hmotné-

ho sveta), ale je v nej založený aj zmysluplný poriadok sveta vrátane ľudstva. Popiera sa východiskový protiklad „prírodný poriadok vz. poriadok utvorený človekom“ a nahrádza ho poznávací model „v poriadku sveta je založený aj zmysluplný poriadok ľudstva“. Svet vytváraný človekom je realizáciou takpovediac hĺbkového programu zafixovaného v prírodnom poriadku. Pojem prírody zahŕňa potenciálnu kultúru. Realizácia potenciálnej kultúry je kultúra predurčená poriadkom v prírode, čiže prirodzená kultúra. Zjavuje sa pojem prirodzenosti a nový protiklad „prirodzené vz. neprirodzené“. Prirodzené je to, čo zodpovedá prírodnému poriadku (lebo veď z neho vyrástlo). Je zjavné, že do pojmu prirodzenosti sa už premieta axiologické hľadisko. Prírodný poriadok je „normálny“ poriadok a to, čo mu zodpovedá (čiže prirodzené) je „dobré“, a teda čím menej prirodzené, tým menej „dobré“. Realizácia potenciálnej kultúry (čiže založenej v prírodnom poriadku) je „normálna“, „dobrá“ kultúra; kultúra nezodpovedajúca tomuto poriadku je „zlá“ (úpadková, dekadentná a pod.).

Etnológovia, antropológovia, ale aj iní odborníci viažu pojem kultúry na zvyklosti, tradície, konvencie istej komunity. K. P. Hansen (2000, s. 39) definuje tento pojem ako štandardizácie platné v istých kolektívoch (od materiálnej kultúry odhliada). A hneď dodáva (op. cit., s. 41), „že kultúry nepozostávajú len zo štandardizácií, ale aj zo znakov. Štandardizácie sú už vlastne znaky a z druhej strany väčšina znakov je štandardizovaná a ako napr. jazyk aj inštitucionalizovaná“. Štandardizáciu chápe ako analogické správanie členov daného kolektívu. Štandardizácia sa rozširuje a stabilizuje komunikáciou, socializáciou a tradíciou. Štandardizáciami sa konštituujú komunity a prostredníctvom nich sa zaručuje „členstvo“ v komunitách. V súvislosti so „znakovosťou“ kultúry si pripomeňme tézu U. Eca (1991, s. 52), že kultúru možno lepšie pochopiť, keď sa skúma zo semiotických hľadísk. Podľa neho by sa mala kultúra skúmať ako komunikačný jav založený na systéme signifikácií.

Pokúsme sa o analýzu jazyka – a špeciálne spisovného jazyka – na pozadí načrtnutých ideí o jave zvanom kultúra. Predchádzajúci stručný výklad (spomínané idey a pojmy sú, prirodzene, predmetom dlhodobých diskusií a názorových sporov) posúva do pozornosti tieto aspekty predmetu analýzy:

- a) jazyk ako súčasť bytosti vzdalujúcej sa od prírodného stavu,
- b) jazyk ako kultúrny jav vo vzťahu k prírodnému poriadku,
- c) jazyk ako komplex štandardizovaných znakov.

Jazyk a vzdalovanie sa od prírodného stavu. Artikulovaný jazyk sa stal jednou z konštitučných vlastností bytosti, ktorá sa vymaňovala z prírodného stavu a čoraz viac sa začala odlišovať od bytostí zotrúvajúcich v tomto stave. Rozvíjanie jazyka je sprievodným príznakom premeny potenciálnej ľudskej bytosti na človeka a jeho postupného vzdalovania sa od prírodného stavu. Potenciálna ľudská bytosť sa mení na kultúrnu bytosť v spätosti s rozvíjaním jazyka. Pritom rozvíjanie jazyka znamená vzdalovanie sa od komunikácie na úrovni prírodného stavu. Vzdalovanie sa spočíva v tom, že formovaním a rozvíjaním artikulovaného jazyka sa prekonáva funkčná obmedzenosť komunikácie na úrovni prírodného stavu – jej viazanosť na výmenu informácií nevyhnutných

na prežitie. Človek nadobúda zreteľné kontúry kultúrnej bytosti a jazyk sa stáva kultúrnym javom, keď zabezpečenie prežitia prestáva byť jedinou motiváciou komunikácie. Lapidárne povedané, človek začína existovať ako kultúrny tvor, keď má čo povedať aj mimo komunikácie motivovanej zabezpečovaním prežitia, a jazyk nadobúda povahu kultúrneho javu, keď slúži ako nástroj aj takej komunikácie (kultúrnej komunikácie). Toto určenie počiatku kultúrnosti človeka a jazyka korešponduje s prekročením rámca elementárnej zložky ontogeneticky primárnych (základných) potrieb ako motivačných síl (potreba zachovania vlastného života, potreba zachovania rodu, potreba orientácie v svojom okolí). Ďalší rozvoj človeka a jazyka ako kultúrnych fenoménov je spätý s navodením ďalších (nižších) základných potrieb (potreba sociálneho kontaktu, potreby spojené s rozvojom vlastnej osobnosti, napríklad realizácie vlastných schopností, primeraného sociálneho správania a pod.) a najmä so vznikom sekundárnych, čiže kultúrnych potrieb (morálne a estetické potreby, potreba istého spôsobu života, istého druhu činnosti a pod.; porov. s klasifikáciou potrieb v práci Linhart a kol., 1987, s. 427 – 428).

Neelementárne potreby motivujú funkčnú diferenciaciu jazykovej komunikácie, a teda indukujú rozvíjanie jazyka, realizáciu jeho funkčného potenciálu, a to jeho operatívnej aj ikonickkej zložky (operatívnosť a ikonickosť v zmysle koncepcie F. Mika, 1989). K dvom líniám – operatívnej a ikonickkej – vo funkčnom systéme textu citovaný autor (op. cit., s. 46) pripája poznanie (odvolávajúc sa na Lotmana), že „miera rozvinutosti jednotlivých funkčných podsystémov poukazuje jednoznačne na predominanciu pravej strany systému, a svedčí teda aj o celkovom trende vývinu: od operatívnosti k ikonickosti. Vyjadrovanie predstavuje „vyšší“ pól vývinu komunikácie, predstavuje jeho „kultúrny“ vzostup.“ Ikonickosť sa považuje za kultúrny náprotivok operatívnosti (z čoho, pravda, nevyplýva, že v operatívnom bloku systému niet kultúrneho vzostupu; ide o prevahu „kultúrneho“ potenciálu ikonickosti). Príčina kultúrnej dominancie ikonickosti je zrejmá. Ikonickosť je funkčná (výrazová) kategória, ktorá sa dotýka vzťahu komunikátu (ako výsledku komunikačnej aktivity) k svetu. Je to interpretačný vzťah. Bytosť nadobúdala vlastnosti kultúrneho človeka formovaním a rozvíjaním interpretačnej kompetencie. Vzďaľovala sa od prírodného stavu tým, že začala vyvíjať aktivity (spočiatku obrábanie pôdy a uctievanie božstva), v ktorých sa konštituovala interpretačná kompetencia, čo bolo spletené s prekonávaním funkčnej obmedzenosti jazykovej komunikácie motivovanej elementárnymi potrebami. Jazyk ako kultúrny výtvor sa rodil a rozvíjal ako interpretačný konštrukt. Fixovali sa (a teda sa aj uchovávali) v ňom výsledky interpretácie sveta a súčasne fungoval ako interpretačný prostriedok (ako interpretačná schéma; porov. s poučným výkladom interpretačných konštruktov na úrovni filozofického zovšeobecnenia v práci Lenk, 1994). Tento moment treba vyzdvihnúť aj preto, lebo práve následkom determinovanosti jazyka interpretačnou kompetenciou jeho nositeľov je jeho kultúrna jedinečnosť. Množina prirodzených jazykov ako kultúrnych jedinečností je realizáciou interpretačného potenciálu človeka ako bytosti svojho druhu. Z pozície abstraktného pozorovateľa, ktorý stojí nad komplexom prirodze-

ných jazykov, „vidí“ do nich, a teda môže uvažovať z nadhľadu a na základe prehľadu o jazykoch, jazyky ako kultúrne jedinečnosti sú produktom realizácie interpretačného programu, ktorou sa ľudstvo – vybavené istými danosťami – zmocňuje sveta ponúkajúceho otvorenú množinu interpretačných možností. Hoci tu hovoríme o programe, nespájame túto ideu s teleologickým výkladom; na konfrontáciu si pripomeňme známy výklad L. Weisgerbera (1964, s. 173 – 174) o zmysle rozmanitosti jazykov: „... rozmanitosť jazykov je mnohoročnosť ciest, ktorou sa naplno realizuje jazykové nadanie človečenstva a ktorá v potrebnej rozmanitosti spôsobov videnia privedie ľudstvo k jeho jazykovému cieľu“.

Doposiaľ sme explicitne nebrali do úvahy, že isté potreby jednotlivca, ktoré motivujú kultúrny vzostup komunikácie a jazyka, sa prelínajú s potrebami jazykového kolektívu. Do pozornosti sa však dostávajú potreby zviazané s fungovaním a rozvíjaním kolektívu. Také potreby motivovali kultúrnu komunikáciu, ktorá si vyžadovala kultúrny jazyk (v tradičnom chápaní) a potom jeho spisovnú podobu. Integračná a kooperatívna potreba motivovala kultivačno-regulačné aktivity, ktoré sa potom stali predmetom poznávania. Človek so svojím jazykom sa už na hony vzdialil od prírodného stavu. Zaplietol sa do zložitej siete sociálnych vzťahov a vyhranil sa ako člen národného spoločenstva. Jazyk na ceste svojho kultúrneho vzostupu sa ocitol v priestore značne rozmanitých sociálnych interakcií, ktoré zahŕňali zodpovedajúcu rozmanitosť komunikačných stykov, a súčasne v priestore národného spoločenstva, ktorého sebaidentifikačná potreba sa „naložila“ na komunikačnú funkciu jazyka ako epifenomén.

Jazyk ako kultúrny jav vo vzťahu k prírodnému poriadku. Spisovný jazyk ako jav na vysokom stupni kultúrneho vzostupu, ktorý sa dosiahol najmä rozvinutím ikonického potenciálu jazyka v spätosti s realizáciou spomínaného interpretačného programu, je jedným z konštitučných prvkov novodobého etnického (národného) spoločenstva. Rozvíja sa ďalej tak, že je stále v súlade s potrebami vznikajúcimi pri civilizačnom a kultúrnom rozvoji tohto spoločenstva. V tejto súvislosti sa hovorí o kultivovaní jazyka, a to v zmysle jeho zdokonaľovania. Dospel sa k poznaniu, že spisovný jazyk sa musí vedome kultivovať, t. j. zdokonaľovať. Odcitujme ešte raz: „Tzv. moderné jazykové spoločenstvá musia tento proces vedome podporovať, lebo s komplikovanou organizáciou spoločnosti a s prevahou tzv. duševnej práce nad telesnou zväčšuje sa aj ich závislosť od stavu jazyka“ (Král – Rýzková, 1990, s. 15). Ako sa dá pristupovať ku kultivovaniu („zdokonaľovaniu“) spisovného jazyka? Z voltairovskej alebo rousseauovskej pozície.

Prístup z voltairovskej pozície spočíva v tom, že spisovný jazyk sa kultivuje tak, aby sa v ňom upevňoval a rozvíjal poriadok riadený rozumom. Rozumové riadenie jazykového poriadku znamená, že sa spisovný jazyk rozvíja podľa línie kultivovania ľudstva rozumom, t. j. podľa línie vzdalovania sa od prírodného stavu racionálnym zdokonaľovaním jazyka, racionálnym usmerňovaním jeho vývinu. Upevňovanie a rozvíjanie jazykového poriadku riadeného rozumom zodpovedá predstave, že posúvanie spisovného jazyka po rebríčku kultúrneho

vzostupu (čiže zvyšovanie miery jeho kultúrnosti) je oddiaľovaním jeho poriadku od prírodného poriadku jazyka, ktorý má počiatok v jeho prírodnom stave. V lingvistike hovoríme o posilňovaní „umelosti“ spisovného jazyka. Prístup z rousseauovskej pozície nás nabáda k „návratu k prírode“, čiže k návratu k prírodnému poriadku, a teda k chápaniu spisovného jazyka ako prirodzeného kultúrneho javu. Z tohto pohľadu spisovný jazyk je „normálny“, „dobrý“ kultúrny fenomén, keď sa v ňom rozvíja prírodný poriadok. To značí, že kultivovanie nemá posilňovať umelosť spisovného jazyka, ale naopak upevňovať prirodzenosť v tomto jazyku.

Pri analýze týchto dvoch prístupov sa nastoľuje otázka, čo sa vystihuje pojmom prírodného poriadku v jazyku. Čo je prírodné v jazyku vo vzťahu k poriadku v ňom, t. j. jeho organizovanosti? Prírodné v jazyku je to, čo sa doň premietlo z prírody (nie človekom vytvoreného sveta) a z človeka ako biologickej bytosti (teda súčasťou prírody). Východiskový stav prírodného poriadku v jazyku sa skonštitoval v interakcii formujúceho sa človeka (s istou biologickou výbavou) s prírodou. Konštitučný proces prebiehal na podklade postupne sa vyhráňujúcej interpretačnej aktivity spätnej s orientačnou potrebou, ktorá bola spočiatku zviazaná s elementárnymi potrebami (porov. s výkladom vyššie). Človek formujúci sa interpretačnou aktivitou „oživoval“ z nekonečného množstva „mŕtvych“ vzťahov a súvislostí v prírodnom svete tie, ktoré korešpondovali s jeho orientačnou potrebou, a tak odhaľoval v tomto svete poriadok pre seba, teda poriadok, ktorý mal pre neho istý zmysel. Jeho orientačná potreba vyžadovala, aby spoznal, že (a) isté na prvý pohľad rozličné entity sú v istom zmysle tie isté entity, aby (b) istú entitu v istom prostredí (okolí) spoznal aj v inom prostredí a aby (c) postrehol závislosť istej entity od inej entity; napríklad (a) istá červená a istá modrá bobuľa je tá istá v tom zmysle, že ide o jedlú, chutnú bobuľu, (b) ide o tú istú červenú bobuľu, hoci rastie na inom kríku v inom lese, (c) istá červená bobuľa rastie len na takom a takom kríku, dozrieva, keď ... atď. Fundamentálny význam malo pre orientáciu poznanie, že vzťahy a súvislosti sa vyskytujú opakovane, pretože umožňovalo predvídanie, a teda riadenie činnosti (porov. s pojmom aktivita odrazu v teórii odrazu; „aktivita“ sa okrem iného spája s regulačnou funkciou odrazu, ktorý má podstatnú rolu pri riadení činnosti a správania človeka; Linhart – Novák, 1985, s. 37). Na základe spoznania týchto vzťahov a súvislostí, opakovanosti ich výskytu prírodný svet sa človeku ukazuje ako celok s takým poriadkom, ktorý má pre neho zmysel. Proces odkrývania poriadku prírodného sveta bol súčasne procesom konštituovania interpretačnej kompetencie.

Formovanie interpretačnej kompetencie prebehlo spolu s konštituovaním jazyka, ktorý slúžil ako interpretačný konštrukt. Aj vo vzťahu k štrukturácii jazyka pôsobila orientačná potreba ako motivačný faktor. Na jednej strane prírodný poriadok sa premietol do sémantickej organizácie jazyka a na druhej strane tento poriadok reštriktívne vplýval na rozsah rozmanitosti jazykových foriem. Poriadok v prírodnom svete a analogický poriadok v jazyku mali pre človeka ten istý zmysel: dobre vyhovovali jeho orientačnej potrebe. Osobitne treba vyzdvihnúť túto vlastnosť prírodného poriadku: opakovanosť výskytu is-

tého vzťahu, istej súvislosti sa môže vyznačovať istým stupňom pravdepodobnosti. Prírodný poriadok sa premietol do jazyka aj s touto vlastnosťou bez toho, aby tým utrpela orientačná potreba. Tento poriadok premietnutý do jazyka sa stal jeho prirodzenou organizáciou. Ďalšie rozvíjanie jazyka – najmä prostredníctvom posilňovania ikonického bloku funkčného systému textu, a to jeho pojmovej a zážitkovej vetvy (v zmysle teórie citovaného F. Mika) – prebiehalo v rámci tohto poriadku, tejto organizácie. Jazyk sa rozvíjal ako prirodzený kultúrny fenomén v procese rozvíjania kultúrnej komunikácie.

Keď sa jazykové spoločenstvo ocitlo v ére spisovného jazyka, potreba zjednocovania a stability normy, ako aj kodifikácie silne motivovala metajazykové aktivity. Vytvorila sa živná pôda na presadzovanie predstavy o racionálnej regulácii jazykového života (pravda, „pôda“ sa pripravovala už v predspisovnej ére tzv. kultúrneho jazyka). Spisovný jazyk ako kultúrny fenomén, ktorý bol už nedohľadne vzdialený od jazyka v prírodnom stave (obmedzený na komunikáciu motivovanú potrebami spätými s prežitím), bol nevyhnutným sprievodným príznakom výrazného kultúrneho vzostupu príslušného spoločenstva, a teda aj záväzným atribútom jeho ďalšieho rozvoja, takže sa stal objektom racionálnych zásahov podporujúcich jeho ďalší kultúrny vzostup (odstraňujúc prekážky vyplývajúce z nejednotnej a nestabilnej normy). Založila sa tradícia intervencií do spisovného jazyka ako prostriedku jeho kultivovania. Táto tradícia harmonizovala s voltairovskou ideou zdokonaľovania ľudstva rozumom. Intervencie do spisovného jazyka v duchu jeho rozumového zdokonaľovania začali narážať na odpor, keď išli proti duchu prirodzeného poriadku jazyka. Aby sme sledovaný jav dali pod ostré svetlo, volíme túto extrémnu (idealizujúcu) formuláciu: Z voltairovskej pozície kultivovanie spisovného jazyka nie je len jeho oddiaľovaním od prírodného stavu jazyka (čo sa prejavuje v rozvíjaní funkčného bohatstva jeho prostriedkov), ale aj zmenou jeho prírodného poriadku (ilustruje to napr. požiadavka, že kodifikácia – ako nástroj kultivácie – má podporovať pravidelnosť v jazyku). Kým v „ľudovom“ jazyku, ktorý je kultúrnym javom nižšieho rangu, sa rozvíja prírodný poriadok jazyka, povahe a postaveniu spisovného jazyka na rebríčku kultúrneho vzostupu zodpovedá racionálny poriadok. Avšak to, že racionalizácia prírodného poriadku naráža na odpor, obracia pozornosť na rousseauovský prístup. Tento prístup sa dostáva tým viac do popredia, čím viac sa spisovný jazyk vzdialil od svojho konštitučného obdobia, kedy zjednocovanie a stabilizácia normy priam vyžadovali aktivity, ktoré boli konformné s voltairovským duchom, a teda otázka jednoty a stability normy sa posunula do normálnej polohy. Rousseauovský návrat k prírodnému poriadku je vynucovaný tým, že po naplnení integračnej funkcie spisovného jazyka, čo je späté s jeho demokratizáciou, aj tento jazykový útvar nadobudol status normálneho jazyka, t. j. takého jazyka, ktorý sa ukotvil v jazykovom povedomí členov daného jazykového spoločenstva ako ich materinský jazyk, resp. variant tohto jazyka. Ich orientačnej potrebe vo vzťahu k tomuto jazyku – ako normálnemu jazyku – vyhovuje prírodný poriadok, prirodzená organizácia. Opäť môže u nich naplno fungovať mechanizmus prirodzeného osvojovania si, používania a rozvíjania materinského jazyka. Spisovný jazyk

sa stáva jazykom, ktorý sa rozvíja spolu s kultúrnym vzostupom jazykovej komunikácie a so zachovaním možnosti (rozšírenej) reprodukcie jeho prirodzeného poriadku.

Jazyk je komplex štandardizovaných znakov. Podľa už citovaného kulturológa (Hansen, 2000, s. 73) jazyk je „kultúrny fenomén, ktorý je založený na ľubovoľných (v zmysle arbitrárnych – pozn. J. D.) štandardizáciách. Zdôrazňuje sa, že systém takého druhu, akým je jazyk, nezodpovedá zvyčajnej (štandardnej) predstave o systéme, pretože je to vlastne konglomerát štandardizácií (konvencií, zvyklostí, tradícií). Taký pohľad na jazykový systém je dobre známy aj v lingvistike; porov. napríklad s poukazovaním na heterogénnosť v jazykovom systéme (napr. Bartsch, 1985). Podobne ako aj iné kultúrne výtvyry jazyk je produkt ľudskej činnosti, ktorá nebola plánovane, cieľavedome zameraná na vytvorenie istým spôsobom štruktúrovaného celku. Pripomeňme si, že o javoch, ktoré majú s artefaktmi spoločné to, že sú produktom ľudskej činnosti, ale na druhej strane ich spája s prírodnými javmi to, že sú nezávislé od vôle jednotlivca, sa hovorí ako o „fenoménoch tretieho druhu“ (Keller, 1989). Prirodzený jazyk je produkt komunikačnej činnosti, vznikol a rozvíjal sa prostredníctvom komunikácie. Ukázalo sa, že komunikácia sa dobre realizuje jednotkami, ktoré sú výsledkom konvencionalizácie, čiže štandardizácie arbitrárneho priradovania významov k istým formám, t. j. štandardizovanými jazykovými znakmi. Jazykové znaky sú len špeciálnym prípadom štandardizovaných znakov tvoriacich kultúru istého spoločenstva (v duchu kultúrnej semiotiky). Ich špeciálnosť spočíva v tom, že vznikli ako reálne alebo potenciálne znaky znakov. Uchováva sa v nich štandardizované interpretácie označovaných entít, ktoré samy majú alebo môžu mať znakovú funkciu, t. j. reprezentujú isté štandardizované interpretácie (v lingvistike sa v tejto súvislosti tradične hovorí o signifikácii a konotácii). Tým, že jazykový znak je nosič týchto interpretácií, funguje ako stavebný prvok kultúry daného spoločenstva.

Jazykové znaky ako akumulátory štandardizovaných interpretácií (signifikácií a konotácií) sa uchováva v štandardizovaných vzťahoch. Podkladom štandardizovaných vzťahov sú relácie medzi entitami, ktoré dané kultúrne spoločenstvo aktualizovalo interpretáciou sveta. Okrem toho závažným podkladom sú dva vzájomne späté faktory: prirodzený sklon človeka podobne zaobchádzať s podobnými entitami a už spomínaná prirodzená orientácia človeka vo svete. Podobné zaobchádzanie s podobnými entitami z bežného života sa prenieslo aj do znakovitostnej aktivity v rámci komunikačnej činnosti. Podobnosť je však, ako je dobre známe, relatívny jav. Entity môžu byť podobné z rozličných hľadísk. Dotýka sa to aj jazykových znakov. Štandardizovali sa podobné zaobchádzania z odlišných aspektov podobnosti; napríklad v slovenčine dodržiavanie tzv. rytmického zákona (foneticko-fonologický aspekt) vz. jeho nedodržiavanie (morfológický aspekt), diferencované podobné zaobchádzanie s tými istými javmi (napr. mužské zvieracie substantíva s tvrdým alebo obojakým spoluhláskovým zakončením v sg. sa skloňujú podľa vzoru chlap, v pl. podľa vzoru dub) alebo zaobchádzania s podobnými javmi, ktoré sa ocitli vo vzťahu podobnosti s odlišnými javmi (napr. *hovorca* je odvodené

od *hovoríť* podobne ako napr. *tvorca* od *tvoriť*, ale podobné substantívum *hanobiteľ* je odvodené od *hanobiť* podobne ako napr. *spasiteľ* od *spasiť*). Jazykový systém sa konštituoval a rozvíjal prostredníctvom takých štandardizácií, takže jeho povaha zodpovedá povahe systému, ktorý je v základe neplánovane vzniknutých, rozvíjaných a tradovaných kultúrnych fenoménov. Ako produkt štandardizácií sa vyznačuje protirečieniami a logickou nedôslednosťou. O tom, čím je umožnené „tolerovanie“ tejto nedôslednosti, už bola reč: prenesenie prirodzenej orientácie človeka vo svete do oblasti jazyka. Prirodzená orientácia je konformná s prirodzenou logikou, ktorá nevyžaduje usudzovanie založené na striktných zákonoch.

Jazyk ako „fenomén tretieho druhu“ je aj pod vplyvom pôsobenia faktora zvaného „neviditeľná ruka“ („invisible hand“; ekonomický fenomén tradovaný od A. Smitha). Vznikajúca a rozvíjajúca sa jazyková komunikácia, v ktorej sa štandardizovali jazykové znaky a štruktúry, nebola zameraná na konštituovanie a rozvíjanie jazykového systému. Jazykový systém je výsledok pôsobenia „neviditeľnej ruky“. Tento faktor je v komunikácii stále latentne („neviditeľne“) prítomný a spôsobuje, že v jazyku vznikajú a upevňujú sa javy, ktoré sú mimo zorného poľa komunikantov. Keď sa napríklad pôsobením analógie rozširujú a štandardizujú tvary *babíom*, *babíou* („používanie takýchto tvarov sa vyskytuje vplyvom ostatných pádov, v ktorých prevažujú dvojhĺskové pád. prípony“; Dvonč, 1984, s. 81), zaiste nie je v poli vnímania komunikantov zmena v diftongickom podsystéme fonologickej sústavy slovenčiny. Historické zmeny napríklad v morfológickom systéme istého jazyka, ktoré sa po ich súhrnnom opise javia ako reštrukturalizácia systému, sú „dielom“ onej „neviditeľnej ruky“. Pôsobenie tejto „ruky“ je späté s kultúrnou povahou jazyka.

Pri spisovnom jazyku sa do pozornosti dostáva hodnotenie efektov „neviditeľnej ruky“. Intervencie do jeho normy sa dajú zdôvodniť tým, že „dobré“, „osožné“ efekty treba podporovať, kým „zlé“, „škodlivé“ následky neslobodno pripúšťať. „Neviditeľná ruka“ má byť pod kontrolou, lebo „zlé“ efekty ohrozujú jazyk, ktorý funguje v čoraz zložitejších a náročnejších spoločenských podmienkach. Najlepšie je, keď používatelia spisovného jazyka dokážu predvídať možné záporné efekty a podľa toho používajú jeho prostriedky a rozvíjajú ho (v slovenskom prostredí sa napr. už poukázalo na možné „hrozivé“ morfológické následky zanedbávania výslovnosti mäkkého *l*). Z druhej strany sa zjavuje námietka, že hodnotiaci norma (hodnota „dobré“ na hodnotiacej škále) vo vzťahu k týmto efektom je ľubovoľná. Hodnotenie istého efektu ako „dobré“ a podľa toho iného efektu ako „zlé“ je spojené len s jednou z možných predstáv o tom, aký má byť spisovný jazyk a akí majú byť jeho používatelia. Najzávažnejšie je však to, že niet dôkazov na potvrdenie možnej škodlivosti istých efektov.

Zhrňme si vykladané aj so závermi. Jazyk sa začal rozvíjať ako kultúrny fenomén, keď sa vymaňoval z rámca svojho prírodného stavu. Z retrospektívnej vtáčej perspektívy rozvíjanie jazyka – špecifického kultúrneho fenoménu – javí sa ako rozvíjanie interpretačného konštruktú, ktorým sa realizuje interpretačný program človeka ako kultúrnej bytosti. Tento program sa realizuje

rozmanitými jazykmi – interpretačnými konštruktmi, čo na jednej strane pri-náša nevýhodu v podobe kultúrno-komunikačnej bariéry medzi jazykovými spoločenstvami, ale na druhej strane sa tým naplno prejavuje interpretačný potenciál človeka ako bytosti svojho druhu. Rozvíjanie jazyka ako interpretačného konštrukt prebieha prostredníctvom kultúrneho vzostupu jazykovej komunikácie, čiže jej funkčného diferencovania, zjemňovania, a to najmä v jej ikonicknej dimenzii. Kultúrny vzostup komunikácie je viazaný na skultúrňovanie interpretačnej kompetencie komunikantov, ktoré je motivované dynamikou ich potrieb.

Jazyk ako kultúrny jav je produkt štandardizácií. V danom jazykovom spoločenstve sa štandardizovali interpretácie sveta, ktoré sa reprodukovali v jazykovej komunikácii a akumulovali sa v jazyku ako interpretačnom konštrakte. Táto interpretačná štandardizácia je spätá so štandardizáciou prvkov a vzťahov, ktoré konštituujú jazykový celok. Tento celok sa vytváral a rozvíjal v jazykovej komunikácii a je poznačený efektom „neviditeľnej ruky“, ktorý je príznačný pre objekty „tretieho druhu“. Následkom neplánovitosti konštituovania a rozvíjania tohto celku, a teda jeho formovania „neviditeľnou rukou“ je, že tento celok nemá povahu striktného systému, lež povahu útvaru pozostávajúceho z komplexu rozličných systemizácií ako výsledku štandardizácií. Hoci lingvistický opis jazykového systému je veľmi komplikovaný, členovia jazykového spoločenstva si ho osvojujú (z deskriptívneho hľadiska) s neuveriteľnou ľahkosťou, samozrejmou. To svedčí o tom, že v protiklade s deskriptívnou zložitou používateľa jazyka sa v tomto systéme orientujú s takou prirodzenosťou, s akou sa orientujú v svojom okolí, v ktorom sa bežne, automaticky pohybujú. Dá sa to vysvetliť tak, že jazykový systém je založený na podobnom prirodzenom poriadku, aký človek odhalil vo svete pri uspokojovaní svojej bežnej orientačnej potreby. Ukázalo sa, že aj keď sa jazyk vzdaloval od prírodného stavu (od stavu „jazyk ako predkultúrny fenomén“), aj keď sa oboha-coval, rozvíjal, udržiavanie prirodzeného poriadku – „prirodzeného systému“ – vyhovovalo potrebám jeho nositeľov. Prirodzený mechanizmus rozvíjania jazyka, ktorého podkladom je štandardizácia, dobre fungoval v každej vývinovej etape, pokiaľ sa nevytvorili výrazne nové podmienky.

Nehomogénnosť spoločenstva vo vzťahu k spisovnému jazyku v období jeho konštituovania nebola konformná s normálnym fungovaním tohto prirodzeného mechanizmu. K primeranej miere jazykovej homogénnosti národného spoločenstva sa dospelo vonkajším zasahovaním do tohto mechanizmu. Vznikli podmienky na racionálne zaobchádzanie s jazykom v duchu voltairovského zdokonaľovania sveta rozumom, na vedomú kontrolu pôsobenia „neviditeľnej ruky“, a teda rozvíjania jazyka. Založila sa kodifikačná tradícia a pestoval sa pocit potreby extrakomunikačného vnímania spisovného jazyka a hodnotenia jeho prostriedkov z tejto pozície. Po dosiahnutí primeranej homogénnosti národného spoločenstva vo vzťahu k spisovnému jazyku a primeranej miery stability jeho normy vznikla situácia, keď sa spisovný jazyk môže rozvíjať v súlade s prirodzeným poriadkom jazyka. Otvára sa možnosť návratu k prerušenej tradícii prirodzeného rozvíjania jazyka v duchu rousseauovského návratu k príro-

de, ku komunikačnému vnímaniu jazyka ako normálneho spôsobu nazerania na jazyk a k hodnoteniu jeho prostriedkov z tejto pozície. Jazykové spoločenstvo je pod vplyvom dvoch síl: Z jednej strany pôsobí sila voltairovskej tradície racionálneho zdokonaľovania (aj) jazyka, pričom sa hľadajú nové dôvody na pestovanie tejto tradície, a z druhej strany sa oživuje sila tradície prirodzeného rozvíjania jazyka, ktorá evokuje ideu russeauovského návratu. Súčasná spisovná slovenčina je dobrým príkladom ilustrujúcim napätie, ktoré prináša so sebou stretnutie týchto síl. V príslušnej oblasti lingvistiky sa toto napätie prejavuje ako konkurencia medzi štandardizovaným voltairovským a štandardizujúcim sa russeauovským myslením vo vzťahu k spisovnému jazyku.

5.7. JAZYKOVÁ KRITIKA

Vyjdeme z úlohy jazykovej kritiky. Predmetom jazykovej kritiky sú verejné jazykové prejavy, ktoré sa viac alebo menej odchyľujú od predstáv o kultivovanom používaní jazykových prostriedkov. Jej funkcia spočíva v poukazovaní na nedostatky vo verejných jazykových prejavoch, teda na nekultivované používanie jazykových prostriedkov, čím sa má zabrániť tomu, aby sa vo verejnej komunikácii udomácňovali prostriedky, ktoré nevyhovujú kritériám jazykovej kultúry. Jazyková kritika je súčasťou jazykovej výchovy, lebo kritiku spája s informáciami o kultivovanom spôsobe vyjadrovania. Jej zámerom je podporovanie jazykového kultivovania používateľov, čo v konečnom dôsledku znamená podporu kultivovaniu jazyka.

Jazyková kritika môže byť odborná, ale aj neodborná, založená na viac alebo menej vedome osvojených hodnotiacich kritériách. Používatelia jazyka netvoria ani z tohto hľadiska rovnorodé spoločenstvo. Rozčleňujú sa podľa toho, ako citlivo reagujú na kultivovanosť jazykových prejavov, ale aj podľa toho, že majú odlišný postoj k jazykovej kultúre alebo odlišné predstavy o nej. Tieto rozdiely sa zreteľne prejavujú pri odlišných reakciách na jazykovú kritiku. Občas sme napríklad svedkami, že niektorí slovesní umelci neprijímajú odbornú jazykovú kritiku, pričom argumentujú na základe prirodzeného uvažovania o jazyku. Každý používateľ jazyka neakceptuje kritiku, niektorí ju prijímajú pasívne, iní sa dajú poučiť, ale sú aj takí, ktorí si kritiku nevšímajú a držia sa svojej jazykovej kompetencie. Dosť často nenachádza odborná kritika žiadnu ozvenu a kritizované javy sa opätovne vyskytujú, pričom niektoré z týchto javov sú neobyčajne životaschopné. Ak si prelistujeme príslušnú literatúru – už sme z nej vybrali zopár ilustračných príkladov –, zisťujeme, že tie isté kritické poznámky sa v istých intervaloch opakujú už desaťročia. Pokiaľ jazykový kritik nemieni zotrvať na istých názorových stereotypoch, kladie si otázku, ako sa dá vysvetliť, že sa odbornej jazykovej kritike nedarí plniť úlohy, ktoré sú zdôvodnené a pre jazykové spoločenstvo prospešné.

Definícia pojmu:

Jazyková kritika je hodnotiacia reakcia na jazykové prejavy so zreteľom na istú predstavu jazyka a jeho používania v istých komunikačných podmienkach. Jej zmyslom je prispieť ku kultivovaniu jazykových prejavov, a teda aj jazyka a jeho používateľov.

Účinnosť jazykovej kritiky často nie je v súlade s očakávaniami kritika. Prečo je to tak?

Stretávame sa s protichodnými názormi. Pri hľadaní odpovede na položenú otázku jazyková kritika spravidla obracia pozornosť na okolnosti, ktoré ovplyvňujú jazykové správanie používateľov a ich postoje k jazykovej kultúre. Často sa im vyčíta ľahostajnosť, nedbajstvo, pohodlnosť, neúcta k materčine, podceňovanie jazyka ako kultúrnej hodnoty a spomína sa aj nedostatočne rozvinuté národné povedomie. Nedostatky sa vidia aj v jazykovej výchove, a to najmä v školstve, a permanentne sa hovorí o potrebe uplatňovania účinnejších výchovných metód a foriem. Menej rozšírené sú hlasy, ktoré sa usilujú upriamiť pozornosť aj na samotnú jazykovú kritiku, na jej koncepciu, na jej teoretické východiská, na nosné pojmy jej teoretického zázemia. Avšak aj v slovenskom jazykovom prostredí sa začína výraznejšia názorová diferenciácia. Nie je náhoda, že štiepenie názorov je podporované vážnejšími pokusmi o sociolingvistický výskum na Slovensku, ktorým sa poznáva súčasná jazykovú prax a zisťujú sa aj názory a postoje používateľov slovenčiny. Základom názorového štiepenia je odlišný prístup k jazykovej praxi. Prvý prístup sa zakladá na registrovaní tých prvkov v jazykových prejavoch, ktoré narušajú súlad prejavov s predstavou o kultivovanom spôsobe vyjadrovania, a na úsilí o odstránenie týchto rušivých prvkov. Ide o tendenciu k idealistickému alebo osvieteniskému prístupu, ktorý je spätý so snahou o priblíženie jazykovej praxe k istej predstave, k ideálu, k stavu „má byť“, ktorý sa dá dosiahnuť jazykovou osvetou. Pri druhom prístupe sa kladie dôraz na dôkladné poznanie jazykovej praxe, na odhalenie skutočných príčin istých jazykových správání používateľov, na zistenie ich reálnych postojov, na spoznanie ich reálnej jazykovej kompetencie. Tento prístup môžeme označiť ako realistický alebo demokratický, lebo je spojený s úsilím o opis a analýzu reálnej jazykovej praxe, o jej vysvetlenie, aby sa na podklade získaných poznatkov budovala teória, ktorá adekvátne uchopuje jazykovú prax a ktorá zblízuje predstavu o kultivovaných jazykových prejavoch s metajazykovou intuíciou používateľov.

Nie je táto názorová diferenciácia rušivá pri kultivovaní spisovnej slovenčiny? Nemali by sme sa držať prvého prístupu? Tento prístup má predsa relatívne dlhú tradíciu, opiera sa o teóriu s vysokou vedeckou autoritou (bola o nej reč) a je spätý s atraktívnym ideálom kultivovaných jazykových prejavov. Je pravda, že medzi ideálom a jazykovou praxou je dlhodobé napätie, že používatelia jazyka, ktorí by mali byť reprezentantmi jazykovej kultúry, sú dosť často objektom jazykovej kritiky, ba dokonca – ako sme už spomenuli – polemizujú s odbornou kritikou. Máme korigovať náš ideál, aby sme vyšli v ústrety „nepolepšiteľným“ používateľom jazyka? Máme znížiť nároky na jazykovú kultúru, lebo používatelia ešte stále „nedorástli“ na úroveň týchto nárokov? Nemali by sme ísť naďalej cestou trpezlivého a vytrvalého približovania jazykovej praxe k žiaduce mu stavu? Neradno okamžite odpovedať na tieto otázky, hoci nejeďen jazykový kritik by iste hneď zareagoval, že tu niet o čom diskutovať, pretože odborne podložená jazyková kritika nemôže v žiadnom prípade tolerovať jazykovú nekultúrnosť, ak sa nechce vzdať svojho odborného presvedčenia,

ktoré zahŕňa aj presvedčenie o tom, že práve taká kritika je prospešná pre jazykové spoločstvo. Uvážlivá odpoveď predpokladá sebareflexiu. K sebareflexii jazykovej kritiky nabáda aj spomínaný druhý prístup. Ak už desaťročia zisťujeme, že nebadáme znižovanie napätia medzi želaným a reálnym stavom používania jazyka, musíme sa predsa zamyslieť aj nad tým, či želaný stav zodpovedá tomu, čo je v súlade s prirodzeným narábaním s jazykom, teda s takým narábaním, ktoré je riadené jazykovou a komunikačnou kompetenciou členov jazykového spoločenstva. Tu sa natíska otázka, do akej miery poznáme túto kompetenciu (túto otázku posúvajú do ohniska pozornosti zástancovia realistického prístupu). Namiesto skúmania tejto kompetencie môžeme, pravda, na základe dojmov vyhlásiť, že nie je dostatočne rozvinutá, a preto ju treba rozvíjať, samozrejme, v smere k nášmu želanému stavu. A stojíme skalopevne na našom stanovisku. Pozrime sa bližšie na toto stanovisko.

Ide o teoretické zázemie jazykovej kritiky. Myšlienkový pôdorys súčasnej jazykovej kritiky nachádzame u protagonistov funkčnej teórie jazykovej kultúry, ktorá sa konštituovala na princípoch funkčného štrukturalizmu pestovaného v pražskej škole. Táto teória má už vyše sedemdesiatročnú tradíciu a jej nositeľmi boli a sú poprední predstavitelia českej a slovenskej jazykovedy. Azda práve preto absentuje zdravá kritická oponentúra, ktorá by inšpirovala k rozvíjaniu teórie na báze kritickej analýzy jej pojmového aparátu. Myšlienkový rámec teórie je presvedčivý, zopakujme si ho. Kultivovanie spisovného jazyka je zamerané na to, aby jazyk bol neustále zosúladiňovaný s cieľmi a potrebami, ktoré jazykové spoločstvo spája so spisovným jazykom. O kultivačné zásahy do jazyka ide len v tom prípade, ak vedú k funkčnému obohateniu jazyka, k prispôsobovaniu jazyka meniacim sa funkčným potrebám. Kultivovanie jazyka nesmie protirečiť princípu pružnej stability, ktorý zaručuje potrebnú ustálenosť (stabilitu) jazykových prostriedkov a súčasne ich prispôsobivosť (pružnosť) novým vyjadrovacím potrebám. Tento princíp sa uplatňuje prostredníctvom jazykovej normy, ktorá je základným regulátorom jazykového správania. Primárnym nástrojom kultivovania jazyka je kodifikácia. Je logické, že základné kodifikačné kritériá sú aj základnými hodnotiacimi kritériami jazykovej kritiky. Pripomeňme si, že ide o tri kritériá, a to normovanosť (v zmysle zžitosti), funkčnosť a systémovosť. Najčastejšie sa tieto kritériá prejavujú v harmónii, teda to, čo je v norme, je aj systémové a dobre plní príslušnú funkciu. Nie je to ale vždy tak, napríklad v norme sú aj nesystémové prostriedky.

Zdá sa, že jazyková kritika disponuje dobre zdôvodnenými základnými hodnotiacimi kritériami, a teda môže dobre slúžiť kultivovaniu jazyka. Ak sa tu hovorí o základných kritériách, naznačuje sa, že kritika verejných jazykových prejavov sa neredukuje na ne. Z hľadiska kultivovania jazyka sú však najdôležitejšie, a preto kritika upriamuje pozornosť predovšetkým na hodnotenie používaných jazykových prostriedkov na základe spomínaných kritérií. Ak zodpovedajú norme, sú správne. Správnosť použitých prostriedkov je elementárnym predpokladom kultivovanosti jazykových prejavov. Kladne sa hodnotí tvorivé (funkčne zdôvodnené) porušenie jazykovej normy. Ak sa v prejave vyskytuje nesystémový prostriedok, ale je zakotvený v norme (čiže je kodifikovaný, resp.

čaká na kodifikáciu), hodnotí sa, prirodzene, ako správny. Iné nesystémové prostriedky sú terčom jazykovej kritiky, kritika ich odmieta ako prvky, ktoré svedčia o naštrbenej jazykovej kompetencii používateľov, čiže aj o nižšej úrovni ich jazykovej kultúrnosti. Čo sa týka kritéria funkčnosti, jazyková kritika odmieta nefunkčné prírastky (najmä cudzie slová) a zmeny.

Jazykové prejavy, ktoré zodpovedajú týmto kritériám, vyhovujú základným požiadavkám jazykovej kultúrnosti. Môžeme niečo namietat proti týmto kritériám? S kritériami vnímanými globálne sa dá len súhlasiť. Veď kultivované jazykové správanie je špecifickým prípadom sociálne relevantného správania človeka, ktoré je regulované sociálnymi normami. Normovanosť (vžitosť), systémovosť a funkčnosť sociálneho správania patria k jeho základným konštitučným vlastnostiam. Názorové rozdiely sa objavujú v chápaní základných kritérií kultivovaných jazykových prejavov. Rozdiely vyplývajú z toho, že sa vychádza z odlišnej interpretácie kritérií alebo z ich odlišnej hierarchizácie. O tejto odlišnosti bola reč v predchádzajúcich výkladoch.

Všimnime si módu a logiku v jazyku. Jazyková kritika často reaguje aj na módné výrazy a na „nelogickosť“ v jazyku. Na ilustráciu si najprv uveďme príklady z časopisu Kultúra slova (4. číslo z roku 1997; čitateľ tam nájde príspevky, ktoré odzneli v Slovenskom rozhlase) a obráťme pozornosť na to, aké poučenia dostali používatelia spisovnej slovenčiny.

Kritizuje sa (cit. čas., s. 246), že v súčasnosti (v tom čase) sa na Slovensku všetko *mapuje*: politické postoje, záujmy ľudí, výsledky štúdia, charakterové vlastnosti atď. Upozorňuje sa na to, že namiesto tohto výrazu sa dajú použiť oveľa vhodnejšie slová, napríklad *zisťovať*, *skúmať*, *pozorovať*, *sledovať*, *preverovať*, *sondovať*. Pozornosť používateľov jazyka sa upriamuje na ošúchanosť a nezaujímavosť slova *mapovať* v prenesenom význame a na to – a to si všimnime osobitne –, že stálym opakovaním tohto výrazu príslušní používatelia predstavujú slovenčinu ako chudobný jazyk. Títo používatelia si majú uvedomiť, že slovenčina nie je chudobný jazyk, naopak, poskytuje prostriedky, ktoré potrebujeme na kultivované vyjadrovanie sa.

Kritika (cit. čas., s. 251) smeruje aj proti módnemu používaniu slova *parкета*, ktoré sa rozšírilo zo športovej oblasti (pri basketbale sa používa výraz *to je jeho parketa*). Vraj je to zatiaľ tajomstvo, prečo sa tento výraz tak často používa, keď používatelia môžu siahat po slovách *oblasť*, *odbor*, *sféra*, *príležitosť*, *situácia*. Nasleduje varovanie, že nadužívanie tohto výrazu vedie používateľov jazyka „do slepej uličky“.

Upozornilo sa (cit. čas., s. 247 – 248) aj na neprimerane vysokú frekvenciu slova *región*, a to na úkor domácich slov *kraj*, *oblasť*, *územie*, *okres*. Poukazuje sa na vplyv angličtiny. Istý známy spisovateľ dodáva, že toto slovo neoznačuje a neupresňuje nič, čo by sme nemohli presne označiť našimi slovami. Ide len o prejav lenivosti a pohodlnosti v myslení, ale aj – čo je horšie – „o bujnejší nádorček v materčine“, ktorý je navyše „katastrofálne infekčný“.

Nemusíme uvádzať ďalšie príklady, lebo si ich čitateľ ľahko nájde v príspevkoch jazykovej kritiky a výchovy. Otázka je, ako máme pristupovať k módnym výrazom. Pred odpoveďou na túto otázku sa žiada povedať, že módné slová

sú bežným javom aj v iných jazykových spoločnostiach. Ich výskyt je riadený mechanizmom, ktorý sa dá zhruba opísať takto (porov. Bartsch, 1974):

1. Sú používatelia jazyka, ktorí pociťujú potrebu odlišiť sa od iných, resp. pestovania prestížneho obrazu, ktorý pritiahne pozornosť iných.

2. Sú používatelia jazyka, ktorí pociťujú potrebu vyrovnáť sa tým, ktorí užívajú prestíž, a preto sa k nim pridávajú, konajú podľa ich vzoru.

3. Iní používatelia jazyka nechcú zostať bokom, nechcú sa odlišovať od tých, ktorí udávajú „tón“ v jazykovom správaní, a iní sa zasa mechanicky pridávajú k ostatným, keď stále počujú výrazy, ktoré sú v kurze.

4. Tým, že sa mnohí pridali k prvotnému používateľovi výrazu, ktorý sa stal módnym, neutralizuje sa motív jeho osobitného uplatňovania v komunikácii. Na odlišenie sa od iných treba zaviesť nový výraz, na ktorý, keď sa ujme, čaká osud ďalšieho módného výrazu. Výraz, ktorý sa rozšíril, a tak prestal fungovať ako prostriedok na vytváranie prestížneho obrazu, stráca svoju vysokú frekvenciu výskytu a zaradí sa opäť medzi „normálne“ výrazy. To je osud módných výrazov.

Postoje tých, ktorí si všimajú módné výrazy vo verejných prejavoch, nie sú jednotné. Z jednej strany ich možno oprávnené odmietať v mene kultivovaného vyjadrovania sa, s ktorým nie je zlučiteľné neustále opakovanie „vychyteného“ výrazu namiesto jeho obmieňania ďalšími vhodnými výrazmi. Z druhej strany je možný aj zhovievavý postoj, a to práve preto, lebo ide o módné výrazy, ktoré sa vždy vyskytovali a majú krátku životnosť. Z toho, pravda, nevyplýva, že treba podporovať používanie takých výrazov. Prvý postoj je sporný vtedy, keď sa spája s predstavou, podľa ktorej používaním módných výrazov slovenčina sa predstavuje ako „chudobný jazyk“, vstúpuje sa do nej „bujnejúci nádorček“, ktorý je „katastrofálne infekčný“, a používatelia jazyka sa dostávajú do „slepej uličky“. Prívlastkom „módny“ sa naznačuje prechodnosť, krátka životnosť príslušného výrazu ako „vychyteného“ prvku v jazykových prejavoch. Dotýka sa to aj cudzích výrazov, napríklad anglicizmov, o ktorých už bola reč. Po krátkom čase sa tieto výrazy buď prestanú používať (najmä cudzie výrazy), alebo klesne ich frekvencia na normálnu úroveň. Nie sú teda nijakým „bujnejúcim nádorčekom“ v spisovnej slovenčine, nezastierajú jej bohatstvo, lebo sú poznačené príznakom módnosti, ktorý používatelia jazyka vnímajú, takže nestrácajú zo zreteľa ďalšie jazykové prostriedky (po krátkom čase sa k nim „naplno“ vracajú), a nevedú používateľov do „slepej uličky“, len im slúžia na uspokojenie takej periférnej potreby, ako je potreba módného vyjadrovania sa. Zdá sa, že „boj“ proti módnym výrazom nemá vyhliadky na úspech (opakujeme, že je to bežný jav v histórii aj prítomnosti iných jazykových spoločností), že výskyt týchto výrazov sa stal stabilným sprievodným príznakom fungovania spisovného jazyka. Dôležité je, že ich výskyt nezabraňuje normálnemu fungovaniu a rozvíjaniu spisovného jazyka.

A teraz si všimnime „nelogickosť“ v jazyku. Je spojenie *celkom prázdny*, resp. *celkom plný* vo vete *Sud je celkom prázdny (plný)* logické? Mohli by sme povedať, že buď je prázdny (plný), alebo nie, teda to spojenie je nelogické. Vieme však, že toto spojenie dobre funguje aj napriek „nelogickosti“.

Je veta *Ten strom je veľký aj malý* logická? Mohli by sme povedať, že buď je veľký, alebo malý, ale nemôže byť súčasne taký aj taký. Ale vieme, že ju môžeme použiť vo vhodnom kontexte („*Ten strom je veľký aj malý. Keď ho dáme sem, je veľký, tam zas je malý*“). Je veta *Skaly milujú dážď* logická? Mohli by sme povedať, že je nelogická, lebo *skaly* nemôžu *milovať*, ale vieme, že ju môžeme interpretovať obrazne, takže aj táto veta sa dá použiť na vyjadrenie obsahu, pri ktorom nevnímame „nelogickosť“. Dalo by sa uviesť množstvo príkladov na ilustráciu bežného poznatku, že používanie jazykových prostriedkov sa nedá mechanicky hodnotiť meradlom „mimojazykovej“ logiky. Osobitne si treba uvedomiť, že kontext (v najširšom zmysle, teda jazykový aj mimojazykový kontext vrátane znalosti používateľov jazyka) je tým faktorom, ktorý umožňuje jazykové odklonenie od „mimojazykovej“ logiky. A ešte jeden fakt si treba pripomenúť. Ide o to, čo sa v jazykovej psychológii označilo termínom zmyslová konštanta. Myšlienkový základ tohto termínu sa dá opísať takto: Vzhľadom na to, že v komunikácii sa spravidla stretávame s rečovými výtvormi, ktoré majú zmysel (je to drvivá väčšina výtvorov), náš základný postoj v jazykovej komunikácii je, že aj pri menej priezračných alebo až nepriezračných prípadoch hľadáme zmysel. Máme sklony k tomu, aby sme pomocou kontextu skôr hľadali istý zmysel daného rečového výtvoru ako ho hneď zamietli ako nezmyselný rečový jav. Je to predpoklad používania napríklad príležitostných metafor. Keby sme túto dispozíciu nemali – keby nefungovala zmyslová konštanta –, také metafory by sme vnímali len ako nezmysly. V skutočnosti isté spojenia vyhlasujeme za nezmysly až vtedy, keď každý náš interpretačný pokus zostal bez úspechu.

Odborná aj neodborná jazyková kritika naráža aj na javy, o ktorých tvrdí, že sú to nelogickosti, nezmysly, ktoré, prirodzene, nemôže tolerovať (jazyková kultúra je v tomto bode osobitne zviazaná s kultúrou myslenia). Keď sa skutočne zjavia vo verejných prejavoch jazykové nezmysly, nikto ich, samozrejme, nebude obhajovať. Ale aj v tomto prípade sa vynára otázka, či je možné, že sa jazykový nezmysel, jazyková nelogickosť rozšíri a stane sa bežným komponentom verejných prejavov (iná vec je, že sa občas takmer každému pritrafí vyprodukovať menší či väčší jazykový nezmysel, ale ten sa nerozšíri).

Pozrime sa opäť na zopár príkladov.

Výrazným príkladom je, a preto sa k nemu vraciame, že sa prídavné meno *účelový* (a s ním súvisiaca príslovka *účelovo* a podstatné meno *účelovosť*) často používa ako módnny zjemňujúci výraz s významom „falošný, nepravdivý, lživý“. Vyskytuje sa aj v spojení so substantívami *lož*, *nepravda*, *klamstvo*. Jazykový kritik usudzuje, že spojenia *účelová lož*, *účelová nepravda*, *účelové klamstvo* sú sémantické, a teda jazykové nezmysly, pretože keď dosadíme na miesto slova *účelový* výrazy vyjadrujúce spomínaný význam (falošný, nepravdivý, lživý), dostaneme spojenia *nepravdivá lož*, *nepravdivá nepravda* a pod. Keďže spojenie *účelová lož* a jeho obmeny sa často vyskytujú (najmä v reči politikov), natíska sa otázka, ako je možné, že ich používatelia nepociťujú ako nezmysly (zámerne zrejme nepoužívajú jazykové nezmysly). Keď si pripomenieme spomínaný jav nazvaný ako „zmyslová konštanta“, naša po-

zornosť sa upriami na hľadanie interpretácie, ktorou sa týmto spojeniam pripíše istý zmysel (význam). Nemôže znamenať *účelová lož* takú „lož“, ktorá sa vyslovuje s istým špecifickým (napr. politickým) zámerom? Nepotvrďuje to množstvo kontextov, v ktorých sa toto spojenie vyskytuje? Predpokladáme, že používatelia sledovaných spojení by pri obhajobe ich používania v tomto zmysle reagovali.

Kritizovalo sa aj spojenie *zdecimovať na polovicu*, a to v správe o tom, že sa počet zamestnancov v baniach zdecimoval na polovicu. Upozorňuje sa na to, že (1) v základe slovesa je latinská číslovka *decem* (desať) a že (2) prenesený význam tohto slovesa je „značne zmenšiť, zničiť, vyhubiť“ (*nepriateľ zdecimoval armádu*). Z toho vyplýva, že v spojení *zdecimovať na polovicu* narážame (1) na nelogické stretnutie čísla *desať* a čísla *dva* (vo význame slova *polovica*) a na (2) nezlučiteľnosť kvantitatívnej neurčitosti („zmenšiť, zničiť, vyhubiť“) s presným určením „na polovicu“. Skrátka, sledované spojenie je nelogické. Keď si však opäť pripomenieme pôsobenie „zmyslovej konštanty“, neprekvapí nás taká interpretácia tohto spojenia, ktorá nie je jazykovo nelogická. Opäť, pravda, pomáha kontext. Zo sociálno-ekonomického hľadiska (naša znalosť o sociálno-ekonomickej realite je súčasťou kontextu) je zredukovanie počtu zamestnancov na polovicu drastický čin. *Zdecimovať na polovicu* môže znamenať „drasticky znížiť, a to až na polovicu“, pričom sprievodne je prítomný aj dodatok „čo pripomína vyhubenie, zničenie“ (spomínaný prenesený význam slova *zdecimovať*). Podľa kritiky vhodnejšie by boli výrazy *znížiť, zmenšiť, zredukovať*. Autor mohol, pravdaže, tieto výrazy uplatniť. Nevybral si však sloveso *zdecimovať* preto, lebo chcel vyjadriť „drastickosť“ a spomínaný významový dodatok? Skutočne je v tomto prípade používateľ jazyka obmedzený logikou, na ktorú poukazuje jazyková kritika?

Ďalším príkladom je spojenie *tešiť sa nepriazni*. Kritika upozornila na to, že toto spojenie je významovo aj logicky nenáležité, lebo veď *tešiť sa* možno spojiť len s výrazom vyjadrujúcim niečo pozitívne. Je to taká samozrejmosť, že sa musíme čudovať, že normálny používateľ jazyka potrebuje také poučenie. Ledaže – môže nám prísť na um – autor myslel *tešiť sa* v úvodzovkách. To bežne robíme: *Už „sa teším“ na operáciu. Už „sa teším“ na tie neznesiteľné horúčavy* a pod. Keď sa také spojenia so slovesom *tešiť sa* rozšíria, úvodzovky už nemusíme ani uvádzať, domyslíme si ich, spojenie berieme tak, akoby tam boli. Tak sa môže rozšíriť spájateľnosť istého slova, pravda, s jeho významovým posunom. V tomto duchu použil zrejme kritizovaný autor sloveso *tešiť sa* vo vete *Zvlášť veľkej nepriazni sa za posledných štyridsať rokov tešili slovenskí kňazi-národovci*. Iste by bol vedel uplatniť aj odporúčané spojenia *byť, resp. žiť vo veľkej nepriazni, stretať sa s veľkou nepriazňou*, ale zrejme mal na mysli aj moment „emocionálneho prežívania“, ktorý je zahrnutý do významu slova *tešiť sa*, pričom, prirodzene, nemyslel na kladné emócie.

Upriamili sme pozornosť na to, že používanie jazykových prostriedkov v reálnej komunikácii je flexibilnejšie, ako to vnímame pri nazeraní na ne z už vyhraného hľadiska. To, čo sa z tohto hľadiska javí ako nelogické, nezmyselné, v skutočnosti môže byť logické a môže mať zmysel.

5.8. JAZYKOVÉ SEBAVEDOMIE

Začneme motiváciou zavádzania pojmu jazykové sebavedomie. Prečo potrebujeme v jazykovede pojem jazykového sebavedomia? Jeho zavádzanie má empirickú, teoretickú aj reflexívnu motiváciu. Bežná skúsenosť z náhodného pozorovania používateľov spisovnej slovenčiny prináša aj poznatok (resp. navodzuje domnienku), že nedostatok jazykového sebavedomia je ich potenciálnym príznakom, ktorý sa aj reálne prejavuje v reakciách – nevedno ako veľkej – časti Slovákov. Pripomeňme si zopár skúseností. Moderátorka kontaktovej relácie v rozhlase upozornila poslucháčov, že svoje otázky môžu posilať aj e-mailom. Vzápätí ju istý poslucháč upozorňuje, že nemá používať zbytočné cudzie výrazy a má záujemcov vyzývať, aby otázky posielali elektronickou poštou. Moderátorka sa ospravedľňuje a od tej chvíle hovorí v relácii len o elektronickej pošte. V inej podobnej relácii moderátorovi a jeho hostovi sa dostala výčitka, že dôsledne nevyslovujú *ľ*. Obidvaja prisľúbili, že sa budú snažiť pripomenku v praxi akceptovať. Pri prvých vetách sa o to aj usilovali, ale čoskoro ich úsilie zaniklo. V ďalšej relácii vystupovala ako hosť jazyková korektorka, ktorej poslucháčka nepriamo (otázkou, či je to správne) vyčítala, že používa slovo *proste* (korektorka ho použila opakovane, takže je zrejmé, že ho má vo svojom jazykovom repertoári). Korektorka odpovedala v tom duchu, že nevie, či tento výraz je správny, čo moderátor doplnil tým, že veru aj jazyková korektorka sa môže dostať do úzkych. V inej situácii učiteľka slovenského jazyka pokarhala kolegyňu, ktorá začala jednu zo svojich replík v dialógu tým, že *ju napadla myšlienka*. Poučila ju, že tiger napáda svoju korisť, ale myšlienka človeka nie. Poučená zostala bezradná a začala si fixovať väzbu s datívom. Alebo si pripomeňme skúsenosť, že bežný používateľ spisovnej slovenčiny v prítomnosti slovakistov, resp. slovenčinárov prežíva pri svojej reči napätie, ktoré vyplýva z toho, že spomínaní prítomní stelesňujú v jeho očiach Damoklov meč, ktorý bdie nad správnosťou jeho slovenčiny. Napätie vzbudzuje a živí jazykovú neistotu. Mnohí čitatelia si určite spontánne pripomenú ďalšie skúsenosti, ktoré navodia myšlienku, že otázka jazykového sebavedomia je reálny jazykovedný problém.

Nastolenie pojmu jazykového sebavedomia má však aj teoretickú motiváciu. Jazykovedci vynaložili značné úsilie o poznanie jazykového vedomia (resp. jazykového citu, jazykovej intuície, mentálnej reprezentácie jazyka a pod.). V podstate ide o spoznávanie mentálnej existencie jazyka ako predpokladovej bázy reči. Jazykoveda v spolupráci s inými disciplínami skúma špecifický aspekt ľudského vedomia, a teda, prirodzene, prihliada na poznatky o vedomí vôbec. Pritom sa dostáva do jej pozornosti aj to, že človek je sebareflexívny tvor, reflektuje aj svoje vedomie. Nemôže sa to nedotýkať aj jeho jazykového vedomia. A sebareflexia sa spája so sebahodnotením, výsledkom čoho je istá úroveň sebavedomia, a teda s reflexiou jazykového vedomia koreluje istý prejav jazykového sebavedomia. Je dobre známe, že sebavedomie ovplyvňuje isté reakcie človeka. Analogicky sa to vzťahuje aj na jazykové sebavedomie. Prichádzame k predbežnému všeobecnému poznaniu, že jazykové sebavedomie ovplyvňuje isté jazykové a metajazykové reakcie používateľa. Kým jazykové

vedomie je predpokladovou bázou reči, jazykové sebavedomie je korelátom istých jazykových a metajazykových reakcií vyvolaných istým tlakom na používateľa jazyka pri uplatňovaní jazykového vedomia. Toto predbežné poznanie implikuje zaujímavé výskumné otázky, takže pojem jazykového sebavedomia sa ukazuje ako potrebný jazykovedný myšlienkový koncentrát.

Zavádzanie tohto pojmu je napokon motivované úvahou o (aj) našom jazyku v súvislosti s internacionalizáciou sociálnych interakcií a európskou integráciou (reflexívna motivácia). Často sa zdôrazňuje dôležitosť sebavedomia pri uplatnení sa v integrujúcom sa európskom spoločenstve. Keď si uvedomíme, že čoraz viac sa bude rozširovať okruh nositeľov slovenského jazyka, ktorí sa zaradia medzi multilingvistov a budú v sústavnom kontakte s nositeľmi iných jazykov, kladieme si otázku, aký vplyv to bude mať na slovenský jazyk. Slovenčina sa ocitne takpovediac v masovej konfrontácii s inými jazykmi, čo povedie k aktualizácii jej hodnotenia používateľmi, a vo vyhrotenej interferenčnej situácii. Nebude práve jazykové sebavedomie používateľov spisovnej slovenčiny tým faktorom, ktorý rozhodne o tom, že tento jazyk si zachová svoje prirodzené miesto medzi jazykmi a svoju prirodzenú identitu, t. j. takú, pri ktorej je jej umelá ochrana biľagom národnoideologickej krčovitosti?

Pojem jazykového sebavedomia. Najprv si položíme otázku, vo vzťahu k čomu sa jazykové sebavedomie prejavuje. Už úvodná časť výkladu naznačila, že ide o tri aspekty jazyka.

1. Ovládanie jazyka. Máme tu na mysli prirodzené ovládanie jazykového systému, čiže prirodzenú jazykovú kompetenciu, ktorú definujeme ako schopnosť reprodukovať jazykové jednotky a štruktúry, produkovať nové jednotky a štruktúry, ako aj interpretovať vnímané jednotky a štruktúry. Dôležité je uvedomiť si, že interpretačný komponent je prítomný pri reprodukcii aj produkcii. Reprodukcia neznamená mechanickú opätovnú realizáciu jednotiek a štruktúr. Je založená na analógii, ktorá zahŕňa interpretáciu. Analógia znamená napodobnenosť, čiže vzťah „v tom zmysle“, „v tom duchu“, a napodobňovanie predpokladá interpretáciu, ktorou sa identifikuje základ vzťahu „v tom zmysle“. Dôležitosť tohto faktu spočíva v tom, že prihliadaním naň vieme reálne vysvetliť spontánne jazykové zmeny, pohyb v jazykovom systéme. Z interpretácie vyplýva možnosť (teda nie nevyhnutnosť) pohybu. So zreteľom na jeho ilustračnú silu vraciame sa znovu k prípadu prenikania relačnej morfémy *-i* do singulárneho genitívneho tvaru substantív paradigmy *ulica*, ako o tom svedčí bežný výskyt podoby *u Máši, od Dáši* a pod., resp. už aj pri apelatívach ako *únia* (z *únii*), *komisia* (z *komisii*) a pod. Prirodzená jazyková kompetencia umožňuje mimovoľné, prirodzené rozširovanie oblasti výskytu morfémy *-i* z datívu a lokálu tejto paradigmy do jej genitívnej sféry. Inak povedané, z povahy tejto kompetencie vyplýva, že rozširovanie kolokácie tvaru *s -i* za opozične danú hranicu (dat., lok. sg. verus gen. sg.) sa pociťuje ako prirodzený jav (pravda, nie z pozície kontrolovaného vnímania, najmä keď má oporu v zafixovanej konfrontácii vnímaných rečových javov s kodifikovanou normou, resp. s vývodmi klasického systémovolingvistického uvažovania). Ako sa dá vysvetliť, že sa kolokácia rozširuje bez toho, aby bežný používateľ jazyka po-

ciľoval nejakú „poruchu“? Na deficit v znalosti jazyka sa tu nemôžeme odvolávať, pretože sledovaný tvar sa nevyskytuje v prejavoch nejakých periférnych používateľov spisovnej slovenčiny, ktorí nepochybne ovládajú genitívny tvar aj pri tejto paradigme (veď bežne používajú jednotky ako *z ulice*, *do kuchyne* atď.). Vysvetlenie spočíva v reinterpretácii (v prehodnocovaní) tvaru s *-i*. Kolokácia tohto tvaru sa hladko rozširuje na základe toho, že sa jeho dištinkcia vo vzťahu ku genitívu začína považovať za irelevantnú, a tak sa napríklad u *Máši* používa analogicky („v tom zmysle“) ako *k Máši*, *o Máši* (genitívna funkcia je v kontexte zrejmá aj bez opozície *-e* : *-i*; porov. s paradigmou *košť*). Týmto interpretačným posunom sa identifikuje základ vzťahu „v tom zmysle“, t. j. to, že morféma *-i* je nosičom singulárnej funkcie a dištinktorom vo vzťahu k nom., ak. a inštr. sg. v danej paradigme. Sledovaný jav súhrnne sprehľadní tento stručný opis: Reprodukovanie tvaru s *-i* prebieha, prirodzene, v reči. Istá kontextová (alebo aj iná; z hľadiska tohto výkladu je irelevantné sledovanie tejto otázky) asociácia navodí formu s *-i* v genitívnej doméne. Použitie tejto formy v tejto doméne sa nevníma ani ako porušenie pravidla, ani ako inovácia, pretože ho používateľ jazyka interpretuje ako reprodukciu. To sa deje na tom podklade, že v skutočnosti sa reprodukcia spája s interpretáciou, pri ktorej tu dochádza k prehodnocovaniu morfémy *-i*, a tak sa tento tvar môže prirodzene použiť v genitívnej doméne analogicky s jeho použitím v datívnej a lokálnej sfére. Mimovoľné rozšírenie kolokácie tejto formy má oporu aj v inej časti morfológického systému. Používateľ na základe svojej prirodzenej jazykovej kompetencie realizuje len to, čo je v jeho jazyku zafixované (tvar s *-i* aj zlúčenosť troch pádových funkcií v paradigme *košť*). Aby sme neodpútali pozornosť od hlavnej témy, už len dodávame, že je prirodzené aj to – ako to dejiny spontánnych jazykových zmien preukazujú –, že analogické používanie tvaru spojené s reinterpretáciou sa dotýka „vybraných“ exemplárov triedy, takže popri nich sa reprodujú exempláre bez prehodnocovania, čo sa, pravda, môže (ale nemusí) zmeniť.

O tom, že interpretačný komponent je prítomný pri produkovani nových jazykových jednotiek a štruktúr, sa netreba ani ďalej zmieňovať, pretože rola analógie je tu očividná vrátane toho, že je spätá s interpretáciou. Azda si len treba pripomenúť, že prirodzená jazyková kompetencia zahŕňa aj schopnosť človeka uplatňovať fikcie a imaginácie, čo mu umožňuje vytvárať jednotky a štruktúry bez reálnej existencie básových prvkov (systematický výklad tohto javu sa podáva v práci Dolník, 1999). Na ilustračné oživenie tohto aspektu jazykovej kompetencie si spomeňme na známy protiklad slovtvorná analógia vz. analogická slovtvorba, ktorý u nás osvetlil J. Furdík (1970). Keď tento protiklad neodsunieme za hranicu našej pamäti, neprekvapí nás, že sa objavil výrobok s „neústrojným“ pomenovaním *másielka*. Jazykové výtvyry toho druhu nie sú svedectvom deficitu v ovládaní jazyka, ako sa to javí zo stanoviska klasického systémovolingvistického mysliteľa, ale manifestovaním prirodzeného ovládania jazyka, pri ktorom sa analógia spája aj s interpretáciou, ktorá sa opiera o fikciu a imagináciu. Čomu hovoríme ovládanie (materinského) jazyka, je prejavom fungovania prirodzenej jazykovej kompetencie, ktorej pro-

dukty sa dostávajú do jazyka prostredníctvom rečovej interakcie používateľov jazyka. Vnútorne dejiny jazyka aj súčasné jazykové procesy potvrdzujú, že v tejto interakcii sa ustávajú aj významovo-výrazové štruktúry, ktoré sú založené na analógii narúšajúcej väčšinovú pravidelnosť. Treba si uvedomiť všetky súvislosti banálnej pravdy, že jazyk sa vytvára a pretvára v rečovej interakcii, v ktorej sa prirodzene uplatňuje pragmatická logika, čiže logika bežného, spontánneho myslenia. Prirodzená jazyková kompetencia je zviazaná s pragmatickologickým zaobchádzaním s jazykom.

2. Hodnota jazyka (porov. s kapitolou 5.5.). Hodnota jazyka je daná jeho vzťahom k motivačnému svetu jeho používateľov, je korelátom tohto sveta, je tým aspektom, v ktorom sa jazyk ukazuje svojim používateľom, keď ho vnímajú cez prizmu svojho motivačného sveta. Motivačný svet tvoria potreby, záujmy, želania, predstavy, očakávania a ideály človeka, ktoré určujú jeho postoje, hodnotenia aj konanie. Hodnota jazyka má praktickú a duchovnú stránku. Praktická hodnota jazyka je korelátom praktických potrieb, ako aj želaní, predstáv, očakávaní a ideálov v súvislosti s jazykovou praxou. Je zrejmé, že zodpovedá tým funkciám jazyka, v ktorých sa odráža potreba používateľov vyjadriť svoje kognitívne, emocionálne a vôľové stavy, označiť entity spoznávaného aj fiktívneho a imaginárneho sveta, ale aj ovplyvniť iných (porov. s príslušným inventárom jazykových funkcií). Používateľ jazyka má potenciálnu schopnosť „merať“ praktickú hodnotu jazyka, čiže posúdiť, ako korešponduje jazyk s jeho motivačným svetom. Disponuje prirodzenou metajazykovou axiologickou kompetenciou, ktorá mu umožňuje hodnotiť aj to, čo mu jeho jazyk „ponúka“. Prečo hovoríme o potenciálnej schopnosti? Aby sme tým vyjadrili, že aktivizovanie tejto schopnosti nie je stálym sprievodným príznakom uplatňovania jazykovej kompetencie. Realizuje sa len vtedy, keď situácie navodia príslušné podnety (čitateľ by nemal prehliadnuť, že nejde o aktivizáciu metajazykovej axiologickej kompetencie ako takej, lež o jej aktuálne uplatnenie v sledovanom aspekte; táto kompetencia má aj iné aspekty). Jednou z takých situácií je napríklad vnímanie istého fragmentu vlastného jazyka cez prizmu cudzieho jazyka. Bežnou metajazykovou reakciou je, že „ten a ten jazyk má na to dobrý výraz“, „výraz toho a toho jazyka to lepšie vystihuje“ a pod., resp. že „v našom jazyku sa to nedá tak dobre povedať“. Z výrokov tohto druhu sa často vyvodzujú zovšeobecňujúce úsudky, ktorými sa hodnotí vlastný jazyk ako celok (porov. s výrokom typu „Slovenčina sa nehodí na texty populárnej hudby, ktorým je vlastná angličtina“). Zovšeobecnienia vyúsťujú až do porovnávania jazykov z hľadiska ich praktickej hodnoty, čo vedie k vnímaniu istého jazyka ako prestížnejšieho „nástroja“ (čo sa spravidla spája s civilizačnou prestížou daného jazykového spoločenstva).

Duchovná hodnota jazyka je korelátom špecifického duchovného aspektu motivačného sveta jeho používateľov. Jazyk sa v tomto aspekte prejavuje ako identifikátor (jeden z identifikátorov) historicky upevňovanej kultúrnej ohraničenosti jeho nositeľov, a teda aj ako entita, prostredníctvom ktorej nositeľa prežívajú, resp. si uvedomujú svoju príslušnosť ku kolektívu určenému kultúrou, ktorej súčasťou a zároveň aj konzervátorom a mediátorom je ich jazyk.

Vo vzťahu k téme tohto príspevku je dôležité vyzdvihnúť, že vnímanie duchovnej hodnoty jazyka jeho nositeľmi je prirodzeným sprievodným príznakom osvojovania si jazyka v procese socializácie v rámci daného kultúrneho spoločenstva a táto hodnota sa automaticky reprodukuje v komunikácii týmto jazykom. Inak povedané, reprodukcia praktickej hodnoty jazyka viaže na seba reprodukciu jeho duchovnej hodnoty. Týmto výrokom upozorňujeme na to, že keď sa napríklad pri pertraktovaní jazykovokultúrnych otázok pripomína nutnosť prihliadať aj na duchovnú hodnotu jazyka (porov. s výrokmi o tom, že jazyk je komunikačný nástroj, ale má aj duchovný rozmer), treba si uvedomiť metodologickú pozíciu, z ktorej sa pristupuje k hodnote jazyka, a hlavne motiváciu voľby danej pozície, aby nám neuniklo, že jazyk má síce „aj duchovný rozmer“, ale tento „rozmer“ je permanentne sprítomňovaný, utvrdzovaný v povedomí nositeľov jazyka prostredníctvom komunikácie. V nej sa duchovná hodnota jazyka automaticky reprodukuje.

3. Imúnnosť jazyka. Máme na mysli prirodzenú imúnosť jazyka. Vyjadrujeme sa tu metaforicko-metonymicky. Nositelia jazyka sú prirodzene imúnni proti nákaze (ktorá by rozrušila jazykový „organizmus“). To značí, že jazykové spoločenstvo je prirodzene odolné proti vplyvom, ktoré by vniesli chaos do jazykového systému, rozložili jazykovú normu alebo viedli k strate identity jazyka. Prirodzená imúnosť jazyka spočíva na dobre fungujúcom interakčnom mechanizme, ktorý zabezpečuje (a) asimilačno-akomodačnú rovnováhu jazykového systému, čím sa myslí, že jazyk sa prispôsobuje novým vplyvom a súčasne si ich prispôsobuje tak, že si jazykový systém kontinuálne zachováva svoju identitu a sústavne funguje ako objekt, ktorý si používatelia prirodzene osvojujú a s ktorým bez problémov komunikačne zaobchádzajú, (b) udržiavanie takého pomeru medzi pružnosťou a stabilitou jazykovej normy, ktorý zodpovedá miere diferencovanosti normy určenej stavom osvojenia si jazyka daným spoločenstvom ako jednotného jazyka a diferencovanosťou tohto spoločenstva (porov. so známou tézou o diferencovanej jednote jazyka). Otázka, pravda, je, ako tento mechanizmus funguje. Tu sa uspokojíme s tým, že sa odvoláme na dejiny jazykov, ktoré potvrdzujú reálnu platnosť tézy o prirodzenej imúnosti jazyka. Žiadne jazykové spoločenstvo sa ešte nevmanévrovalo do situácie, že sa dostalo do ťažkostí pri osvojovaní si a používaní vlastného jazyka, a ani sa neocitlo na hranici straty svojej jazykovej identity.

A teraz môžeme prísť k definícii sledovaného pojmu a k jeho objasňovaniu:

Jazykové sebedovetie je istota v jazykovom a metajazykovom správaní, ktorá závisí od sebareflexie vo vzťahu k ovládaniu jazyka, od vnímania hodnoty jazyka a od presvedčenia o imúnosti jazyka.

Explicitným vyjadrením závislosti istoty od sebareflexie ovládania jazyka, od vnímania jeho hodnoty a od presvedčenia o jeho imúnosti poukazujeme jednak na referenčné oblasti výrokov o jazykovom sebedovetí a jednak na to, že pojem istoty má tu platnosť premennej veličiny. Istota v jazykovom a metajazykovom správaní zahŕňa isté stupne presvedčenia o normálnosti jazykových a metajazykových reakcií (normálnosť zodpovedá predstave „také,

aké majú byť“), čomu zodpovedajú hodnotiace výroky napríklad s výrazmi normálne, nízke, prehnané (jazykové sebavedomie). Osvetlime si vzťah istoty k spomínaným referenčným oblastiam.

1. Vzťah istoty k ovládaniu jazyka. Ide o istotu vo vzťahu k prirodzenej jazykovej kompetencii. Istota závisí od reflexie vlastnej jazykovej kompetencie, ktorá zahŕňa aj jej hodnotenie (hodnotenie vlastnej kompetencie ako komponent sebahodnotenia). Na základe sebahodnotenia v tomto aspekte sa vytvára mentálna reprezentácia vlastného ovládania jazyka, ktorá je základom jazykového sebavedomia. Na základe čoho hodnotí nositeľ jazyka svoju jazykovú kompetenciu? Čo je hodnotiacim základom tejto kompetencie? Evidentne je to ekvivalencia vlastnej jazykovej kompetencie s kompetenciou iných nositeľov toho istého jazyka. Explicitnejšie povedané, hodnotí sa podľa toho, nakoľko je schopnosť reprodukovať jazykové jednotky a štruktúry, produkovať nové jednotky a štruktúry a interpretovať vnímané jednotky a štruktúry daného nositeľa jazyka ekvivalentná s takou schopnosťou iných členov daného jazykového spoločenstva. Pri ďalšej analýze však treba byť ostražitý. Pojem ekvivalencie navodzuje pojem triedy (nositelia istého jazyka tvoria triedu na základe ekvivalencie ich kompetencií) a súčasne prototypovej organizácie triedy, a teda predstavu o diferencovanosti jej členov v zmysle „prototypoví“ (najlepší) nositelia, „viac alebo menej vzdialení“ od prototypu až „periférni“ nositelia. Prirodzené jazykové sebavedomie však nesúvisí s takou implikáciou pojmu ekvivalencia. Vo vzťahu k nemu základom ekvivalencie nie je kvantita ovládaných jazykových jednotiek a štruktúr (napr. počet lexikálnych jednotiek v aktívnej slovnej zásobe, množstvo rozmanitých vetných štruktúr alebo rozsah štylisticky diferencovaných jazykových jednotiek) ani kvalita ich reprodukcie (napr. kvalita fonetickej realizácie foném alebo presná reprodukcia abstraktných alebo cudzích slov), produkcie nových jednotiek a štruktúr (napr. originálne metafory alebo funkčné narušenie ustálených syntaktických štruktúr), ako aj interpretácie vnímaných jednotiek a štruktúr (napr. hĺbka interpretácie umeleckého textu). Základom ekvivalencie tvoriacej základ sebahodnotenia v aspekte jazykovej kompetencie, z ktorého vyplýva prirodzené jazykové sebavedomie, je prirodzená znalosť jazykového systému. Za normálnych okolností nositeľ jazyka nevedomene hodnotí svoju prirodzenú znalosť jazykového systému ako štandardnú, normálnu, t. j. ako takú, ktorá je výsledkom jazykového „zrenia“ v podmienkach prirodzenej sociálnej interakcie. Atribút prirodzená (znalosť jazykového systému) vyjadruje, že ide o znalosť, ktorá je založená na prirodzenej logike a ktorá sa konštituovala a mení sa v tejto interakcii. Štandardnému, normálnemu sebahodnoteniu v sledovanom aspekte zodpovedá normálne jazykové sebavedomie. Normálne jazykové sebavedomie je sprievodným príznakom prirodzeného ovládania jazyka a do pozornosti sa dostáva až vtedy, keď je narušované, čo sa kauzálne spája so zmenou v spomínaných normálnych okolnostiach hodnotenia, o ktorej bude ešte reč.

Istota vo vzťahu k ovládaniu jazyka v našom vymedzení je spätá s prirodzenou neistotou, ktorá vyplýva z povahy jazykového systému. Napríklad bežne pozorujeme, že používatelia spisovnej slovenčiny pociťujú neistotu, resp. majú

ťažkosti pri tvorení nominatívneho tvaru v pluráli pri istých mužských neživotných, resp. zvieracích podstatných menách na *-l*, *-r*: *kotly* či *kotle* (?), *kanály* či *kanále*(?), *kapry* či *kapre* (?), *zubry* či *zubre* (?) a pod.; pozorujeme to aj pri lok. sg., napríklad *v rádiožurnáli* či *v rádiožurnále* (?), *v Alžíri* či *v Alžíre* (?), *v lavóre* či *v lavóri* (?) a pod. Neistota sa prejavuje aj pri substantívach ženského rodu na *-ť*, *-r*, napríklad *z medi* či *z mede* (?), *z mysle* či *z myslí*(?), *masti* či *maste* (?), *z raže* či *z raži* (?) a pod. Ďalšie príklady: rod pri slovách *výzbroj* a *výstroj*(?), *pláva* či *pláve* (?), *profesiový*, *profesijný* či *profesný* (?), *potenciálny* či *potencionálny* (?), *bunkový* či *bunečný*(?), *perečník* či *peračník* (?), *kreditný* či *kreditový* (systém) (?) a pod. K javom tohto druhu sa pridružujú prípady, keď sa objaví potreba vytvoriť výraz, čo sa ukáže ako jazykový problém spojený s povahou jazykového systému, napríklad utvorenie obyvateľských mien k istým názvom štátov, miest a pod. (*Lesotho*, *Tonga*, *Togo*, *Svätá Lucia*, *Oslo*, *Baku* a pod.). Keď pri takých prípadoch používateľ jazyka zaváha, nie je to, samozrejme, prejav deficitu v ovládaní jazyka, ale reakcia na istú nezvyčajnosť pri systemizácii, t. j. pri zaraďovaní daného javu do príslušného mikrosystému. Každý jazykový problém si nakoniec používateľa vyriešia, takže neistota v naznačenom zmysle neznamená neistotu vyplývajúcu z nerozvinutosti jazykovej kompetencie.

2. Istota vo vzťahu k hodnote jazyka. Objektívnym základom istoty so zreteľom na praktickú hodnotu jazyka je to, čo jazykový systém ponúka, t. j. sústava reálnych aj potenciálnych jazykových prostriedkov. Používateľ siaha po nich v súlade s aktivizáciou svojho motivačného sveta aj v súlade so svojím jazykovým horizontom určeným jeho skúsenosťami z používania jazyka v istých komunikačných situáciách. Praktickú hodnotu jazyka prežíva tým, že používaním jeho prostriedkov uspokojuje svoje potreby viazané na jazyk. Ocítá sa však aj v situáciách, keď má pocit, že jeho jazyk neponúka v plnej miere to, čo potrebuje na realizáciu svojho zámeru spätého s jazykom (napr. pri vyjadrovaní svojich pocitov a citov, pri jazykovom nuansovaní interpretovaného výseku sveta alebo pri prekladaní z cudzieho jazyka). Potenciálnym vyústením takého pocitu je narušenie istoty v metajazykovej reakcii na praktickú hodnotu vlastného jazyka. Napätie medzi zámerom a zodpovedajúcimi jazykovými prostriedkami vyvoláva aj pocit spojený so sebareflexiou, z ktorej používateľovi vychodí, že zrejme nedokáže naplno využiť to, čo mu jazyk ponúka. Tento pocit potenciálne rodí neistotu vo vzťahu k vlastnému JA ako podielnikovi jazykového bohatstva. Prvý prípad sa dotýka jazykového sebavedomia používateľa ako zástupcu daného jazykového spoločenstva (jazykové sebavedomie so zreteľom na interpretáciu vlastného jazyka vzhľadom na jeho praktickú hodnotu), kým druhý prípad implikuje otázku jazykového sebavedomia jednotlivca s jeho jazykovou empiriou. Pravda, z objektívneho hľadiska sa žiada v jednotlivom prípade posúdiť, či ide o skutočnú ohraničenosť praktickej hodnoty jazyka a či o ohraničenosť tejto empirie. Inou situáciou je, keď pozorovateľ dáva najavo používateľovi, že v istých momentoch neprímerane využíva praktickú hodnotu jazyka, čo je tiež potenciálnym zdrojom neistoty, a teda aj narušenia jazykového sebavedomia (porov. s výkladom ďalej).

Istota vo vzťahu k duchovnej hodnote jazyka má emocionálny podklad, čo sa prejavuje v prirodzenej metajazykovej reakcii – častejšie (za normálnych okolností) implicitne – so základným obsahom zodpovedajúcim opisu „mám pozitívny vzťah k vlastnému jazyku“. Tento emocionálny vzťah je tranzitný, zasahuje vlastný „rod“ („láska k rodu“). Jazykové sebavedomie v tomto aspekte je zrastené s národným (resp. etnickým, „rodovým“) sebavedomím a toto sebavedomie sa prejavuje v ňom. Duchovnú hodnotu vlastného jazyka používateľ prežíva ako hodnotu svojho vzťahu k vlastnému „rodu“, pretože jazyk je jedným z fundamentálnych spojív medzi ním a „rodom“. Jazykové sebavedomie tu vyplýva z hodnotenia seba na základe vlastností národa, s ktorým sa používateľ stotožňuje, pričom svoju príslušnosť k nemu prežíva, resp. vníma, interpretuje ako silne preferovanú hodnotu.

3. Istota vo vzťahu k imúnosti jazyka. Prirodzené jazykové správanie sa okrem iného vyznačuje tým, že sa akceptujú inovácie, posuny, zmeny, prevzatia bez toho, aby sa nejako reflektovali ich následky pre jazyk, resp. normu. Toto správanie je v obruči samozrejmej istoty, že jazyk naďalej funguje normálne, nenarúša sa jeho stavba, pružnosť normy neohrozuje jej stabilitu a identita jazyka sa zachováva. Napriek tomu, že pri fungovaní jazyka pôsobí známa sila „neviditeľnej ruky“, ktorá prináša so sebou nebadané sprievodné javy (napr. žiadny Slovak nemá, prirodzene, záujem o to, aby sa z gramatiky spisovnej slovenčiny vytratilo antepreteritum, avšak tým, že sa spontánne preferuje préteritum – jeho kolokácia sa rozširuje do „územia“ antepreterita –, táto graméma sa postupne odsúva na „existenčnú“ hranicu; je to sprievodný efekt preferovania préterita, hoci používateľ tento efekt nemá v zornom poli), jazyku nehrozí, že sa dostane do stavu, ktorý potom treba naprávať. Používatelia sú vtiahnutí do mechanizmu fungovania jazyka v sociálnej interakcii, prostredníctvom tohto mechanizmu ho riadia, a tak sa v ich jazykovom správaní reprodukuje istota vo vzťahu k udržiavaniu svojho jazyka v normálnom stave. Jazykové sebavedomie sa v tejto súvislosti javí ako výsledok intuitívneho hodnotiaceho vnímania vlastného jazykového správania, ktoré sa ukazuje ako normálne, a teda nevyvoláva pocit pochybnosti, neistoty. Aj v tomto prípade sa jazykové sebavedomie aktualizuje, keď ho niečo narúša (je tu podoba so zdravím; vnímame ho, keď je narušené).

Narúšanie jazykového sebavedomia. Pozorujeme zdanlivý paradox: Tradičná jazyková kritika a výchova, ktoré sú nasmerované na zdokonaľovanie jazykového vedomia používateľov, na ich jazykové kultivovanie, celkove pôsobia proti reprodukcii normálneho jazykového sebavedomia. V skutočnosti však nejde o paradox (o protirečivosť medzi cieľom aktivity a jej efektom), ale o zákonitý súlad medzi danou lingvistickou koncepciou jazykovej kritiky a výchovy a narúšaním normálneho jazykového sebavedomia. Narúšanie tohto sebavedomia spočíva (1) v zneisťovaní používateľa vo vzťahu k ovládaniu, k hodnote aj k imunite jazyka, (2) v pestovaní závislosti od jazykovej autority a (3) v deformovaní sebahodnotenia, t. j. mentálneho obrazu seba ako nositeľa jazyka (autoportrétu, na ktorom som zobrazený ako homo loquens). Pristavme sa nakrátko pri jednotlivých bodoch.

(1) Zneisťovanie používateľa so zreteľom na jeho jazykovú kompetenciu (ovládanie jazyka) prebieha ako vyvolávanie pochybnosti o normálnosti vlastnej kompetencie, t. j. o jej ekvivalentnosti s tým, čo používateľ vníma ako štandard reprezentujúci také ovládanie jazykového systému, ktoré zodpovedá povahe tejto sústavy a ktoré je výsledkom prirodzeného osvojovania si jazyka v procese socializácie, a teda aj sústavnej konfrontácie jednotlivca s inými. Siahnime po ilustračnom príklade. V súčasnosti má u nás vo verejnej jazykovej kritike a výchove prominentné miesto rozhlasové vysielanie. Poslucháč si napríklad vypočul radu, že vhodným spôsobom vyjadrovania je *som hladný, som smädný*, a nie *mám hlad, mám smäd*, pretože spojenia s *mať* sú nemeckej, resp. českej proveniencie, ide o vplyv týchto jazykov. Každý nositeľ spisovnej slovenčiny, pravdaže, bežne používa spojenia *byť hladný, byť smädný*, ale – ako to jazyková prax ukazuje (prirodzené akceptovanie tohto javu) – jazykovej kompetencii používateľa nie je cudzia ani možnosť rozšírenia kolokácie slovesa *mať* (*hlad, smäd* – podľa *mať pocit, bolesti* a pod.). Pre používateľa je spomínaná výchovná rada takpovediac tichým šokom, pretože sa dotýka niečoho, čo prežíva na základe svojej jazykovej kompetencie a komunikácie s inými ako „hlbokú“ samozrejmosť (to, že *mať* sa prirodzene spája aj s *hladom* a so *smäd-om* a že sa môže variórovane vyjadrovať: *som hladný, smädný / mám hlad, smäd*), pričom stav v nemčine či češtine (resp. vplyv týchto jazykov) je absolútne irelevantný. Používateľ sa ocitá pod tlakom zneisťovania, ktorý prežíva asi v tomto duchu: „Keď to, čo vnímam ako absolútne samozrejmé, nie je dosť vhodné, moje ovládanie jazyka musí byť zlé.“ V tejto súvislosti si pripomeňme bežnú výčitku verejného jazykového vychovávateľa, ktorá má zrejme poslúžiť ako povzbudenie, že predsa pravidlo je také jednoduché (napr. pravidlo o vykaní, o tvare gen. sg. pri vzore ulica a pod.). Používateľovi sa vsugerúva, že neovláda jednoduché pravidlá (a má si ich zapamätať). Aj to je cesta k zneisťovaniu a k nahlodávaniu jazykového sebavedomia. Námiетка proti tomuto výkladu je známa. Nemôžeme predsa akceptovať netolerovateľné len preto, aby sme sa nedotkli jazykového sebavedomia, resp. nemôžeme podporovať falošné jazykové sebavedomie, pričom si treba osobitne uvedomiť všetky implikácie toho, že ide o spisovný jazyk. Na tomto mieste odkazujeme na argumentáciu proti lingvistickej koncepcii spisovného jazyka a jazykovej kultúry, ktorá je v pozadí tejto námietky, v citovanej práci Dolník (2000 b) a súčasne na argumentáciu v prospech tézy o prirodzenej súčasnej spisovnej slovenčiny, z ktorej vyplýva aj pojem prirodzenej jazykovej kompetencie (v pozadí je identifikácia metodologickej opozície reflexívno-logický vz. pragmatickologický prístup k jazykovému systému, ktorá je prejavom opozície extrakomunikačný vs. komunikačný prístup k jazyku).

Azda najmarkantnejším príkladom zneisťovania používateľa vo vzťahu k praktickej hodnote jazyka je, keď jazykový kritik upozorňuje na to, že daný výraz sa používa v inom význame, aký v skutočnosti má. Napríklad používateľ je poučovaný, že (už spomínaná) predložka *kvôli* nemá príčinný význam. Hoci používateľom táto predložka normálne funguje aj v kauzálnom význame, dozvedajú sa, že takého významu tu niet. Čiže aj tu sa stretávame s tým, že

sa spochybňuje to, čo je používateľovi úplne samozrejmé, a teda sa dostáva znovu pod tlak zneisťovania, ktorý vyvoláva potenciálnu otázku „Ktoré ďalšie výrazy používam mylne?“ (V sledovanej súvislosti odhliadame od otázky rozporu medzi používaním výrazu v danom význame a popieraním tohto významu kritikom; je to problém spomínanej metodologickej opozície; čitateľ však určite postrehol bizarnosť toho, že kritik vlastne vyčíta používateľom, že si skonvencionalizovali istý význam pri istom výraze, pretože z jeho sémantickej analýzy tohto výrazu vychádza, že takého významu tam niet, a teda používateľia podľahli akejsi sémantickej ilúzii; jeho koncentrácia na lingvistickú analýzu odpútava pozornosť od banálneho faktu, že výrazy nadobudli svoje významy konvencionalizáciou používateľmi.) Zneisťovania vo vzťahu k duchovnej hodnote jazyka sa dotkneme nižšie.

Dobрым príkladom ataku na jazykové sebavedomie vo vzťahu k imunitě jazyka je súčasné taseenie meča proti anglicizmom. Narúša sa jazykové sebavedomie používateľa ako reprezentanta jazykového spoločenstva, a to tým, že je presvedčovaný o tom (je to implicitné presvedčanie, explicitne sa hovorí o ohrozovaní jazyka), že jazyk v tejto súvislosti nevystačí svojim prirodzeným akomodáčno-asimilačným potenciálom. Okrem toho do metajazykovej reakcie sa vtláča predstava o opozícii malého jazyka k prestížnemu a súčasne „agresívnemu“ svetovému jazyku, a teda pocit jazykovej malosti, ktorý vyvoláva potrebu umelej ochrany. Je to pocit nositeľa jazyka s naštrbeným jazykovým sebavedomím.

(2) Zneisťovanie a tým oslabovanie jazykového sebavedomia smeruje k pestovaniu závislosti od jazykovej autority. Zneistený používateľ nadobúda pocit nutnosti overovať svoju jazykovú kompetenciu údajmi z pera, resp. z úst jazykových autorít, čo samo osebe nemôže vyvolať žiadne námietky. Lenže s pestovanou závislosťou sa oslabuje vlastná jazyková autonómia a pozícia používateľa pri rozšírenej reprodukcii jazyka. Narušené prirodzené jazykové sebavedomie si vyžaduje oporu (jazykové „tútorstvo“) a zabraňuje tomu, aby používateľ vnímal seba ako rovnocenného člena jazykového spoločenstva, ktorý spolu s ostatnými členmi „rozhoduje“ o vlastnom jazyku. V jazykovej praxi sa táto závislosť prejavuje v jazykovopsychickom napätí („Čo poviem / napíšem zasa zle?“), ktoré obmedzuje normálne uplatnenie jazykových prostriedkov individuálneho jazykového povedomia, ako aj v pasívnom, ba „pokornom“ prijímaní kritiky bez vyvíjania úsilia o reflexiu svojho jazykového produktu.

Osobitným prejavom sledovanej závislosti je sklon k jazykovokultúrnemu snobstvu, ktoré spočíva v tom, že používateľ viac-menej epizodicky registruje jazykové poučenia a z pozície povrchného záujemcu o jazykovú kultúru dáva najavo svoju príslušnosť k jazykovej elite. Povrchné, mechanické preberanie poučiek v mene vidiny svojej príslušnosti k elite deformuje normálne jazykové sebavedomie v tom zmysle, že používateľ otupuje svoj (prežívaný) vzťah k vlastnej jazykovej kompetencii, umŕtvuje prežívanie normálnosti tejto kompetencie a pestuje si jazykové pseudosebavedomie.

(3) Zneisťovanie so zreteľom na jazykovú kompetenciu a pestovanie závislosti od jazykovej autority sa premietajú do sebahodnotenia používateľa jazy-

ka. Používateľ hodnotí seba ako jazykové JA, ale aj ako jedného zo zástupcov jazykového spoločenstva, čiže ako nositeľa jazyka s istými kvalitami. V prvom prípade do sebahodnotenia sa vŕhajúce vnímanie jazykových a metajazykových reakcií členov jazykového spoločenstva, a teda sa vytvára evaluačný jazykový obraz seba v zrkadle týchto členov. Keď sa jazyková kritika a výchova opiera o takú lingvistickú koncepciu, z ktorej sa vytratil zmysel pre prirodzenú jazykovú kompetenciu a prirodzené fungovanie jazyka (čo je odrazom rigídnej aplikácie základných ideí a kritérií teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry z obdobia jej konštitúcie), do tohto zrkadla sa dostávajú aj prvky, ktoré ho krivia, a teda na sebahodnotenie vplýva krivé zrkadlo. Táto krivosť sa spravidla prejavuje pri reakciách na vžitú, rozšírenú prvky, ktoré sa najčastejšie v mene systémovosti (a na pozadí tézy o opozícii medzi normou a úzom, ale aj presvedčenia o úlohe lingvistu v sledovanej súvislosti) odmietajú. V iných prácach sme uviedli dostatok príkladov (porov. s vyššie citovanou knihou o spisovnej slovenčine a jej používateľoch). Používateľ, ktorý nemá primeranú prirodzenú imunitu proti vplyvu skriveného zrkadla (príčiny tohto stavu je tiež zaujímavá otázka), hodnotí svoje jazykové JA ako deficitné, čo sa nejako premieta do jazykového sebavedomia (znižovania sebavedomia alebo pestovania pseudosebavedomia).

V druhom prípade – používateľ hodnotí seba ako nositeľa jazyka s istými kvalitami – je sebahodnotenie spojené s vnímaním iných jazykov. Keď sa iný jazyk vníma ako prestížnejší v pomere k vlastnému jazyku, je to signál zníženého sebahodnotenia s primeraným dosahom na jazykové sebavedomie. Pri otázke jazykovej imunity sme spomenuli boj proti anglicizmom a jeho vplyv na jazykové sebavedomie a v tejto súvislosti vtláčanú predstavu o opozícii malého jazyka k prestížnej angličtine. Špecifickým príznakom nositeľa slovenčiny je vnímanie češtiny (porov. s kapitolou 3.3.2.2.). Nositeľ slovenčiny vníma – takpovediac historicky (zdôrazňujeme: *historicky*) – češtinu ako prestížny jazyk. Ako parciálny bilingvista (češtinu ovláda pasívne) má možnosť hodnotiť aj v pomere k češtine. Dá sa vysloviť hypotéza, ktorá určite nie je vzdialená od reality, že svoj jazyk vníma ako ekvivalentný s češtinou, čo podporuje také sebahodnotenie, z ktorého vyplýva normálne jazykové sebavedomie. Do tohto stavu však rušivo zasahuje sústavná jazyková kritika, v ktorej sa odráža zaoštie pohľadu reflexivnologiccky orientovaného lingvistu na hraničnú líniu medzi slovenčinou a češtinou. Hyperdôslednosť v delimitácii, ktorá je motivovaná preukazovaním ekvivalentnosti slovenčiny takrečene bezo zvyšku, pôsobí – opäť ide o zdanlivý paradox – na sebahodnotenie a jazykové sebavedomie podkopávajúco. Používateľ slovenčiny, ktorý vníma svoj jazyk ako ekvivalentný s češtinou a ako normálny jazyk (taký, aký má byť), je sústavne zneisťovaný jazykovokritickou apeláciou s myšlienkovým posolstvom, že si má uvedomovať a využívať rovnocenné možnosti svojho jazyka. Ako ho môže také posolstvo zneistiť? Veď odhaľovanie možností vlastného jazyka podporuje jeho hodnotové vnímanie. Problém je však v tom, že sa to deje v spätosti s delimitáciou pri vžitých výrazoch (často sa to dotýka aj česko-slovenských paralel) a spája sa s opozíciou správne vz. nesprávne (buď – alebo namiesto aj – aj). Tým,

že používateľ je neustále nabádaný k delimitačnej ostrážitosti a vystavovaný biľagovaniu, spochybňuje sa jeho hodnotenie slovenčiny ako rovnocenného a normálneho jazyka, čo sa primerane odráža aj v jazykovom sebedomí. Dostáva sa pod tlak otázky „Som nositeľ rovnocenného a normálneho jazyka, keď mám byť neustále v strehu, či som neprehliadol hraničný bod medzi jazykmi?“ (Alebo: „Je slovenčina nevyhranený, nevyzretý jazyk vo vzťahu k češtine?“) Jazykovo sebedomý nositeľ slovenčiny suverénne používa svoj jazyk bez toho, aby sa musel uchýľovať k osobitnej delimitačne jazykovej „disciplíne“. Pritom aj jeho vzťah k duchovnej hodnote jazyka je normálny. Naopak, neustálym poučovaním, že jazyk má aj duchovný rozmer – nepripravenosť na hyperdôslednú delimitáciu sa považuje za podceňovanie tohto rozmeru –, sa oslabuje prirodzené vnímanie tohto rozmeru, vnáša sa doň neistota, pretože používateľ prežíva duchovnú hodnotu jazyka jeho reprodukciou (automaticky ňou prejavuje svoj vzťah k tejto hodnote) a spomínané poučovania naštrbujú jeho prežívanie. Autentický vzťah k duchovnej hodnote jazyka je prežívaný vzťah, nie verbálny, deklaratívny a taký, ktorý treba racionálne „zdokonaľovať“ napríklad implantáciou spomínanej hyperdôslednosti. Také úsilie môže používateľa len zneistiť. Z toho, pravda, pre lingvistu nevyplýva, že nemá odkrývať, resp. oživovať „slovenskejšie“ výrazy aj pri vžitých štruktúrach. A niet dôvodu, aby ich verejne neprezentoval, neponúkal do pozornosti. Pritlmene povedané, sporné je však, že sa to spája s delimitačným deficitom používateľa slovenčiny vo vzťahu k češtine. Navyše sa často argumentuje ad hoc ešte niečím, aby sa daný výraz dokonale „zdiskreditoval“. Aspoň jeden príklad z rozhlasovej jazykovej výchovy: Poslucháča presviedčali, že namiesto slova *nekalý* treba používať *nečestný* a pod., pretože ide o výraz z českej jazykovej kuchyne a navyše je nepriezračný, a preto ho treba nahradiť „všeobecne zrozumiteľnými“ slovami (*nečestný* a pod.). Čo vyvolá u poslucháča informácia, že napríklad pri spojení *nekalé úmysly* sa vynára problém všeobecnej zrozumiteľnosti?

Záverečná poznámka. V tomto výklade bola reč len o jazykovom sebedomí. Tento pojem však treba včleniť do komplexu ďalších pojmov, medzi ktorými má kľúčové miesto pojem rečového, resp. komunikačného sebedomia. Opis a výklad tohto pojmu je ďalšou výzvou. Pravda, aj pojem jazykového sebedomia si vyžaduje ďalšiu analýzu, napríklad jeho rozbor v súvislosti so spomínanou novou situáciou, totiž so vstupom Slovenska do Európskej únie.

5.9. JAZYKOVÁ INTELIGENCIA AKO PREDPOKLAD JAZYKOVEJ TVORIVOSTI

Výraz jazyková inteligencia nie je v lingvistike bežne používaný, a teda ani ako termín nemá pevne vyhradené miesto v jej terminologickom aparáte. Pritom je zřejmé, že ide o špecifickú inteligenciu, ktorá umožňuje jednotlivcovi riešiť interakčné problémy spojené s používaním jazyka. Keďže pojem inteligencia má svoju najprirodzenejšiu doménu v psychológii, prvotnou oporou výkladu sú psychologické poznatky zhrnuté v diele Nakonečný (1998). Najprv na tomto pozadí sa vymedzí všeobecný pojem inteligencia s charakteristikou jej štruktúry a z neho sa vyvodí pojem jazyková inteligencia. Výraz jazyková

inteligencia sa zavádza ako súhrnný názov pre jazykovooperačnú inteligenciu a komunikačnú inteligenciu, ale až po preskúmaní vzťahu medzi nimi (čo presahuje rámec tohto príspevku) mu môžeme pripísať primeranú obsahovú štruktúru. Výklad vyúsťuje do hypotézy o tom, že jazykovooperačná a komunikačná inteligencia sú v priamočiarom vzťahu s jazykovooperačnou a komunikačnou tvorivosťou.

Pristúpme k vymedzeniu pojmu inteligencia. Aj k opisu javu zvaného inteligencia sa dá pristupovať buď z pozície bežného používateľa jazyka, ktorého slovník zahŕňa zodpovedajúce slovo, alebo zo stanoviska objektívneho pozorovateľa používajúceho vedecké metódy poznávania s istým teoretickým pozadím. V prvom prípade by sa dalo postupovať v duchu prototypovej kategorizácie, čiže pomocou testov by sa určili príznaky, ktoré tvoria prototyp „inteligencie“, alebo v etnometodologickom duchu, t. j. tak, že sa sleduje, ako interpretujú tento jav, resp. ako konštruujú význam príslušného slova používatelia v komunikačnej interakcii. V tomto výklade sa aplikuje druhý prístup, ale ani subjektivistická perspektíva sa nestráca zo zreteľa. Oporou tohto prístupu je pertraktácia tohto fenoménu v psychologickej literatúre.

Ako sa dá očakávať, psychologická literatúra ponúka niekoľko definícií pojmu inteligencia. Vychádzame z vymedzenia, ktoré má najdlhšiu tradíciu a azda je najznámejšie aj mimo psychológie a ktorého pôvodcom je W. Stern. Ten chápal inteligenciu „ako všeobecnú schopnosť psychického prispôsobenia sa človeka novým životným podmienkam a úlohám“ (Nakonečný, 1995, s. 100). Inteligencia spočíva teda v tom, že sa človek dokáže psychicky prispôbiť okoliu a problémom. Z nášho pohľadu treba vyzdvihnúť aktívnosť subjektu, teda to, že jeho schopnosť prispôbovať sa – akomodačná schopnosť – „kooperuje“ s jeho schopnosťou prispôbovať si podmienky a úlohy – asimilačná schopnosť. Inteligencia sa potom ukazuje ako navodenie istého pomeru (proporcie) medzi akomodáciou a asimiláciou, od ktorého závisí, ako ovládne subjekt dané okolie a daný problém. Výraz „istý“ (pomer) implikuje graduálnosť inteligencie. Výraz „ovládnúť“ niečo/niekoľko sa tu interpretuje ako „duchovne sa zmocniť niečoho/niekoľko tak, aby sa v ňom odhalili stimuly, ktoré vyvolávajú reakcie s rozličným stupňom očakávanosti“.

Definícia pojmu inteligencia:

Inteligencia je schopnosť človeka v interakcii s novými podmienkami a problémami navodiť istú akomodačno-asimilačnú proporciu, ktorej zmysel spočíva v ich ovládnutí.

V definícii je obsiahnutá aj graduálnosť inteligencie. Na čom je táto schopnosť založená? Otázka sa týka mentálnych schopností, od ktorých závisí akomodačno-asimilačné konanie. Deduktívne určujeme štyri druhy mentálnych schopností: (1) umovo-rozumovú, (2) orientačnú, (3) pamäťovú a (4) evaluačnú schopnosť.

(1) V pozadí určenia umovo-rozumovej schopnosti je známa filozofická koncepcia, podľa ktorej ľudský intelekt je diferencovanou jednotou umu (Verstand) a rozumu (Vernunft). S oporou o publikáciu (Černík – Viceník – Višňovský, 1997) súhrnne možno konštatovať, že kým funkciou umu je získa-

vane poznatkov logickým usudzovaním a ich systemizácia, funkcia rozumu spočíva v heuristike. V ume sa odohráva konvergentné myslenie, ktoré spočíva v používaní známych spôsobov riešenia problémov, kým rozum funguje ako divergentné myslenie, ktoré spočíva v hľadaní nových spôsobov riešenia problémov. Heuristická funkcia rozumu je spätá s intuíciou, ktorá zahŕňa obrazotvornosť, praktickú múdrosť a najmä schopnosť neuvedomovane syntetizovať na základe „okamžitého“ postrehu vzťahov alebo skratkovitých úsudkov, ako aj schopnosť pochopiť veci a súvislosti na základe vhladu (v zmysle tvarovej psychológie) alebo aj „zdravého rozumu“.

(2) Orientačná schopnosť umožňuje kategorizáciu a identifikáciu, ako aj interpretáciu, ktorou sa danej entite pripisuje istá štruktúra, istá usporiadanosť. Využívanie orientačnej schopnosti aktivizuje umovo-rozumovú schopnosť.

(3) V súvislosti s inteligenciou je pri pamäťovej schopnosti závažné to, či subjekt dokáže vybrať si z pamäti tie jednotky, ktoré sú relevantné pri riešení aktuálneho problému. Nejde teda len o to, čo si dokáže zapamätať, ale aj o flexibilitu výberu údajov z pamäti.

(4) Evaluačná schopnosť je v základe preferenčných reakcií. Čo sa hodnotí ako „dobré“, za normálnych okolností je preferované. Čo sa hodnotí ako „dobré“, závisí od aktuálneho stavu motivačného sveta subjektu (jeho predstáv, cieľov, želaní, záujmov a pod.).

K definícii pojmu inteligencia môžeme dodať, že schopnosť v interakcii navodiť istú akomodačno-asimilačnú proporciu predpokladá primeranú kooperáciu jeho umovo-rozumovej, orientačnej, pamäťovej a evaluačnej schopnosti.

Jazyková inteligencia. Vymedzenie pojmu jazyková inteligencia môžeme vyvodíť z definície pojmu inteligencia, a to tak, že sa špecifikuje interakčný objekt atribútmi jazykový, komunikačný.

Definícia pojmu:

Jazyková inteligencia je schopnosť používateľa jazyka v interakcii s novými komunikačnými podmienkami a jazykovými a komunikačnými problémami navodiť istú akomodačno-asimilačnú proporciu, ktorej zmysel spočíva v ich ovládnutí.

Z definície vyplýva, že (1) aj jazyková inteligencia je graduálna a že (2) výraz jazyková inteligencia je strešné pomenovanie, ktoré zahŕňa jazykovooperačnú a komunikačnú inteligenciu.

Jazykovooperačná inteligencia. Prejavuje sa pri operáciách používateľa s jazykovými prvkami, keď má riešiť nejaký jazykový problém. Jazykovým problémom sa tu nazýva stimul, ktorý vyvoláva riešiteľskú jazykovooperačnú reakciu, teda podnet na utvorenie novej pomenovacej jednotky, nového expresívneho výrazu a vôbec novej kombinácie jazykových jednotiek, ale aj podnet vzhádzajúci s jazykovou neistotou, ktorá vyplýva z povahy jazykového systému. Navodenie istej akomodačno-asimilačnej proporcie pri interakcii s týmto problémom a so sprievodnými podmienkami sa špecifikuje tým, že sa skôr uplatní umová schopnosť, alebo viac sa prejaví rozumová schopnosť, čiže riešenie problému prebehne v rámci konvergentného, alebo divergentného myslenia. Ide o to, či sa používateľ prispôsobí jazykovej norme, resp. úzu

alebo reprodukoványm štruktúram, alebo si prispôsobí jazykový systém svojej schopnosti ovládnuť ho. Pritom sa prejavuje schopnosť používateľa orientovať sa v tomto systéme, najmä interpretovať ho, ako aj jeho schopnosť flexibilne operovať v jazykovej pamäti. Jazykovooperačná inteligencia sa stupňuje schopnosťou navodenia alternatívnych riešení jazykového problému, pričom sa aktivizuje evaluačná schopnosť používateľa.

Zaujímavou poznávacou otázkou je, ako sa rozvíja prirodzená jazykovooperačná inteligencia a ako na ňu vplýva metajazyková kompetencia (pestovaná v edukačnom prostredí). Vyžaduje si osobitné skúmanie. Jedným z javov, ktoré vyvolávajú úvahu smerujúcu k tejto otázke, sú isté nezhody medzi kodifikovanou normou a úzom. Pozorovania (v slovenskom jazykovom prostredí) naznačujú, že bežný používateľ opierajúci sa o svoju prirodzenú jazykovooperačnú inteligenciu citlivejšie vníma možnosti (duch) jazykového systému ako preskriptívne orientovaný lingvista. Evidentne sa tu nastoľuje otázka pomeru medzi umom a rozumom pri rozvíjaní spisovného jazyka. Kým kodifikátor koná s tendenciou k posilňovaniu „umovosti“ v spisovnom jazyku, u bežného používateľa sú ľahšie priechodné „rozumovo“ produkované štruktúry.

Komunikačná inteligencia. Prejavuje sa ako navodenie istej akomodačnej proporcie v interakcii s danými komunikačnými podmienkami a problémami so zreteľom na ich ovládnutie. Jej širším rámcom je sociálna inteligencia, ktorú klasik v psychológii E. L. Thorndike určuje ako „schopnosť múdreho konania v medziľudských vzťahoch“ a v súčasnosti sa všeobecne chápe ako schopnosť ovládať iných (Nakonečný, 1998, s. 104 – 105). Premieta sa do nej aj emocionálna inteligencia ako schopnosť kontrolovať, ovládať svoje emócie, ale aj schopnosť precíťovať a ovplyvňovať emócie iných.

Najprv si všimnime komunikačnú inteligenciu z pozície recipienta, teda otázku, ako sa prejavuje pri recepcii komunikátu. Komunikačná inteligencia determinuje kvalitu interpretácie komunikátu. To znamená, že táto kvalita je závislá od umovo-rozumovej, komunikačnoorientačnej, komunikačnopamätivej a evaluačnej schopnosti recipienta. Umovo-rozumová schopnosť, čiže aj konvergentné a divergentné myslenie, sa manifestuje vo vyvodzovaniach, t. j. v striktnologických aj pragmatickologických úsudkoch, ktorými sa recipient dostáva za hranicu explicitne vyjadreného, ale aj v intuitívnych objavovaniach skrytých posolstiev komunikátu. Funkcia komunikačnoorientačnej schopnosti spočíva v tejto súvislosti najmä v navodení poriadku v komunikáte, z ktorého vyplýva jeho zmysel, ako aj medzikomunikátových súvislostí zahrnutých do rozsahu pojmu intertextualita. Komunikačná pamäť je pritom rozhodujúci predpoklad.

Pri rozhovoroch prejavom recipientskej komunikačnej inteligencie je aj signalizácia vnímavosti voči partnerovi, ako aj zasahovanie do jeho priebehu. Vyjadrené rečou bežného používateľa, inteligentný komunikačný partner vníma, čo sa mu hovorí, vypočuje si ňu, rozumie ti, neprerušuje ňu a pod. Dotýkame sa tu recipientskej komunikačnej kultúry.

Z pozície tvorcu komunikátu komunikačná inteligencia sa odráža v hodnote komunikačnej ponuky a v komunikačnej obratnosti. Hodnota tejto ponuky je

určená kongruenciou motivačných svetov tvorcu a recipienta, t. j. ich potrieb, záujmov, predstáv, očakávaní a pod. Túto kongruenciu (s rozličnou aproximáciou k optimálnosti) navodzuje tvorca aplikovaním už viac ráz spomínaných schopností tvoriacich štruktúru jeho komunikačnej inteligencie. Jeho aproximácia k optimálnej kongruencii je ekvivalentná s priblížením sa k optimálnej akomodačno-asimilačnej proporcii. Tvorca komunikátu riadený komunikačnou inteligenciou je orientovaný na túto kongruenciu, resp. proporciu, a koná tak, aby v rámci tejto orientovanosti ovládol komunikačné podmienky a problémy, resp. úlohy, t. j. duchovne sa ich zmocnil tak, aby v nich odhalil stimuly, na ktoré môže reagovať s rozličným stupňom očakávanosti (porov. s výkladom pojmu inteligencie v úvode). Príklad: stupeň implicitnosti komunikátu. Pri zameranosti tvorcu na ovládnutie komunikácie nachádza stimuly, napríklad spoznaná, resp. predpokladaná bystrosť recipienta alebo spoznaná recipientova znalosť istých intertextových súvislostí a k tomu spoznaná skrytá súvislosť v téme – napríklad s potenciálnym komickým efektom –, na ktoré reaguje konštruovaním komunikačného príspevku s takou mierou implicitnosti, ktorá je pre recipienta vnímateľná, pričom vnímanie je sprevádzané istým stupňom očakávanosti. Komunikačné konanie tvorcu je kontrolované a korigované jeho evaluačnou schopnosťou, na základe ktorej sa realizujú komunikačnoreakčné preferencie. Evidentným komponentom komunikačnej inteligencie tvorcu je emocionálna inteligencia, ktorá sa osobitne aktualizuje pri orientácii tvorcu na emocionálnu kongruenciu spojenú so zameranosťou na ovládnutie emócií recipienta, t. j. na nachádzanie stimulov, na ktoré tvorca reaguje s rozličným stupňom očakávanosti recipienta (empatia je súčasťou tejto inteligencie).

Kým obrazom komunikačnej inteligencie tvorcu je jeho komunikačná obratnosť (podľa výrazu „sociálna obratnosť“ M. Argyleho; Nakonečný, 1998, s. 104), ktorú by sme – vo vzťahu k „social skills“ spomínaného autora – obmedzili na komunikačné reakcie, v podklade ktorých sú komunikačné zručnostné znalosti a komunikačné „dôvernostné“ znalosti (v pragmatike sa hovorí o tom, že „teoretické znalosti, dôvernostné znalosti a zručnostné znalosti sú nevyhnutnými komponentmi väčšiny činností“; Nordenstam, 1986, s. 208). Tieto znalosti reprezentujú praktickú múdrosť v sfére jazykovej komunikácie, ktorú človek nadobúda komunikačnými skúsenosťami (základom sú vzorové príklady) a výchovou. Jav „komunikačná obratnosť“ by sme mohli azda uchopiť tak, že ho charakterizujeme ako „vedieť komunikovať“ (v základe sú zručnostné znalosti) a disponovať umením komunikovať (v základe sú dôvernostné znalosti).

A teraz sa pristavíme pri vzťahu jazykovej inteligencie a jazykovej tvorivosti. O vzťahu medzi inteligenciou a tvorivosťou sa v psychológii hovorí: „... je známo, že vysoce obecné inteligentní osoby se nevyznačujú vždy také vysokou úrovňou tvořivosti, ale vysoce tvořiví jedinci bývají také vysoce inteligentní“ (Nakonečný, 1998 s. 104). Pravdivosť výrokov o tom, v akej miere je inteligencia predpokladom kreativity, závisí, prirodzene, od toho, ako sa chápu tieto dve veličiny. Za citovaným výrokom z psychológie cítime redukciu inteligencie na umovú schopnosť a keďže kreativita nie je limitovaná len výkonnosťou umu,

zistuje sa pozitívna korelácia len medzi nimi. Tým, že sme do definície pojmu inteligencia zahrnuli asimilačnú schopnosť, ktorú sme spojili aj s rozumovou schopnosťou a schopnosťou konvergentného myslenia, ako aj s intuíciou ako s ich implikátom, vzťah medzi inteligenciou a tvorivosťou sa javí ako priamočiara závislosť. Rozšírené vnímanie inteligencie je aj dôsledok toho, že – ako sa to v úvode tejto časti uviedlo – pri prístupe k tomuto fenoménu zo zreteľa sa nestráca ani subjektivistická perspektíva (kto sa vyznačuje inteligenciou z hľadiska bežného používateľa). Z výkladu vyplýva, že jazyková inteligencia je bezprostredný predpoklad jazykovej tvorivosti, čo najprv treba chápať ako súhrnné vyjadrovanie sa o vzťahu medzi týmito veličinami, za čím sú dve relácie: jazykovooperačná inteligencia > jazykovooperačná kreativita a komunikačná inteligencia > komunikačná kreativita. Potom si treba položiť otázku, v akom vzťahu sú tieto dve relácie. Po odpovedi na túto otázku získame poznatky naplňujúce obsah pojmu jazyková inteligencia.

VI.
▼

**SPISOVNÁ SLOVENČINA
A JEJ NOSITELIA**

6. NORMÁLNOSŤ NOSITEĽOV SPISOVNEJ SLOVENČINY

Aká je spisovná slovenčina a akí sú jej nositelia? Taká, aká má byť, takí, akí majú byť. Taká, aké sú aj iné spisovné jazyky, takí, akí sú aj nositelia iných spisovných jazykov. Nie je horšia, ale ani lepšia, nie sú horší, ale ani lepší. Inak to ani nemôže byť. Nositelia spisovnej slovenčiny si stvárňovali, rozvíjali svoj celospoločenský jazyk tak, ako si to vyžadovali ich myšlienkové, vyjadrovacie, komunikačné a estetické potreby na pozadí prirodzeného citu k vlastnej identite, prostredníctvom ktorého sa prezentujú pred inými ako samostatné jazykové spoločenstvo v mozaike rozmanitých jazykových komunit. Ak má niekto pocit – ten vzniká spravidla na podklade náhodnej či systematickej (pri prekladaní, resp. tlmočení) konfrontácie nášho jazyka s inými jazykmi –, že spisovná slovenčina nemá tú kvalitu, ten vyjadrovací potenciál ako napríklad angličtina, francúzština, nemčina a pod., ide len o subracionálne vývody z jednosmerného porovnávania „cudzí jazyk – slovenčina“, pri ktorom sa zisťujú „medzery“ v našom jazyku („nemáme ekvivalentný výraz“, resp. „aj my máme taký výraz, ale to nie je ono“). Pri porovnávaní v opačnom smere – čo sa deje oveľa zriedkavejšie – sa, pravda, zisťujú „medzery“ a neúplné ekvivalenty v cudzích jazykoch. Ak sa spomínaný pocit verbalizuje ako tvrdenie, že spisovná slovenčina je menej rozvinutá ako „vyspelejšie“ jazyky (napr. preto, lebo je „mladým“ spisovným jazykom, alebo preto, že Slováci boli v nevýhodnej konštelácii historicky daných okolností), dáva sa zviešť lákadlom pohodlného priamočiareho usudzovania, podľa ktorého civilizačne, kultúrne a spoločensky vyspelejšie národy majú (logicky) vyspelejší jazyk, čím sa myslí hlavne bohatšia slovná zásoba a štylistická, resp. sociolektová diferenciacia jazyka. Je to veľmi povrchné usudzovanie. Spisovná slovenčina je takým „vyspelým“ jazykom (úvodzovkami naznačujeme, že daný výraz nie je primeraný, ak sa mu pripisuje hodnotiaci komponent; ide o normálny jazyk, čiže slovenčina je takým istým normálnym jazykom) ako ktorýkoľvek spisovný jazyk, čo sa v minulosti ukázalo a v súčasnosti prejavuje v tom, že nositelia spisovnej slovenčiny sa vždy vyrovnali bez problémov (resp. ak s istými problémami, tak s takými istými, aké riešili aj nositelia iných jazykov vrátane tých údajne vyspelejších) s otázkou prispôsobovania jazyka novým pomenúvacím, štylistickým alebo sociolektovým potrebám. Aj spisovná slovenčina má popri špecifických príznakoch aj univerzálnu vlastnosť, ktorú nazývame akomodačno-asimilačná schopnosť (porov. s kapitolou o spontánných jazykových zmenách). Akomodačia spočíva v tom, že sa jazyk dokáže prispôbiť meniacim sa okolnostiam

jeho fungovania. Akomodačná schopnosť vyplýva z otvorenosti a tvorivého (v najširšom zmysle) potenciálu systému spisovnej slovenčiny, a teda z flexibilitnosti jazykovej kompetencie (v najširšom zmysle) jej nositeľov. Tvorenie nových slov v súlade s novými pomenúvacími a vyjadrovacími potrebami, sémantické rozvíjanie jestvujúcich lexikálnych jednotiek, zjemňovanie štylistickej diferencovanosti vyjadrovacích prostriedkov, preberanie výrazov z iných jazykov, ale aj z iných útvarov národného jazyka a pod. – to sú prejavy akomodačnej schopnosti. Keď prihliadame na túto univerzálnu vlastnosť spisovného jazyka, ukazuje sa nám, že niet vyspelejšieho a menej vyspelého jazyka, a teda úvahy o tom, akú mieru vyspelosti predstavuje spisovná slovenčina, nadväzujú na povrchné pozorovanie. Spisovná slovenčina – ako každý iný spisovný jazyk – v každom období dokáže zužitkovať svoju otvorenosť a svoj tvorivý potenciál tak, aby vždy vyhovela komunikačným potrebám jej nositeľov. Akomodácia prebieha v súčinnosti s asimiláciou. Asimilácia spočíva v tom, že vplyvy z okolia si jazyk prispôsobuje svojej povahe. Prostredníctvom nej sa zabezpečuje, že akomodácia, čiže prispôsobovanie sa okoliu, nesmeruje k chaosu v jazyku, k tomu, aby sa oslabil schopnosť nositeľov jazyka normálne ovládať svoj komunikačný nástroj. Asimilácia znamená, že sa zachováva potrebná miera stability jazyka, teda optimálna miera pravidelnosti a adaptovanosti nových prostriedkov. Aj dynamiku spisovnej slovenčiny ovláda taký akomodačno-asimilačný mechanizmus, ktorý zabezpečuje, že na jednej strane je tento jazyk vždy taký, aký má byť z hľadiska vyjadrovacích potrieb, a na druhej strane je taký, aký má byť z hľadiska jej interindividuálneho osvojovania si a bezporuchového fungovania. Skrátka, spisovná slovenčina – ako ktorýkoľvek iný spisovný jazyk – nemôže byť iná ako „vyspelá“, t. j. taká, aká má byť.

Tento krátky výklad je reakciou na spomínaný možný a niekedy aj skutočne vyjadrovaný pocit, že spisovná slovenčina nemá takú kvalitu, akú majú „vyspelejšie“ jazyky. Je súčasne aj reakciou na neprimerané a vlastne zbytočné obranárske postoje. Stretávame sa s tým, že sa spisovná slovenčina obraňuje, hľadajú sa argumenty v prospech jej rovnocennosti, predkladajú sa dôkazy, že skutočne je „vyspelým“ jazykom, ba niekedy sa poukazuje na jej „prednosti“, resp. jej kladné osobitosti (typickým príkladom je poukazovanie na osobitné miesto slovenčiny medzi slovanskými jazykmi, poukazovanie na stupeň pravidelnosti slovenskej flexie v porovnaní s češtinou alebo poukazovanie na ľubozvučnosť slovenčiny). Inokedy sa zdôrazňuje, že spisovná slovenčina je moderný jazyk, ba vyzdvihuje sa aj suverenita slovenčiny. Niet žiadneho dôvodu na obranársky orientované vysvetľovania vlastností spisovnej slovenčiny, ktoré smerujú k preukázaniu jej rovnocennosti, a niet ani potreby pripisovať jej redundantné prívlastky (moderná, suverénna). Z nášho výkladu vyplýva, že spisovná slovenčina jednoducho nemôže nebyť rovnocenná s angličtinou, ruštinou atď., takže úsilie o verbálne „zachraňovanie“ jej rovnocennosti sa rovná onomu povestnému dobývaniu sa do domu cez otvorené dvere. A nemôže nebyť moderná a suverénna. Dokáže si čitateľ predstaviť, ako by mohla byť spisovná slovenčina nemoderná? Podobne: Ako by mohla byť nesuverénna? Pripomeňme si, že autor pojmu jazyková suverenita vidí jeden z jeho prejavov

v tom, „že regulovaním miery a spôsobu preberania cudzojazyčných prostriedkov sa zabráňuje rozrušovaniu domáceho systému cudzími prvkami a sleduje sa cieľ, aby sa preberali iba potrebné alebo nevyhnutné prostriedky, za ktoré niet v domácom jazyku rovnocennej náhrady alebo by sa takáto náhrada musela veľmi prácne hľadať a propagovať. Jazyk sa teda prirodzene bráni nadmernému preberaniu prostriedkov z iných jazykov z dôvodov vlastnej stability a zachovania svojej identity“ (Kačala, 1991, s. 5). Dokáže si čitateľ predstaviť, žeby si Slováci rozrušili systém vlastného jazyka chaotickým preberaním cudzojazyčných prostriedkov? Keď vo svojej predstave zostaneme pri živej jazykovej realite, idea o možnom rozrušení systému vlastného jazyka je absurdná. Ešte sa v dejinách ľudstva „nepodarilo“ žiadnemu jazykovému spoločenstvu rozrušiť systém vlastného jazyka. To nie je, prirodzene, ani možné, pretože na najmenší náznak rozkladu vlastného jazyka reaguje jazykové spoločenstvo, ktoré hneď „vycíti“, že „niečo nie je v poriadku“. Mechanizmus interindividuálneho fungovania jazyka jednoducho niečo také nepripúšťa. Pripúšťa len jazykové zmeny, ktoré používatelia nepociťujú ako príťaž v komunikácii, resp. pri osvojovaní si jazyka. Používatelia spisovnej slovenčiny nie sú, prirodzene, výnimkou.

Obranársky postoj k vlastnému jazyku vznikol v podmienkach ohrozenia existencie jazyka, resp. reštrikcie jeho fungovania, keď bolo treba brániť právo na vlastný jazyk. Spisovná slovenčina v súčasnosti nie je zvonka nijako ohrozovaná, nemá takpovediac vonkajšieho nepriateľa. Napriek tomu obranársky postoj nezanikol. Motivácia pre jeho udržiavanie vychádza z vlastných radov. Spisovnú slovenčinu ohrozujú vraj tí používatelia, ktorým chýba zodpovednosť za jej stav a vývin, úcta k nej, ale najmä tí, ku ktorým bola priradená istá autorka istého novinového článku, ktorá „uprednostnením makarónskeho výrazu *free atmosféra* podporila tých, čo podceňujú slovenčinu a vo svojej jazykovej praxi z nej *programovo* (zvýraznil J. D.) vyradujú aj základnú slovnú zásobu“ (Masár, 1995, s. 190). Zaiste si ne jeden čitateľ kladie otázku, čo môže byť v pozadí programového vyradovania slovnej zásoby, ako aj otázku, čo sa dá dosiahnuť takým „programom“. Aj keď pripustíme, že táto čudná idea o istých používateľoch spisovnej slovenčiny má istý reálny podklad, totiž že skutočne jestvujú používatelia, ktorí chcú programovo škodiť spisovnej slovenčine (to *keď* tu vyjadruje maximálnu mieru hypotetickosti), hneď sa natíska otázka, ako môže nejaká skupina škodlivo vplývať na spoločný jazyk celého etnika, dokonca tak škodlivo, že citovaný autor v tejto súvislosti sa dožaduje zákonnej ochrany. Autorka onoho článku vraj nechcene „upozornila na to, že aj na Slovensku dozrela potreba vydať zákon na ochranu národného jazyka“ (op. cit., s. 190). Sú nositelia spisovnej slovenčiny vydaní napospas nejakej skupine programových poškodzovateľov jazyka, takže ich treba ochraňovať zákonom? Prirodzene, nie sú a takú ochranu nepotrebujú. Idea o programovom poškodzovaní spisovného jazyka je nezlučiteľná s jeho reálnym fungovaním, s mechanizmom neustálej reprodukcie identity a optimálnej stavby jazyka a okrem toho je spätá s podceňovaním jeho nositeľov, ich takpovediac spisovnojazykovej vitality. V pozadí je zrejme tradovaný, ale odborné nepodložený úsudok

(teda vlastne predsudok), že Slováci nemajú náležite vyvinuté jazykové povedomie. Je jasné, že spisovnú slovenčinu nemožno ani programovo, ale ani neprogramovo poškodzovať, lebo sa to prieči jej podstate a mechanizmu jej fungovania. Ak by reálne jestvovala skupina programových poškodzovateľov spisovnej slovenčiny, sama by sa, prirodzene, diskvalifikovala.

Na otázku, akí sú nositelia spisovnej slovenčiny, sme v úvode odpovedali, že takí, akí majú byť. Táto odpoveď vyplýva z toho, že spisovná slovenčina aj v súčasnosti sa udržiava v takom stave a rozvíja sa tak, aby optimálne vyhovovala príslušným potrebám. Tento fakt nemôže nikto spochybníť, lebo je tu presvedčivý dôkaz: jazyková prax. Jej používatelia, t. j. tí, ktorí ju tak udržiavajú a rozvíjajú, sú teda takí, akí majú byť. Výraz používateľa (resp. nositeľa) sa tu vzťahuje na jazykové spoločenstvo ako celok. Toto spoločenstvo je, pravdaže, diferencované. Dá sa povedať, že jednotliví členovia spoločenstva sú takí, akí majú byť? Alebo inak: Je slovenské jazykové spoločenstvo ako nositeľ spisovnej slovenčiny tak diferencované, ako má byť? Výrazy „takí, akí majú byť“, „tak, ako má byť“ sémanticky sa interpretujú ako „zodpovedajúci norme“, „zodpovedajúci tomu, čo sa očakáva, čo je normálne“. Čiže sa pýtame na to, či diferencovanosť slovenského jazykového spoločenstva zodpovedá norme, tomu, čo sa očakáva, čo je normálne. To, čo v tomto prípade označujeme ako norma (očakávané, normálne), je dané stavom rozličných jazykových spoločenstiev. Diferencovanosť slovenského jazykového spoločenstva je normálna (podobne ako nemeckého, anglického, maďarského spoločenstva a iných spoločenstiev). Diferencovanosť má prirodzenú motiváciu: sociálnu, teritoriálnu, generačnú, psychologickú atď. Otázka je, čo vyplýva z konštatovania, že diferencovanosť nositeľov spisovnej slovenčiny je normálna. V prvom rade si znovu treba pripomenúť, že spisovnú slovenčinu reprodukovujú a rozvíjajú jej diferencovaní používatelia. V jazykovej komunikácii sa vzájomne ovplyvňujú, pričom vplyv prestížnych používateľov na ostatných je silnejší ako naopak (opačný smer sa v podstate obmedzuje na hovorený jazyk). Pravda, ani prestížni používatelia netvorí nediferencovaný celok, takže ich vplyv na ostatných nie je homogénny a ich ovplyvňovanie ostatnými je tiež diferencované. Napríklad niektorí sú dôslednejší pri vyslovovaní *ľ* alebo pri asimilácii ako iní, niektorí sa vyhýbajú tvaru *záujemci*, iní nie, niektorí prijímajú slovo *sranda* alebo *hranolky*, iní nie a pod. Sprievodným príznakom reprodukcie a rozvíjania spisovnej slovenčiny je aj táto diferencovanosť. Aj tento stav je normálny (a prirodzený). Z konštatovania, že diferencovanosť nositeľov spisovnej slovenčiny je normálna, vyplýva, že diferenciácia v akceptovaní istých jazykových prvkov ako spisovných je tiež normálna. Dôležité je, že diferenciácia sa dotýka malého počtu prvkov v pomere k všeobecne akceptovaným prvkom, takže sa diferenciácia nepociťuje ako element, ktorý narúša jednotu spisovného jazyka. Pravda, normálne je aj to, že niektorí používatelia svojimi metajazykovými reakciami dávajú najavo svoj postoj k istým jazykovým prvkom, aby aj týmto spôsobom ovplyvňovali iných. Je to súčasť normálnej jazykovej interakcie, v rámci ktorej plynie jazykový život. V rámci tejto interakcie prebieha normálne kultivovanie spisovnej slovenčiny a jej používateľov.

Teraz si položíme otázku, aké vonkajšie zásahy do spisovnej slovenčiny (aké regulovanie zvonka) sú normálne zlučiteľné s jej súčasným stavom, ako aj so stavom jej nositeľov. Hovoríme o normálnej zlučiteľnosti, t. j. o takej, pri ktorej intervencia nenarúša normálnosť reprodukcie a rozvíjania jazyka. Krikľavým príkladom nezlučiteľnosti by boli zásahy v duchu klasického purizmu. Celkove sa dá povedať, že čím väčšie „kvantum“ purizmu, tým vyšší stupeň nezlučiteľnosti. Ale nejde len o duch purizmu. Ide aj o otázku rozsahu a intenzity zasahovania. V súvislosti s výkladom o prirodzenej spisovnej slovenčine (porov. s príslušnou kapitolou) môžeme povedať, že ide o to, či sa intervenciou zvyšuje miera jej „umelosti“ a či naopak vonkajšie zásahy sú také, že sa do nej vnáša len také „kvantum“ umelosti, ktoré celkove neovplyvňuje tendenciu k posilňovaniu „prirodzenosti“ tohto útvaru. Za predpokladu, že sa striktnie pridrižujeme poznávacieho hľadiska (čiže nepodliehame želaniam s rozličnou mimopoznávacou motiváciou), voľba intervenčnej stratégie závisí od toho, (1) o akú lingvistickopoznávaciu bázu sa opierame pri hodnotení jazykovej kultúry v jej základných aspektoch (ústrojnosť, normovanosť [vžitosť], funkčnosť) a (2) ako blízko je naše poznanie reálneho vzťahu spisovnej slovenčiny k súčasným podmienkam jej fungovania. Celá táto kniha sa v podstate dotýka týchto otázok, takže čitateľ si môže súvislosť medzi týmito faktormi a voľbou intervenčnej stratégie ľahko zrekonštruovať.

Do spisovného jazyka sa zvonka zasahuje v prospech jeho kultivovania. Lákavá je myšlienka otázku kultivovania spisovného jazyka včleniť do širokej otázky kultivačnej činnosti človeka. Z tejto myšlienky sa vychádza pri výkladoch v Základoch jazykovej kultúry (Kráľ – Rýzková, 1990). Hoci sme už tieto idey citovali, uvedieme ich ešte raz, aby sme ich včlenili do sledovanej súvislosti. Vyzdvihuje sa: „Dynamika ľudského myslenia a ľudskej práce majú nezvratný smer zdokonaľovania a jazyk nemožno vyňať zo súvislostí s nimi, takže jazyk má tiež nezvratný, zákonitý smer zdokonaľovania“ (op. cit., s. 21). Ďalej sa zdôrazňuje, že sa zväčšuje závislosť spoločnosti od stavu jazyka, pretože má komplikovanú organizáciu a vyznačuje sa prevahou duševnej práce nad telesnou, z čoho sa vyvodzuje, že „spoločnosť sa musí *programovo* (zdôraznil J. D.) starať o svoj jazyk, spoločnosť musí svoj jazyk *cieľavedome* (zdôraznil J. D.) zdokonaľovať – kultivovať“ (tamže, s. 15). Závažná rola sa pripisuje teoretickej práci, ktorou „sa napomáha diferencovanie jazyka a ustáľovanie jeho prostriedkov“ (tamže, s. 26). Porovnajme tieto myšlienky s argumentáciou, ktorá sa predkladala na počiatku konštituovania funkčnej teórie jazykovej kultúry. Už sme si v tejto knihe pripomenuli Havráňkovu argumentáciu z roku 1932: Funkcie spisovného jazyka sú bohatšie rozvinuté a presnejšie rozlíšené (v porovnaní s „ľudovým“ jazykom). Jeho normu tvorí zložitejší súbor prostriedkov. Táto norma je uvedomejšia a zákonitejšia, a teda aj požiadavka stability je dôraznejšia. Preto treba do spisovného jazyka zasahovať (porov. Havránek, 1932, s. 35). V citovaných Základoch jazykovej kultúry je na s. 26 aj táto formulácia: „S ekonomickým a kultúrnym vývinom sa totiž zvyšujú aj požiadavky na jazyk: zväčšuje sa zložitosť organizácie spoločnosti, diferencujú sa činnosti a následne rastú aj komunikačné úlohy jazyka.“ Porovnanie

myšlienok zo staršieho a novšieho obdobia ukazuje, že myslenie má tu tento smer: Tým, že rastú nároky na spisovný jazyk, silnie požiadavka jeho vonkajšej regulácie. To značí, že sa má posilňovať „umelosť“ spisovného jazyka. To je v protiklade s našimi výkladmi, v ktorých sa argumentuje, že spisovná slovenčina nadobúda povahu „prirodzeného“ jazyka, ktorý vyžaduje vonkajšie zásahy, ktoré sú „normálne zlučiteľné s jej súčasným stavom“.

Normálne zlučiteľné so stavom súčasnej spisovnej slovenčiny sú také zásahy, ktorými sa reaguje na reálne (presnejšie: empirickorealistické) jazykové problémy, t. j. také, ktoré vznikajú v normálnej jazykovej komunikácii. Predpokladá sa tu rozlišovanie medzi normálnymi (prirodzenými) a umelým jazykovým problémom (pripúšťa sa, pravda, že ani tu – ako pri mnohých iných triedeniach jazykových javov – hranica medzi triedami nie je ostrá). Podobne môžeme hovoriť o normálnej (prirodzenej) stabilite spisovnej normy v protiklade s umelou stabilitou. Uvedieme zopár ilustračných príkladov. Umelým jazykovým problémom je spochybňovanie správnosti slovesa *preplatiť* vo význame „zaplatiť, vyplatiť“ (porov. s diskusiou: Horecký, 1999 vz. Považaj, 1999), slova *čipok* (nahradené slovom *čapík*), tvaru *záujemci*, frazémy *povedať niečo na rovinu* alebo názvu typu *Devín Banka*. Naopak, normálne, prirodzené sú jazykové problémy spojené s otázkami: Akú podobu má prídavné meno k vlastnému menu *Zlatá Idka*? *Sobranecký* či *Sobranský* okres? Ako vyslovovať *OECD*? Kedy sa dajú používať ženské priezviská bez *-ová*? Treba vždy skloňovať (skloňovateľné) výrazy vo funkcii loga? V tejto súvislosti je veľmi poučná diskusia o predložke *na* v spojení typu *strata na vedúceho pretekára*. J. Kačala (1999) objasňuje gramatické a sémantické vlastnosti spojení tohto typu (so zreteľom na predložku *na*) na podklade príslušných jazykovedných prác a dospieva k záveru, že tieto spojenia sú „v súčasných jazykových prejavoch osihotené a v systéme slovenského jazyka nezakotvené“ (op. cit., s. 22), takže nateraz za najprimeranejšiu považuje podobu s predložkou *oproti* (*mať stratu oproti vedúcemu pretekárovi*). J. Horecký (1999) objasňuje tento jav z celkom inej pozície. Kládie si otázku, „ako sa k tomuto spojeniu došlo (...) a čo sa ním vlastne má vyjadriť, resp. inými slovami: aké sú vyjadrovacie potreby používateľa spojení takéhoto typu“ (op. cit., s. 87). Vychádza z teórie výpovede a analyzuje situáciu, s ktorou je sledované spojenie referenčne zviazané. Výsledkom jeho rozboru je, že predložkou *na* v týchto spojeniach sa vyjadruje presne to, čo sa vyjadriť má. Kým táto analýza sa spája s rekonštrukciou skutočnej vyjadrovacej potreby vo vzťahu so situáciou v živej rečovej realite, spomínaný druhý rozbor sa pohybuje v rámci lingvistických opisov jazykových javov, s ktorými sa konfrontuje sledovaný typ spojenia. Kým v pozadí prístupu J. Horeckého je úsilie o opis toho, ako dobre sa jazykové prostriedky spisovnej slovenčiny prispôsobujú „prežívaným“ vyjadrovacím potrebám, za prístupom J. Kačalu je inklinovanie k vtiesneniu týchto potrieb do rámca opísaných abstraktných jazykových prvkov a štruktúr. Je zrejmé, že k jazykovým problémom, ktoré sme označili ako prirodzené, normálne, sa dostávame z pozície prvého prístupu, kým problémy, ktoré sa nastoľujú z hľadiska druhého prístupu, sú umelé.

Použili sme aj spojenie umelá vz. prirodzená (normálna) stabilita normy spisovného jazyka. Je samozrejmosťou, že kodifikáciou (ako prostriedkom zasahovania do spisovného jazyka, nástrojom jeho regulácie zvonka) sa sleduje stabilita spisovnej normy. Je norma súčasnej spisovnej slovenčiny stabilná? Jej stabilita je taká, aká má byť, t. j. normálna, prirodzená. Je diferencovaná, variantná a pružná, a to v takej miere, aká vyhovuje potrebe používateľov spisovnej slovenčiny viazanej na komunikáciu spoločným jazykom. Od kodifikácie sa očakáva, že inštitucionálne „zafixuje“ túto normálnu diferencovanosť, variantnosť a podporí túto pružnosť. Ak sa ňou inštitucionálne zakotvujú riešenia umelých jazykových problémov, resp. sa nezakotví to, čo je v súlade s tendenciou po upevňovaní prirodzenosti spisovnej slovenčiny, ktorá ide ruka v ruke s jej demokratizáciou, vzniká známe napätie medzi inštitucionalizovanou a reálnou, živou normou. Ale o tejto otázke sme sa už viackrát zmienili.

Bežne sa hovorí: „Akí sme, taký jazyk máme.“ Máme dobrý, čiže normálny spisovný jazyk, takže ako jeho nositelia, používatelia sme tiež „dobrí“, „normálni“. Často počujeme vyjadrovania v tomto duchu: „Kultivovaní používatelia jazyka ... nevyhnutne kultivujú aj svoj jazyk ... Nekultivovaní používatelia môžu však svoj jazyk kaziť, znečisťovať, destabilizovať, môžu vytvárať neistoty o primeranosti jazykových prostriedkov, zneostrovať jeho diferenciáciu nerešpektovaním dosiahnutého stavu a funkčne neodôvodnenými individuálnymi posunmi platnosti použitých prostriedkov, takže sa môže citelne sťažiť plnenie funkcií jazyka (podčiarkol J. D.)“ (Kráľ – Rýzková, 1990, s. 27). Isteže, sú viac a menej kultivovaní používatelia spisovnej slovenčiny. Môže však byť vplyv tých menej kultivovaných taký, že hrozí citelné sťaženie plnenia funkcií jazyka? Každý čitateľ, ktorý má pred očami reálne fungovanie spisovnej slovenčiny, zrejme vníma túto otázku prinajmenšom ako akademickú. Spisovná slovenčina – ako každý iný spisovný jazyk – má diferencovaných nositeľov, ktorí ju v jazykovej komunikácii reprodukovujú a rozvíjajú. Ako história fungovania jazyka, tak aj súčasná jazyková prax ukazujú, že reprodukcia jazyka diferencovanými používateľmi nemôže sťažiť plnenie jeho funkcií. Z toho, prirodzene, nevyplýva, že sa netreba starať o jazykovú výchovu, že treba podporovať lahostajnosť k jazykovej nekultúrnosti a pod. Ide však o to, či jazyková výchova (vrátane jazykovej kritiky) smeruje k posilňovaniu „umelosti“ spisovnej slovenčiny a či k podpore jej „prirodzenosti“. Sú sťažnosti, že jazyková výchova je nedostačujúca, málo efektívna a pod. Nie je však nízka účinnosť jazykovej výchovy aj (ba dokonca hlavne) v tom, že neharmonizuje so spisovnou slovenčinou ako živou realitou?

6.1. NORMA A POUŽÍVATELIA SPISOVNÉHO JAZYKA

Norma spisovného jazyka reprezentuje kolektívne správanie, a tak sa natíska otázka, v akom vzťahu je k nej jednotlivec, ktorý si ju osvojuje. Ide o špecifikáciu otázky vzťahu socializovaného jednotlivca ku kolektívu so zreteľom na kvalitu internalizácie noriem, ktorá určuje, nakoľko si skolektivizovaný jednotlivec zachováva svoju identitu.

Kvalita vzťahu jednotlivca ku kodifikovanej jazykovej norme závisí od toho, ako sú u neho rozvinuté tri vlastnosti, a to sloboda, (jazyková) prirodzenosť a autonómnosť. Tieto vlastnosti nie sú, prirodzene, od seba izolované, ale z metodického dôvodu budeme sledovať vzťah jednotlivca k norme postupne so zreteľom na ne, a to tak, že budeme hovoriť o slobodnom, prirodzenom a autonómnom jednotlivcovi. Pritom pôjde o normu spisovného jazyka. Pretože na optimalizáciu vzťahu medzi normou a jednotlivcom vplyva aj prístup k regulácii normy, budeme sa zaoberať aj touto otázkou.

Slobodný jednotlivec a norma. Otázka slobody jednotlivca vo vzťahu k jazykovej norme je špecifický prejav otázky vzťahu jednotlivca ku kolektívu, v ktorom žije. Osvojovaním si štandardizácií kolektívu, ku ktorým patrí aj jazyková norma, jednotlivec sa socializuje, ale súčasne si zachováva individuálnu identitu. Socializácia so zreteľom na jazykovú normu znamená, že jednotlivec vstupuje do poľa pôsobnosti funkcií normy. Ocítá sa v sfére (minimálne) troch nadväzujúcich funkcií:

1. Úlohou jazykovej normy je udržiavať bázu jazykového správania, ktoré sa v danom kolektíve vníma ako prirodzené. Socializáciou jednotlivec nadobúda aj pocit jazykovej prirodzenosti, čiže pocit, že osvojované jazykové správanie je dané ako jazyková skutočnosť. Táto skutočnosť ako komponent životnej skutočnosti je jednotlivcovi vopred daná a socializujúce sa individuum sa na ňu adaptuje.

2. Funkciou jazykovej normy je stabilizácia kolektívnych realizácií možností ponúkaných jazykovým systémom. V procese socializácie si osvojuje tieto realizácie, ale súčasne nadobúda aj schopnosť intuitívne vnímať ponuky systému. Pri tomto momente sa kolektívnosť prejavuje v jednotlivcovi ako znalosť spoločných jazykových preferencií, ale aj spoločnej jazykovej stimulačnej bázy.

3. Funkcia jazykovej normy spočíva aj v tom, že jazyková skutočnosť sa jednotlivcovi ukazuje ako usporiadaný výsek životnej reality, ktorý koreluje s kolektívnou potrebou poriadku (aj) v jazykovom živote. Realizácia tejto potreby je predpokladom normálnosti tohto života, ktorá má dve stránky, a to orientačný aspekt a subordináciu stránku. Na jednej strane poriadok zodpovedá orientačnej potrebe členov kolektívu a na druhej strane jednotlivec je podriadený kolektívu.

Budeme hovoriť o (1) behaviorálnej, (2) stabilizačnej a (3) organizačnej funkcii jazykovej normy. Jazyková norma je súčasť komplexu štandardizácií ako existenčnej podmienky istého etnika, resp. národa a tieto jej funkcie zodpovedajú potrebám spätým s fungovaním kolektívu. Ak slobodu jednotlivca viažeme na poznanie nevyhnutnosti a potom na jeho správanie na základe tohto poznania, tak platí, že miera jeho slobody závisí aj od kvality poznania jazykovej normy. To značí, že čím kultivovanejšia je jeho znalosť normy, tým je slobodnejší pri jazykovom správaní so zreteľom na ňu (porov. so známou tézou, že slobodné konanie je konanie so znalosťou vecí). Znalosť normy je podložená intuitívnym poznaním, že je v nej objektivizovaná kolektívna potreba, lebo jej osvojovaním si jednotlivec prežíva túto potrebu. Slobodné správanie podľa normy znamená, že táto potreba je zakotvená v motivačnom

svete jednotlivca, a teda jednotlivec ju akceptuje ako vlastnú potrebu, takže kultivovanie znalosti normy je v súlade s touto potrebou a podporuje slobodu správania. Stretávame sa tu so zdanlivým paradoxom, že sloboda jednotlivca je viazaná na stotožnenie sa s kolektívom, ktorý je premietnutý do jazykovej normy (čiže čím lepšie si túto normu osvojí, tým je slobodnejší pri jazykovom správaní). Nejde však o paradox, pretože neznalosť normy, resp. jej ignorovanie ho síce vynaňuje z kolektívnej reštrikcie („môže hovoriť, ako chce, a nie tak, ako od neho chcú“), ale prináša mu neslobodu so zreteľom na možné uplatnenie sa v danom kolektíve, čiže obmedzuje ho v sociálnych rozhodnutiach. Naopak, znalosť jazykovej normy je jedným z predpokladov skutočne slobodného rozhodovania. To je širšia stránka sledovaného javu, ktorá sa dotýka štandardizácií vôbec (jazyková norma je ich súčasť). To, že nejde o paradox, platí aj z užšieho aspektu (jazykové správanie jednotlivca vo vzťahu k jazykovej norme bez mimojazykových súvislostí). Jazykovonormová sloboda jednotlivca je podmienená znalosťou normy, ktorá mu umožňuje rozhodovať sa pre isté jazykové správania, ktoré vyplývajú z jej podstaty. Sledovaný vzťah sa javí ako paradox vtedy, keď sa znalosť jazykovej normy stotožní s mechanickým osvojením si kodifikácie a s jej mechanickým uplatňovaním v jazykovej praxi, čiže keď osvojovanie si jazykovej normy je usmerňované tak, že obohacovanie znalosti normy vedie k obmedzovaniu priestoru, v ktorom sa môže prejavíť individuálna identita.

Evidentným prejavom slobody jednotlivca vyplývajúcej z kultivovanej znalosti jazykovej normy sú odchýlky, ktoré sú známe ako jej funkčné porušovania. Využitím tejto slobody sa jednotlivec nevymaňuje zo sféry behaviorálnej a stabilizačnej funkcie jazykovej normy, obidve funkcie potvrdzuje zámerným kontrastným jazykovým správaním. Týmto správaním prejavuje svoju individuálnu identitu. Tým sa však nevyčerpáva rozsah individuálnej slobody. Jej priestor súvisí aj s dynamikou („pružnosťou“) jazykovej normy. Pri stabilizačnej funkcii (funkcia 2) je uvedené, že k znalostiam, v ktorých sa odráža kolektívnosť v jednotlivcoch, nepatrí len znalosť spoločných jazykových preferencií, ale aj znalosť spoločnej jazykovej stimulačnej bázy. Na jednotnú stimulačnú bázu jednotlivci nereagujú vždy jednotne, čo dynamizuje jazykovú normu. Sloboda, ktorá z toho vyplýva, je vyhradená pre prirodzeného jednotlivca (treba mať stále na mysli, že ide o jazykovú prirodzenosť).

Prirodzený jednotlivec a norma. Prirodzený jednotlivec sa správa v duchu stabilizačnej funkcie jazykovej normy, ale je senzibilný aj voči ponukám jazykového systému (ako stimulačnej bázy). Prirodzenosť jednotlivca spočíva v tom, že svoju senzibilitu nepotláča, ale ju drží pod kontrolou svojej prirodzenej metajazykovej axiologickej kompetencie, čiže schopnosti intuitívneho hodnotiaceho vnímania jazykových javov. Stav prirodzenosti jednotlivca koreluje so stavom prirodzenosti spisovného jazyka. Spisovný jazyk je vtedy v ideálnom stave prirodzenosti, keď je materinským jazykom všetkých členov jazykového spoločenstva, t. j. všetci si ho osvojujú prirodzeným spôsobom ako svoj prvotný jazyk, keď ho všetci používajú ako preferovaný jazyk (jazykový útvar), pokiaľ niet prirodzenej motivácie na preferovanie iného jazyka (útvaru), ako

napríklad demonštrácia solidárnosti v rámci istého subkolektívu, a keď v jazykovej komunikácii pociťujú potrebu reflexie len pri reálnom jazykovom probléme, t. j. pri takom probléme, ktorý vyplýva z povahy jazyka a z prirodzeného úsilia o jeho adekvátne používanie. Podľa toho ideálny prirodzený jednotlivec si takto osvojuje a používa spisovný jazyk a pociťuje potrebu reflexie len pri takom probléme. Predstava ideálneho stavu slúži ako „meradlo“ na určenie reálneho stavu prirodzenosti spisovného jazyka a jeho používateľov.

Otázka je, prečo je spisovný jazyk tým prirodzenejší, čím viac sa priblížil k tomu ideálnemu stavu. Vyplýva to z roly jazyka v živote človeka a spoločnosti, z jeho rolovej špecifickosti. Pomocou jazyka sa človek socializuje a prejavuje ako sociálna bytosť. Rolová („jazyk ako nástroj myslenia a dorozumievania“) špecifickosť jazyka vyplýva z toho, že sa vytváral v procese socializácie jednotlivcov, čiže pri konštituovaní sociálnych útvarov, takže konštituovanie sociálnych útvarov a jazykov prebiehalo simultánne (teda jazyk sa nevytváral ako nástroj, ktorý sa potom používal na realizáciu zamýšľaného). Simultánnosť týchto konštitučných procesov je v základe prirodzeného formovania a rozvíjania jazyka. So simultánnosťou je spojené to, že jazyk má status inherentného príznaku socializovaných jednotlivcov, čiže aj sociálneho útvaru. Rolová špecifickosť jazyka spočíva v jeho konštitučnej inštrumentálnosti, t. j. v tom, že je nástroj na konštituovanie sociálneho útvaru a sociálnej bytosti a súčasne inherentný konštituent útvaru a bytosti. V konštitučnej inštrumentálnosti jazyka sa prejavuje simultánnosť vytvárania a rozvíjania sociálneho útvaru (a teda aj sociálnej bytosti) aj jazyka, a teda aj jeho funkčná prirodzenosť. Prirodzený jednotlivec je viazaný na túto funkčnú prirodzenosť jazyka, alebo inak, prirodzený jednotlivec vzišiel z konštitučnej inštrumentálnosti jazyka.

Do simultánnosti spomínaných procesov však vstupujú sukcesívne momenty. S nimi sa stretávame vtedy, keď do používania jazyka zasahuje metajazyková reflexia. Markantným príkladom je mimokomunikačná príprava termínu na jeho komunikačné nasadenie. Metajazykovú reflexiu stimulujú štyri faktory: (a) sklon človeka uvažovať nad javmi (prejavuje sa v epizodických úvahách o jazykových javoch), (b) komunikačné momenty, ktoré podnecujú k zvažovaniu voľby vyjadrovacích prostriedkov, (c) neistota pri istých jazykových štruktúrach, ktorá vyplýva z povahy stavby jazyka, (d) jazyková nejednota spoločnosti. Faktory (a), (b) a (c) výrazne nenarúšajú funkčnú prirodzenosť jazyka, lebo sú zviazané s inherentnými vlastnosťami ich nositeľov a samotného jazyka. Faktor (d) však núti k príprave jednotného jazyka na komunikáciu v danom spoločensťve, čím sa vytvára „sukcesívna situácia“: konštituovaniu a reprodukcii sociálneho útvaru predchádza konštituovanie a reflexívna reprodukcia spoločného jazyka. Na pozadí tejto sukcesívnosti sa spisovnému jazyku prisudzuje príznak umelosti.

Z výkladu vyplýva, že sa tento príznak spisovného jazyka utlmuje súbežne s odstraňovaním „sukcesívnej situácie“. A to sa deje práve vtedy, keď sa blíži k ideálnemu stavu prirodzenosti. Tento stav sa, pravda, nedá dosiahnuť (veď ide o ideál) – bol by to stav absolútnej simultánnosti –, lebo faktory (a), (b) a (c) sa nedajú reálne vylúčiť. Berúc do úvahy tieto faktory, ideálny stav

sa javí ako optimálny stav prirodzenosti. Dosiahnutiu tohto stavu však bránia metajazykové reakcie, ktoré boli stimulované faktorom (d), ale sa neadekvátne reprodukujú pri oslabovaní tohto faktora. Z tohto hľadiska môžeme konštatovať, že optimalizácia prirodzenosti spisovného jazyka spočíva v zosúladení metajazykových reakcií (podložených metajazykovými reflexiami) s pokročilým stavom jazykovej jednoty daného spoločenstva (pokročilý stav je určený vysokým stupňom demokratizácie spisovného jazyka). Prirodzený jednotlivec je podmienený prirodzeným stavom spisovného jazyka a je jeho nositeľom.

Odstraňovaním „sukcesívnej situácie“ sa revitalizuje „simultánna situácia“, ktorá sa, pravda, už teraz – v súvislosti so spisovným jazykom – prejavuje ako simultánna reprodukcia diferencovane jednotného jazyka a diferencovane jednotného spoločenstva. Konštitučná inštrumentálnosť spisovného jazyka sa v tejto situácii prejavuje na úrovni reprodukčného automatizmu, čo značí, že prirodzenou komunikačnou reprodukciou sa jazyk automaticky reprodukuje aj ako inherentný konštituent spoločenstva, a teda aj v rámci neho socializovaných jednotlivcov. Jednotlivec ako spoluaktér prirodzenej komunikačnej reprodukcie spisovného jazyka „historicky revitalizuje“ svoj zmysel pre prirodzený jazykový systém a svoju senzibilitu voči jeho ponukám. Kým v „sukcesívnej situácii“ ponuky systému, ktoré nezodpovedajú predstave systémovej vytvorenej pod tlakom obrazu želaného stavu jazykového systému, sú stigmatizované, v „prirodzenej situácii“, v ktorej nositelia spisovného jazyka nadobúdajú opäť status prirodzeného jednotlivca, ponuky sa vnímajú ako následky povahy prirodzeného jazykového systému, ku ktorému sa spisovný jazyk po dráhe historickej vývojovej špirály vracia. Senzibilita prirodzeného jednotlivca voči ponukám systému neznamená otupenie jeho citlivosti voči jazykovej norme, oslabenie zmyslu pre jej stabilitu a už vôbec nie náklonnosť k jazykovej anarchii. S touto senzibilitou korešponduje zmysel pre prirodzenú spisovno-jazykovú normu, t. j. normu, ktorá je prirodzene regulovaná, a teda je prirodzene stabilná.

Autonómny jednotlivec a norma. Azda netreba ani zdôrazňovať, že ide o relatívnu autonómnosť, lebo veď absolútna autonómnosť jednotlivca by znamenala jeho sociálnu izolovanosť, asocializovanosť. Dotýkame sa optimálnej miery relatívnosti. V dejinách filozofických prístupov k vzťahu jednotlivec – kolektív pojem autonómny jednotlivec sa vyskytoval v súvislosti s kontrastom medzi Lockovým chápaním jednotlivca ako „háčku bieleho papiera“ a Descartovým vnímaním individua ako bytosti obdarenej „vrodennými ideami“. Autonómnosť jednotlivca sa spájala s Descartovou predstavou a interpretovala sa ako zachovávanie toho, čo je jednotlivcovi s jeho narodením dané, čo mu je prirodzené. Keď tento kontrast aktualizujeme pri analýze situácie, keď jednotlivec si osvojuje jazyk a jeho normu v jazykovom spoločenstve, v ktorom je norma externe regulovaná, ukazuje sa, že osvojovanie si normy prebieha buď viac v lockovskom duchu – sústava jazykových štandardizácií s normatívnou silou zaplňa „hárok bieleho papiera“ –, alebo viac v descartovskom zmysle – osvojovanie si tejto sústavy prebieha v interakcii s prirodzenými danosťami jednotlivca. Kým lockovská interpretácia implikuje úplné ovládanie jednotlivca, čiže

ignorovanie jeho autonómnosti, v descartovskej interpretácii sa s ňou počíta, takže jednotlivec tu nie je v pozícii úplne ovládaného, ale v role emancipovaného nositeľa jazyka, ktorý sa opiera o svoju prirodzenú danosť, t. j. o to, že má danosť nielen na prirodzené osvojenie si jazyka, ale aj na nadobudnutie zmyslu pre intuitívne hodnotenie jazykových prostriedkov. Autonómny jednotlivec so zreteľom na jazykovú normu sa vyznačuje tým, že táto danosť nie je u neho utlmená, čo sa prejavuje v jeho prirodzenom jazykovom sebedevomí. Prirodzené jazykové sebedevomie je teda prejavom autonómneho jednotlivca. Pretože termín jazykové sebedevomie sme obširne vysvetlili v osobitnej kapitole, môžeme sa tu obmedziť na vyzdvihnutie kľúčového aspektu tohto javu. Jazykové sebedevomie je istota v jazykovom a metajazykovom správaní, ktorá závisí od sebareflexie vo vzťahu k ovládaniu jazyka, od vnímania hodnoty jazyka a od presvedčenia o imúnosti jazyka. Pojem istoty má platnosť premennej a zahŕňa isté stupne presvedčenia o normálnosti jazykových a metajazykových reakcií. Vo vzťahu k ovládaniu jazyka istota závisí od reflexie vlastnej jazykovej kompetencie, ktorá zahŕňa aj jej hodnotenie. Za normálnych okolností nositeľ jazyka nevedomene hodnotí svoju prirodzenú znalosť jazyka ako normálnu, t. j. takú, ktorá je výsledkom jazykového „zrenia“ v podmienkach prirodzenej sociálnej interakcie. Atribút prirodzená (znalosť jazyka) vyjadruje, že ide o znalosť, ktorá je založená na prirodzenej logike a ktorá sa konštituovala a mení sa v tejto interakcii. Normálnemu sebahodnoteniu v sledovanom aspekte zodpovedá normálne jazykové sebedevomie.

Istota vo vzťahu k hodnote jazyka zahŕňa praktický aj duchovný aspekt hodnoty. Praktickú hodnotu jazyka prežíva tým, že používaním jeho prostriedkov uspokojuje svoje potreby viazané na jazyk. Má potenciálnu schopnosť „merať“ praktickú hodnotu jazyka, čiže posúdiť, ako korešponduje jazyk s jeho motivačným svetom. Aktivizuje sa len vtedy, keď situácie navodia príslušné podnety. Prirodzené jazykové sebedevomie je podložené aj touto schopnosťou. Vnímanie duchovnej hodnoty jazyka jeho nositeľmi je prirodzeným sprievodným príznakom osvojovania si jazyka v procese socializácie a táto hodnota sa automaticky reprodukuje v komunikácii s týmto jazykom. Duchovnú hodnotu vlastného jazyka používateľ prežíva ako hodnotu svojho vzťahu k vlastnému „rodu“, pretože jazyk je jedným z fundamentálnych spojív medzi ním a „rodom“. Jazykové sebedevomie tu vyplýva z hodnotenia seba na základe vlastností národa, s ktorými sa používateľ stotožňuje, pričom svoju príslušnosť k nemu prežíva, resp. vníma, interpretuje ako silne preferovanú hodnotu.

Istota vo vzťahu k imúnosti jazyka sa dotýka jeho prirodzenej odolnosti proti vplyvom, ktorý by vniesli chaos do jazykového systému, rozložili jazykovú normu alebo viedli k strate identity jazyka. Prirodzená imunita jazyka spočíva na dobre fungujúcom interakčnom mechanizme, ktorý zabezpečuje (1) asimilačno-akomodačnú rovnováhu jazykového systému, t. j. to, že jazyk sa prispôsobuje novým vplyvom a súčasne si ich prispôsobuje tak, že si jazykový systém kontinuálne zachováva svoju identitu a sústavne funguje ako objekt, ktorý si používatelia prirodzene osvojujú a s ktorým bez problémov komunikačne zaobchádzajú, (2) udržiavanie takého pomeru medzi pružnos-

ťou a stabilitou jazykovej normy, ktorý zodpovedá miere diferencovanosti normy určenej stavom osvojenia si jazyka daným spoločenstvom ako jednotného jazyka a diferencovanosťou tohto spoločenstva. Používatelia sú vtiahnutí do mechanizmu fungovania jazyka v sociálnej interakcii, prostredníctvom tohto mechanizmu ho riadia, a tak sa v ich jazykovom správaní reprodukuje istota vo vzťahu k udržiavaniu svojho jazyka v normálnom stave. Jazykové sebavedomie sa v tejto súvislosti javí ako výsledok intuitívneho hodnotiaceho vnímania vlastného jazykového správania, ktoré sa ukazuje ako normálne, a teda nevyvoláva pocit pochybnosti, neistoty.

Zhrnutie výkladu ponúka takýto poznávací obraz: Pomer medzi jednotlivcom a normou spisovného jazyka, ktorá reprezentuje jazykový kolektív, je normálny vtedy, keď sa jednotlivec môže jazykovo správať a správa sa ako slobodné, prirodzené a autonómne individuum. Jeho sloboda spočíva v znalosti normy v spätosti so znalosťou spoločnej stimulačnej bázy, z ktorej norma vzhádza. Jeho senzibilita voči tejto báze, ktorú kontroluje svojou metajazykovou axiologickou kompetenciou, signalizuje jeho prirodzenosť. Prirodzený jednotlivec vzišiel z konštitučnej inštrumentálnosti jazyka a vo vzťahu k spisovnému jazyku sa môže takto prejaviť, keď sú podmienky na „historickú revitalizáciu“ jeho zmyslu pre prirodzený jazykový systém a jeho citlivosti voči jeho ponukám. Tieto podmienky sa vytvárajú odstraňovaním „sukcesívnej situácie“, v ktorej konštituovaniu a reprodukcii sociálneho útvaru predchádza konštituovanie a reflexívna reprodukcia spoločného jazyka. Až v „simultánnej situácii“ môže uplatniť svoj zmysel pre prirodzenú spisovno-jazykovú normu, t. j. normu, ktorá je prirodzene regulovaná a prirodzene stabilná. Autonómnosť jednotlivca sa prejavuje v jeho jazykovej emancipovanosti, ktorej úroveň je daná úrovňou jeho jazykového sebavedomia. Z výkladu vyplýva, že pri vedecky zdôvodnenom prístupe k norme spisovného jazyka je rozhodujúce určenie miesta spisovného jazyka v danej vývinovej fáze na osi pohybu od „umelosti k prirodzenosti“, pretože s určeným miestom koreluje status jednotlivca so zreteľom na jeho slobodu, prirodzenosť a autonómnosť. Od tohto poznania závisí primeranosť narábania s normou spisovného jazyka.

6.2. NORMÁLNY STAV POUŽÍVATEĽA SPISOVNEJ SLOVENČINY

Pokračujme vo výklade sledovaného javu pod heslom „Normálnosť kodifikovanej normy“. Vnímanie niečoho ako normálne má v našej orientácii vo svete závažné miesto. V bežnom živote sa niečo často hodnotí ako normálne (resp. nie normálne), čím sa dáva najavo, že toto niečo zodpovedá základnému východiskovému orientačnému bodu v hodnotiacom vnímaní. Výrazom normálne sa vyjadruje hodnotiaci vzťah v zmysle „zodpovedajúce tomu, čo je konformné s istou predstavou o tom, aká má byť entita istého druhu vo východiskovom stave so zreteľom na jej akceptačné vnímanie“. Predstava normálnosti sa dostala aj do lingvistických výkladov, napríklad v opozícií bezpríznačkové : príznakové sa bezpríznačkový člen vníma ako normálny (Wurzel, 1984) alebo určujú sa podmienky, za ktorých je sociolingvistická situácia spisovného jazyka normálna (Daneš, 1979, s. 90). V citovanej práci F. Daneš vo vzťahu

k hierarchii kodifikačných kritérií konštatuje: „Čím „normálnejší“ je však sociolingvistická situácia, tým viac a úspešnejší sa uplatňuje „přirozený řád věcí““ (op. cit., s. 89 – 90). Čiže normálnosť koreluje s prirodzeným poriadkom vecí, ktorému zodpovedá hierarchia kritérií s dominanciou „noremnosti“. Aj naše výklady sú založené na tom, že táto hierarchia kritérií – 1. vžitosť („noremnosť“), 2. funkčná adekvátnosť, 3. systémovosť – je bezpríznaková, prirodzená, normálna, a teda platí, že v normálnej sociolingvistickej situácii norma spisovného jazyka je v normálnom stave vtedy, keď jej regulácia korešponduje s touto hierarchiou. Ale aká regulácia normy je normálna vo vzťahu k ešte nevžitým jazykovým prvkom alebo aj k vžitým elementom bežne hovoreného jazyka, ktoré sa „tlačia“ do normy? Čiže: Aká regulácia „pružnosti“ stabilizovanej normy je normálna? Téma zdôvodňovaná v našich výkladoch znie, že normálnosť regulácie normy spisovného jazyka je určená vnímaním normy z perspektívy normálneho používateľa. Ak je norma spisovného jazyka, ktorý sa nachádza v normálnej sociolingvistickej situácii, regulovaná z tejto perspektívy, je v normálnom stave, čiže v stave „má byť“. Problém sme presunuli na „normálneho používateľa jazyka“.

Akceptácia tejto tézy závisí od toho, aká miera komunikačnoregulačnej kompetencie vo vzťahu k norme sa pripisuje používateľom jazyka. V prípade vysokej miery stav „má byť“ koreluje s pocitom normálnosti používateľov. Normálny stav normy spisovného jazyka je určený tým, že ju používatelia vnímajú ako súčasť ich normálneho sveta. Keď sa tejto kompetencii prisudzuje vlastnosť nepostačujúca, explicitne sa udávajú príznaky normy v stave „má byť“, v mene ktorých sa zasahuje do normy, aby sa prekonávalo kompetenčné obmedzenie používateľov. Ide o príznaky, ktoré sa dotýkajú zachovania identity, svojskosti jazyka a príslušného spoločenstva, resp. jeho krásy (porov. s puristickým ideálom čistého, svojského a estetického jazyka, v mene ktorého zdôrazňovali nacionálnosť, historickosť a estetickosť pri regulovaní normy) alebo systémovosti a funkčnosti jazykových prostriedkov (porov. s východiskami funkčnej koncepcie regulácie normy). Stav „má byť“ sa vyvodzuje z preferenčného zaobchádzania s potrebami jazykového spoločenstva, ktoré sú zviazané so spisovným jazykom. Tento stav je nastolený vtedy, keď norma spisovného jazyka obsahuje prvky, ktoré korešpondujú s potrebami viazanými na tento jazyk. Otázka, pravda, je, aký prejav týchto potrieb v norme zodpovedá jej normálnemu stavu (v akej miere sa má zachovať „čistota“ jazyka, ako má vyzeráť jeho pravidelnosť, ktoré prvky sú funkčné a pod.). Môžeme vychádzať z toho, že v podmienkach, keď je spisovný jazyk plne rozvinutý, demokratizovaný a neobmedzovaný pri jeho fungovaní, je ten prejav týchto potrieb normálny, ktorý zodpovedá pocitu normálnosti používateľov jazyka a ktorý presadzujú svojou komunikačnoregulačnou kompetenciou? Prvotným motívom oprávnenosti tejto otázky je neustále napätie medzi kodifikáciou a štatistickou normou.

Sledované otázky obracajú pozornosť aj na vzťah medzi spisovno-jazykovou normou ako imperatívom jazykového spoločenstva a používateľom jazyka ako jedincom so slobodnou vôľou. Ide o špecifický prípad vzťahu medzi kolektívom a jednotlivcom, ako sme to osvetlili v predchádzajúcej kapitole. Jazyková

norma predstavuje istý tlak kolektívu na jednotlivca, ktorý naň môže reagovať prejavovaním svojej slobodnej vôle v rozličnej miere (automaticky sa správa podľa normy, nesúhlasí s istými prvkami normy, ale sa podriaďuje, vzpiera sa proti istým pravidlám a pod.). Aj v tej súvislosti si kladieme otázku normálnosti: Kedy je vzťah medzi jazykovým spoločenstvom zastúpeným normou spisovného jazyka a používateľom jazyka ako jedincom so slobodnou vôľou normálny? Kedy je tento vzťah taký, aký má byť? Keď stav používateľov jazyka je normálny.

Môžeme konštatovať, že normálny stav normy spisovného jazyka je určený jednak tým, ako sa do nej premietajú potreby jazykového spoločenstva viazané na spisovný jazyk, a jednak tým, ako zodpovedá optimálnemu vzťahu medzi jazykovým spoločenstvom, ktoré prostredníctvom normy vyvíja tlak na jednotlivca, a používateľom ako jedincom so slobodnou vôľou. V základe normálneho stavu normy aj normálneho stavu vzťahu medzi kolektívom a jednotlivcom je normálny stav používateľov spisovného jazyka. Preto je v centre našej pozornosti normálnosť stavu používateľov.

Normálny stav používateľa. Kedy je používateľ jazyka v normálnom stave?

Definícia pojmu:

Používateľ spisovného jazyka je v normálnom stave (čiže v stave „má byť“) vtedy, keď jeho stav je ekvivalentný so stavom používateľa prirodzeného jazykového útvaru, ktorý v interakcii s ostatnými používateľmi reprodukuje jazyk so všetkými jeho funkciami tým, že ho v komunikácii používa podľa svojho pocitu normálnosti.

Podľa kulturológa (Hansen, 2000, s. 302) pocit normálnosti vzniká z návykov reprodukovaných väčšinou v dlhšom časovom úseku (porov. s 1. významom slova normálny = obvyklý, obyčajný, pravidelný, bežný). Súčasťou tohto pocitu je aj intuitívna analógia, na ktorej sa zakladá rozšírená reprodukcia jazyka. Ide o analógiu jednak v zmysle „riešenia“ proporčnej rovnice (napríklad pri vytváraní nových pomenovacích jednotiek) a jednak v zmysle komunikačného zaobchádzania s jazykom v tom zmysle (v tom duchu), ako to robili predchádzajúce generácie (napr. používanie cudzích slov). Pociť normálnosti sa objavuje a ustaluje v procese socializácie jednotlivca, keď je vťahovaný do sveta štandardizácií daného spoločenstva, ktorý sa stáva pre neho normálnym svetom. Jazyková norma je jedným z komponentov týchto štandardizácií, a teda súčasťou tohto sveta. Pretože ide o pocit (nie vedomie) normálnosti, máme na mysli jazykové štandardizácie, ktoré si členovia spoločenstva osvojujú prirodzeným spôsobom. Tento spôsob osvojovania si jazykovej normy je základný, lebo je v súlade so základným zmyslom existencie jazyka, ktorý spočíva v tom, že plní funkciu konštituenta človeka ako sociálnej bytosti. Fylogeneticky aj ontogeneticky platí, že konštituovanie človeka ako sociálnej bytosti nie je vedomý proces. Konštituovanie a osvojovanie si jazykovej normy ako súčasť tohto procesu majú prirodzený priebeh, t. j. taký, ktorý vyplýva z jej povahy, z toho, že je prostriedok plnenia spomínanej konštrukčnej funkcie jazyka. V základnej (pôvodnej) socializačnej situácii jazyková norma je prirodzený socializačný prostriedok. Z tejto situácie pochádza pocit normálnosti vo vzťahu

k jazykovej norme. Pravý pocit normálnosti používateľa je spätý s touto socializačnou situáciou. Tento pocit určuje jeho normálny stav.

Na základnú socializačnú situáciu sa navrstvuje nová situácia v období konštituovania spisovného jazyka. K prirodzeným jazykovým útvarom pribúda „umelý“ jazykový útvar. K prirodzenej socializácii prostredníctvom jazykovej normy pôvodných útvarov sa pridružuje „umelá“ socializácia prostredníctvom normy spisovného jazyka. Ide o nadstavbovú socializáciu, pri ktorej sa používateľ vychýlil zo svojho normálneho stavu založeného na pravom pociťovaní normálnosti, takže ani jazyková norma nemala taký status, a teda aj vzťah medzi normou (kolektívom) a jednotlivcom sa odchyľil od normálnosti. Zasahovaním do normy spisovného jazyka prostredníctvom kodifikácie a posilňovaním prestížnosti kodifikovanej normy sa zvýšil tlak kolektívu na jednotlivca, tlak na jeho prispôsobovanie sa kolektívu zastúpeného kodifikátorom, pričom sa odchýlka od normálnosti mohla zväčšovať rozhodovaniami kodifikačného subjektu. Aká je vývinová línia spisovného jazyka po jeho konštitučnom období? Postupne sa vytvárajú podmienky na to, aby sa potláčala „umelosť“ spisovného jazyka, a teda na to, aby sa tento útvar približoval k prirodzenému jazyku.

Rozhodujúce sú tie podmienky, ktoré podporovali demokratizáciu spisovného jazyka. Rozširovaním jeho sociálnej bázy, čiže narastaním počtu aktívnych používateľov, sa upevňoval predpoklad pre optimalizáciu vzťahu medzi jazykovou normou a jednotlivcom, t. j. na približovanie sa k normálnemu stavu. V rámci demokratizácie sa presadzuje prirodzený spôsob osvojovania si spisovného jazyka (zreteľné je to napr. v slovenskom jazykovom spoločenstve), resp. vyvíja sa tlak na kodifikovaný jazyk prostredníctvom jazykového útvaru, ktorý sa prirodzene osvojuje (napr. tlak obecnej češtiny na kodifikovaný český jazyk). Zväčšuje sa objem hovorených komunikácií v spisovnom jazyku, resp. v jazykovom útvare, ktorý sa prirodzene osvojuje, čím sa používatelia približujú k pôvodnej podobe jazykovej komunikácie (podporným činiteľom sú komunikačné médiá, najnovšie počítač a mobilný telefón). Demokratizáciou spisovného jazyka sa zreálnuje revitalizácia normálneho stavu používateľa. Reálnym sa stáva „historické“ oživenie jeho pravého pocitu normálnosti vo vzťahu k jazykovej norme, čo je spôsobené historickošpirálovým návratom k prirodzenej socializačnej situácii, v ktorej jazyková norma funguje ako prirodzený socializačný prostriedok. Čím vyšší je stupeň demokratizácie spisovného jazyka, tým viac sa jednotlivci približujú k možnosti ocitnúť sa v stave normálneho používateľa. Realizácia tejto možnosti však naráža na prekážky.

Retardačný vplyv štandardizácie. Hoci v slovenskom (ale napr. aj českom) jazykovom prostredí sú vytvorené podmienky na to, aby sa norma spisovného jazyka dostala do stavu normálnosti, doposiaľ sa to nestalo. Vychádzame z toho, že kodifikovaná jazyková norma v oboch prostrediach nezodpovedá pravému pociťovaniu normálnosti používateľov. Prejavuje sa to v tom, že používatelia prisudzujú jazykovému správaniu podľa danej kodifikácie prestížnosť, vnímajú ho s uznaním, ale vo vlastnom správaní sa od kodifikovanej normy odchyľujú. Na jazykovú kritiku a výchovu zameranú na porušovanie tejto normy spravidla reagujú – aspoň v slovenskom prostredí – akceptačne, majú

pred nimi rešpekt a spravidla nemajú pochybnosť o tom, že kritika a výchova usmerňujú používateľov k stavu „má byť“ (len výnimočne sa objavujú isté obranné reakcie v prospech kritizovaných a vychovávaných). Kodifikovanú normu považujú za „vyšší jazykový princíp“, ktorý riadi správne jazykové správanie a predstavuje dokonalosť ovládania spisovného jazyka, ktorá je pre nich nedosiahnuteľná (nepriamo to potvrdzuje napr. slovenská jazyková kritika, keď používateľom pripomína notorické jazykové chyby, ktoré sa už desaťročia opakujú). Kodifikovanú normu pociťujú ako normálnu (aj ju vedome vnímajú ako takú, aká „má byť“), ale nie je to pravý pocit normálnosti, ktorý je viazaný na jazykovú normu ako prirodzený socializačný prostriedok. Otázka je, prečo majú používatelia pocit normálnosti, a teda čo im zabraňuje v tom, aby mohli prežívať pravý pocit, čiže aby sa dostali do stavu normálneho používateľa. Keď opozíciu stavov označíme ako pravý stav vz. nepravý stav, otázka znie: Ako je možné, že v súčasných (normálnych) podmienkach fungovania spisovného jazyka sa udržiava situácia, v ktorej používatelia nepravý stav vnímajú ako pravý? Ako je možné, že sa ustálila situácia, keď sa neutralizuje opozícia nepravého a pravého pocitu normálnosti a pritom sa presadzuje príznakový člen opozície? Pretože podmienky fungovania spisovného jazyka sú normálne, mal by sa presadzovať bezpríznakový člen. Vyhrotene povedané, ide o determinanty stavu jazykového spoločenstva, keď sa darí reprodukcii falošného pocitu normálnosti.

Odpoveď na položenú otázku v rozličných variantoch treba hľadať vo vzťahu štandardizácií platných v danom kolektíve k jeho členom. Vychádzajúc z podnetov, ktoré ponúka kulturológia svojimi analýzami tohto javu (napr. už citovaný H. P. Hansen), prisudzujeme štandardizácii – so zreteľom na sledovanú otázku – tri sily, ktorými pôsobí na nositeľov. Tieto sily sú vlastné aj štandardizovanému akceptačnému postojovi používateľov ku kodifikovanej norme a implikovaným štandardizovaným reakciám (napr. na jazykovokritické a jazykovovýchovné podnety). Tento postoj sa štandardizoval v konštitučnom a stabilizačnom období existencie spisovného jazyka a táto štandardizácia sa stala súčasťou štandardizácií tvoriacich základ duchovnej kultúry daného spoločenstva. Socializáciou sa jednotlivec včleňuje do tejto kultúry a stáva sa nositeľom aj tohto akceptačného postoja. Aj táto akceptačná postojová štandardizácia – ako aj iné štandardizácie – pôsobí retardačne na realizáciu potenciálnych zmien v reakciách jej nositeľov (v kulturológii sa stretávame s okrídlenou sentenciou, že kultúra je retardačným faktorom civilizácie, čo korešponduje s ľudovou múdrosťou, že zvyk je železná košeľa). Rozhodujúce sú tri sily štandardizácie, a to odbremeňujúca sila, normalitná sugescia a deracionalizačná potencia.

Akceptačná postojová štandardizácia odbremeňuje používateľa jazyka od rozhodovania sa pri evaluačnom vnímaní ponúk kodifikovanej normy. Automaticky ich vníma ako také, aké „majú byť“, aj keď sa jeho jazykové správanie odchyľuje od istých ponúk. Aj tu platí, že štandardizácia zjednodušuje rozhodovací priestor, a tým vychádza v ústrety sklonu človeka zbavovať sa rozhodovacieho bremena, toho, čo ho zaťažuje. V prípade, že jeho jazykové správanie

nie je v súlade s kodifikovanou normou, táto štandardizácia mu utlmuje potrebu zaoberať sa s týmto rozporom, riešiť ho, čiže rozhodovať sa pre isté riešenie. To, že na jednej strane má akceptačný postoj ku kodifikovanej norme, a na druhej strane používa štruktúry z úzu, ktoré nezodpovedajú norme, ilustruje rozpory medzi štandardizáciami, ktoré sú prítomné v každej kultúre. Úzus je tiež štandardizácia s odbremeňovacou silou, a teda je konformná so spomínaným sklonom človeka. Odbremeňuje používateľa od toho, aby sa musel rozhodovať pri realizácii toho, čo mu jazykový systém, resp. fungovanie jazyka (napr. domáci vz. prevzatý výraz) ponúkajú. Jedna aj druhá štandardizácia pôsobí v súlade s jeho sklonom nezaťažovať sa rozhodovaniami, a tak mu vyhovuje rozporný stav, keď sa správa podľa úzu, a pritom prejavuje akceptačný postoj ku kodifikovanej norme. Tým, že sa správa v duchu úzu, prejavuje akceptačný postoj k tejto štandardizácii. Koexistencia týchto postojov je zdroj možného pohybu smerom k normálnemu stavu používateľa jazyka.

Zjavnejšou a výraznejšou silou štandardizácie je jej normalitná sugescia. Štandardizácie predstavujú pre socializujúceho sa jednotlivca vopred danú životnú realitu, ktorá sa pre neho stáva prežívaným svetom, vsugerujú mu, že tento svet je normálny svet, zodpovedá svetu, aký „má byť“, čo sa mu potvrdzuje, keď sa mu naskytá príležitosť na vnímanie štandardizácií patriacich do iných kultúr. Táto sugestívna potencia štandardizácie súvisí, prirodzene, s jej odbremeňovacou silou. Správanie pod vplyvom tejto sugescie odbremeňuje jednotlivca od subjektívnej motivácie (s implikovanými reakciami). Normalitná sugescia štandardizovaného akceptačného postoja ku kodifikovanej norme spôsobuje, že tento postoj sa vníma ako taký, aký „má byť“, a teda sa prijíma ako samozrejmosť, čo je podporované odbremeňovacou silou tejto štandardizácie. Deaktualizácia subjektívnej motivácie jej náhradou vonkajším riadením znamená, že sa jednotlivec v tejto súvislosti odindividualizuje, stáva sa „skolektivizovaným“ individuum a svojim správaním sa stotožňuje s kolektívom. Obsahom vonkajšej motivácie je príťažlivosť väčšiny („Keď majú skoro všetci taký postoj, tak je to dobrý postoj“) v spojitosti s vytvorenou spoločenskou klímou správania („Kto nemá taký postoj, patrí na perifériu spoločnosti“). Súčasťou tejto klímy je aj stereotyp „expertnosti“ kodifikovanej normy, čiže štandardizované usúdenie, že zo závažnosti roly spisovného jazyka v živote národa vyplýva potreba expertného zaobchádzania s jeho normou, z čoho ďalej vyplýva, že k takto podloženej norme možno mať len akceptačný postoj. Oporou tohto stereotypu je skúsenostná znalosť vzťahujúca sa na spoločenskú deľbu práce: Ako v iných oblastiach ľudskej činnosti, aj v oblasti regulácie fungovania spisovného jazyka sú experti, ktorí veci rozumejú, a teda ich odborná kompetencia zaručuje, že kodifikovaná norma je taká, aká „má byť“, takže úloha používateľa spočíva už len v jej rešpektovaní. Sú dva dôvody, ktoré tu oprávňujú použitie výrazu stereotyp (v zmysle štandardizovaného úsudku istého kolektívu, ktorý nezodpovedá, resp. nie celkom zodpovedá realite): (1) súčasné podmienky fungovania spisovného jazyka (porov. s výkladom o jeho aproximácii k prirodzenosti), (2) vecné konflikty medzi expertmi, ktoré sú mimo percepčného poľa používateľov.

S normalitnou sugesciou štandardizácie je zviazaná jej deracionalizačná sila, ktorá spočíva v tom, že štandardizácia potláča otázku zmyslu (aký je jej zmysel). Odindividualizovaný jednotlivec stráca motiváciu vnímania zmyslu správania, pretože túto otázku považuje za „vyriešenú“ tým, že toto správanie sa v danom kolektíve skonvencionalizovalo. Následkom straty motivácie je, že nemusí chápať, resp. celkom chápať zmysel štandardizovaného správania, a teda ani relevantné súvislosti. Deracionalizácia sa dotýka aj štandardizovaného akceptačného postoja ku kodifikovanej norme. Používatelia nevnímajú zmysel tohto postoja (pripomeňme si opäť odbremeňovaciu silu štandardizácie); nepociťujú potrebu vnímať ho, lebo sú pod vplyvom normalitnej sugescie a stereotypu „expertnosti“. Tým, že touto sugesciou a týmto stereotypom je otázka zmyslu postoja utlmená, u používateľa je umŕtvený podnet na aktivizujúce vnímanie rozdielu medzi kodifikovanou normou a jeho jazykovým správaním, čo podporuje udržiavanie nepravého stavu akceptačnej recepcie. Aktivizujúce vnímanie rozdielu skrýva v sebe možné ujasňovanie si odchylnosti úzu od kodifikovanej normy z pozície používateľov demokratizovaného spisovného jazyka, a teda stimul k posilneniu pravého pocitu normálnosti. Keďže však otázka zmyslu akceptačného postoja je suspendovaná, používateľ si nekladie otázku, prečo vlastne bezvýhradne zaujíma tento postoj (obmedzuje sa len na to, že to robia, resp. majú robiť všetci, pretože ide predsa o spisovný jazyk, o ktorý sa starajú experti), nedostáva sa mu do povedomia, že zmenené podmienky fungovania spisovného jazyka si nevynucujú bezvýhradnú akceptáciu kodifikovanej normy, a to preto, lebo tieto podmienky sú konformné s pravým pocitom normálnosti.

Odbremeňovacia sila, normalitná sugescia a deracionalizačná sila štandardizovaného akceptačného postoja pôsobia na používateľov ako retardačný faktor pri ich prechode do normálneho stavu, ktorý sa nastoľuje vtedy, keď štandardizovaný akceptačný postoj ku kodifikovanej norme je v súlade s pravým pocitom normálnosti. Tento faktor spôsobuje, že s dynamikou podmienok fungovania spisovného jazyka nekoreluje dynamika akceptačného postoja ku kodifikovanej norme. Dynamika podmienok je konformná s historickou revitalizáciou normálneho stavu používateľa, ale akceptačnopostojová štandardizácia „zdržiava“ túto revitalizáciu. Ide o špeciálny prípad všeobecne platného retardačného vplyvu štandardizácie na mentálnu aktivitu jednotlivca. Tento vplyv sa prejavuje v ustrnulosti akceptačného postoja, čím sa narúša korelácia medzi spomínanými dynamikami, a tak používatelia spisovného jazyka žijú s pocitom pravej a nepravej normálnosti. Vplyv štandardizácie spôsobuje, že túto rozpornosť v pocite neprežívajú ako záťaž, ktorá by naliehavo vyžadovala zmenu. Štandardizovala sa situácia, keď používatelia bezvýhradne uznávajú kodifikovanú normu a súčasne sa správajú v duchu úzu.

Racionalizácia vnímania spisovného jazyka. Z pozície kodifikácie vychádza tlak, ktorým sa má nastoliť stav, keď pravý pocit normálnosti korešponduje s kodifikovanou normou, ktorá stojí nad úzom. Z tejto pozície ide o to, aby sa jednotlivec stotožnil s kodifikovanou normou a aby sa toto stotožnenie vnímalo ako normálny stav. Tlak, ktorým sa má dosiahnuť tento stav, spočíva v raci-

onalizácii vnímania spisovného jazyka. Jazyková kritika a výchova, ktorou sa vyvíja tlak na používateľov, v konečnom dôsledku smerujú k ich vnútornému stotožneniu sa s kodifikovanou normou, čiže k tomu, aby sa jednotlivci nestotožňovali s normou len pod vplyvom hrozby sankcií. Z pozície kodifikácie je teda nepostačujúce, že (aj) deracionalizačná sila štandardizovaného akceptačného postoja retarduje revitalizáciu pôvodného normálneho stavu používateľa jazyka. Retardácia pomáha udržiavať prestíž kodifikovanej normy, resp. autority kodifikácie, ale deracionalizačná sila prekáža pri prechode k vnútornému presvedčeniu používateľa o normálnosti kodifikovanej normy. Deracionalizačná sila štandardizovaného postoja má byť preto neutralizovaná racionalizáciou vnímania spisovného jazyka. Racionalizácia vnímania znamená zvýšenie miery uvedomenosti pri zaobchádzaní s týmto jazykom, čo implikuje uvedomenie si zmyslu správania podľa kodifikovanej normy. Oporu pre ňu nachádzame už v začiatkoch koncipovania funkčnej teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry: B. Havránek (1932, s. 35) pri konfrontácii normy spisovného jazyka s normou ľudového jazyka zisťuje okrem iného, že „norma spisovného jazyka je uvědomělejší...“ Racionalizácia vnímania má zodpovedať povahe spisovného jazyka a jeho normy.

Racionalizácia vnímania má oporu aj v povahe používateľa. Pri presadzovaní racionalizácie sa objektívne využíva (z opačnej pozície zneužíva) epizodická aplikácia prirodzeného sklonu človeka k reflexii jazyka. Pri viac alebo menej náhodných príležitostiach uvažuje o jazykových javoch, usudzuje a prichádza napríklad k záveru, že istý výraz je nelogický (dotýka sa motivácie), nesprávny (aj keď je kodifikovaný) alebo nejasný (hoci sa bežne používa). Výsledok epizodického uvažovania však spravidla nemá vplyv na jeho jazykové správanie. Racionalizácia vnímania spisovného jazyka má teda istý vnútorný podklad u používateľa a smeruje k tomu, aby epizodické reflexie prerástli do systematickej racionálnej kontroly spisovno-jazykového správania so zreteľom na rozpor medzi úzom a kodifikovanou normou. Ide o štandardizáciu takej kontroly, čiže o dosiahnutie stavu, keď pôsobí normálna sugescia štandardizácie.

Štandardizácia racionálneho vnímania spisovného jazyka jeho používateľmi má viesť ku kolektívnemu interpretačnému konštrukt (modelu), ktorého uplatňovanie pri používaní spisovného jazyka sa automaticky reprodukuje. Uplatnením tohto konštrukt sa vnímaniu spisovného jazyka pripisuje táto štruktúra: spisovný jazyk je prominentný útvar národného jazyka v dôsledku svojich osobitných funkcií – v kodifikácii jeho normy sa prejavuje uvedomenie si jeho statusu a zodpovednosť za jeho stav a vývin –, kultivované používanie prostriedkov tohto útvaru sa riadi touto normou. Z tejto pozície používatelia spisovného jazyka sú v normálnom stave vtedy, keď tento konštrukt je integrovaný do jazykovej sféry ich mentálneho sveta. Internalizáciou tohto konštrukt sa vo vzťahu k jazykovej norme kryštalizuje pocit normálnosti, ktorý zodpovedá povahe a statusu tohto jazykového útvaru. Nie je to pravý pocit normálnosti? Nie je práve tento pocit základom normálneho stavu používateľov spisovného jazyka?

Štandardizačná povaha jazyka. Znovu sme sa dostali k otázke normálnosti stavu používateľov spisovného jazyka, a teda aj k normálnosti jeho normy. Je normálny ten stav, v základe ktorého je pravý pocit normálnosti spätý s procesom, ktorým „umelý“ spisovný jazyk nadobúda povahu prirodzeného jazyka (porov. s výkladom vyššie), alebo ten stav, v základe ktorého je práve spomínaný internalizovaný interpretačný konštrukt? Náš výklad hovorí v prospech prvej možnosti a podporuje ho aj jazyková prax. Z pozície doterajších kodifikácií normy spisovnej slovenčiny aj češtiny sa vždy vychádzalo z adekvátnosti druhej možnosti. Kodifikácie podporovali úsilie o štandardizáciu racionálneho vnímania spisovného jazyka, čiže snahu o prispôsobovanie používateľov expertne podloženej kodifikovanej norme. Ich odborné pozadie tvorí funkčná teória spisovného jazyka a jazykovej kultúry. Kontinuálny rozpor medzi normou a úzom však svedčí o problematickosti tohto úsilia, a tak sa vynára otázka: „Jak si tedy vysvětlit, že po relativně dlouhém období, kdy se k otázkám české (aj slovenskej – pozn. J. D.) jazykové praxe přistupovalo údajně v duchu teorie jazykové kultury, panuje mezi předmětem této kultivace (spisovnou češtinou; aj slovenčinou – pozn. J. D.) a faktickou českou (aj slovenskou – pozn. J. D.) jazykovou praxí rozpor?“ (Starý, 1995, s. 19). Odpoveď, ktorá vyplýva z nášho výkladu, znie: Tento rozpor je následok toho, že postupné zmeny podmienok fungovania spisovného jazyka podporovali vnímanie jeho normy ako prirodzeného kohézneho prvku spoločnosti, ale zotrúvaním pri kodifikačnej tradícii, ktorá vzišla z obdobia, keď spisovný jazyk mal jasný status „umelého“ jazyka, sa udržiaval tlak na používateľov, aby túto normu vnímali ako kohézny prvok so záväzným príznakom externej riadenosti, čiže ako prvok, ktorý musí byť primerane „umelý“. Jazyková norma má platnosť prirodzeného kohézneho prvku, keď ju používatelia vnímajú s pocitom prirodzenej (pravej) normálnosti. Dynamika podmienok fungovania spisovného jazyka tento pocit oživuje, ale kodifikačná tradícia vyvíja na používateľov tlak smerujúci k tomu, aby sa dostali do stavu, že vo vzťahu k tomuto jazykovému útvaru pravý pocit normálnosti je zviazaný s kodifikovanou normou.

Rozvíjanie funkčnej teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry vychádza v ústrety vnímaniu normy tohto útvaru, keď v triáde kodifikačných kritérií najvyššia pozícia sa prisudzuje parametru „noremnosť“ (vžitosť). Sledovaný rozpor sa však aktualizuje pri prvkoch, ktoré sa vžívajú, resp. sú potenciálne „noremné“. Tu vidí funkčná teória priestor na realizáciu svojho poslania, odvolávajúc sa na to, že v nej je zachytené hlbšie poznanie jazyka, a poukazujúc na to, že používatelia sami žiadajú expertnú pomoc. Náš výklad upriamuje pozornosť na to, že prirodzený jazyk je kultúrny jav, a teda jeho konštituovanie a rozvíjanie je založené na štandardizácii (konvencionalizácii). Tým, že sa spisovný jazyk približuje k stavu prirodzenosti (porov. vyššie), návratne sa v ňom posilňuje štandardizačná povaha prirodzeného jazyka. Z tohto prístupu nevyplýva radikálne odmietnutie externého zasahovania do spisovnojazykového života, a teda sa nepopiera osožnosť zodpovedajúcich lingvistických aktivít. Vyplýva z neho to, že tieto aktivity nemajú pôsobiť ako protichodná sila k spomínanej aproximácii spisovného jazyka.

Aktivity majú smerovať k dosiahnutiu stavu, keď motiváciou lingvistického zasahovania je reálny jazykový problém, t. j. taký, ktorý ako problém vníma, prežíva v jazykovej komunikácii používateľ v normálnom stave. Poukazuje na to, že používatelia sami žiadajú expertnú pomoc, implikuje že ich „žiadosti“ obsahuje reálne (prirodzené) aj „umelé“ jazykové problémy. „Umelé“ problémy sú buď výsledkom sklonu používateľov k uvažovaniu o jazyku (prejavuje sa epizodicky), alebo tlaku na nich smerom k racionalizácii vnímania spisovného jazyka. Prax ukazuje, že tento tlak vedie k štandardizácii oddanej závislosti používateľov od nedotknuteľnej kodifikovanej normy. O následkoch tejto závislosti bola reč už vyššie. Tu ešte raz zdôrazňujeme ideu, že v demokratickom prostredí ide o optimalizáciu miery tejto autonómnosti (autonómia jednotlivca je, prirodzene, relatívna, čo je dané jeho socializáciou). Autonómnosť jednotlivca sa prejavuje v jeho jazykovej emancipovanosti, ktorej úroveň je daná úrovňou jeho jazykového sebavedomia.

6.3. JAZYKOVÁ IDEOLÓGIA A SPISOVNÁ SLOVENČINA

Pojem jazyková ideológia je prvok súčasného pojmoslovia vzťahujúceho sa na poznávanie jazyka ako fundamentálneho konštituenta ľudskej bytosti zakotvenej v sociálnom svete. Nejde o pojem vytvorený v rámci jazykovedného poznávania, ale o sociálnovedný poznávací koncentrát, v ktorom sa odráža spoznanie spojiva medzi spôsobmi hovorenia (písania) a sociálnymi formami. Do sústredenejšej pozornosti jazykovedcov sa vzťah medzi jazykom a ideológiou dostáva ich záujmom o diskurzívnu analýzu, v teórii ktorej pojmy diskurz a ideológia majú kľúčové miesto. Diskurz v duchu M. Foucaulta sa chápe ako konvencionalizované spôsoby hovorenia, ktoré vytvárajú konvencionalizované spôsoby myslenia a súčasne sú vytvárané týmito spôsobmi myslenia. Ideológiu konštituujú takto spojené spôsoby hovorenia a myslenia, čiže diskurz a ideológia splývajú. Ideológia sa osobitne vyzdvihuje v rámci metodologického prúdu zvaného Kritická diskurzívna analýza (prototypová práca Fairclough – Wodak, 1997), v ktorej dominuje idea, že diskurz patrí k principiálnym aktivitám ľudí, prostredníctvom ktorých sa reprodukuje a upevňuje ideológia slúžiacia na udržiavanie moci. Hlavná úloha kritickodiskurzívnej analýzy spočíva v odhaľovaní toho, ako sú diskurz a ideológia prepletené.

Pojem jazyková ideológia (chápaný napr. ako súhrn názorov na jazyk v jeho rozličných aspektoch) a konjunkciu pojmov jazyk a ideológia (napr. bežne uchopovanú ako ideologické vnímanie jazyka) môžeme, pravda, vidieť aj ako navodenie dvoch výskumných tém. Túto otázku možnej pojmovej a metodologickej diferenciacie tu nechávame bokom a zostaneme pri tom, že pojem jazyková ideológia sa dotýka diskurzívneho aspektu jazyka so zreteľom na konštituovanie a reprodukovanie istých ideológií. Treba ho, prirodzene, definovať. Jedným z atribútov jazykovej ideológie je jej etnická, resp. kultúrne podmienená variabilita (aj preto pritiahol tento jav pozornosť antropológov). Na tomto pozadí hovoríme o jazykovej ideológii v súčasnej slovenskej societe s koncentráciou na spisovný jazyk. Definíciu jazykovej ideológie vyvodíme z definície pojmu ideológia.

Ideológia. Ako sa dá očakávať, výraz ideológia sa spája s rozličnými interpretáciami (dobrý prehľad so zreteľom na jazykovú ideológiu ako pole výskumu podáva Woolard, 1998). Výraz sa interpretuje buď so záporným hodnotiacim komponentom, alebo ako evaluačne neutrálny termín. Hodnotiaci komponent je prítomný vtedy, keď sa ideológia chápe v spätosti s mocou, keď sa vychádza z toho, že ideológia je podriadená moci. Ide o partikulárnu interpretáciu výrazu, pri ktorej sa na ideológiu nazerá ako na kognitívnu vlastnosť časti society zainteresovanej na moci. V druhom prípade sa s týmto výrazom zaobchádza ako s čistým deskriptívnym slovom a spája sa s totálnym chápaním ideológie, a to ako sústavy ideí, ktorá je duchovným vlastníctvom celej society. V našom výklade interpretácia ideológie je kompatibilná s partikulárnou a evaluačnou koncepciou. Podľa tejto koncepcie ideológia sa prejavuje v praktikách istej dominantnej časti society a tvorí ju „systém reprezentácií, ktoré maskujú sociálne procesy a zlegitímňujú istý sociálny poriadok“ (Bloch, 1985; citované podľa Woolard, 1998, s. 8). Spája sa s diskurzom a javí sa – v duchu spomínaného Foucaultovho výkladu – ako diskurz spätý s mocou. Keďže ideológia je nástroj dominantných sociálnych skupín na udržiavanie moci (politickej, ekonomickej, sociálnej alebo duchovnej dominancie), a teda je podriadená moci, nie je jej cudzia deformácia, ilúzia, mystifikácia (často sa pripomína známa Marxova a Engelsova metafora: ideológia je camera obscura). Skresľovanie skutočnosti a deformácia vedeckého poznávania sú takpovediac prirodzene zlučiteľné s povahou ideológie.

Ideový rámec založený na spájaní ideológie s mocou implikuje pragmatické axiologické pozadie tohto javu. So zreteľom na tento rámec s týmto pozadím definujeme pojem ideológia takto:

Ideológia je súhrn štandardizovaných kognitívnych preferencií, fungujúcich ako interpretačné konštrukty, prostredníctvom ktorých sa utvrdzuje istý sociálny poriadok.

Preferencie sú následkom pragmatického axiologického vnímania výsekov sveta a súčasne fungujú ako konštrukty na ich interpretáciu potvrdzujúcu daný sociálny poriadok ako prirodzený a správny. Podkladom pragmatického axiologického vnímania je aktuálny stav motivačného sveta subjektu, t. j. jeho záujmov, potrieb, želaní, predstáv, ideálov. Preferuje sa to, čo zodpovedá tomuto svetu, a zafixované preferencie sa uplatňujú ako konštrukty, prostredníctvom ktorých výseky reality sa interpretujú tak, aby vyhovovali tomuto svetu. Atribút kognitívne (preferencie) vyjadruje, že preferencie sa týkajú prijímania, spracúvania, ukladania a uplatňovania informácií (v súlade so štandardnou interpretáciou pojmu kognícia v kognitívnych vedách). Za týmto atribútom sa skrýva spomínaná camera obscura. Selekcia informácií, spôsob ich spracovania a ukladania a metóda ich uplatňovania môžu viesť k skresľovaniu skutočnosti, k zdanlivej pravde, k ilúzii, k mystifikácii. A tak sa do sféry kognitívnych preferencií dostávajú aj stereotypy, resp. predsudky, čiže úsudky, ktoré nezodpovedajú alebo nie celkom zodpovedajú skutočnosti, resp. predčasné úsudky (úsudky bez primeraného poznania) alebo úsudky vyplývajúce skôr z emocionality ako zo skutočného poznania reality. Atribút štandardizované (preferencie) znamená konvencionalizované (z konotačných dôvodov upred-

nostňujeme výraz štandardizácia). Prostriedok štandardizácie je diskurz. Ale nielen štandardizácie, ale aj formovania, stvárňovania ideológie. Aktuálny stav motivačného sveta stimuluje istý typ preferenčných reakcií, ktorý sa varírovane špecifikuje, skonkrétňuje, obsahovo rozvíja prostredníctvom diskurzu. Keďže diskurz je prostriedok (nie nástroj) stvárňovania a štandardizácie ideológie, funguje ako „emergentný“ činiteľ, ako faktor, ktorým typ preferenčnej reakcie stimulovanej motivačným svetom nadobúda podobu „živej“ ideológie. Ideológia teda vzniká z podnetu istého stavu motivačného sveta, ale vytvára sa emergentne, t. j. v priebehu sociálnej interakcie realizovanej diskurzom. Ideologickosť diskurzu pramení z mocenského zdroja motivačného sveta, z orientovanosti subjektu na moc. Orientovanosť na moc riadi diskurz tak, aby sa interpretácia istého výseku sveta z jej pozície v danej societe presadila ako všeobecne akceptovaná. V diskurze sa upevňuje interpretačný konštrukt ako dispozičný filter, cez ktorý sa vníma daný výsek sveta, pričom vnímanie cez tento filter nadobúda príznaky „prirodzené“, „správne“. Týmto vnímaním sa potvrdzuje prirodzenosť a správnosť sociálneho poriadku zodpovedajúceho istej mocenskej predstave. Čím vyšší je stupeň štandardizovanosti kognitívnych preferencií, a teda stupeň automatickosti fungovania interpretačného konštrukt, tým vyšší je predpoklad, že ideológia sa stane takým komponentom duchovného sveta danej society, akým je kultúra (dôležitú úlohu hrá v tejto súvislosti sila štandardizácie vôbec; o tejto otázke porov. Dolník, 2007).

Jazyková ideológia. Jazyková ideológia je špecifický prípad ideológie, takže definícia pojmu je tiež len špecifikáciou definície všeobecného pojmu ideológia:

Jazyková ideológia je súhrn štandardizovaných kognitívnych preferencií vo vzťahu k jazyku, fungujúcich ako interpretačné konštrukty, prostredníctvom ktorých sa utvrdzuje interpretácia jazyka zodpovedajúca istému sociálnemu poriadku.

Výraz jazyk („vo vzťahu k jazyku“, „interpretácia jazyka“) zahŕňa všetky aspekty jazyka a jeho súvislostí, ktorých sa dotýka metajazykový diskurz podriadený moci. Metajazykový diskurz predstavuje štandardizované spôsoby hovorenia (písania) o jazyku, ktoré určujú zodpovedajúce spôsoby myslenia o ňom a súčasne sú nimi určované. Preferencia spôsobov hovorenia a myslenia o jazyku je následok pragmatického axiologického vnímania jazyka, ktorého podkladom je aktuálny motivačný stav subjektu so zreteľom na jazyk. Motivačný svet stimuluje vznik jazykovej ideológie, ktorá sa formuje v metajazykovom diskurze. Pretože jazyková ideológia je špecifický prípad ideológie a tá vyplýva z orientácie subjektu na moc, jazyková ideológia je podriadená tejto orientácii. Z toho vyplýva, že metajazykový diskurz ako špecifický prípad diskurzu je riadený orientáciou na moc, ktorá je v základe zodpovedajúceho diskurzu. Aj jazyková ideológia sa vytvára emergentne, čiže v sociálnej interakcii realizovanej metajazykovým diskurzom. Tento diskurz funguje aj ako prostriedok štandardizácie jazykovej ideológie, v rámci ktorej sa konštituuje aj interpretačný konštrukt, ktorého fixácia a reprodukovaná aplikácia vnucuje presvedčenie o prirodzenosti a správnosti tejto ideológie.

Pre transparentnosť interpretácie pojmu jazyková ideológia bude užitočná táto schéma:

obsah jazykovej ideológie:	štandardizované kognitívne preferencie vo vzťahu k jazyku
podklad preferencií:	pragmatické axiologické vnímanie jazyka
stimul takého vnímania:	motivačný svet so zreteľom na jazyk a orientovaný na moc
vytváranie jazykovej ideológie:	emergentné – prostredníctvom metajazykového diskurzu riadeného orientáciou na moc
upevňovanie jazykovej ideológie:	interpretačným konštruktom fixovaným v metajazykovom diskurze
efekt jazykovej ideológie:	presvedčenie o jej prirodzenosti a správnosti
funkcia jazykovej ideológie:	udržiavanie a upevňovanie sociálneho poriadku zodpovedajúceho moci.

Osobitne sa treba pristiaviť pri obsahu jazykovej ideológie, čiže pri štandardizovaných kognitívnych preferenciách vo vzťahu k jazyku. Ide o prijímanie, spracovanie, ukladanie a využívanie informácií (resp. poznatkov) o jazyku v najširšom zmysle. V tejto súvislosti sa do pozornosti dostáva opozícia -ideologizovaný : +ideologizovaný poznávací prístup k jazyku. Rozdiel medzi týmito prístupmi spočíva v tom, že kým ideologizovaný prístup je poznačený nazeraním na jazyk z perspektívy moci, neideologizovaný prístup je podriadený len „moci“ poznávania. Tým, že ideologizované poznávanie jazyka slúži udržiavaniu, upevňovaniu ekonomickej, politickej sociálnej alebo duchovnej moci, je, prirodzene, tendenčné. To značí, že sa tendenčne postupuje pri spomínaných kognitívnych aktoch. Treba však zdôrazniť, že ide o tendenčnosť riadenú mocou, pretože, ako je známe, aj pri neideologizovanom prístupe sa niekedy postupuje tendenčne (napr. tendenčne sa odhliada od istých javov, stránok, súvislostí), ale tendenčnosť je motivovaná len poznávacou koncepciou (poznávanie sa podriaďuje prijatej koncepcii). Dôležité je uvedomiť si aj to, že ideologizovaná tendenčnosť nemusí byť uvedomovaná, čiže poznávací subjekt si nemusí byť vedomý toho, že jeho prístup k jazyku je v službách moci. Táto možnosť je implicitne zahrnutá v interpretácii atribútu štandardizované (kognitívne) preferencie. Sila štandardizácie v tejto súvislosti spočíva v tom, že podporuje sugestívnosť ideológie („Čo je všeobecne prijímané, keďže je konvencionalizované, je príťažlivé“ – jednotlivец sa prispôsobuje konvencii) a utlmuje kognitívnu aktivitu, čoho potenciálnym následkom je aj to, že si subjekt neuvedomuje ideologizovanosť štandardizovaného prístupu k jazyku. Prirodzeným sprievodným príznakom tohto javu je, že sa akceptujú aj stereotypy, stereotypné výroky o jazyku.

Rozdiel medzi neideologizovaným a ideologizovaným prístupom k jazyku koreluje s diferenciou medzi logickou („korešpondenčnou“) a pragmatickou pravdou. Kým poznávanie jazyka v rámci prvého prístupu je orientované na to, aby sústava metajazykových výrokov zodpovedala jazykovej realite, pri

druhom prístupe ide o to, aby sústava výrokov zodpovedala predstave jazyka, vyhovujúcej moci. Pragmatickej pravde špecifikovanej jej vzťahom k ideológii zodpovedá známe Foucaultovo určenie pravdy ako entity konštituovanej v rámci diskurzov udržiujúcich moc a udržiavaných mocou, čiže ako niečoho, čo je konštituované ideológiou (v pozadí je evidentne ľudová múdrosť „Kto má moc, má pravdu“). Jednoducho povedané, čo je užitočné (je zjavné, že výraz pragmatický sa v tomto prípade používa v tomto zmysle, teda v zmysle klasického filozofického pragmatizmu) pre moc, je pravdivé. Treba si všimnúť, že sa tu hovorí o sústave výrokov a ich pragmatickej pravdivosti, čo nevylučuje, že jednotlivé výroky sú logicky pravdivé. V prospech pragmatickej pravdivosti sústavy výrokov sa však dajú vybrať a usporiadať logicky pravdivé výroky, môžu sa vnímať v súvislostiach a vyvodzovať závery, ktoré smerujú k ideologizovanej pravde. Jednoduchý (náznakový) ilustračný príklad:

1. Identita jazyka J je daná jeho špecifickými zákonitosťami a vlastnými zdrojmi jeho rozvíjania.
2. Do jazyka J preniká veľké množstvo cudzích prvkov.
3. Keď do istého jazyka preniká veľké množstvo cudzích prvkov, jeho identita je ohrozená.
4. Identita jazyka J je ohrozená.

Ak premennú J zafixujeme vhodnou konštantou (napr. slovenský jazyk), všetky výroky sa ukazujú ako logicky pravdivé. Napriek tomu sústava týchto výrokov je pragmaticky pravdivá, je podriadená predstave ohrozeného jazyka, ktorá je stimulovaná a udržiavaná záujmom duchovnej, sociálnej, resp. politickej moci. Aby táto sústava bola logicky pravdivá/nepravdivá, selekciu poznatkov, ktorá je riadená sledovanou ideológiou, treba doplniť poznatkami týkajúcimi sa vzťahu medzi „veľkým množstvom cudzích prvkov“ a „identitou jazyka“ so zreteľom na príslušné reálne jazykové procesy, ktoré prebiehali v dejinách jazykov a prebiehajú aj v súčasnosti, ako aj poznatkami z analýzy identity entít a identity jazyka osobitne. Orientácia na takto zamerané poznávanie z pozície pragmatickej (ideologizovanej) pravdy je však potenciálne nebezpečná, lebo jeho výsledky nemusia zodpovedať sledovanej ideológii. Pravda, akceptovanie ideologizovanej pravdy nemusí byť uvedomované (ako sme si to pripomenuli pri tendenčnosti). Niekedy ide o to, že poznávací deficit, resp. chýbajúca motivácia ďalšieho poznávania znamená konformitu s orientovanosťou na pragmatickú pravdu bez ohľadu na uvedomenosť a vôľu subjektu.

Neideologizovaný a ideologizovaný prístup k jazyku sa diferencuje aj využívaním logickej a rétorickej argumentácie (v duchu aristotelovského učenia; držíme sa ducha jeho učenia, neaplikujeme ho však mechanicky). Kým výklad jazyka z pozície neideologizovaného prístupu vyžaduje len logickú argumentáciu, výklad v rámci ideologizovaného prístupu nie je nezlučiteľný s rétorickou argumentáciou, pokiaľ sa pomocou nej potvrdzuje pragmatická pravda. Na ilustráciu rétorickej argumentácie pri výklade jazyka si zoberme spomínaný príklad. Argumentujeme v prospech tézy, že identita jazyka J je ohrozená. Oporu nachádzame v bežnej myšlienke, že keď do sústavy istých prvkov (napr. sústavy ľudí nazývaných Slováci) vpustíme veľké množstvo iných prvkov (nie

Slovákov), nové prvky „pohlta“ pôvodné (nadobudnú prevahu, a to aj tým, že mnohé pôvodné prvky môžu nahradiť, a teda zo sústavy vytlačiť), a teda táto sústava sa podstatne zmení (napr. sústava Slovákov by sa zmenila na inú sústavu). Tento vzťah vnímame ako zákon, o ktorý sa opierame pri argumentácii.

Téza: Identita jazyka J je ohrozená.

Zákon: Ak do istej sústavy preniká veľké množstvo cudzích prvkov, mení sa jej podstata (identita).

Výrok o J: Do jazyka J preniká veľké množstvo cudzích prvkov.

Záver: Potvrdenie tézy.

Na prvý pohľad ide o logickú argumentáciu (resp. logické vysvetlenie), veď argumentuje sa zákonom (uplatňuje sa subsumpčný model vysvetľovania). Táto argumentácia je však len rétoricky presvedčivá a v skutočnosti ide len o rétorickú argumentáciu. Isteže platí, že istá sústava sa podstatne zmení a stráca svoju identitu, ak ju zaplavia cudzie prvky, pričom nahradia mnohé pôvodné prvky, takže ich zo sústavy vytlačia (v platnosti tohto vzťahu spočíva rétorická presvedčivosť argumentácie), ale tento všeobecný výrok, ktorému prisudzujeme nomologickú povahu, je len zdanlivo aplikovateľný na sledovaný aspekt prirodzeného jazyka. Dôvod je zjavný: Prenikanie cudzích prvkov do jazyka je späté s procesmi (za ktorými sú aktivity používateľov), ktoré na vzťah medzi preberaním a identitou jazyka pôsobia regulačne. Logická argumentácia musí mať oporu v zákone, ktorý sa týka vzťahu medzi prenikaním cudzích prvkov do istej sústavy a jej identitou so zreteľom na procesy, ktoré v tejto sústave prebiehajú.

6.3.1. JAZYKOVÁ IDEOLÓGIA VO VZŤAHU K SÚČASNEJ SPISOVNEJ SLOVENČINE

Aj vo vzťahu k súčasnej spisovnej slovenčine jestvujú štandardizované kognitívne preferencie, ktoré fungujú ako mentálne konštrukty, ktorými sa tento jazykový útvar interpretuje z perspektívy moci, čím sa reprodukuje poriadok zodpovedajúci moci. Príslušné diskurzy o spisovnom jazyku udržiavajú vzájomnú determináciu štandardizovania spôsobov hovorenia a myslenia o ňom, a teda aj zodpovedajúcu jazykovú ideológiu. O akú moc ide? Mať (skutočnú) moc znamená ovládanie iných. Jazyková ideológia patrí k prostriedkom moci, čiže je prostriedkom ovládania jazykového spoločenstva. Posúvame otázku: V akom zmysle je slovenské jazykové spoločenstvo ovládané (spisovno)jazykovou ideológiou? V duchovnom, sociálnom aj politickom zmysle. Duchovné ovládanie spočíva v tom, že prostredníctvom diskurzov vnímanie spisovného jazyka členmi spoločenstva je ohraničené sústavou metajazykových výrokov s ideologizovanou pragmatickou pravdivostnou hodnotou. Účinkom metajazykových diskurzov je, že členovia spoločenstva vo svojich metajazykových reakciách sa riadia vôľou protagonistov (spisovno)jazykovej ideológie bez toho, aby zaregistrovali, resp. uvedomili si stratu svojej kognitívnej autonómie vo vzťahu k spisovnému jazyku a, prirodzene, aj absenciu vlastnej vôle prejavíť túto autonómiu. Sociálne ovládanie je založené na vzťahu spisovnojazykovej elity k ostatným. Elita ich ovláda tým, že zahŕňajú prestížnych nositeľov a znalcov spisovného jazyka,

ktorí majú status určujúcej sily v spisovno-jazykovom živote spoločenstva, pričom tento status je podporovaný znalosťou o spoločenskej delbe práce. Politické ovládanie v sledovanej súvislosti znamená, že vôľa späť s jazykovou ideológiou sa presadzuje jazykovopolitickými opatreniami. Jazyková ideológia je premietnutá do týchto opatrení, aby sa presadzovali z politickomocenskej pozície. Súhrnne povedané, jazyková ideológia vo vzťahu k súčasnej spisovnej slovenčine je udržiavaná duchovnou, sociálnou a politickou mocou, ktorou sa udržiava aj hierarchizovaný sociálny poriadok z hľadiska spisovného jazyka.

Natíska sa otázka ideového zdroja súčasnej slovenskej jazykovej ideológie, a teda aj ideovej opory duchovnej, sociálnej a politickej moci, ktorá je v pozadí príslušných metajazykových diskurzov. Odpoveď treba hľadať v dejinách slovenčiny, osobitne spisovnej slovenčiny a jej nositeľov. Dejinné okolnosti boli také, že presadenie a upevňovanie spoločného jazyka bolo pre Slovákov extrémne dôležitou národno-politickou otázkou, takže pestovanie spoločného jazyka malo neobyčajne silnú motiváciu, že sociálna báza spisovného jazyka sa len pomaly rozširovala, takže sa upevňovala závislosť (podriadenosť) jazykového spoločenstva od elity, a že sa viedli spory o rozličných otázkach spisovnej slovenčiny, ktorých spoločným menovateľom bolo „čo je lepšie z hľadiska záujmu slovenského národa“. Čiže osobitne závažné sú tieto príznaky dejinných okolností:

1. spisovná slovenčina ako výrazný komponent národno-politickej otázky,
2. hierarchizovanosť jazykového spoločenstva so zreteľom na spisovný jazyk,
3. metajazykové reakcie v mene záujmov slovenského národa.

Tieto príznaky korelujú s fundamentálnymi imperatívmi konania vo vzťahu k spisovnej slovenčine:

- a) K spisovnej slovenčine pristupuj ako k bytostnej stránke slovenského národa!
- b) So spisovnou slovenčinou zaobchádzaj tak, ako to predpisujú znalci!
- c) V spisovnej slovenčine uprednostňuj to, čo jej prospieva a je v záujme slovenského národa!

Vyabstrahované príznaky dejinných okolností a zodpovedajúce fundamentálne imperatívy zreteľne poukazujú na ideový zdroj slovenskej jazykovej ideológie: podriadenosť zaobchádzania s jazykom národno-politickým záujmom. Jazyková elita iniciovala a udržiavala metajazykové diskurzy v mene týchto záujmov. V jej motivačnom svete sa permanentne aktualizovala potreba riadiť jazykový život Slovákov v mene jej národno-politických záujmov. Konanie stimulované touto potrebou sa štandardizovalo a stalo sa základnou normou zaobchádzania so spisovným jazykom. Ide o najvyššiu maximu, ktorá má najvyššiu váhu pri rozhodovaniach týkajúcich sa spisovnej slovenčiny. Táto maxima – „So spisovným jazykom zaobchádzaj len v súlade s národno-politickými záujmami!“ – je pragmatickým („činnostným“) vyjadrením pozície moci vo vzťahu k spisovnému jazyku.

Kontinuálnou reprodukciou metajazykových diskurzov jazyková ideológia vytvorená zo spomínaného ideového zdroja sa naďalej udržiava. Je zafixovaná

ako fundamentálny interpretačný konštrukt, prostredníctvom ktorého sa priamo alebo sprostredkované posudzuje všetko, čo sa týka spisovného jazyka. Pri posudzovaní týchto javov je rozhodujúcim kritériom spomínaná najvyššia maxima. Vedome či nevedome je jej podriadené aj poznávanie spisovného jazyka.

6.3.1.1. JAZYKOVÁ IDEOLÓGIA A POZNÁVANIE SÚČASNEJ SPISOVNEJ SLOVENČINY

Tým, že jazyková ideológia usmerňuje poznávanie spisovného jazyka k odhaľovaniu pragmatickej pravdy, obmedzuje metodológiu poznávania a skúmanie tohto útvaru slovenského národného jazyka izoluje od vývinu súčasného lingvistického poznávania. Teoreticko-metodologickým zázemím ideologizovaného prístupu k spisovnej slovenčine je klasická systémovo-funkčná lingvistická koncepcia (štruktúrny funkcionalizmus; porov. ďalej), čiže v podstate štrukturalistické chápanie jazykového systému s prihliadaním na funkcie spisovného jazyka. Vychádza sa z dichotómie jazyk – reč, do ktorej vstupuje norma ako regulátor reči s oporou o jazykový systém, ako aj z toho, že spisovný jazyk nemá len komunikačnú, ale aj národnoreprezentatívnu a integračnú funkciu, k čomu sa pripája, že je aj národným kultúrnym dedičstvom a kultúrnou hodnotou. Ideologizovanosť poznávacieho prístupu k spisovnému jazyku sa prejavuje už v tom, že fundamentálne pojmy sa buď reprodukovujú ako petrifikované konštanty, alebo sa používajú ako samozrejme jednotky myslenia o spisovnom jazyku, ktoré nevyžadujú analýzu. Takýto prístup k pojmom je konformný s ideologizovaným prístupom k jazyku, ideologizovaný prístup takéto narábanie s pojmami vyžaduje. Typickým príkladom je pripomínanie, že spisovný jazyk je národná kultúrna hodnota bez toho, aby sa skúmal tento jazykový útvar ako taká hodnota. Tento pojem je ale silne asociačne spojený so spomínanou najvyššou maximou. Sprievodným javom ideologizovaného prístupu k spisovnej slovenčine je apriórne odmietanie prekonávania rámca zafixovanej systémovo-funkčnej metodológie (a teda stigmatizácia aktérov prekonávania tohto rámca). Atribút zafixovaný tu znamená, že pojmy jazykový systém a funkcie spisovného jazyka sa reprodukovujú ako pevne vymedzené interpretačné schémy, ktoré nepodliehajú zmenám, takže úloha poznávacieho subjektu spočíva len v ich aplikácii.

Keď sa na poznávanie spisovnej slovenčiny spätého s jazykovou ideológiou dívame z hľadiska vývoja humánnych vied od sedemdesiatych rokov minulého storočia, ukazuje sa, že zotráva na teoreticko-metodologickej báze scientisticky ladeného štruktúrneho (systémového) funkcionalizmu. Charakterizuje ju zameranosť na odhaľovanie kváziprírodovedných zákonov a štruktúr, ktoré sú v základe pravidiel riadiacich sociálny svet, ako aj ich funkcií, ktoré zdôvodňujú ich existenciu. Aj takto orientovaná lingvistika je zameraná na zákony a štruktúry jazykového systému a na jeho funkcie. Kulturoológ K. P. Hansen (2000, s. 251) dobre vystihuje ideovú oporu prístupu k sociálno-kultúrnym celkom z pozície systému: „Hovorení o systéme znamená v tom čase preukazovanie funkčnosti a stability kultúry. Aby mohla

fungovať, musia jej časti do seba zapadať, takže tvoria stabilný celok.“ Reštrikcia vnímania pojmom (dobře fungujúci) systém zatienovala relevantné stránky sledovaných entít. Nebezpečenstvo takej reštrikcie dobre vytušil aj L. Dvonč (1998, s. 292), keď v diskusii upozorňuje svojho protivníka, že „rád hovorí o systéme a o systémových zmenách, čo je príznačné pre súčasnú slovenskú jazykovedu alebo pre jej prevažnú väčšinu, v mene systému sa však odmieta akýkoľvek pohyb v jazyku“. Vývoj sociálno-humánnych vied, stimulovaný aj potrebou reagovať na scientizmus štruktúrnofunkcionalistického razenia, však smeruje k odpútaniu od kváziprirodovedného prístupu k objektu svojich výskumov. V jazykovede sa síce scientizmus udržal, ale ako skutočné scientistické uchopovanie jazyka (univerzálna gramatika v generatívnej teórii).

Keďže sa ukázalo, že jazyková ideológia, z hľadiska ktorej sa pristupuje k spisovnej slovenčine, je konformná s kváziscientistickým vykladaním jazyka, nenastolila sa potreba vstúpiť aj na poznávaciu cestu, ktorou sa uberajú súčasné sociálno-humánne vedy. Voľba jednej z dvoch ciest – scientistická vz. antiscentistická cesta (ide, prirodzene, o globálny pohľad na vývoj poznávania v neprírodných vedách) – má, pravdaže, historické zázemie. Môžeme sa poučiť u filozofov a metodológov, ktorí poukazujú na to, že sledovaný protiklad sa vyvodzuje z významov slova rozumieť: „a) rozumieť niečomu znamená predovšetkým niečo pojmovo uchopiť (Begreifen), rozumovo spoznať povahu vecí, vyznať sa v jej vnútorne diferencovanom základe, z ktorého možno vysvetliť, prípadne aj predvídať jej vlastnosti a vzťahy, jej pohyb a vývin; b) rozumieť (porozumieť) však môže znamenať aj rozumovo a citovo pochopiť (Verstehen) zmysel a význam niečoho, mať pochopenie pre niekoho, zinterpretovať, zrekonštruovať, prípadne aj precítiť zmysel a význam niečoho (konania, textu, inštitúcie), spoluprežívať niečo s niekým, spoločiť s druhým a pod. Na rozdiel medzi týmito dvoma významami slova „rozumieť“ upozornil svojho času už G. W. F. Hegel; J. G. Droysen a W. Dilthey na tomto rozdieli postavili svoju koncepciu nesúmerateľnosti medzi metódou prírodných a sociálno-humanitných vied“ (Černík – Viceník – Višňovský, 1997, s. 16). Hnacím motorom pohybu na neprírodovednej ceste v súčasnosti sa stal zakladateľ modernej interpretačnej kultúrnej antropológie C. Geertz (1983), ktorý vyvinul veľa úsilia na stieranie hraníc medzi sociálnymi a kultúrnymi vedami. Sociálne a kultúrne javy sa uchopujú interpretačnou explanáciou, ktorá je upriamená na otázku, aký význam, zmysel majú tieto fenomény pre ich nositeľov. Ťažisko výskumnej pozornosti sa presunulo z vnímania spoločnosti a kultúry ako systému (organizmu) na vnímanie a interpretáciu sociálnych a kultúrnych výrazových foriem z pozície nositeľov. Základná metóda sa označila známou metaforou „hustý opis“ (dobře sa uplatnila pri prototypovom prístupe k lexikálnemu významu), ktorý na rozdiel od „riedkeho opisu“ zachytáva všetko, čo je relevantné z hľadiska nositeľov kultúry a aktérov sociálneho života. Na otázku, kde sú hranice „hustého opisu“, sa odpovedá tak, že ich treba hľadať v aproximácii k interpretáciám týchto nositeľov a aktérov. V sociológii tento prístup presadzovali etnometodológovia

(Garfinkel, 1972; Turner, 1974), ktorí sa vzopreli proti uplatňovaniu vopred daných objektívnych kategórií na empirické údaje a obrátili pozornosť na „etnické“ metódy a interpretácie, t. j. také, ktoré sú vlastné aktérom sociálnej interakcie. V tomto duchu sa rozvíjala konverzačná analýza. Sledovaná cesta poznávania spojená so sklonom k integrácii sociálnych a humánnych vied vyústila do diskurznej analýzy chápanej ako výskumná metóda, ktorou sa spoznávajú sociálne a kultúrne fenomény prostredníctvom diskurzu (v zmysle aktuálnej komunikačnej udalosti; Schiffrin, 1994). Psychológia sa sústreďuje na diskurzny subjekt. O diskurznom subjekte sa v nej hovorí v tom zmysle, že používa symboly, ktorých význam je funkciou ich používania v diskurze. Diskurz zahŕňa interakcie prostredníctvom symbolov, „ako aj konvencie a vzťahy, v ktorých sú tieto interakcie viazané neformálnymi pravidlami a navzájom prepojené spôsobmi, ktoré, ako to vyjadril Foucault, odrážajú „poriadok vecí““ (Harré – Gillett, 2001, s. 53).

Náčrt ukazuje, že ide o príklon k empirickému realizmu spätého s perspektívou zúčastneného pozorovateľa (nie pozorovateľa aplikujúceho vopred dané pojmy a kategórie na empirické údaje). Aj výskum jazyka je včlenený do tohto prúdu. Jazyk sa vníma ako proces (nie v humboldtovskom zmysle), ako niečo vytvárané používateľmi v interakcii, v procese ich sociálneho života, a teda do jazyka možno vniknúť prostredníctvom diskurzov, ktorými sa realizuje sociálny život (porov. napr. Becker, 1991). Prístup k spisovnému jazyku v rámci tejto paradigmy sociálnych a kultúrnych vied znamená výskumne sa sústrediť na jeho používateľov bez bremena jazykovej ideológie a metodológie aplikovanej v konformite s ideológiou (Ondrejovič, 1995, s. 43, výstižne hovorí o „kvázisystémovom“ prístupe), na ich jazykový život včlenený do ich sociálneho života a kultúry a vzhádzajúci z ich sociálno-kultúrneho sveta. Vynára sa táto fundamentálna otázka: Ako sa udržiava a rozvíja spisovná slovenčina v sociálnych interakciách a v aktivitách reproduktívnych a modifikujúcich kultúrny svet jej nositeľov? Odpoveď na túto otázku vyžaduje „hustý opis“ výskytu jazykových štruktúr v reálnych sociálnych interakciách, čiže so zreteľom na všetky súvislosti relevantné z hľadiska interaktérov, a teda aj „interpretačnú explanáciu“ týchto štruktúr z pozície súčasného pozorovateľa. Žiada sa vťahnutie spisovnojazykovej komunikácie do výskumného poľa interakčnej sociolingvistiky, vnímanie komunikácie ako reprodukcie, modifikácie aj produkcie kultúry a jej interpretácia ako formy sociálno-kultúrneho života nositeľov jazyka. V rámci tejto paradigmy sa špecifikujú kultúrne základy a väzby spisovného jazyka, ktoré určujú jeho povahu opäť nadobudnutú v období jeho optimálnej demokratizácie a nerestriktívnych podmienok jeho fungovania. Jeho poznávanie v medziach tejto paradigmy nie je konformné s jazykovou ideológiou, pretože je zamerané na „husté“ empirické údaje, ktorých spracovanie v záujme istej moci sa dá dosiahnuť len ich falšovaním. Vzhľadom na zafixovanosť metajazykového diskurzu (vo foucaultovskom zmysle) poznačeného jazykovou ideológiou nie je jednoduché prejsť k odideologizovanému diskurzu. To, pravda, nesmie byť dôvod na ignorovanie paradigmatickej zmeny v poznávaní.

6.4. JAZYKOVÁ POLITIKA

Jazyková situácia. Jazyková politika súvisí s jazykovou situáciou. Reaguje na ňu, reguluje ju, stabilizuje v nej istý poriadok. Pojem jazyková situácia patrí preto k východiskovým konceptom jazykovej politiky. Vymedzenie pojmu (porov. Jedlička, 1978):

Jazykovú situáciu tvoria tri zložky, a to (1) sociálna, (2) komunikačná a (3) jazyková zložka.

(1) Sociálna zložka zahŕňa stratifikáciu spoločnosti, ktorú tvoria používatelia jazyka alebo jazykov.

(2) Komunikačnú zložku predstavujú komunikačné sféry, a to funkčné a situačné. Funkčné komunikačné sféry sa zhodujú so sférami spoločenskej činnosti, t. j. so sférou vedy a vzdelania, verejnej správy a riadenia spoločensko-politickej činnosti, publicistiky, umeleckej činnosti (porov. s funkčnými štýlmi). Situačné komunikačné sféry sú určené prostredím, v ktorom komunikácia prebieha, resp. situáciou komunikácie, takže zahŕňajú komunikáciu v celoúzemnom rozsahu, regionálnu a miestnu komunikáciu, ku ktorej patrí mestská komunikácia a komunikácia vidieka) ako aj skupinová komunikácia.

(3) Jazyková zložka obsahuje jazyky používané v príslušnom štátnom útvere a ich rozčlenenie na jazykové útvary.

Súčasťou jazykovej situácie je sociolingvistická situácia, čiže celkový stav spisovného jazyka so zreteľom na jeho pomer k ostatným zložkám národného jazyka a na spoločenské podmienky, v ktorých funguje.

Jazyková situácia je, prirodzene, dynamický jav, mení sa v každej zložke zmenou pomeru medzi jej prvkami. V sociálnej zložke je rozhodujúce, ktorá sociálna vrstva má v danom časovom úseku dominantné postavenie, a teda najväčší vplyv na chod spoločnosti. V komunikačnej zložke sa mení štruktúra komunikačnej sféry a v jazykovej zložke štruktúra národného jazyka a pomer medzi jazykmi.

Vo vzťahu k jazykovej zložke si pripomeňme bežný poznatok, že jazyky ani jazykové útvary nie sú rovnocenné, sú funkčne diferencované, čo naznačujú aj bežné pomenovania štátny, resp. úradný jazyk, jazyk menšiny, lokálny jazyk, mestský jazyk a pod. Medzi útvarmi národného jazyka má osobitné postavenie spisovný jazyk, ktorý sa vníma ako prestížny jazyk. Pripomenutím pojmu prestížnosti upriamujeme pozornosť na to, že jazyková zložka jazykovej situácie implikuje hodnotiace postoje členov jazykového spoločenstva.

Jazyková politika je nástroj cieľavedomého ovplyvňovania jazykovej situácie. Pripomeňme si, že tento termín sa používa najmä v stredoeurópskej a východoeurópskej lingvistike, kým v západoeurópskej a americkej jazykovede sa pracuje s termínom language planning, čiže jazykové plánovanie. Nejde však o rozdiel v pomenovaní toho istého, o čistú terminologickú odlišnosť, a preto sa treba s nimi oboznámiť oddelene. Keďže ide o jazykovú politiku, čiže o špecifikovaný prejav politiky (porov. ekonomická, edukačná, kultúrna a pod. politika), definujeme ju špecifikáciou pojmu politika.

Definícia pojmu:

Jazyková politika je súhrn aktivít, ktorými sa regulujú podmienky na fungovanie jazykov a jazykových variet koexistujúcich v danom politickom útvare.

Jazyková politika teda zahŕňa súbor opatrení, ktoré sú zamerané na zachovanie alebo zmenu postavenia jazyka alebo funkčného útvaru jazyka, na zachovanie alebo zmenu oblasti ich používania. Sú to opatrenia štátnych alebo iných spoločenských inštitúcií, ktoré sa dotýkajú spoločenského statusu jazyka ako komunikačného prostriedku. Typickými príkladmi takých opatrení je priznanie statusu „spisovný“ istému jazykovému útvaru (napr. známe „uzákonenie“ spisovnej slovenčiny) a prisúdenie statusu „štátny“ alebo „úradný“ istému jazyku na základe jazykového zákona.

Kým v našej tradícii sa hovorí o jazykovej politike a jazykovej kultúre, v inom diskurze sa uplatňuje pojem jazykové plánovanie. Jazykové plánovanie sa chápe ako zámerná regulačná činnosť v oblasti jazyka, ktorú realizuje štát prostredníctvom svojich inštitúcií, organizácií alebo isté autoritatívne subjekty. Zahŕňa činnosť zameranú (a) na status jazyka, jazykového útvaru – status planning a (b) na jazykový korpus – corpus planning. Zložka (a) zahŕňa výber istého jazyka, útvaru na plnenie istej funkcie v istých komunikačných oblastiach a opatrenia na presadenie voľby v praxi a na kontrolu jeho priebehu, napríklad na štandardizáciu istého jazyka, ktorou istý útvar nadobúda status štandardu (porov. s pojmom spisovného jazyka a kodifikácie; treba si všimnúť aj odlišné uplatňovanie výrazu štandardizácia). Takisto zahŕňa riešenie otázok medzinárodného dorozumievania a zásahy v oblasti umelých jazykov. Zložka (b) sa dotýka kultivovania jazyka v širokom zmysle, t. j. modernizácie jazyka (najmä lexiky), reformovania pravopisu, očisty jazyka, ovplyvňovania komunikačných noriem, ovplyvňovania používateľov jazyka prostredníctvom jazykovej kritiky a výchovy. Táto zložka teda zahŕňa výstavbu jazyka (jazykovú „elaboráciu“), čiže rozvíjanie gramatiky, lexikálnej zásoby, ako aj štýlov a registrov v prospech uspokojovania vyjadrovacích a komunikačných potrieb, a pestovanie jazyka v užšom zmysle (starostlivosť o jazyk), t. j. stabilizovanie normy štandardného jazyka (teda aj kodifikáciu) a jazykovú výchovu vrátane jazykovej kritiky (porov. napr. Fishman, 1972).

Jazyková politika (ako politika vôbec) je v prvom rade presadzovanie politických záujmov vo vzťahu k jazykom v istom politicko-spoločenskom rámci, v ktorom je aktuálne riešenie štandardizácie (resp. „uzákonenia“) istého jazyka ako spoločného komunikačného nástroja, a riešenie otázky konkurencie jazykov, resp. ich komplementárneho fungovania. Je teda zameraná na určenie, resp. zachovanie a posilnenie statusu istého jazyka a na distribúciu používania jazykov v danom komunikačnom makropriestore. Najvýraznejšie sa prejavuje v období etablovania istého národa alebo formovania istého štátneho útvaru, keď sa stáva aktuálnou štandardizácia istého jazyka, resp. jazykovej variety, t. j. keď jazyk alebo varieta nadobúda status štandardu, resp. spisovného jazyka (napr. keď sa štandardizovala kultúrna stredná slovenčina, teda nadobudla status spisovného jazyka). V tejto súvislosti si treba, pravda, pripomenúť, že nie je vždy zrejmé, či status štandardu sa pripisuje jazyku alebo variete vzhľa-

dom na ich možnú interpretáciu s politickým pozadím. Ako priam modelový príklad poslúži jazyková situácia v Číne (de Francis, 1972; sprostredkovane Bartsch, 1985, s. 220). Mandarínčina, kantonská čínština, hakka, amoy-svanov a foochov sú rozličné jazyky, ale z politickej pozície (späť so záujmom dosiahnuť politickú jednotu) sa interpretovali ako územné dialekty, čím sa zdôvodnila potreba zavedenia spoločného spisovného jazyka pod heslom „Jeden národ – jeden jazyk“. Ale ani lingvistické kritériá na diferenciáciu jazyka od variety nie sú vždy spoľahlivé, čo, pravdaže, nevyplýva z deficitu lingvistického poznania, lež z povahy týchto javov. Citovaná R. Bartschová (tamže) zhŕňa kritériá: spoločný pôvod, spoločné a odlišné jazykové prvky a štruktúry, všeobecná zrozumiteľnosť (spoločné dorozumievanie); k nim pribúdajú: jestvovanie spoločnej spisovnej (písanej) jazykovej formy, spoločnej literárnej tradície a politická jednota. Otázka, či ide o dva rozličné jazyky, alebo o dva dialekty jedného jazyka, niekedy nie je ani tak lingvistická otázka ako otázka politicky motivovaného uznávania (spojeného s ideológiou a s emóciami, ktoré dobre fungujú ako prostriedok persúázie). Dobrým príkladom je čeština a slovenčina. Interpretácia z pozície čechoslovakizmu viedla k uznávaniu jedného jazyka, kým z národnoemancipačnej pozície výklad vyústil do tézy o dvoch jazykoch. Čo je rozhodujúce? Politická vôľa, ktorá riadi interpretáciu odhalených spoločných a odlišných javov.

Spôsob presadzovania jazykovopolitických záujmov je v priamej závislosti od spôsobu regulácie politických vzťahov v danom spoločenstve, a tak sa aj základná kvalita jazykovej politiky určuje podľa toho, či sa vyznačuje autoritatívnosťou, alebo demokratickosťou, resp. či inklinuje k jednému a či k druhému spôsobu. Najvýraznejším jazykovopolitickým nástrojom je jazykový zákon, čiže legislatívna forma presadzovania jazykovopolitických záujmov, v ktorej sa odráža – ako aj v iných politických zákonoch – vôľa politických subjektov dominujúcich v aktuálnom období. Ukážkovým exemplárom triedy jazykových zákonov je už spomínaný Zákon národnej rady Slovenskej republiky o štátnom jazyku Slovenskej republiky z roku 1995. Vychádza sa v ňom z Ústavy Slovenskej republiky, ktorá stanovila, že štátnym jazykom na území Slovenskej republiky je slovenský jazyk, a vymedzuje oblasti záväzného fungovania slovenčiny v úradnom styku. V úvode sa píše, „že slovenský jazyk je najdôležitejším znakom osobitosti slovenského národa, najvzácnejšou hodnotou jeho kultúrneho dedičstva a výrazom suverenity Slovenskej republiky aj všeobecným dorozumievacím prostriedkom jej občanov, ktorý zabezpečuje ich slobodu a rovnosť ...“ Prezentuje sa, že jazykovým zákonom sa presadzuje národnopolitický záujem Slovákov, ktorý je podložený ich identitou („osobitosti slovenského národa“), ich historickou zakotvenosťou („kultúrneho dedičstva“), právom na sebaurčenie („výrazom suverenity“) a ich štátotvornou potenciou („všeobecným dorozumievacím prostriedkom jej občanov“). Vzhľadom na to, že slovenský jazyk fungoval pred prijatím jazykového zákona tak dobre ako po ňom a niet žiadnych prekážok, aby naďalej fungoval bez obmedzení, ide skôr o politické gesto, ktorým sa manifestuje podstata politickej praxe spočívajúcej v presvedčaní, že politický subjekt koná v prospech národa. Slovenský jazy-

kový zákon evokuje najmä dve diskusné otázky. Jedna sa týka ochrany jazyka – paragraf 2 má nadpis „Štátny jazyk a jeho ochrana“ – a druhá sa vzťahuje na identitu. V ďalšom výklade sa pristavíme pri týchto otázkach.

6.4.1. JAZYKOVÁ POLITIKA A KULTIVOVANIE JAZYKA

Jazyková politika a jazyková kultúra, teda aj kultivovanie jazyka, sú, prirodzene, zviazané. Veď jazyková politika vytvára priaznivé alebo aj menej priaznivé podmienky na kultivovanie spisovného jazyka, podporuje vznik a činnosť inštitúcií, ktoré nejakým spôsobom vplývajú na jazykovú kultiváciu, a celkove prispieva k vytváraniu istej spoločensko-politickej klímy, v ktorej spisovný jazyk funguje viac alebo menej normálne. „Deľba práce“ vo vzťahu k jazykovej politike a k jazykovej kultúre a normálny vzťah medzi nimi sa narúša vtedy, keď jazyková politika obmedzuje normálne kultivovanie spisovného jazyka. Typickým prípadom je reštrikcia v mene ochrany jazyka. Môžeme ho pozorovať v súčasnosti v slovenskom jazykovom prostredí, v ktorom sa živí idea ochrany spisovného jazyka. Ďalší výklad je preto zameraný na otázku, či je v súčasnosti potrebné ochraňovať slovenský jazyk, nazerajúc na ňu z perspektívy vzťahu medzi jazykovou politikou a jazykovou kultúrou, pričom sa prihliada na podmienky jeho fungovania, ako aj na všeobecne akceptovanú tézu o jednote v rozmanitosti. Osvetlenie narušenia normálneho vzťahu medzi jazykovou politikou a jazykovou kultúrou v súčasnom slovenskom jazykovom prostredí sa spája s objasňovaním konfliktu v jazykovednej situácii na Slovensku so zreteľom na ochranu jazyka a o obranu primeranej realizácie spomínanej tézy, ktorá sa týka aj reprodukcie slovenského jazyka mimo Slovenska (napr. v Maďarsku).

Apologetika jazyka je známy jav z histórie etníc a národov. Aj z dejín Slovákov. Súčasťou zápasu o právo na sebaurčenie bola aj obrana jazyka. Keď sa toto právo prestalo spochybňovať, potreba obrany jazyka zaniká, ale aktualizuje sa potreba ochrany jazyka. V súčasnosti sa spája s následkami globalizácie, resp. európskej integrácie: komponentom globalizačného a integračného diskurzu je existenčné ohrozenie kultúry – a teda aj jazyka – menších národov, resp. etníc. Základným znakom duchovného rozmeru týchto procesov je aktivita riadená ideou smerovania k jednote v rozmanitosti. Zachovanie kultúrnej – čiže aj jazykovej – rozmanitosti znamená zachovanie a zveľaďovanie kultúrneho bohatstva ľudstva a zachovanie národnej, resp. etnickej identity subjektov. V oficiálnych dokumentoch Európskej únie idea jednoty v rozmanitosti a potreba ochrany kultúr a jazykov majú výrazné miesto, pričom sa osobitne vyzdvihuje ochrana menších a ich jazykov. Táto idea a potreba má mimoriadne úrodnú pôdu v slovenskom spoločenstve, čo je pochopiteľné vzhľadom na dejiny slovenského etnika a národa a na tradíciu zaobchádzania so slovenským jazykom. V Zákone o štátnom jazyku Slovenskej republiky z roku 1995 odseky paragrafu 2 sú vyznačené ako „štátny jazyk a jeho ochrana“. Aj časť slovenských jazykovedcov orientovaných na výskum spisovného jazyka alebo len vyjadrujúcich sa k spisovnej slovenčine zdôrazňuje dôležitosť jej ochrany a sústavne živí potrebu vypracovania a presadzovania ochranných

opatrení. Diskusie a polemiky o súčasnej spisovnej slovenčine odkrývajú rozporné postoje k viacerým otázkam spisovného jazyka a v konečnom dôsledku majú do činenia s pojmom ochrany jazyka. Nastoluje sa otázka, ako je možné, že idea ochrany slovenského jazyka, ktorá má okrem domácej tradície oporu aj v spomínaných dokumentoch Európskej únie, je predmetom zásadného sporu v kruhu slovenských lingvistov. Pri reflexii tejto otázky treba, pravda, vopred vylúčiť ako vysvetlenie banálnu tendenčnú interpretáciu, podľa ktorej v rozpornom postoji k ochrane jazyka sa prejavuje protiklad angažovaný vzťah k vlastnému jazyku, a teda k vlastnej kultúre a k vlastnému národu vz. ľahostajný, ba možno až záškodnícky vzťah. Táto poznámka vyplýva z toho, že takéto tendenčné pseudovysvetlenie je viac alebo menej explicitne prítomné v spomínaných diskusiách a polemikách.

Otázku náležitého používania pojmu ochrana jazyka vyvoláva už spomínaný paragraf 2 jazykového zákona s nadpisom „Štátny jazyk a jeho ochrana“. Podľa tohto paragrafu štát utvára také podmienky, aby si každý občan Slovenskej republiky mohol osvojiť a používať štátny jazyk slovom aj písmom, a stará sa o vedecký výskum štátneho jazyka, o jeho kodifikáciu aj o zvyšovanie jazykovej kultúry. Ďalej tento paragraf hovorí o tom, že kodifikovanú podobu štátneho jazyka vyhlasuje Ministerstvo kultúry SR na návrh odborných slovakistických jazykovedných pracovníkov. Nakoniec upozorňuje na to, že akýkoľvek zásah do kodifikovanej podoby štátneho jazyka v rozpore s jeho zákonitosťami je neprípustný. Čiže ochrana jazyka sa týka jednak podmienok osvojovania si a používania jazyka, ako aj jeho vedeckého výskumu, a jednak zvyšovania jazykovej kultúry a kodifikácie, ktorej sa prisudzuje právnonormatívna sila. To značí, že nielen optimalizácia podmienok osvojovania si a používania jazyka, ako aj jeho vedeckého výskumu, ale aj kodifikácia a zvyšovanie jazykovej kultúry sú aktivity riadené ideou ochrany jazyka. Vidíme, že tu extenzia pojmu ochrana jazyka zahŕňa jazykovopolitickú aj jazykovokultúrnu oblasť. Na tento fakt môžeme reagovať tézou, že pojem ochrana jazyka patrí do pojmovej sústavy jazykovej politiky, ale nie je organickým prvkom v pojmosloví jazykovej kultúry. Z tézy vyplýva, že nejde o spochybnenie oprávnenosti samotného pojmu, ale o odmietnutie jeho používania za rámcom jeho skutočnej domény. Či je možná námietka oprávnená, že v pozadí tézy je odtrhnutie jazykovej politiky od jazykovej kultúry, že sa zveličuje ich autonómia, ukáže výklad. Vopred však upozorňujeme na to, že zdôrazňovanie spätosti jazykovej politiky s jazykovou kultúrou môže dobre poslúžiť na spolitizovanie jazykovej kultúry.

Z tézy ďalej vyplýva, že žiadny spor nevzniká, keď sa pojem ochrana jazyka aplikuje na jazykovopolitické otázky. Úlohou jazykovej politiky v demokratickom politicko-spoločenskom systéme je zabezpečenie podmienok na optimálne fungovanie národného, a teda aj spisovného jazyka. V Slovenskej republike také podmienky sú vytvorené. Ak sa objavia okolnosti, ktoré pôsobia reštriktívne na fungovanie jazyka, nikto nepochybuje o potrebe ochranných opatrení. Ak by boli napríklad vedeckí pracovníci nútení publikovať svoje práce len v angličtine, takže v tejto komunikačnej sfére by sa nemohol uplatniť domáci jazyk, aktuálnosť jeho ochrany by sotva niekto popieral. A platí to aj zovše-

becnene. Ak by na základe ekonomicko-politického tlaku angličtina deformovala normálne fungovanie domáceho jazyka, ochranná politická intervencia do jazykového života nemôže vyvolať námietky. Tie sa oprávnene objavujú vtedy, keď sa výskyt anglicizmov v slovenských komunikátoch síce vníma ako jazykovokultúrna otázka, ale reaguje sa na ňu jazykovopoliticky, totiž v duchu ochrany jazyka. Hovorí sa o nadmernom používaní cudzích prvkov, o preberaní nefunkčných cudzích výrazov, ktoré neobohacujú domáci jazyk, ale ho ohrozujú, a preto treba siahnuť po ochranných opatreniach. Keď vylúčime absurdnú tézu, ktorá však istej časti slovenských lingvistov, resp. používateľov nie je neprijateľná, totiž tézu, že v slovenskom jazykovom spoločenstve pôsobia sily, ktoré cieľavedome, programovo vnášajú do slovenčiny cudzie prvky, aby ju rozleptávali, výskyt anglicizmov v slovenských komunikátoch patrí do okruhu otázok jazykovej kultúry. To značí, že keď sa anglicizmy vnímajú, resp. pociťujú ako problém, je to problém kultivovania jazyka. Kultivovanie jazyka nespočíva v jeho ochrane, v súvislosti s anglicizmami v ochrane jazyka pred ich prenikaním s deštruktívnym následkom, ale o presadzovanie jeho prirodzenej akomodačno-asimilačnej vlastnosti. Jazyk sa permanente prispôsobuje vyjadrovacím a sociálnointerakčným potrebám používateľov, pričom na akomodačné „produkty“ pôsobí asimilačná sila jazyka, čiže používatelia prispôsobujú objavujúci sa výraz duchu svojho jazyka. Keď do domény jazykovej kultivácie vtiahneme jazykovopolitický pojem ochrana jazyka, vychádzame z predpokladu, resp. z presvedčenia, že vplyvná časť používateľov (keby nebola vplyvná, niet sa čoho obávať) úplne nezvláda jazykovú akomodáciu, a teda ohrozuje jazyk, čo stimuluje ochranársku reakciu. Vnímanie anglicizmov cez prizmu pojmu ochrana jazyka túto časť používateľov jazykovopoliticky stigmatizuje a utlmuje interpretačnú citlivosť, resp. zmysel pre motivačnú rozmanitosť ich používania vrátane zmyslu pre rozlišovanie medzi reálnymi prevzatiami a situačne viazanými použitiami anglických výrazov s prechodnou životnosťou. V skutočnosti ide o jazykovokultúrnu otázku, ktorá sa dá formulovať napríklad takto: Je výskyt anglicizmov v slovenských komunikátoch v súlade s prirodzenou, resp. normálnou realizáciou akomodačno-asimilačného potenciálu jazyka? Táto otázka vyvoláva reťazec ďalších jazykovokultúrnych otázok. Napríklad: Ako sa dá určiť prirodzenosť, resp. normálnosť realizácie akomodačného potenciálu jazyka so zreteľom na cudzie výrazy? Ako funguje interakčný regulačný mechanizmus v jazykovom spoločenstve vo vzťahu k používaniu takých výrazov? Ako vplýva diskurz o používaní cudzích výrazov na postoj k nim a na reálne jazykové správanie používateľov so zreteľom na tieto výrazy? Také a ďalšie podobné otázky, ktoré ponúkajú poznávacie podnety, pri ochranárskom prístupe zostávajú mimo obzoru, lebo ochranárska prizma nazerania živí poznávací apriorizmus. Naopak, jazykovokultúrny prístup stimuluje k úsiliu o pochopenie dynamiky akomodačno-asimilačných jazykových aktivít, resp. procesov, čo je predpoklad ich kvalifikovaného posúdenia a kvalifikovaných reakcií. Pri tomto prístupe zo zorného poľa sa neodsúva súhra materinskojazykovej konštanty v mentálnom svete používateľov a akomodačných reakcií na meniace sa podmienky, ktoré stimulujú aj ku komunikačnému využitiu

nedomáceho výraziva, pričom je dôležité, že táto konštanta funguje ako prirodzený identifikačný faktor jazykového spoločenstva. Permanentná reprodukcia materinskojazykovej konštanty jazykovou komunikáciou, ktorej súčasťou je aj asimilácia jazykových prírastkov, je prirodzený prostriedok kontinuálneho zachovávanía identity jazykového spoločenstva. S jazykovokultúrnym prístupom nie je kompatibilný umelý odpor proti anglicizmom prejavujúci sa ako verejné pranierovanie používateľov, apel na ich národnú hrdosť a pod., lebo to protirečí spomínanej prirodzenosti materinskojazykovej konštanty. Tento prístup je kompatibilný s vytváraním, resp. udržiavaním jazykovopolitického prostredia, v ktorom sa darí pestovaniu zmyslu pre diferencované používanie jazyka, ktoré zodpovedá dynamike diferenciácie okolností fungovania jazyka. Kultivovanie tohto zmyslu sa deje v rámci prirodzenej reprodukcie materinskojazykovej konštanty.

Problematickosť (z hľadiska nášho výkladu neprijateľnosť) vnesenia jazykovopolitického konceptu ochrana jazyka do domény jazykovej kultúry sa dostáva do ostrého svetla práve v súvislosti s dynamikou diferenciácie jazyka a jeho používania korelujúcou s dynamikou podnetov, na ktoré jazyk, teda používatelia jazyka, reaguje. Aktivity v duchu ochrany jazyka pôsobia reštriktívne na túto diferencovanosť, vlastne táto diferencovanosť stimuluje ochranárske reakcie. Ako hlavný nástroj tohto pôsobenia má fungovať kodifikácia. V duchu tradície pražskej školy kodifikácia, norma spisovného jazyka sa chápe ako nástroj jeho kultivovania, ale tým, že dostala zákonnú podporu (jazykovým zákonom), nadobudla povahu jazykovopolitického nástroja. Ešte raz odsek 3 paragrafu 2 jazykového zákona: akýkoľvek zásah do kodifikovanej podoby štátneho jazyka v rozpore s jeho zákonitostami je neprípustný. Odhliadnuc od bizarnosti, že zákonitosti jazyka má potvrdiť zákon, závažné je to, že kodifikovaná podoba jazyka je chránená jazykovopolitickým nástrojom, a teda so samotnou kodifikáciou sa zaobchádza ako s takým nástrojom. Kodifikácia ako jazykovopolitický nástroj má chrániť jazyk pred rozleptaním, má chrániť jeho identitu, a tomu je podriadená aj jeho jazykovokultúrna rola spočívajúca v zabezpečovaní potrebnej stability a jednoty jazykovej normy. Reálny spisovnojazykový život sa musí vtesnať do rámca vymedzeného kodifikáciou riadenou ideou ochranárstva. Jazykovokultúrne chápanie kodifikácie zbavené idey ochrany jazyka je živé sledovaním reálneho jazykového života, ktorý je dynamický a stále sa diferencujúci, pričom prirodzene funguje spomínaná materinskojazyková konštanta. Kodifikácia v tomto chápaní má byť založená na zmysle kodifikátora pre tento život. Taká kodifikácia je kultivačným nástrojom spisovného jazyka v tom zmysle, že pre používateľov slúži ako orientačná opora pri jazykovej neistote a súčasne ako opora pri pestovaní ich zmyslu pre jazykovú rozmanitosť, diferencovanosť.

Pristavme sa ešte pri idei rozmanitosti, diferencovanosti jazyka. V súčasnosti v Európskej únii je už stabilizovaný diskurz s témou „jednota v rozmanitosti“. Ustálila sa predstava, že súčasťou zjednocovania európskych štátov je podporovanie reprodukcie národných a etnických kultúr, a teda aj jazykov, aby sa zachovávalo celé kultúrne bohatstvo Európy. Táto predstava je aktuálna aj vo

vzťahu k slovenskej kultúre a slovenskému jazyku v najširšom zmysle, teda nielen v rámci Slovenskej republiky. Pokiaľ politickospoločenské podmienky všade tam, kde žijú slovenské komunity, neobmedzujú pestovanie vlastnej kultúry a vlastného jazyka, aktuálna nie je umelá ochrana, ale vnútorne motivovaná starostlivosť o kultúru a jazyk. Táto vnútorná motivácia (prečo sa hlásime k vlastnému koreňu) je zaujímavá sociálnopsychologická, sociologická, kulturologická aj filozofická otázka. Táto otázka však nie je predmetom tohto výkladu. Spomíname ju len preto, lebo evokuje predstavu variabilnej manifestácie slovenskej (všeobecne: národnej, resp. etnickej) identity. Variabilita manifestácie tejto identity je, prirodzene, určená lokálnymi podmienkami, v ktorých sa reprodukovala a funguje kultúra a reč danej komunity. Osobitosti kultúry a jazyka slovenských komunit žijúcich v rozličných podmienkach tvoria obsah rozmanitosti slovenskej kultúry a slovenského jazyka. Tieto osobitosti sú súčasťou kultúrnych dejín Slovákov, sú sprievodným príznakom historickej reprodukcie slovenskej etnicity, a teda s týmto vedomím treba s nimi zaobchádzať. Pripomeňme si v tejto súvislosti múdru reakciu R. Jakobsona (1932, s. 117) na boj českých puristov proti germanizmom v období nástupu pražskej školy na českú jazykovednú scénu: „Zdůrazňujeme ještě jednou, že heslo boje proti vžitým germanismům nemůže být vědecky odůvodněno. Zděděné germanismy spisovného jazyka jsou stejným odkazem kulturní minulosti jako na příklad těsná souvislost českého romantismu s německým nebo jako závislost ideologie českého obrození a zejména slovanské myšlenky na německé filosofii.“ Keď tento názor zovšeobecníme, vychádza nám toto Jakobsonovo posolstvo: Aktuálna generácia má vnímať svoj jazyk ako kultúrne dedičstvo so stopami podmienok, v ktorých fungoval a rozvíjal sa. Tieto stopy patria k identite jazyka, spoluvytvárajú jeho jedinečnosť a treba ich akceptovať ako normálnu vlastnosť tohto dedičstva. Toto posolstvo nie je neaktuálne ani pri vnímaní slovenčiny na území Slovenska aj mimo neho.

Na území Slovenska sa jeho aktuálnosť prejavuje najmä pri vnímaní slovenčiny vo vzťahu k češtine. Bohemizmy v slovenčine sú totiž javom, ktorý generuje výrazný „príspevok“ k napätiu medzi kodifikáciou, resp. jazykovou kritikou a jazykovým úzom, ako aj kontroverznosť pri ich posudzovaní. Aj tu sa vynára naša známa otázka: Ide len o jazykovokultúrnu otázku, alebo je to aj jazykovopolitický problém? Aj Jakobsonovo posolstvo potvrdzuje, že tu máme do činenia len s jazykovokultúrnou otázkou, a tak treba k bohemizmom aj pristupovať. Stopa historickej koexistencie Slovákov s Čechmi v slovenčine a v jazykových reakciách Slovákov je jednou z charakteristických črt tohto jazyka a sprievodným príznakom historického jazykového povedomia jeho nositeľov, čiže dotvára osobitosť tohto jazyka. Keď sa na otázku bohemizmov nazerá aj ako na jazykovopolitický problém, aplikuje sa na ňu pojem ochrana jazyka (napr. v odseku 2 paragrafu 5 jazykového zákona sa hovorí: „Inojazyčné audiovizuálne diela určené deťom do 12 rokov musia byť dabované do štátneho jazyka“; je zrejmé, že za týmto príkazom je predovšetkým ochrana slovenských detí pred češtinou, lebo veď tá je pre nich všeobecne zrozumiteľná).

V slovenčine mimo teritória Slovenska sú, prirodzene, stopy podmienok, v ktorých slovenské komunity udržiavajú svoj jazyk. Predstavujú ich osobitosť a konštituent rozmanitosti, diferencovanosti slovenského jazyka. Výrazne podčiarkuje fakt, že aj slovenčina jestvuje ako jednota v rozmanitosti. Jej variabilné manifestácie sú obsahom jej bohatstva. Keď niet jazykovopolitických prekážok, toto bohatstvo sa prirodzeným spôsobom zveľaďuje, a tak niet prirodzenej prekážky potláčať, resp. odstraňovať tieto stopy. Napríklad v jazyku Slovákov v Maďarsku je výrazná fonetická stopa vyplývajúca z ich koexistencie s maďarčinou. Považujeme ju za jednu z manifestácií zvukového bohatstva slovenského jazyka a nevnímame ju ako nejaký deformovaný fonetický prejav slovenských foném, takže ani nevidíme prirodzenú motiváciu na jeho umelé odstraňovanie. Vyjadrené v duchu kulturológie (porov. Hansen, 2000), slovenský jazyk je spoločnou stimulačnou bázou Slovákov, na ktorú reagujú pod vplyvom modifikačných a individuálnych podmienok, a tak diferencujú manifestácie svojho jazyka, čím ho obohacujú. K systematickému opisu slovenčiny patrí aj deskripcia jej variantnosti v úplnosti, a teda aj prezentácia uceleného a dostatočne transparentného obrazu súčasného stavu jazyka so zreteľom na jeho modifikované realizácie v slovenských komunitách.

6.4.2. IDENTITA

Slovenský jazykový zákon evokuje aj otázku identity jazyka (v súvislosti s tézou o potrebe ochrany jazyka so zreteľom na jeho ohrozenosť, na stratu jeho identity). Na osvetlenie tejto otázky je užitočné vrátiť sa k myšlienkovému svetu L. Štúra. Najprv podáme (1) interpretáciu výseku zo Štúrovho ideového sveta, ktorý sa dotýka zdôvodňovania potreby spisovnej slovenčiny, a potom nadväzujúcu (2) interpretáciu súčasného vedomia slovenskej identity. Štúra a súčasnosť dávame do súvislosti s myšlienkovou líniou smerom od fixácie vedomia slovenskej identity (Štúr) k jej prirodzenej reprodukcii (súčasnosť). Interpretácia (1) zahŕňa tieto kľúčové pojmy: metafyzická nevyhnutnosť používania a rozvíjania slovenčiny, autentické životné formy, jednota obsahu a formy, sebaidentifikačný inštinkt, systémová racionalita. Pri interpretácii (2) sa uplatňujú ťažiskové pojmy kultúrna nevyhnutnosť používania a rozvíjania slovenčiny, jazyková a kultúrna pamäť, generačná analógia, kontinuálna identita, akomodačno-asimilačný proces (akomodačno-asimilačná pružnosť).

(Poznámka: Citácie diel L. Štúra, ktoré sa uvádzajú v texte, pochádzajú z vydania jeho prác udaného v bibliografii. Citáty sa dotýkajú jeho dvoch fundamentálnych prác - Nárečie slovenské alebo potreba písania v tomto nárečí a Náuka reči slovenskej - a ich zdroje sa označujú ako Nárečie a Náuka.)

Fixácia a reprodukcia vedomia identity. Nepragmatický význam kodifikačného zásahu L. Štúra do jazykového života Slovákov spočíva v tom, že ním výrazne prispel k fixovaniu vedomia slovenskej identity. Tento výklad je zameraný na rekonštrukciu ideového pôdorysu fixovania tohto vedomia, ktorý poslúži ako stimulačná báza teoretickej reflexie reprodukcie slovenskej identity v súčasnosti. Kým v Štúrovom období bolo aktuálne „zapečatenie listiny“, v ktorej história zachytila postupné formovanie vedomia slovenskej identity,

v súčasnosti, keď odraz Štúrovej pečate je takpovediac dedičným prvkom mentálnej výbavy potomkov štúrovskej éry, aktuálna je otázka jej zachovávanía. Štúrovi pripadla dejinná úloha zafixovať vedomie slovenskej identity, v súčasnosti ide o jej reprodukciu. Túto samozrejmu postupnosť – od fixácie k reprodukcii – treba zdôrazňovať preto, lebo pri zdôvodňovaní zasahovania do spisovnej slovenčiny sa stretávame s tým, že sa rozvíjajú úvahy, ktoré sú kompatibilné s vývinovým stavom fixácie. Často sa argumentuje tak, akoby sa vývoj vedomia slovenskej identity ešte stále nachádzal vo fixačnom stave, čiže tak, akoby toto vedomie ešte nebolo dostatočne pevne zakotvené, takže si stále vyžaduje fixačný prístup. Štúrovská generácia urobila rozhodujúci fixačný krok, nasledujúce generácie pokračovali v upevňovaní tohto vedomia, ale vývoj postupoval tak, že sa prekročila hranica fixačnej fázy a Slováci sa ocitli vo vývojovom štádiu, keď sa už „len“ reprodukuje zafixované vedomie identity. Pre názornú orientáciu vývojovú postupnosť si možno predstaviť tak, že na počiatku je fáza fixovania vedomia identity, tá prechádza do obdobia fixačnej reprodukcie, t. j. do úseku vývoja, keď ďalšie generácie reprodukovujú toto vedomie ešte stále pod tlakom potreby jeho kolektívneho upevnenia, v reprodukcii sa postupne deaktualizuje fixačnosť, a tak sa vývoj dostáva do štádia reprodukcie už zafixovaného vedomia. Kým Štúr riešil úlohy spojené s fixáciou, v súčasnosti sa vynárajú úlohy späté s reprodukciiou zafixovaného.

Štúrov ideový pôdorys. Pri zdôvodňovaní potreby kodifikačne zasiahnuť do jazykového života Slovákov Štúr vychádza z tézy, ktorá sa dá rekonštručne formulovať takto: používanie slovenčiny Slováckmi je metafyzická nevyhnutnosť. Nie vecná ani logická nevyhnutnosť, lež nevyhnutnosť vyplývajúca zo slovanskej substancie, ktorá sa manifestuje v slovanských kmeňoch (ako je známe, po dichotómii substancia – manifestácia siahali filozofi vtedy, keď sa akceptovala logická nemožnosť). Touto substanciou je slovanský duch. Rozvíjanie slovenčiny je rozvíjaním potencie slovanského ducha. Pripomeňme si, v čom videl Štúr hlavnú príčinu vzniku nárečí v rámci istého národa (nárečie a národ v zmysle Štúrovej terminológie): „Príčina hlavná... je bohatosť, veľiká obdarenosť, vzpružnosť a život ducha národa, ktorý sa s prvotnou rečou nespokojuje, ale ju vždy ďalej tvorí a pri každej zadanej príležitosti vyplňuje a obohacuje...“ (Náuka, s. 162). Rozvíjanie slovenčiny je metafyzická nevyhnutnosť, lebo Slováci sú jedným z kmeňov slovanského národa a jeho substancia sa môže naplno manifestovať len v týchto kmeňoch, jeho duch sa môže stelesniť len v ich jazykoch (nárečiach). Rozvíjanie slovenského jazyka – ako aj ostatných slovanských nárečí – je vynučené pôsobením duchovnej sily slovanského národa. Kmeňovitosť národa je prejavom tejto sily: „Kmeňovitosť teda národa je pekný, znamenitý úkaz pri samom národe, svedectvo vydávajúci o vyššej jeho duchovnosti a duchovnej národa živosti, preto musí sa ona, kde sa nachádza, jako sa len najlepšie môže, zachovávať, ochraňovať a opatrne rozvíjať“ (Nárečie, s. 34). Čiže metafyzická nevyhnutnosť je daná tlakom duchovnej sily národa.

Krátkou poznámkou si pripomeňme, že Štúrova argumentácia s metafyzickým základom – duch národa ako substancia je metafyzická entita – evident-

ne súvisí s jeho znalosťou nemeckej filozofie. Odráža sa v nej herderovská koncepcia národného ducha, čiže podstaty národa, ktorá je v základe jeho kultúry. Národný duch je objektívna, od človeka nezávislá substancia, čiže nemateriálne jestvujúca, priamo neuchopiteľná entita. Uchopiteľné sú len jej manifestácie, t. j. jej prejavy. Štúrove výklady zodpovedajú Herderovmu opisu kultúry v zmysle národnej podstaty, ktorá sa prejavuje v životných formách národa (kultúru môžeme vnímať ako životné formy národa). Na základe rekonštrukcie Štúrovho filozofického prístupu k zdôvodneniu potreby spisovnej slovenčiny zisťujeme, že Štúr ponúka idey na budovanie kulturologickej teórie (spisovného) jazyka (jazyk vníma ako jednu z podstatných foriem života národa, čiže ako kultúrny jav). Spoznanie metafyzickej nevyhnutnosti rozvíjania slovenčiny sa premieta do uvedomovania si vlastnej identity, takže sa nevyhnutnosť akceptuje ako pozadie národnej a kmeňovej identity. Spoznanie tejto nevyhnutnosti sa pretavuje do vôle konať v jej zmysle, pretože sa ním posilňuje tlak identity. Tlak národnej identity naznačuje Štúr (Nárečie, s. 42) napríklad pri zdôrazňovaní potreby poznania ducha národa, ktoré „musí byť poznanie obsahu (Inhalt) života národa nášho a podstatných jeho foriem, v ktorých on žije a žiť môže ako národ tento (zvýraznil J. D.)“. Tlak kmeňovej identity spoznáваме v jeho výzve: „Píšte, kmene slovanské, ktoré máte nárečia ešte čisté, nezakvasené, k vyjadreniu svojich myšlienok spôsobené, píšte v nárečiach svojich, to je požadovanie opravdivého života nášho“ (Náuka, s. 166). Opravdivý život je autentický život, t. j. taký, ktorým sa manifestuje vlastná identita. Vlastnú identitu si uvedomujeme poznaním ducha národa, toho, ako sa tento duch manifestuje v spoločenských formách života. „Keď toto poznáme, poznáme samých seba a povedieme život taký, aký – ak žiť máme – viesť musíme“ (Nárečie, s. 43).

Keď si to zhrnieme, vychádza nám, že Štúr sa opiera o tento východiskový myšlienkový konštrukt: Slovenská identita je metafyzická nevyhnutnosť. Je nevyhnutným prejavom slovanskej substancie, ku ktorému sa dospelo v rámci realizácie potencie slovanského ducha. Poznávaním tohto ducha, čo je, pravda, možné len prostredníctvom poznávania jeho manifestácií, poznávame vlastnú podstatu a uvedomujeme si vlastnú identitu. V základe autentického života Slovákov je táto podstata a uvedomovanie si vlastnej identity ich upriamuje na zachovanie a rozvíjanie autentických životných foriem. Ak chceme žiť opravdivý (skutočný, vlastný, autentický) život, musíme sa pohybovať v rámci našej identity. Takýto život zodpovedá objektívnej vnútornej potrebe Slovákov.

Podľa druhej fundamentálnej tézy L. Štúra obsah ducha istého národa a kmeňa vyžaduje vlastnú formu. Nárečie je osobitná duchovná forma. Vo forme sa zračí obsah a obsah sa môže vyjadriť len touto formou. Uvedme si aspoň jeden výrok vzťahujúci sa na túto otázku: „Život náš my len úplne vystavíme a vystaviť môžeme v nárečí našom vlastnom, bo ono je nám najbližšie, ono je nám rečou najzrozumiteľnejšou, ono má k srdcu i myslí našej prístup najsnadnejší a v ňom sú i myseľ i srdce naše najotvorenejšie, preto treba nám k tomu nášmu nárečiu, keď život náš počíname, sa privinúť a v ňom sa duchovno rozvíjať“ (Nárečie, s. 30). S touto predstavou o jednote obsahu (ducha) a for-

my pristupoval k riešeniu otázky vzťahu slovenčiny k češtine, ako aj k zdôvodňovaniu voľby stredoslovenského dialektu ako základu spisovnej slovenčiny. Češtinu nemôžu Slováci akceptovať ako svoj jazyk, lebo v nej „sa duch slovenský úplne, tak ako by treba bolo, nevyslovuje a nevyráža...“, a aby „obsah teda a forma sa docela vyrovnali, treba myšlienky naše aj v ich vlastnej forme, v tej, v ktorej ony u nás povstávajú, do ktorej sa v duchu našom obliekajú, predstaviť...“ (Nárečie, s. 55). Práve so zreteľom na „vlastnú formu“ sa Štúr rozhodol pre strednú slovenčinu: v nej „je duch a život náš nanajviac vyrazený“ (Náuka, s. 169). Pri otázke prijímania strednej slovenčiny všetkými Slovákmi je závažné Štúrovo tvrdenie, že „každý sa krem toho k svojmu aj *nevedomky* (zvýraznil J. D.) tiahne“ (tamže). V pozadí výroku je zrejme nejaká predstava sebaidentifikačného inštinktu, ktorého aktivácia vyvolala príklon nositeľov západoslovenského a východoslovenského dialektu k strednej slovenčine. To značí, že nositelia týchto nárečí sa nesprávali len na základe rácia, totiž pochopenie toho, že stredná slovenčina je najčistejší slovenský jazykový útvar, a teda práve v ňom sa odráža „najslovenskejší“ duch a život, ale aj na základe akéhosi inštinktívneho vycítania vlastnej podstaty, vlastnej identity v tej forme, akú vnímali v strednej slovenčine. Štúrov východiskový myšlienkový konštrukt sa teda kompletizuje takto: (A_j) slovenská identita je reprezentovaná jednotou obsahu ducha a formy jeho vyjadrenia, ktorá je založená na vzťahu idiosynkratickej vzájomnej nevyhnutnosti (obsah sa rodí v jedinečnej jazykovej forme, a preto len táto forma môže úplne vyjadriť obsah ducha). Z toho vyplýva, že v tomto vzťahu nemôže vystupovať ani blízkopríbuzný jazyk (čeština) a že optimálnym formovým korelátom obsahu je najčistejší jazyk (stredná slovenčina). Nositelia jazyka disponujú niečím ako sebaidentifikačný inštinkt, ktorý podporuje akceptačný postoj k najautentickejšiemu jazykovému útvaru.

Na podklade tohto myšlienkového konštruktú Štúr podnikol kroky vedúce k fixovaniu vedomia slovenskej identity.

Fixácia vedomia slovenskej identity. Štúr vypracoval svoj myšlienkový konštrukt tak, aby z východiskových téz – z tézy o metafyzickej nevyhnutnosti používania slovenčiny ako spisovného jazyka a z tézy o jednote obsahu a formy – vyplynulo, že Slováci *musia* mať *vlastný* spisovný jazyk a že ním *musí* byť najčistejšia existenčná forma slovenčiny. Deduktívnu argumentáciu podoprel indukciou – zovšeobecnenie empirických údajov o poslovenčovaní českých textov písaných Slovákmi, o rozdieloch medzi slovenčinou a češtinou, o vnímaní češtiny Slovákmi a pod. vyúsťovalo do toho istého záveru. Idea nevyhnutnosti spisovnej slovenčiny a idea privilegovanosti strednej slovenčiny ako najautentickejšieho slovenského jazykového útvaru boli základnou oporou fixácie vedomia slovenskej identity. Vedomie identity sa fixovalo tým, že slovenská svojskosť sa transponovala zo sféry prežívania, ktorá sa stransparentňovala nesústavnou racionalizáciou, do sféry systémovej racionality. Uchopenie slovenskej osobitosti na úrovni systémovej racionality malo pre vedomie slovenskej identity zakladajúci význam. Táto transpozícia sa mohla uskutočniť na základe Štúrovho myšlienkového konštruktú, ktorý je kostrou myšlienkového systému zobrazujúceho rovnoprávnú slovenskú idiosyntaktickosť.

Výrokom, že slovenská svojskosť sa začala vnímať na úrovni systémovej racionality, sa vyjadruje, že (1) tento jav bol podrobený teoretickej reflexii na úrovni súdobého poznania a (2) táto reflexia vyústila do systému pojmov a výrokov, ktorými sa tento jav zobrazil a zdôvodnil, z čoho vyplynuli pragmatické závery, čiže imperatívy konania (čo majú robiť Slováci a ako majú konať v súvislosti s fixovaním a rozvíjaním vedomia vlastnej identity). Výraz systémová racionalita implikuje odstupňovanú racionalitu vnímania sveta. Vo vzťahu k fylogenéze Slováka: vývin sebavnímania smeroval od pocitu, tušenia a cítenia slovenskosti cez uvedomovanie si odlišnosti od iných (najmä od českého etnika) k pochopeniu vlastnej identity. Postupovanie k vyššiemu stupňu racionality sebavnímania prebiehalo spolu so zdôvodňovaním oprávnenosti etnickej, resp. národnej sebaidentifikácie. Štúrovo posunutie sebavnímania Slovákov na úroveň systémovej racionality znamenalo, že sa fixovalo vedomie identity s oporou o rozvinutú znalosť jej determinantov. Na základe jeho teoretickej reflexie Slováci mali dokonca chápať svoju identitu ako (metafyzickú) nevyhnutnosť (Slováci nevyhnutne „vyplynuli“ z kmeňovitosti slovanského národa, čoho podkladom je tvorivá sila ducha tohto národa).

Štúrov myšlienkový konštrukt zodpovedá dobovému diskurzu vzťahujúcemu sa na koncepty národ a jazyk, ale je poznačený aj tendenciou k istej regulácii poznávania, ktorou sa strážila jednota jeho výsledkov a potrieb, želaní a záujmov protagonistov národnobuditeľského hnutia. Napríklad zistenie, že „germánsky národ nie je ten národ živý, čerstvý, k svetu obrátený, ako je národ náš slovanský, a preto sa živosť tá vo kmeňoch ani ukázať nemohla“ (Nárečie, s. 60), alebo že „ako národ slovanský je nad iné národy kmeňovitý, tak aj reč slovanská je hlavne nárečná a môže sa bezpečne pre svoju nekonečnú bohatosť, pre svoju rozvitosť a rozmanitosť nazvať rečou rečí. Čo sa po iných rečiach len rozhodene nachodí, to je všetko skopené v reči rečí, v jazyku slovanskom“ (Náuka, s. 163), je evidentne výsledkom regulácie posúvajúcej poznanie k želanému stavu, čím sa mala posilniť motivácia vedomého stotožnenia sa so slovanským národom a slovenským kmeňom. Alebo aj hodnotenia istých prejavov češtiny sa podriaďujú takej regulácii; porov. napríklad: „Srdečne ľutujeme my Slováci, že bratia naši svoje nárečie nemčinou, a to dosť zhusta, napúšťajú“ (Nárečie, s. 87); alebo: „V poézii českej ešte máločo je podareného a čo sa hlavne podarilo, cudzím duchom páchne“ (op. cit., s. 98). Ide tu o podriadenosť predstave o čistote jazyka, ktorú Štúr potreboval so zreteľom na tézu o jednote obsahu a formy a v súvislosti s argumentáciou v prospech strednej slovenčiny. Istá tendenčnosť v interpretácii poznávaného a v hodnotení istých javov mala silnú pragmatickú motiváciu: ponúknuť ideovú oporu na fixovanie vedomia slovenskej identity. Výsledky poznávania a hodnotenia javov sa prezentovali z persuzívnej perspektívy s touto motiváciou, takže tento postup sa ukázal ako adekvátny vzhľadom na túto motiváciu.

Poznámka k Štúrovej predstave čistoty jazyka. Kto nadväzuje na Štúra len reprodukčne, ocitá sa v doméne klasického purizmu. Bude si stále pripomínať, že Štúr sa rozhodol pre strednú slovenčinu ako najšlovenskejšiu, najpravdivejšiu, najpôvodnejšiu, najkrajšiu, najčistejšiu jazykový útvar, a teda konanie v zmysle

Štúrovho odkazu má byť puristické (pravda, v súčasnosti sa k purizmu nikto nehlási, ale pri intervenciách do spisovného jazyka puristická tendencia je badateľná). Interpretáčny prístup so zámerom pochopiť Štúrove výklady a čerpať z nich pri rozvíjaní teórie spisovného jazyka však k purizmu nevedie. So zreteľom na to, že otázka čistoty jazyka u Štúra nie je v intencnom poli tohto príspevku, dávame len do pozornosti, že osobitnú analýzu si vyžaduje Štúrova téza o jednote obsahu a formy, na ktorú sa odvoláva pri predstave o čistote jazyka, a to najmä otázka dynamiky tejto jednoty. Inšpiratívne a epistemologicky aj metodologicky provokačné sú jeho úvahy o tom, v akej miere sa mohol prejavíť slovenský duch napríklad v dielach J. Kollára alebo P. J. Šafárika, keď jazykom ich tvorby bola čeština, alebo jeho interpretácia poslovenčovania českých textov slovenskými autormi (slovakizácia češtiny ako prejav „tlaku“ slovenského ducha). Otázka je, v akom zmysle sa aktivizovali slovenské jazykové prvky pri reflexii sveta prostredníctvom češtiny. Je to zaujímavý aspekt skúmania jednoty obsahu a formy.

Reprodukcia vedomia slovenskej identity. Po viac ako poldruhastoročnom odstupe od Štúrovej kodifikácie aj Slováci sú vo vývojovom štádiu prirodzenej reprodukcie vedomia vlastnej identity. Názorne vyjadrené, kým Štúr musel deklarováť, že „S konečnou platnosťou vyhlasujeme, že sme Slováci. Dobre si to uvedomme!“, a túto deklaráciu kodifikačným aktom a presadzovaním spisovnej slovenčiny vecne napĺňať, v súčasnosti aktualizácia zodpovedajúceho stimulu vyvoláva reakciu „Je samozrejmé, že sme Slováci“, ktorá sa vníma ako prirodzená. Pri teoretickej reflexii súčasného stavu Štúrovu tézu o metafyzickej nevyhnutnosti používania slovenčiny nahrádzame tézou o kultúrnej nevyhnutnosti používania slovenského jazyka. Pristavíme sa pri pojme kultúrna nevyhnutnosť.

Ide o nevyhnutnosť, ktorá je daná prirodzeným generačným preberaním a odovzdávaním „životných foriem“ vypestovaných v kolektíve, ktorý sa stabilizoval ako slovenský národ. Obsahom „životných foriem“ sú štandardizované správanie, konania, myslenia, prežívania a komunikácie, ktoré zahŕňajú štandardizované prostriedky, a to mimojazykové aj jazykové; (nemateriálnu) kultúru tvorí komplex týchto štandardizácií. Čiže generačne sa preberajú a odovzdávajú tieto štandardizácie. Odovzdávanie štandardizácií prebieha v rámci prirodzenej interakcie (prirodzená komunikácia prebieha vo vlastnom jazyku, staršia generácia, prirodzene, odovzdáva návyky a konvencionalizácie) a prejavuje sa ako bežná interakčná prax. Ale príslušníci generácie prežívajú (resp. epizodicky alebo aj systematicky si uvedomujú) odovzdávanie ako potrebu zachovania štandardizácií (v základe je pravdepodobne potreba jednotlivca vyrovnáť sa s časovou obmedzenosťou svojej existencie). Sledovaná nevyhnutnosť sa dotýka tejto potreby (čiže opäť nejde o vecnú ani logickú nevyhnutnosť). Keďže štandardizácie tvoria obsah kultúry, hovoríme o kultúrnej nevyhnutnosti. Generačné odovzdávanie slovenského jazyka je súčasťou prežívania tejto potreby, z čoho vyplýva, že prežívanie slovenského jazyka je kultúrna nevyhnutnosť.

Prijímajúca generácia prežíva preberanie štandardizácií ako kultúrne dedičstvo. Pretože obsahom štandardizácií je všetko to, čo kolektív vytvoril a pre-

žil, kultúrnym dedičstvom sa udržiava jeho kultúrna pamäť. Kultúrna pamäť je kohézny činiteľ, na základe ktorého sa jednotlivci identifikujú ako národ. Vedomie slovenskej identity je založené na slovenskej kultúrnej pamäti. Nosnou zložkou tejto pamäti sú jazykové štandardizácie, a teda slovenský jazyk je centrálnym komponentom tohto vedomia. Téma, že používanie slovenského jazyka je kultúrna nevyhnutnosť (čiže vyplýva z potreby odovzdávania štandardizácií, čo prijímajúca generácia prežíva ako kultúrne dedičstvo), že ono je prejavom udržiavania kultúrnej pamäti, a teda manifestáciou národnej identity, je vyššie spomínaná Štúrova prvá téza transponovaná do súčasnej situácie a súčasného poznania. Súčasný stav poznania (v tomto príspevku odkazujeme na kulturologickú literatúru; napr. Hansen, 2000) už umožňuje obísť metafyzický pojem substancia, duch (slovanského) národa, s ktorým pracoval Štúr, a uchýliť sa k nemu nás nenútiť ani súčasné existenčné okolnosti spisovnej slovenčiny. Existenčnou motiváciou slovenskej identity je slovenská kultúrna pamäť. Reprodukcia identity spočíva v udržiavaní tejto pamäti. Všimnime si povahu tohto procesu v súčasných podmienkach fungovania spisovnej slovenčiny.

Zrejmé je to, že nejde o jednoduchú, mechanickú reprodukciu, lebo veď preberajúce generácie neopakujú prosto štandardizácie odovzdávajúcich generácií. Ide o rozšírenú reprodukciu podloženú interpretáciou. Reprodukcia jazyka ako jeden z prejavov reprodukcie identity je pod akomodáčnym tlakom. Jazyk sa prispôsobuje meniacemu sa kognitívnemu, emocionálnemu a vôľovému svetu jeho nositeľov (prírastky v jazyku vysoko prevyšujú úbytky – očividný prejav rozšírenosti reprodukcie), ale aj tomu, že používatelia opakujú, napodobňujú vnímané jazykové výrazy a štruktúry na základe (spravidla neuvedomovanej) interpretácie, čo vedie k posunom, inováciám, a teda ku kvalitatívnej dynamike jazyka. V podstate máme do činenia s analogickým správaním. Preberajúce generácie sa aj jazykovo správajú v tom duchu, v tom zmysle (čiže analogicky) ako odovzdávajúce generácie, a teda jazyk zostáva ten istý, hoci sa mení. Zachováva sa taká identita jazyka, ktorú určuje generačná analógia. Reprodukcia jazykovej identity je založená na generačnej analógii. Podčiarknime si: Jazyková pamäť národa ako súčasť jeho kultúrnej pamäti sa udržiava reprodukciou jazykových štandardizácií, ktorá je založená na generačnej analógii, t. j. na analogickom jazykovom správaní preberajúcich generácií. Analogický základ reprodukcie zabezpečuje kontinuálnu identitu jazyka.

Aj vo vzťahu k spisovnej slovenčine platí, že jej reprodukciou sa zabezpečuje jej kontinuálna identita. Termínom kontinuálna identita sa vyjadruje, že ide o historickú nadväznosť stavov totožnosti, ktorej (nadväznosti) povaha je určená generačnou analógiou. Použijúc známy termín V. Mathesiusa, môžeme povedať, že stavy totožnosti sú prejavom jej pružnej stability. Stabilné je to, na základe čoho sa daný jazyk stále vníma ako osobitná kvalita v jazykovom svete. Historicky aktuálni nositelia spisovnej slovenčiny vždy vnímali aktuálny stav jej totožnosti tak, že ju prežívali, resp. si ju uvedomovali ako „svoj jazyk“, ktorým sa odlišujú od iných (najmä od Čechov). Pružnosť stability bola vždy „pod kontrolou“ toho, čo sa vyššie – nadväzujúc na Štúrov výklad – označilo

ako sebaidentifikačný inštinkt. Akomodácia spisovného jazyka bola vždy v silovom poli tohto inštinktu.

Téza o kontinuálnej identite spisovnej slovenčiny platí, prirodzene, aj v súčasnosti. Naďalej pôsobí sebaidentifikačný inštinkt, ktorého štandardizovaným sprievodným príznakom je vedomie slovenskej identity manifestovanej (aj) spisovným jazykom. Toto vedomie sa reprodukuje (aj) reprodukciou tohto jazyka. Európskointegračné okolnosti fungujú ako stimulátory inštinktu aj vedomia. Sústavný masívny bezprostredný kontakt Slovákov s inakosťou permanentne dráždi sebaidentifikačný inštinkt a kultúrna stratégia Európskej únie, ktorá spočíva v úsilí o zachovanie kultúrnej – a teda aj jazykovej – rozmanitosti, žičí prirodzenej reprodukcii vedomia slovenskej identity. To, že ide o normálny jav, potvrdzuje historická skúsenosť Slovákov. Veď v minulosti boli vystavení permanentnej stimulácii tohto inštinktu najmä v sústavnom masívnom bezprostrednom kontakte s českou kultúrou a stimulácia inštinktu bola aj stimuláciou pestovania vedomia slovenskej identity.

Otázka je, či zistenie, že integračné (a globalizačné) okolnosti vlastne podporujú prirodzenú reprodukcii slovenskej identity, nie je jednostranné, a teda poskytujúce deformovaný pohľad na realitu. Veď prežívame predsa nepretržité prenikanie cudzích štandardizácií a jazykových prvkov („zlopovedné“ anglicizmy) do slovenského duchovného sveta. Nie je to útok na kontinuálnu identitu spisovnej slovenčiny a na vedomie slovenskej identity? Pri tejto príležitosti sa vrátíme k Štúrovej téze o jednote obsahu (ducha) a formy, ktorú sme vyššie pertraktovali ako jeho druhú fundamentálnu východiskovú ideu. Pripomeňme si ešte raz, že podľa neho Slováci sa musia chytiť „toho, v čom je duch a život náš nanajviac vyrazený, čo je najšlovenskejšie“ (Náuka, s. 169). Stalo sa. Slováci „sa chytili“ strednej slovenčiny. Ako každý jazyk, aj ona sa sústavne akomodovala, ale cudzie prvky, ktoré do nej prenikli v akomodačnom procese, sa aj asimilovali. Akomodáciou sa slovenský „duch a život“ obohacoval, pod tlakom jednoty obsahu a formy jazykové výrazy vyjadrujúce obohacujúce obsahové prvky sa asimilovali a stali sa súčasťou „slovenskej formy“. Reprodukcia spisovnej slovenčiny zahŕňa aj akomodačno-asimilačný proces a stavy, ktoré reprezentujú jej kontinuálnu identitu, sú poznačené výústieniami tohto procesu. Okolnosti, ktoré akomodačne pomkynali spisovný jazyk, sú súčasťou slovenskej kultúrnej pamäti, a teda aj vedomia národnej identity. Súčasný „útok“ na kontinuálnu identitu spisovnej slovenčiny je vtiahnutý do akomodačno-asimilačného mechanizmu, ktorý spoľahlivo funguje už od obdobia jej fixačnej reprodukcie. S istým pátosom vyjadrené, kontinuálnym pestovaním reprodukčného mechanizmu s akomodačno-asimilačným komponentom sa slovenské spoločenstvo dobre vyzbrojilo aj proti súčasnému „ataku“ cudzieho. Normálna reprodukcia identity spisovnej slovenčiny a vedomia slovenskej identity funguje ďalej. Pravda, sprievodným javom reprodukcie boli a sú reakcie nositeľov jazyka v rozpätí od opatrnej obavy až po rázne obranárstvo. Štandardizované reakcie typu „vyhýbať sa nefunkčnému preberaniu“, „nepripustiť ohrozenie vlastného jazyka“, „treba posilniť jazykové a národné povedomie“ sú súčasťou slovenskej kultúrnej

pamäti (nie je to, pravda, len osobitosť našej kultúrnej pamäti). Aká je miera vplyvu týchto reakcií na reprodukciu v istom vývinovom období, je osobitná výskumná otázka. Sledovanie tohto javu v súčasnom období ukazuje, že sa reprodukuje už pevne zafixovaný spisovný jazyk, t. j. taký, ktorý má už status „prirodzeného“ jazyka (prirodzený v súvislosti s nazeraním na spisovný jazyk ako na „umelý“ útvar), a normálne zafixované vedomie národnej identity, takže reprodukcia je od tohto sprievodného javu celkom nezávislá. Tým, že súčasná spisovná slovenčina má už jasný status „prirodzeného“ jazyka, je splnená rozhodujúca podmienka na jej prirodzenú reprodukciu, čiže reprodukciu bez ochránárskych intervencií. Ochranárske intervenčné aktivity z hľadiska tejto analýzy sa javia ako pokusy vniesť implantáty do prirodzene fungujúceho zdravého ľudského organizmu, ktorý práve vďaka tomuto stavu v interakcii s prostredím udržiava prirodzenú akomodačno-asimilačnú rovnováhu, s odôvodnením, že ho treba ochraňovať. Také hyperochranárstvo len destabilizuje prirodzený stav organizmu. Vo vnímaní spomínaných štandardizovaných metajazykových reakcií nie je skrytý bojový postoj voči nim, ale podnet na hlbšie pochopenie ich motivácie. Prienik do tejto motivácie je aktuálna sociolingvistická výzva.

Zhrnutie: Štúrova kodifikácia slovenského jazyka mala zásadný význam pre zafixovanie vedomia slovenskej identity. Štúr upevnil toto vedomie na úrovni systémovej racionality. Základným pilierom systému jeho ideí je téza o metafyzickej nevyhnutnosti používania a rozvíjania slovenčiny, s čím súvisí nevyhnutnosť uvedomovania si vlastnej identity, a téza o jednote obsahu ducha a formy jeho vyjadrenia. Z týchto téz vyplýva, že uvedomenie si vlastnej identity je objektívna vnútorná potreba Slovákov, a teda aj predpoklad kontroly autenticity ich životných foriem („opravdivého života“). Svedectvom toho, že Slováci túto vnútornú potrebu pociťovali, je slovakizovaná čeština a spontánne akceptovanie stredoslovenského kultúrneho jazyka nositeľmi západoslovenských a východoslovenských dialektov. Sú to prejavy sebaidentifikačného inštinktu Slovákov. Štúr rozhodujúcim spôsobom prispel k tomu, že tento inštinkt nadobudol pevnú racionálnu oporu a slovenská identita sa fixovala na presvedčivej ideovej báze.

Vo vzťahu k súčasnosti, keď sa už vedomie slovenskej identity prirodzene reprodukuje, je primerané nahradiť Štúrovu tézu o metafyzickej nevyhnutnosti používania slovenčiny tézou o jeho kultúrnej nevyhnutnosti. Táto nevyhnutnosť vyplýva z potreby generačného odovzdávania štandardizácií (obsah kultúry), čím sa zabezpečuje kontinuálna identita jazyka a národa, t. j. historická nadväznosť stavov slovenskej identity. Aj identita sa vyznačuje pružnou stabilitou, ktorá je daná tým, že generačné preberanie štandardizácii prebieha na základe analogického správania nových generácií (generačná analógia), že niet totožného správania, ale napodobňovania na základe interpretácie. Reprodukciou štandardizácií sa udržiava kultúrna pamäť národa ako jeho kohézny a sebaidentifikačný faktor. Prirodzene reprodukovanie vedomie slovenskej identity, ako aj sebaidentifikačný inštinkt Slovákov ako zárodok tohto vedomia sú stimulované intenzívnou interkultúrnou interakciou v rámci Európskej

únie, čo je kompatibilné s jej kultúrnou stratégiou zameranou na zachovanie kultúrnej rozmanitosti EÚ. Vo vzťahu k cudzím vplyvom spisovná slovenčina a slovenské vedomie preukazujú normálnu (primeranú) akomodačno-asimilačnú pružnosť, takže niet potreby ochranných intervenčných aktivít.

6.4.2.1. PROGNOZA

Štúrova filozofia jazyka má istú vysvetľovaciu silu aj prognostickú potenciú. Predchádzajúci výklad sa týkal aplikácie jeho modelu pri vysvetľovaní potreby kodifikovať slovenčinu a rozvíjať ju. Jeho filozofia však inšpiruje aj k úvahám o otázke budúcnosti národov a jazykov v Európskej únii, o prognózovaní vývinu tohto javu. Pred prístupom k tejto otázke doplníme ešte interpretáciu tejto filozofie z predchádzajúcej kapitoly.

Pri zdôvodňovaní potreby kodifikačného zasiahnutia do jazykového života Slovákov a rozvíjania vlastného spisovného jazyka L. Štúr sa riadil diferenciačným zákonom ľudského jazyka. Na pôvod tohto zákona mieri napríklad táto pasáž zo Štúrovho výkladu: „... rozličnosť rečí ľudských sama od seba vyteká, lebo je to isté, že na ducha nekonečne bohatého predmety sveta a jeho vlastné pocity a pomysly rozlične pôsobia a z rozličnej stránky jeho pozornosť na seba obracajú, skadiaľ potrebnou vyteká to, že sa na rozličný spôsob duchu predstavujú a práve preto aj rozlične z človeka zvukom von vymáhajú. Celkom inakšie predstavenie sveta a potrebné rozličné vyslovenie predstavenia tohoto je rozličná reč, čo sa nielen v rozličných celkom slovách, ale aj v rozličnom ich sklade a v celkom inom stroji reči objavuje“ (Náuka, 1962, s. 169). Hovorí sa tu o tom, že existencia rozličných jazykov je následok interakcie ducha a sveta. Interakcia zahŕňa množinu možných interpretácií sveta, ktorých realizáciu ukotvenú jazykovými zvukmi predstavujú jednotlivé jazyky. Vo výkladoch Štúra je implicitne prítomný diferenciačný zákon jazyka, ktorého obsahom je vzťah nevyhnutnosti medzi existenciou rozmanitých jazykov a uchopením sveta kolektívnymi subjektmi, ktoré sa vnímajú ako jedinečné kolektívy práve na základe svojského jazykového stvárnenia sveta a jeho kódovania. Nevyhnutnosť vzťahu spočíva v tom, že osobitné uchopenie sveta vyžaduje osobitný jazyk. Keďže sa preukázalo, že slovenčina je osobitný jazyk (najväčšie úsilie musel aj Štúr vynaložiť pri delimitácii slovenčiny vo vzťahu k češtine), nevyhnutnosť jej existencie vyplynula z diferenciačného zákona („Ak platí, že medzi diferencovaným uchopením sveta kolektívnymi subjektmi a existenciou rozmanitých jazykov je vzťah nevyhnutnosti, a ak platí, že slovenčina reprezentuje osobitné uchopenie sveta, tak je jej existencia nevyhnutná“). Pravda, vynára sa otázka, prečo sa svet uchopuje (interpretuje) odlišne, či je to nevyhnutnosť, ktorú ľudstvo muselo „rešpektovať“, alebo len možnosť, ktorú ľudstvo aj využilo. Štúrova odpoveď znie, že je to spôsobené migráciou kmeňov, ktorá vedie k tomu, že „vždy iné a iné alebo aspoň odchodné predmety kmene otáčajú a duch nikdy nestojaci novými vzpruhami v rozvíjaní svojom popchnutý býva“ (op. cit. s., 161), ale migrácia a interakcia s novými prostrediami je len okolnosťou, ktorá umožňuje, aby sa uplatnila „tvorivá živosť ducha“; porov.: „Veľká táto premena (čiže rozvetvenie prajazyka – pozn. J. D.) má svoj základ v prvotnom

ešte nerozvíti a v neúplnosti prastoku tých rečí a v ustavičnej tvorivej živosti ducha...” (op. cit., s. 160). V základe diferenciačného zákona ľudského jazyka je teda princíp tvorivej sily ducha. Ak sa perspektíva nazerania posunie až k tomuto princípu, aj existencia slovenčiny sa ukazuje ako metafyzická nevyhnutnosť. Univerzálnosťou tohto princípu je dané, že pôsobí na úrovni ľudstva, národa aj kmeňa (v zmysle Štúrovej terminológie).

Interpretačné pokračovanie v Štúrových výkladoch nás privádza k poznaniu, že zdôvodňovanie potreby rozvíjať vlastný jazyk Slovákov je implicitne spojené s otázkou zmyslu rozmanitosti jazykov. Existencia slovenčiny a jej rozvíjanie je príspevok k napĺňaniu zmyslu existencie rozmanitých jazykov. V tomto bode sa stretávame s W. Humboldtom, s jeho analýzou zmyslu rozmanitosti ľudského jazyka. Pripomeňme si ju podľa veľmi transparentnej interpretácie L. Weisgerbera (1964, s. 173 – 174): Každé konkrétnojazykové stvárnenie sveta poskytuje len jednostranné nazeranie na svet, totiž len istý výsek priestoru, ktorý zahŕňa možné jazykové stvárnenie sveta ako výsledku interakcie ľudského ducha so svetom. Keby jestvoval len jeden ľudský jazyk, nazeranie na svet by bolo obmedzené, vyčerpané jediným spôsobom. To by znamenalo torzovitú realizáciu potencie ľudského ducha, určenie jedinej cesty k jazykovému poznaniu sveta. Rozmanitosť jazykov odstraňuje túto poznávaciu reštrikciu. Zmysel existencie rozličných jazykov spočíva v tom, že sa prostredníctvom nich naplno realizuje jazykový talent človeka a ľudstvo dospieva k svojmu jazykovému cieľu s potrebnou rozmanitosťou nazerania na svet. V jazykovom talente človeka sa skrýva tvorivá sila ľudského ducha, ktorá umožňuje človeku zmocniť sa sveta tak, že ho prevedie do duchovného vlastníctva spôsobom, ktorý je ľudskej bytosti určený. Jednotlivé jazyky sú prejavy určeného spôsobu zduchovnenia sveta.

Filozofia jazyka, ktorú si Štúr vybudoval na hlbšie zdôvodnenie potreby rozvíjania slovanských jazykov, a teda aj slovenčiny, nedáva explicitnú alebo implicitnú odpoveď len na otázku, prečo sa *musia* rozvíjať slovanské jazyky vrátane slovenčiny, ako aj na otázku, v čom spočíva zmysel ich existencie (a teda ich rozvíjania). Z odpovedí na tieto otázky vyvodzuje aj účel rozvíjania týchto jazykov s motiváciou, ktorá vyplýva z obsahu odpovedí. Vyjadruje ho vo výzve slovanským kmeňom, aby písali v svojich nárečiach, keď ich nabáda k uvedomeniu si, „že to robíte z vnútornej potreby, úplného sa vyslovenia a vyčrenia všetkého, čo vo vás skryté je, i aby ste rozmnožili vznešenosť a slávu ducha, ktorému zaľúbilo sa vybrať národ náš za podkladok činnosti svojej“ (Náuka, s. 166). Na tento účel nadväzuje pragmatický cieľ, a to kodifikácia slovenčiny a jej rozvíjanie ako spisovného jazyka.

Štúrovej filozofickej reflexii slovenčiny a slovanských jazykov môžeme teda priznať tento doplnený ideový model: Diferenciácia ľudského jazyka je riadená princípom tvorivej sily ľudského ducha. Táto sila sa realizuje v interakcii ducha so svetom ako interpretačné spracovanie sveta. Interakcia je ovládaná diferenciačným zákonom ľudského jazyka, podľa ktorého rozčlenenosť ľudského jazyka, jeho rozmanitosť je nevyhnutná, lebo len tak sa môžu realizovať rozličné interpretačné spracovania sveta. Pretože v základe tohto vzťahu je sila

ducha, je to metafyzická nevyhnutnosť. Príčina jazykovej rozmanitosti spočíva v tom, že tvorivá sila ľudského ducha sa môže rozvinúť len diferenciaciou ľudstva na kolektívne subjekty, ktoré pomocou vlastného jazyka realizujú možné uplatnenia tvorivej sily ducha. Rozmanité jazyky predstavujú rozmanité nazeranie na svet (čiže interpretácie sveta) a v rozmanitosti nazerania sa prejavuje tvorivosť ducha. Jazyková rozmanitosť je síce z komunikačného hľadiska zlo, lebo sťažuje interkultúrne dorozumievanie, ale jej existencia má hlbší zmysel. Ten spočíva v tom, že sa v nej mohol naplno rozvinúť tvorivý jazykový talent človeka (ľudského rodu), s ktorým koreluje tvorivý potenciál ducha, a tým sa naplní jeho jazykovopoznávacie poslanie. Spoznanie príčiny a zmyslu rozmanitosti jazykov znamená pochopenie účelu ich rozvíjania. Toto spoznanie by sa malo premietnuť do organizmu kolektívneho subjektu ako vnútorná potreba rozvíjať svoj jazyk a tým tvorivú silu ducha transformovaného do tohto subjektu.

Týmto ideovým modelom interpretoval Štúr aj slovanstvo; porov.: „Slovanský život je zložitý ako lipa na moc konárov, národ je jeden, ale jeden v rozmanitostiach, i nech teda je rozmanitosť aj v duchovnom našom živote zjavná...“ (Nárečie, s. 35). Interpretačným uplatnením tohto modelu sa utvrdil, že slovanské národy a jazyky tvoria jednotu, ale jednotu v rozmanitosti. Zdá sa, že tento model sa vyznačuje univerzálnou aplikovateľnosťou na demokratické riešenie koexistenčného problému v superkolektívoch združujúcich národy, resp. etniká. Napríklad Európska únia je taký kolektív. Aj v nej sa deklaruje jednotu v rozmanitosti. Napríklad v čl. 26 výkladovej správy k Európskej charte regionálnych alebo menšinových jazykov sa hovorí: „Cieľom Rady Európy je dosiahnuť väčšiu jednotu medzi jej členmi v záujme podpory ich spoločného dedičstva a ideálov. Jazyková rôznorodosť je jeden z najhodnotnejších elementov európskeho kultúrneho dedičstva. Kultúrna identita Európy nemôže byť vytváraná na báze jazykovej štandardizácie.“ Ide o výstavbu Európy, „ktorá sa môže zakladať podľa ideálov členov Rady Európy len na pluralistickom princípe.“ Z čoho vyplýva také evaluačné vnímanie jazykovej rôznorodosti? Z jej interpretácie v duchu opísaného ideového modelu. Interpretácia je riadená tromi opornými štruktúrnymi prvkami: príčina, zmysel a účel rôznorodosti. Jej kladné hodnotenie pramení z poznania jej príčiny – prostredníctvom jazykov sa mohla uplatniť tvorivá sila ľudského ducha – a jej zmyslu – prostredníctvom rozmanitých jazykov sa rozvinul jazykový talent človeka a spolu s tým sa realizovalo jeho jazykovopoznávacie poslanie. Z poznania príčiny a zmyslu jazykovej rôznorodosti vyplýva účel jej zachovávaní, a teda podpora rozvíjania jednotlivých jazykov. Účelom podpory je udržiavanie optimálnych podmienok na kontinuálne rozvíjanie ducha kolektívnych subjektov ako nositeľov daných jazykov. Implicitne je tu prítomná aj idea jednoty obsahu (ducha) a formy, ktorá patrí aj k Štúrovým základným tézám. Kontinuálne rozvíjanie tvorivej sily ducha kolektívnych subjektov sa viaže – ako je to zakotvené tejto ideí – na zodpovedajúcu formu, čiže na vlastný jazyk; porov. napríklad s týmto výrokom E. Štúra: „Naša vnútornosť, náš duch plný je pokladov v ňom zložených, s týmito musíme von, a síce tak, ako sú skryté v nás a jako hýbu ducha nášho:

musíme sa my úplne, jadrne, tak, ako cítime, ako myslíme, vysloviť a vyraziť“ (Náuka, s. 167). Takto sa môžeme vyjadriť len vo vlastnom jazyku. Treba si však opäť pripomenúť, že Štúr interpretoval slovenský element v genetickom rámci slovanstva. Slovenský živel je daný kmeňovitosťou slovanského národa (v Štúrovej terminológii). Rozvíjanie slovenského živlu je príspevok k plnému rozvitiu tvorivej sily slovanského ducha, a teda nielen k potvrdeniu slovenskej identity, ale aj identity slovanského národa. Je primerané analogické tvrdenie, že rozvíjanie jazykov v rámci Európskej únie je príspevok k plnému rozvitiu tvorivej sily európskeho ducha? Slovanský duch má etnický základ, v zárodkovom stave sa nachádzal na počiatku praslovanského obdobia. Slovanské jazyky, a teda aj slovenčina, sú produktom rozvíjania potenciálu tohto zárodku. A európsky duch? Tento pojem môžeme interpretovať buď sumarizačne (vystupuje ako nadradený pojem v partonymickom vzťahu, t. j. v relácii celok – časť: európsky duch – slovenský duch...), alebo prototypovo, čiže obsahom pojmu sú typické európske duchovné vlastnosti, na základe ktorých sa vníma napríklad odlišnosť Európy od Severnej Ameriky na duchovnej rovine. Ak vyjdeme z predstavy, že ľudský duch preukazuje svoju tvorivú silu v duchovnej rozmanitosti kolektívnych subjektov – túto predstavu si osvojil aj Štúr, len on obmedzil túto rozmanitosť genetickým príbuzenstvom –, primeraná je prototypová interpretácia. Podľa tejto interpretácie európsky duch ako substancia, ktorá je jedným z variantov ľudského ducha ako prvotnej substancie, sa manifestuje v životných formách (vrátane jazyka), ktoré predstavujú europeizmy. Spoznávanie europeizmov je prienik do európskeho ducha. V tejto interpretácii európsky duch a napr. slovanský duch nie sú v rodovo-druhovom vzťahu, lež vo vzťahu prieniku. Interakčne koexistujú ako genetický a areálový variant ľudského ducha. To značí, že európske jazyky sú manifestáciou genetického variantu, ale súčasne prostredníctvom europeizmov aj manifestáciou areálového variantu. Podporou reprodukcie jednotlivých jazykov sa podporuje rozvíjanie tvorivej sily ducha v oboch manifestáciách (osobitný rozbor si vyžaduje vzťah medzi nimi). V citovanej pasáži z Európskej charty je aj výrok, že „kultúrna identita Európy nemôže byť vytváraná na báze jazykovej štandardizácie.“ Ekonomické, politické a sociálne smerovanie Európskej únie však vytvára objektívne podmienky na realizáciu takej možnosti. Tieto podmienky navodili stav, keď sa angličtina presadzuje ako lingua franca, a zdá sa, že sme na počiatku éry štandardizácie myslenia, správania aj komunikácie, ktorou sa začína formovať európsky megakolektív. Ak sa v rámci tejto štandardizácie vyvinie akási euroangličtina ako spoločný jazyk, vytvorí sa predpoklad na plné rozvinutie areálovej substancie – európskeho ducha –, pretože sa bude môcť manifestovať v tomto jazyku. Bola by to situácia, v ktorej by sa mohol naplno uplatniť princíp jednoty obsahu (ducha) a formy, ktorý zvýrazňoval aj L. Štúr. Tvorivá sila európskeho ducha by sa rozvíjala v zviazanosti s paneurópskym jazykom. Spomínané europeizmy by boli, prirodzene, vtiahnuté do tohto procesu. Táto prognostická úvaha vedie k tomu, že sa očakáva posun v interakčnej koexistencii genetického a areálového variantu ľudského ducha, a to v tom zmysle, že sa optimalizujú podmienky na rozvíjanie tvorivej sily areálového

variantu. Pritom sa do prognózy vtiera aj otázka, či jednou z vlastností tohto areálového variantu nebude potenciálna „kmeňovitosť“, ktorú Štúr zdôrazňoval pri charakteristike slovanského ducha. Z tejto vlastnosti by vyplynula „nárečová“ povaha (v Štúrovom zmysle) paneurópskeho jazyka. Rozvíjanie európskeho ducha v spätosti s paneurópskym jazykom by znamenalo konštituovanie európskej kultúrnej identity na báze jazykovej štandardizácie. Rozvíjanie jednotlivých európskych jazykov znamená reprodukciu kultúrnej identity kolektívov zahrnutých do európskeho megakolektívu (národ, etnikum, región). Otázka je, či sa pri reprodukcii jednotlivých jazykov ustáli nejaký pomer medzi aktualizáciou a deaktualizáciou vnímania toho, že sa reprodukuje „kmeňovitosť“ genetického variantu ducha, napríklad že sa slovenčina reprodukuje ako „nárečie“ „slovanského jazyka“. Kým životné okolnosti Slovákov v Štúrovom období stimulovali vysokú mieru aktualizácie vnímania tejto „kmeňovitosti“, v súčasnosti je už ustálený stav deaktualizovanosti.

Na základe svojej filozofie jazyka Štúr vysvetlil, prečo sa *musí* rozvíjať slovenský jazyk (v súvislosti s jeho kodifikáciou). Nemechanickou aplikáciou jeho ideového modelu však možno podať isté vysvetlenie potreby rozvíjania jazykov v rozličných podmienkach ich existencie a vyťažiť z neho zodpovedajúce prognózovanie.

VII.

**ROZVÍJANIE
JAZYKOVEDNÉHO
POZNÁVANIA A CHÁPANIE
SPISOVNÉHO JAZYKA**

7. VÝVIN JAZYKOVEDNÉHO MYSLENIA

Vývin jazykovedného myslenia sa riadi odpoveďami na otázku, čo by mala lingvistika skúmať v spätosti s otázkou, čo môže skúmať, čiže čo je v jej poznávacej potencii. Teoretickopoznávacím determinantom je historicky reprodukovvané napätie medzi prírodovedným a humanitnovedným prístupom k jazyku, do ktorého sa premieta opozícia v objasňovaní povahy predmetu sociálno-duchovných vied v porovnaní s povahou predmetu prírodných vied, z ktorej vyplýva fundamentálny metodologický protiklad medzi týmito triedami vied. Otázka týkajúca sa poznávacejencie lingvistiky nevyhnutne implikuje otázku, ako by mala lingvistika skúmať jazyk v spätosti s otázkou, ako ho môže skúmať (aká je jej metodologická potencia).

Všeobecne akceptované je len to, že prvotným objektom jazykovedného skúmania je reč. Pri vymedzovaní predmetu lingvistiky F. de Saussure (1989, s. 43) vychádza z toho, že „látka lingvistiky je daná predovšetkým všetkými manifestáciami ľudskej reči“. Tento objekt mu ponúka dva základné výskumné predmety: jeden pre lingvistiku jazyka, druhý pre lingvistiku hovoru. Toto členenie mu vyplýva z ontológie reči, ktorá vyžaduje primeranú gnozeologickú reakciu. Celok reči je nehomogénny (rôznorodý a mnohotvárnny), má fyzickú, fyziologickú aj psychickú stránku, okrem toho je sociálnym aj individuálnym javom a „v každom okamžiku je aktuálnou inštitúciou aj produktom minulosti“ (op. cit., s. 45). Tento celok sa nedá „zaradiť do žiadnej kategórie ľudských faktov, pretože nevieme, ako vymedziť jej jednotu“ (tamže, s. 46), z čoho vyplýva, že (reč ako celok) je nepoznatelný. Východiskom je, že poznávanie sa rozvetví: lingvistika jazyka môže skúmať to, čo je v reči sociálne a výlučne psychické, kým lingvistika hovoru je kompetentná na skúmanie individuálnej časti reči, ktorá je psycho-fyzická. Hoci jazyk a hovor sú vo vzťahu vzájomnej závislosti, predsa sú to „dve úplne odlišné veci“ (tamže, s. 54), takže sa nedajú skúmať v jednote z jedného hľadiska.

Lingvistika jazyka si vymedzila predmet, ktorý je homogénny, a teda poznateľný: je to systém znakov, v ktorom „to najpodstatnejšie je jednotu zmyslu a akustického obrazu a v ktorom obidve časti znaku sú v rovnakej miere psychickej povahy“ (op. cit., s. 51). Ako má, resp. môže lingvistika skúmať tento systém? Odpoveď: tak, ako to zodpovedá jeho povahe. Nastoľuje sa teda otázka, aká je jeho povaha. Fundamentálnym dôsledkom odpovedí na túto otázku je, či sa lingvistika jazyka zaradi medzi prírodné alebo humánne vedy. Treba poznamenať, že želanie lokalizovať lingvistiku na tej alebo onej strane

máva aj istú riadiacu silu pri prístupe k jazykovému systému. Saussure včlenil lingvistiku jazyka do (len konštituujúcej sa) semiotiky ako vedy o znakoch. „Lingvistika je iba časť tejto všeobecnej vedy a zákony objavené semiológiou sa budú dať aplikovať aj v lingvistike“ (op. cit., s. 52). Pojem systém a poukazovanie na zákony naznačujú, že konštituovaním lingvistiky jazyka jazykoveda sa stáva skutočnou vedou. Poukázaním na to, že jestvuje konštantné (systém) v premenlivých rečových javoch, sa prerušila tradícia prístupu k duchovnému a sociálnemu svetu. Javy tohto sveta v tejto tradícii sú „v protiklade s prírodnými javmi jednorazové, individuálne, a práve preto sa nemôžu stať ako prírodné javy objektom exaktného a zovšeobecňujúceho skúmania“ (Hjelmslev, 1972, s. 12). Idea, „že každému procesu zodpovedá nejaký systém, prostredníctvom ktorého môžeme tento proces analyzovať“ (op. cit., s. 13), je krokom ku konštituovaniu duchovných odborov ako vedy. Osvojenie si tejto idey znamená príklon k prírodovednému prístupu k duchovnému svetu, k vnímaniu prírodných vied ako vzoru vedeckého poznávania, a teda poznávacích postupov. Exaktnosť, zovšeobecňovateľnosť, verifikovateľnosť a metodickosť sú základné atribúty skúmania podľa tohto vzoru. S touto ideou je spojené presvedčenie, že jazykový systém má takú povahu, že práve takým prístupom sa dá vedecky uchopiť. Keďže prírodovedné bádanie je zamerané na odhaľovanie zákonov v prírode, aj skúmanie duchovného sveta musí byť orientované na jeho zákony. Vynára sa, pravda, otázka, či zákony z oboch svetov majú rovnakú povahu.

Saussure uvažoval o zákonoch v jazyku so zreteľom na sociálne aj prírodné zákony. Rozlišuje synchrónne a diachrónne zákony a skúma, či zodpovedajú charakteru sociálneho zákona, ktorý sa vyznačuje tým, že je imperatívny (presadzuje sa násilím) a všeobecný (zahŕňa všetky prípady v istom čase a priestore). Synchronný zákon (od diachrónneho zákona odhliadame) je všeobecný, ale neimperatívny. Neimperatívnosť znamená, že niet žiadnej sily, ktorá by zaručila dodržiavanie pravidelnosti v jazyku, čo sa prejavuje v neustálych jazykových zmenách. Všeobecnosť znamená, že „synchronný zákon je len prostým výrazom jestvujúceho poriadku, konštatuje stav vecí. ... ak hovoríme o zákone v synchronii, tak je to v zmysle usporiadania, princípu pravidelnosti“ (Saussure, 1989, s. 120). Z neimperatívnosti vyplýva dočasný poriadok. Zákony v zmysle prírodných vied sa Saussurovi evokujú pri otázke, či sa dá jazyk skúmať z panchrónneho hľadiska (niečo sa vyskytuje vždy a všade). Vychádza mu, že v jazyku jestvujú také zákony: „V lingvistike sú tak ako v šachovej hre pravidlá, ktoré prežívajú akékoľvek udalosti. Sú to však len všeobecné princípy, ktoré jestvujú nezávisle od konkrétnych faktov“ (op. cit., s. 122). Ide zrejme o všeobecné zákony (napr. „Jazykové znaky sú v opozičných vzťahoch“ alebo „V jazyku pôsobí analógia“), ktoré sú v základe existencie jazyka vôbec, ale nevytvádzajú nič o povahe konkrétneho jazyka. Tá je určená synchronnými zákonmi, ktoré sú však neimperatívne, a preto je nimi určovaný poriadok dočasný (čiže daný poriadok môže byť aj iný). Evidentne to vyplýva z arbitrárnosti jazykového znaku a z konvenčnosti jazyka, t. j. z toho, že jazyk je prirodzený (nie umelo vytvorený) semiotický

objekt, a teda kultúrny fenomén. Keď sa však Saussure zaoberá otázkou, kde jestvuje jazyk, prichádza k záveru, že existuje v mozgu členov jazykového spoločenstva (ako súhrn odtlačkov uložených v každom mozgu), je zároveň spoločný všetkým, je však mimo vôle tých, u ktorých je uchovávaný (porov. s. 54 – 55). A synchronná lingvistika má skúmať systémotvorné vzťahy, a to z hľadiska, ktoré zodpovedá tomu, „ako ich vníma kolektívne vedomie“ (tamže, s. 126). Vyzdvihovanie, že jazyk jestvuje nezávisle od vôle jednotlivcov a že ho treba vnímať z pozície kolektívneho vedomia, evokuje tézu A. Schleichera (1863), že jazyky sú prírodné organizmy, ktoré nie sú určené vôľou človeka, a teda patria k prírodným objektom, z čoho mu vyplýva, že lingvistika je súčasťou prírodných vied.

Stretávame sa tu s tým, že z jednej strany sa do pozornosti dostáva arbitrárnosť a konvenčnosť, a teda kultúrna povaha jazyka, a z druhej strany sa pozornosť upriamuje na objektívnosť zákonov v zmysle ich nezávislosti od vôle človeka, čo stimuluje vnímanie jazyka ako prírodného fenoménu alebo akoby takého javu (hoci je produkt ľudskej činnosti, ovládajú ho objektívne zákony, ako sú aj prírodné objekty ovládané takými zákonmi). Prírodné zákony aj zákony jazyka sú objektívne. Zodpovedá to tvrdeniu v teórii poznania (Černík – Farkašová – Viceník, 1986, s. 189), že „vedecké zákony sú subjektívnym, v hlave človeka pretvoreným obrazom objektívnych, od vôle a vedomia ľudí nezávislých, prírodných alebo spoločenských zákonov“. A dodáva sa, že „objektívny zákon sa spravidla charakterizuje ako všeobecný, nevyhnutný a podstatný vzťah“ (tamže). Pri porovnávaní prírodných javov a jazyka v tejto súvislosti sa do ohniska pohľadu vtiera objektívnosť zákona (nezávislosť od vôle) a nevyhnutnosť vzťahu.

Položme si otázku, ako vzišli (z čoho „vyrástli“) jazyky. Prijateľná odpoveď sa ponúka, keď vyjdeme z tézy, že jazyk nie je ani prírodný objekt, ani artefakt, ale fenomén tretieho druhu. Túto tézu dobre rozpracoval R. Keller (2003), ktorého idey sme už zužitkovali. Jazyk má s artefaktom spoločné to, že je produkt ľudskej činnosti, ale nie intencnej činnosti zameranej naň, čo má zase spoločné s prírodnými fenoménmi, ktoré sa od obidvoch opozičných javov odlišujú tým, že nie sú produktom ľudskej aktivity. Fenomén tretieho druhu je „kauzálna konzekvencia individuálnych intencných činností, ktorými sa realizujú aspoň čiastočne podobné intencie“ (op. cit., s. 101). Jazyk ako fenomén tretieho druhu vzišiel z individuálnych intencných komunikačných činností ako nezamýšľaný produkt týchto aktivít. Jednotlivci vyvíjali komunikačnú činnosť so zámerom dosiahnuť komunikačné ciele bez toho, aby ich úmyslom, vôľou bolo konštituovanie jazyka. Ich komunikačné intencie boli podobné, takže sa vzájomne prispôbovali formami komunikačnej činnosti, aby mohli realizovať svoje intencie. Následkom opakovaných komunikačných aktivít spätých s istými intenciami bolo, že sa neúmyselne vytváral jazyk. Jazyk teda „vyrástol“ z nezámerneho následku zámerných individuálnych komunikačných činností. Nevzišiel z vôle jednotlivcov a v tomto zmysle je objektívny. V porovnaní s prírodnými fenoménmi, ktoré sa vyznačujú „čistou“ objektívnosťou, objektívnosť jazyka je poznačená pôsobením – pracovne po-

vedané – jazykotvorného inštinktu, ktoré sa prejavuje v tom, že podporuje reprodukciu rečových produktov ako osvedčených prostriedkov komunikácie. Podpora spočíva v tom, že reprodukcia sa pociťuje ako spôsob uchovávaní prostriedkov na budúce komunikácie. Keďže sledujeme jazykové zákony a ich objektívnosť, do pozornosti sa dostáva rozšírená reprodukcia jazyka, ktorou sa jazyk rozvíja s istou usporiadanosťou svojich prvkov. Rozšírená reprodukcia je založená na analogickom jazykovom správaní v rámci analogickej komunikačnej činnosti. Analogické jazykové správanie znamená, že jednotlivci narába s jazykovými prostriedkami v tom zmysle, v tom duchu ako iní aktuálni aj predchádzajúci používatelia, čo vedie k rozšíreniu výskytu jestvujúcich štruktúr v danom jazyku (podobne treba interpretovať aj pojem analogická komunikačná činnosť). Pravidelnosť, ktorá sa v danom jazyku takto konštituuje a upevňuje, jednak nie je výsledkom vôle jednotlivcov (vôľa jednotlivcov sa uplatňuje vo vzťahu ku komunikačnej intencii, ich vôľou je jej realizácia) a jednak má oporu v ich jazykotvornom inštinkte, ktorý riadi jazykové aktivity jednotlivcov so zreteľom na zachovávanie jazyka (porov. napr. s inštinktom sebazáchovy). Pretože inštinkt je biologický (teda prírodný) fenomén, hypotéza o jazykotvornom inštinkte len podčiarkuje objektívnosť jazykových zákonov, a teda ich vnímanie približuje k vnímaniu prírodných zákonov (azda by sme mohli hovoriť o jazykotvornom inštinkte jazykového kolektívu a uvažovať o ňom napr. v súvislosti s etnickým inštinktom, s inštinktom zachovania etnika). Treba však prihliadať aj na nevyhnutnosť ako ďalší atribút zákona (zákon je objektívny a nevyhnutný vzťah).

Evidentné je, že vzťah nevyhnutnosti je medzi jazykotvorným inštinktom a pravidelnosťou: jazykotvorný inštinkt nevyhnutne vyvoláva analogické jazykové správanie, ktoré reprodukuje a produkuje pravidelnosť. V hre je analógia (v spomínanom zmysle). Závažné sú dve vlastnosti analogického jazykového správania. Po prvé to, že také správanie zahŕňa interpretáciu (tu ide, prirodzene, o nevedomovanú, intuitívnu interpretáciu). Prítomnosť interpretácie v analogickom jazykovom správaní spôsobuje, že pri jednoduchej reprodukcii jazykových prostriedkov môže (nemusí!) dôjsť k ich zmene (je potenciálnou hnacou silou zmien), a pri rozšírenej reprodukcii, ktorou sa jazyk rozvíja, vo vzťahu k istým javom sa otvárajú isté možnosti správania. Po druhé to, že mentálnym podkladom analogického jazykového správania je usudzovanie pomocou analógie, ktoré sa vyznačuje tým, že platnosť úsudku pri danej potenciálnej triede javov má len stochastickú silu. Tieto vlastnosti analógie sa vzájomne predpokladajú: interpretácia otvára možnosti, a tie sú dané stochastickosťou usudzovania pomocou analógie. Stochastickosť tohto usudzovania je podmienkou možností a interpretácia ich odhaľuje (utvára). Keďže analogické jazykové správanie pri javoch tej istej potenciálnej triedy je stochastické, principiálne nie je striktné (imperatívne) usmernené na realizáciu celej potenciálnej triedy, pravidelnosti ako jeho neintencný produkt nie sú nevyhnutné. Takže zákony, ktorých obsahom sú tieto pravidelnosti, sú principiálne stochastické (či na také pravidelnosti vzťahujeme výraz zákon, je len otázka terminologickej konvencie).

Tradične sa hovorí o tlaku vychádzajúcom z vnútra jazykového systému na hovoriaceho a o tendencii jazykového vývoja, ktorá sa mení na zákon (zákonitosť), keď sa jedna z alternatív stáva jedinou možnou, a teda nevyhnutnou realizáciou exemplárov danej triedy jazykových štruktúr. Napríklad podľa I. Němca (1989, s. 84) môžeme pripustiť, „že tendencia je hybná sila, ktorá prerastá do zákonitosti, ak spolupôsobí ďalšia sila – príčina (činiteľ, tendencia), ktorá zabezpečí nevyhnutnosť dovŕšenia, naplnenia onej tendencie a vyľúči náhodnosť.“ Napríklad tendencia k otvoreným slabikám v praslovančine „zostávala iba tendenciou, pokiaľ s otvorenými slabikami koexistovala ešte stará výslovnosť so zatvorenými slabikami. Až keď sa stala oná nová realizácia jedinou možnou, a teda nutnou, môžeme hovoriť o zákone alebo zákonitosti“ (tamže). Z tohto pohľadu analogické jazykové správanie je pri istých typoch jazykových štruktúr istými faktormi maximálne obmedzené, takže hovoriaci sa nevyhnutne musí správať daným spôsobom. Napríklad keď slovenský hovoriaci preberá isté slovo v slovesnej podobe, nemá pri vyjadrovaní 1. osoby prítomného času oznamovacieho spôsobu jednotného čísla inú možnosť ako koncovku *-m*, a teda sa tak jednoducho musí správať, čiže príslušný zákon ho núti k takému správaniu. To ale znamená, že tu už nevychádzame z predpokladu o usudzovaní pomocou analógie ako o mentálnom podklade analogického jazykového správania, ale z toho, že mentálnym podkladom je úplne induktívne usudzovanie, ktoré sa vyznačuje tým, že z predpokladov vyplýva všeobecný záver (napr. „Ak má daný prevzatý výraz vlastnosti slovesa, má v 1. osobe ... koncovku *-m*“). Lingvista sa usiluje v tejto súvislosti o to, aby sa dopracoval k teoretickej indukcii, teda k tomu, aby preukázal, prečo je vzťah medzi predpokladmi a záverom nevyhnutný (čiže sa dokazuje, že daná jazyková štruktúra je nevyhnutná forma prejavu [neabstraktnej] podstaty, resp. pôsobenia imanentného zákona).

Dospeli sme k podnetu nahradiť predpoklad o usudzovaní pomocou analógie ako o mentálnom podklade reprodukcie jazykových štruktúr predpokladom o úplnom induktívnom usudzovaní. Ak to urobíme, vychádza nám, že hovoriaci pri reprodukcii jazykových štruktúr v komunikácii sa riadi pravidlami, ktoré sú formulované v deskriptívnych lingvistických dielach (takže deskriptívny lingvista len explicitne vyjadruje to, čím disponuje používateľ jazyka). Pravidlá sa formulujú v duchu tohto usudzovania, čiže: z predpokladov logicky vyplýva všeobecný záver. Exempláre, ktoré narúšajú všeobecný záver, sa vyradujú z triedy ako výnimky. Niet pochyb, že bežný používateľ dokáže zovšeobecňovať skúsenosti z rečového narábania s jazykovými štruktúrami a že skutočne to aj robí. Pochybnosť však vyvoláva to, že jeho zovšeobecnenia vyúsťujú do implicitných pravidiel takej povahy, akú majú pravidlá formulované deskriptívnym lingvistom. Predstavu, že pravidlá (re)konštruované používateľom na základe vlastných jazykových skúseností a pravidlá prezentované v opisných lingvistických prácach majú rovnakú povahu, živí tradícia školskej jazykovej výchovy chápanej aj ako zdokonaľovanie ovládania pravidiel materinského jazyka (aj osvojovanie si cudzieho jazyka v školských podmienkach korešponduje s touto predstavou). Tieto pravidlá však nemôžu byť ekvivalent-

né, lebo nie sú založené na ekvivalentných generalizáciách. Treba, pravda, hneď dodať, že zovšeobecňovanie deskriptívneho lingvistu je pozorovateľovi prístupnejšie ako generalizácia používateľa. Zovšeobecňovanie lingvistu je globálne. Z extrakomunikačnej pozície (zo stanoviska pozorovateľa) zovšeobecniť istý vzťah – najprv registrovaný pri istom počte prípadov –, ktoré si overí vyčerpávajúcou registráciou prípadov, pričom vylúči prípady, ktoré sa vymykajú zo zovšeobecnenia, ako výnimky. Ide o vedomé, mimokomunikačné a globálne empirické usudzovanie. Používateľ jazyka zovšeobecňuje lokálne, z komunikačnej pozície a nevedomene (intuitívne). Lokálnosť tu znamená, že daný vzťah zovšeobecniť pri aktuálnom výskyte jazykovej štruktúry na základe analógie s evokovanou štruktúrou, resp. štruktúrami obmedzeného rozsahu. Jeho zovšeobecňovanie sa vzťahuje vždy len na ďalší aktuálny prípad. Kým globálne zovšeobecňovanie vedie k abstraktnému pravidlu, ktoré sa vyznačuje všeobecne platným imperatívom, lokálna generalizácia vyúsťuje do pravidla s pragmatickou reštrikciou (pravidlo sa obmedzuje na prípady evokované pri použití jazykovej štruktúry), ktorého imperatívnosť sa vzťahuje na evokované analogické jazykové štruktúry. Kým lingvistické pravidlo predpokladá zaradenie daného jazykového javu do príslušnej triedy javov, používateľské pravidlo je späť s priradením daného javu k analogickým javom evokovaným v komunikácii. Takže lingvistické pravidlo má podobu: Ak trieda jazykových javov má vlastnosť X, má aj vlastnosť Y. Imperatív: ak zistíš, že daný jazykový jav má vlastnosť X, pripíš mu aj vlastnosť Y. Používateľské pravidlo má túto formu: Ak jazykový jav J má vlastnosť X, má aj vlastnosť Y, a ak jazykový jav K má vlastnosť X, má aj vlastnosť Y. Imperatív: Ak zistíš, že daný jazykový jav má vlastnosť X, pripíš mu aj vlastnosť Y. Z pozície lingvistického pravidla sa ukazuje, že jazykové zaobchádzanie s javom, ktorý patrí do danej triedy (a nie je výnimka), musí byť unifikované príslušným pravidlom. Z hľadiska používateľského pravidla je to tak, že používateľ zaobchádza s daným javom analogicky, čo predpokladá jeho interpretáciu, a tá môže viesť k inému zaobchádzaniu, ktoré vyžaduje lingvistické pravidlo. Môžeme si to ilustrovať príkladom zo súčasnej spisovnej slovenčiny. Lingvistické pravidlo hovorí, že pri vykaní slovesný tvar je v množnom čísle: *Pán Králik, už ste sa vrátili?*; *Pani Králiková, už ste sa vrátili?* Používateľské pravidlo však nevyklučuje, že pri osobách ženského rodu sa evokuje analógia s prípadmi, pri ktorých sa tento rod gramaticky prejavuje (*Pani Králiková, už ste učesaná?*), a tak sa objavuje aj *Pani Králiková, už ste sa vrátila?* (Zjavným stimulom takej interpretácie je priamy kontakt s osobou ženského rodu.)

Treba si však uvedomiť, že jazyk je „súhrn jazykových návykov, ktoré hovoriacemu umožňujú rozumieť a dorozumievať sa“ (Saussure, 1989, s. 106). Jazykové návyky sú založené na automatizovanej pravidelnosti, na automatickej reakcii na stimul, ktorá vylučuje používanie pravidla vzťahujúceho sa na túto pravidelnosť. Automatizácia reakcie na istý stimul znamená, že sa utlmuje až umŕtvuje mentálny proces, ktorý je v podklade vzťahu stimul – reakcia. To značí, že používateľské pravidlo sa uplatňuje len vtedy, keď sa jazykový návyk rozširuje na exemplár, ktorý ešte nie je automatizovaný, alebo návyk je

„zasiahnutý“ novým podnetom. V sledovanej súvislosti je dôležité to, že ani jazykové návyky, ani zaobchádzanie s jazykovým javom podľa používateľského pravidla sa nevyznačujú nevyhnutnosťou. V základe pravidielností, ktoré sú za jazykovými návykmi aj za používateľskými pravidlami, nie sú nevyhnutné vzťahy, ktoré sú obsahovým komponentom zákona. Isté pravidelnosti sa javia ako nevyhnutné, keď sa uchopujú lingvistickými pravidlami, ktorých nevyhnutné fungovanie sa zdôvodňuje tak, že abstrahuje od reálneho jazykového správania používateľov. Saussurovsky povedané, jazykové pravidelnosti sú neimperatívne (porov. vyššie) a sú len „výrazom jestvujúceho poriadku“, ako sme to vyššie citovali.

Stručné zhrnutie výkladu o jazykových zákonoch: Prirodzené jazyky sa konštituovali ako fenomény tretieho druhu s účasťou jazykotvorného inštinktu používateľov, ktorý zaručuje pravidelnosti v jazyku. Prejavom tohto inštinktu je analogické jazykové správanie používateľov a opakovanie osvedčeného, čo vedie k jazykovým návykom. Z povahy analogického správania a jazykových návykov vyplýva, že zodpovedajúce jazykové pravidelnosti nie sú nevyhnutné. Pravidelnosti viazané na analogické správanie sú obsahom používateľských pravidiel, ale pravidelnosti, ktoré sú späté s jazykovými návykmi, nemajú používateľský pravidlový korelát. Povaha používateľských pravidelností korešponduje s chápaním jazyka ako kultúrneho fenoménu, a teda používanie výrazu zákonitosť (zákon) má kulturologickú (širšie humanitnovednú) interpretáciu. Keď sa operuje s lingvistickými pravidlami, inklinuje sa k chápaniu jazykových zákonitostí (zákonov) na vyššom alebo nižšom stupni aproximácie k prírodným zákonom.

Protiklad lingvistické vz. používateľské sa týka aj jazykového systému. Rozličné opisy gramatiky (v najširšom zmysle) na podklade odlišných teoreticko-metodologických koncepcií demonštrujú niekoľko lingvistických jazykových systémov. Ani vo vzťahu k členom jazykového spoločenstva nepredpokladáme jeden používateľský jazykový systém. Žiadny lingvistický systém, ktorý je založený na lingvistickej interpretácii vzťahov a súvislostí medzi jazykovými komponentmi, zameranej na vystihnutie objektívnej organizovanosti systému, nemôže byť zhodný so žiadnym používateľským systémom. Problém je však identifikácia používateľského systému. Vzhľadom na to, že sa nedá priamo zistiť, v akej podobe jestvujú používateľské systémy, pozornosť sa obracia na jazykovú normu, ktorá je spoločná všetkým používateľom a prostredníctvom ktorej si všetci osvojujú jazyk. R. Bartschová (Bartsch, 1985, s. 182) vyzdvihuje: „Čo je v istom jazykovom spoločenstve spoločné, môžeme určiť len prostredníctvom jazykovej normy“, čo, pravda, neznamená, že členovia spoločenstva majú v hlavách napríklad tú istú gramatiku (autorka udáva aj rozhodovacie kritériá vo vzťahu k platnosti istej normy v danej komunite). Pravda, aj tu treba prihliadať na sledovaný protiklad. Lingvistická norma je poznačená tým, že lingvistické pravidlá sa transponujú na sociálne pravidlá s normatívnou silou (deje sa to vonkajšími zásahmi do normy), kým do používateľskej jazykovej normy sa premietajú používateľské pravidlá, ktoré sa konvencionalizovali a nadobudli normatívnu silu. Čo sa dá vyvodiť z poznania používateľskej nor-

my pri úsilí o priblíženie si používateľského jazykového systému? Saussure (op. cit., s. 126) videl úlohu synchronnej lingvistiky v tom, že má skúmať jazykový systém, a to tak, „ako ho vníma kolektívne vedomie“. Neskôr sa hovorilo aj tak, že jazyk je uložený v spoločenskom vedomí. Je používateľská norma manifestáciou jazykového systému vnímaného kolektívnym jazykovým vedomím? Keďže prostredníctvom nej sa konfrontujú individuálne jazyky, natíska sa kladná odpoveď. Keď si však uvedomíme, že jazykovú normu tvoria jazykové konvencionalizácie, ktoré jednotlivci v značnom rozsahu ovládajú v podobe jazykových návykov, črtá sa „pokušenie“ pochybovať o reálnej existencii jazykového systému ako štruktúrovaného celku.

Kým lingvistický štrukturalizmus, resp. klasická systémová lingvistika sa buď nezaujímal o mentálnu reprezentáciu jazyka, ktorý sa vyabstrahoval z reči, alebo sa mlčky považoval za samozrejmosť, že také reprezentácie existujú, mentalistický program v rámci prístupu, ktorý sa označuje ako prvá kognitívna revolúcia, vychádza z tézy, že v základe činnosti, správania človeka sú mentálne stavy a procesy, ktoré sa dajú odhaliť hypoteticko-deduktívnou metódou. „Architekti prvej kognitívnej revolúcie boli mentalistami, a to v tom zmysle, že existenciu mentálnych procesov „za tým“, čo možno u ľudí pozorovať ako ich konanie, považovali za samozrejmu“ (Harré – Gillett, 2001, s. 38). Mentálny mechanizmus, ktorý je v základe ľudského konania, sa vnímal ako univerzálny. Pri prístupe k jazyku už vyššie citovaná Hjelmslevova téza, že každému procesu zodpovedá nejaký systém, prostredníctvom ktorého sa dá proces analyzovať a opísať pomocou obmedzeného počtu predpokladov, sa nahradila tézou Chomského, že v základe schopnosti človeka používať jazyk, čiže v základe spôsobilosti na rečovú činnosť, je štruktúra pravidiel a princípov, ktoré pravidlá riadia, a reprezentácií generovaných pravidlami. Ovládanie jazyka znamená byť v istom mentálnom stave, ktorého obsahom je štruktúra princípov a pravidiel (aj používanie jazyka podlieha pravidlám, ale tie majú úplne odlišnú povahu). Ide o univerzálnu gramatiku chápanú ako časť genotypu, ktorá charakterizuje jeden z aspektov počiatočného stavu ľudskej mysle (Chomsky, 1981, s. 88). Už v priebehu budovania teórie univerzálnej gramatiky nechýbala, prirodzene, kritika, ktorá napádala dichotómiu jazyková kompetencia – performancia, ale aj – a to je z nášho hľadiska dôležitejšie – ideu mentalizmu (mentalistického pojmu znalosť), totiž tézu, že v kognícii je zafixovaný mentálny program, ktorý je „za“ spôsobmi správania človeka. Spochybňuje sa oprávnenosť hypotézy o mentálnej reprezentácii.

Ukazuje sa, že na otázku, na čom je založená rečová činnosť (čo je v jej základe), jestvuje niekoľko odpovedí. Stručne ich preberieme.

1. Odpoveď sa spája s dichotómiou parole : langue. Jazykovému systému (langue) vyabstrahovanému z reči pripisujeme mentálny korelát. To značí, že lingvistické abstrahovanie a opis vzťahov medzi abstraktnými jednotkami vnímame ako aktivity, ktoré vedú k výsledku nejako zodpovedajúcemu tomu, do čoho vyúsťujú mentálne procesy, resp. aktivity používateľov, keď si na základe skúseností z reči vytvárajú jej predpokladanú bázu. Táto odpoveď sa už pertraktovala vyššie. Ako kľúčové momenty sa ukázali analogické správanie,

ktorého podkladom je usudzovanie pomocou analógie, jazykové návyky a jazyková norma. Pretože usudzovanie pomocou analógie nepredpokladá zovšeobecnenie vzťahujúce sa na celú triedu javov, používateľ si konštruuje len fragmenty systému, ktorý konštruujú deskriptívni lingvisti. Toto tvrdenie je kompatibilné s poznatkami psychológov o exemplárovom modeli ukladania pojmov do pamäti, resp. s exemplárovou verziou prototypovej kategorizácie. Podľa tohto modelu (Schrammeier, 1989, s. 1) generalizácia pojmu jeho aplikáciou za hranicou známych exemplárov je možná aj vtedy, keď v pamäti sú uložené len špecifické reprezentácie jednotlivých exemplárov. Abstrahovanie (a generalizácia) sa realizuje až pri výbere z pamäti. Entita, ktorá sa má klasifikovať, funguje ako podnet k výberu podobných exemplárov. Entita sa zaradí do triedy, keď podnieti výber exemplárov triedy, a to skôr, ako stimuluje výber z konkurenčnej triedy. Možný výber z novej konkurenčnej triedy korešponduje s odklonom zovšeobecnenia pri usudzovaní pomocou analógie od generalizácie pri úplnej empirickej indukcii. Pravda, niet dôvodu domnievať sa, že používateľ nie je schopný aj takého usudzovania, lenže návykové používanie konvencionalizovaných jazykových štruktúr (osvojovaných prostredníctvom jazykovej normy) spôsobuje jeho redundantnosť. Používateľ vyvíja osobitnú mentálnu aktivitu, keď pri komunikačnom zaobchádzaní s jazykovým javom je pod prahom jazykového návyku. Vtedy upriamuje svoju pozornosť na isté vzťahy medzi javmi, a tak prejavuje svoju schopnosť konštruovať systémové fragmenty. V základe rečovej činnosti sú teda jazykové návyky vytvárané osvojením si jazykových štruktúr prostredníctvom jazykovej normy a potenciálne štruktúry vytvárané lokálnym zovšeobecňovaním.

2. V základe rečovej činnosti (aj osvojiteľnosti jazyka) je univerzálna gramatika ako vrodenný jazykový znalostný systém, ktorý reprezentuje počiatočný stav mysle človeka ako bytosti obdarenej nadaním na jazyk. Základ gramatiky má teda internú reprezentáciu, ktorá je univerzálna a z ktorej sa konštituuju gramatiky konkrétnych jazykov, a to fixovaním parametrov (čiže možných opcí) spätých s istými princípmi univerzálnej gramatiky (prijala sa hypotéza, že možné variácie nie sú spojené so substančnými lexikálnymi kategóriami, t. j. so slovesami, substantívami, adjektívami a pod., ale sú viazané na funkčné kategórie, napr. flektívne kategórie, negácie, spojky a pod.; Chomsky, 1981). Univerzálna gramatika je natoľko liberálna, že je kompatibilná s rozmanitosťou gramatík konkrétnych prirodzených jazykov. Ako sa fixujú jej parametre, t. j. akými konštantami sa realizujú možnosti ponúkané parametrami (premennými), je však arbitrárne a konvenčné. To znamená, že dieťa si osvojuje materinský jazyk na základe zdedeného počiatočného stavu (univerzálnej gramatiky ako biologicky nevyhnutnej vlastnosti človeka), a to tak, že využíva empirické údaje získané v jazykovej komunikácii na fixovanie parametrov. Fixácie parametrov sú arbitrárne a konvenčné (môžu byť výsledkom pôsobenia „neviditeľnej ruky“ komunikačnej činnosti, ktorá prostredníctvom nej vytvorila jazyk ako objekt tretieho druhu) a, prirodzene, vykazujú pravidelnosti. Otázka je, ako je to s mentálnou reprezentáciou týchto pravidelností, ktorá by mala predstavovať mentálny podklad rečovej činnosti. Mentálny stav určený univer-

zálnou gramatikou je v základe rečovej činnosti v tom zmysle, že obmedzuje komunikačné možnosti prirodzeného jazyka, čiže spôsobuje, že variabilnosť konania hovoriaceho je fundamentálne obmedzená (a teda riadená) vrozeným jazykovým znalostným systémom. Čo sa týka mentálnej reprezentácie pravidielností týkajúcich sa fixácií parametrov, evokuje sa odpoveď z bodu 1. Otázka nás vracia k mentálnej reprezentácii konvencií ako predpokladu konvenčného správania a konania.

3. Reálne nejestvuje jazyk ako objekt, ako sústava istých znalostí, ako vopred daný prostriedok na vytváranie rečových produktov. Oživuje sa idea Ortegú y Gasset (1957, s. 242), že to, čo lingvisti nazývajú jazyk, je len utópia, ich umelý konštrukt. Čiže jazyk nie je pravý objekt, ale len abstrakcia, konštruovaný objekt. Jazyk nie je nejaký fakt, ale niečo, čo sa stále vytvára a mení. V tomto duchu sa vyslovuje téza (Becker, 1995; Hopper, 1988 a iní), že jazyk nie je objekt, ale proces, ktorý je včlenený do procesov sociálneho života. Nezodpovedá mu vopred daná jazyková kompetencia, sústava jazykových znalostí, ale proces neustáleho vytvárania hovoriacimi v interakcii, v ktorej každý registruje, čo robia iní, opakuje a príležitostne zovšeobecňuje to, čo robia iní. Poukazuje sa na to, že to, ako sa hovorí, človek sa naučí hovorením v sociálnom živote, v ktorom si kontinuálne osvojuje nové spôsoby správania a konania. Nastoľuje sa otázka pravidiel, ktoré riadia (mali by riadiť) štruktúru rečovej činnosti. Rozlišuje sa, prirodzene, medzi deskriptívnym, generatívnym a preskriptívnym pravidlom. Deskriptívne pravidlá sú výsledkom štatistických zovšeobecnení vzťahujúcich sa na už jestvujúce rečové produkty (pravidlá známe zo štandardných opisných gramatík), čiže sú formulované zo spätného pohľadu na činnosť aktérov. Rečové produkty (v duchu sledovanej odpovede na vyššie položenú otázku) sa nevytvárajú aplikáciou týchto pravidiel. To značí, že nefungujú ako generatívne pravidlá, ktoré už existujú ako mentálne reprezentácie a ktoré sa vhodne uplatňujú pri generovaní a interpretácii rečových celkov. V duchu antimentalizmu (neakceptovanie jazykovej kompetencie Chomského) sa odmieta predstava, že sa rečové produkty vytvárajú vopred danými pravidlami, a vychádza sa z toho, že štruktúry a významy sú emergentné, čiže konštituované, objavujúce sa v interakcii (porov. Krupa, 2004). Stretávame sa tu so známou otázkou, či isté zovšeobecnenia, ktorých sú používatelia schopní, nemajú povahu generatívnych pravidiel majúcej kognitívnu reprezentáciu, resp. či všetky zovšeobecnenia nekorešpondujú len s deskriptívnymi (štatistickými) pravidlami.

Tretia odpoveď je konformná s ideami druhej kognitívnej revolúcie, ktorá sa odvracia od tézy o mentálnych stavoch a procesoch, ktoré (údajne) sú „za“ správaním a konaním človeka, a vychádza z Wittgensteinovho presvedčenia, že „mentálna aktivita vo svojej podstate nie je karteziánskou alebo vnútornou množinou procesov, ale že je to množina aktov alebo techník, ktoré sa odohrávajú v kontexte ľudskej činnosti. Podliehajú neformálnym pravidlám, ktorými sa na rozdiel od pravidiel – zákonov údajne pôsobiacich vo vnútorných kognitívnych procesoch – ľudia skutočne riadia“ (Harré – Gillett, 2001, s. 47). Jazyk a myseľ sa včleňujú do diskurzu, ktorý sa nevníma ako prejav nejaké-

ho kognitívneho stavu, ale ako vytváraná konštrukcia, ktorej aktéri prisudzujú význam (zmysel) v závislosti od situácie a sociálnej činnosti. Z tejto perspektívy sa myseľ javí ako istá sociálna konštrukcia, ktorej obsahom sú spôsobilosti a akty fungujúce ako prostriedok na pripisovanie významu svetu. Takou konštrukciou je aj jazyk.

Výklad smeroval aj k tomu, aby sa zreteľne ukázalo, že lingvistiku stále zamestnávajú jej fundamentálne otázky. Má rečová činnosť svoju predpokladovú bázu v entite zvanej jazyk? V prípade, že má: Je to objekt? Je to proces? Je to sústava znalostí? Vrodených? Nadobudnutých? Vrodených aj nadobudnutých? Ako a kde jestvujú? V prípade, že nemá: Ako sa môže realizovať to, čo nazývame rečová činnosť? Čím viac sa lingvistika upierala na rečovú činnosť, tým viac sa „zaplietala“ do poznávacej siete náuky o činnosti. A tak sa aj pre ňu oživila fundamentálna teoretickopoznávacia a metodologická otázka: Ako máme skúmať rečovú činnosť? Máme sa usilovať o deduktívno-nomologickú explanáciu? Alebo o interpretačnú explanáciu? Rozhodnutie pre niektorú z týchto ciest závisí, prirodzene, od toho, akú povahu pripisujeme rečovej činnosti, ako aj od toho, či sme presvedčení, že ani jedna z týchto explanácií nie je univerzálna (čiže aplikovateľná na prírodné aj duchovné objekty). Súhrnne povedané, v ohnisku pozornosti sú dve makrootázky. Prvá sa týka jazykových znalostí a druhá chápania a spôsobu skúmania rečovej činnosti. Keď odsunieme nabok hypotézu o vrodených jazykových znalostiach (univerzálna gramatika), zostáva otázka konkrétnej jazykových znalostí. Už sa štandardizoval poznatok, že znalosti sa diferencujú na deklaratívne (ukladajú sa do deklaratívnej pamäti) a procedurálne (ukladané do procedurálnej pamäti). Kým deklaratívne znalosti sa ukladajú vo forme propozícií, sérií a priestorových obrazov, procedurálne znalosti sú reprezentované vzťahom „ak ..., tak ...“. Podľa toho lingvistické pravidlo sa osvojuje a ukladá ako procedurálna znalosť, napríklad: Ak máš utvoriť tretí stupeň prídavného mena alebo príslovky, pripoj k tvaru druhého stupňa predponu *naj-*. Deklaratívne znalosti sa osvojujú abruptne (priamo, bez opory o nejaké súvislosti), a to tak, že kognitívne štruktúry z pracovnej pamäti sa stávajú stopami v dlhodobej pamäti (Schrammeier, 1989, s. 43). Zrejme sa to deje rozširovaním už jestvujúceho, napodobňovaním a reprodukovaním, ktoré sú späté s interpretáciou (čo sa rozširuje, napodobňuje a reprodukuje, sa najprv interpretuje). Interpretácia tu znamená, že rečový aktér vníma rozširujúci sa, napodobňovaný a reprodukovaný rečový produkt tak, aby sám produkoval „v tom zmysle“, „v tom duchu“, čiže analogicky. Prebieha to intuitívne, spontánne s vyústením do rečového automatizmu (do jazykových návykov). Keď však aktér narazí na výrazový problém, čiže sa ocitá pred riešením otázky, akú podobu má mať aktuálny výraz, aktivizuje sa procedurálna znalosť. V súlade s výkladom vyššie však treba konštatovať, že primárne ide o procedurálnu znalosť, ktorá je špecifikovaná usudzovaním pomocou analógie. (Je schopnosť takého usudzovania vrodená? Alebo vypestovaná?) Z hľadiska, z ktorého sa odvíjal tento výklad, jazyk ako predpokladová báza reči jestvuje ako deklaratívne znalosti uložené v deklaratívnej pamäti a prejavujúce sa v ne-

ustálych interpretačne podložených imitáciách a reprodukciách, ktoré fungujú ako jazykové návyky, a ako analógové procedurálne znalosti. Otázka je, či jazykové znalosti sa dajú ovplyvniť lingvistickými znalosťami (vplyv školy), čo si vyžaduje osobitnú analýzu (najmä so zreteľom na podmienky, v ktorých sa to deje, a na následky ovplyvňovania).

Druhá makrootázka sa týka spôsobu skúmania rečovej činnosti. Máme sa usilovať o jej pojmové uchopenie, zobrazenie jej vnútorného základu, z ktorého ju možno vysvetliť, alebo má byť naše úsilie zamerané na to, aby sme pochopili jej zmysel, resp. význam? Prvá časť otázky zahŕňa predstavu, že rečová činnosť sa dá vysvetliť tak, ako sa vysvetľujú aj fyzické udalosti, kým druhá časť je spojená s predpokladom, že je fundamentálny rozdiel medzi pochopením rečovej činnosti a vysvetľovaním takých udalostí. V tomto kontraste sa odráža protiklad medzi sociálnovedným vysvetľovaním ľudskej činnosti a prírodovednou explanáciou fyzických udalostí. Do referenčného rámca prvej časti otázky patrí Saussurova homogénna zložka reči, Hjelmslevovo konštantné a stabilné za premenlivou rečou, ako aj Chomského vrodená univerzálna gramatika – sú prejavmi predstavy o tom, čo je „za“ rečovou činnosťou, ktorá sa spája s radikálnou zmenou predstavy o tom, čo je „za“, resp. tento jav sa odsúva nabok, lebo v popredí je význam, zmysel, teda interpretácia.

Do centra pozornosti sa dostala známa Wittgensteinova idea, že správanie a konanie človeka pochopíme až vtedy, keď porozumieme významom zahrnutým do jeho aktivít. Perspektívu nazerania presunul zo vzťahu subjekt – objekt na vzťah subjekt – subjekt realizovaný aktivitami zahŕňajúcimi používanie znakov. Nadväzuje sa na teóriu G. A. Kellyho, v ktorej je zakotvené, že „základnou ľudskou potrebou je nájsť v živote a v situáciách význam. Táto kognitívna potreba nepôsobí tak ako vnútorné tlaky či pudy dynamickej teórie. Je skôr vyjadrením aktívnej povahy človeka, ktorý sa neustále snaží porozumieť a nájsť spôsob, ako dať veciam okolo seba význam“ (Harré – Gillett, 2001, s. 154). Podľa Kellyho to prebieha tak, že „vytváraním osobných konštruktov prisudzujeme udalostiam vlastné interpretácie. Prostredníctvom procesu abstrakcie si pre seba konštruujeme význam týchto udalostí“ (tamže). Z toho vyplýva, že humanitné vedy majú poznávať aj to, ako interpretuje jednotlivec udalosti, s ktorými je v interakcii, a teda aj, aký význam majú pre neho. Z tejto perspektívy sa rečová činnosť javí ako sociálna výrazová forma, ktorá si žiada interpretáciu, a to takú, ktorou sa jej pripisuje význam zodpovedajúci tomu, čo v tejto činnosti konštituuujú jej aktéri. Rečová činnosť sa teda ukazuje ako hermeneuticky prístupný fenomén, ktorého identita je určovaná aj jeho významom (zmyslom), a nie identifikačnou logikou, ako je to pri prírodných fenoménoch (tieto si vyžadujú vysvetlenie, kým ten druhý fenomén „podlieha“ pochopeniu, porozumeniu). Pritom sa do pozornosti dostáva kontext tejto činnosti v najširšom zmysle, a tak sa výskumu otvára sféra, ktorá je doménou diskurznej analýzy vo veľmi širokom vymedzení, čiže vrátane kritickej diskurznej analýzy. Už nejde len o významy, ale aj o fungovanie rečových produktov v rozličných súvislostiach, v ktorých nadobúdajú istý zmysel.

7.1. LINGVISTIKA, POUŽÍVATEĽ A SPISOVNÝ JAZYK

A teraz sa pozrime na spisovný jazyk v zrkadle predchádzajúcich výkladov. Ich oporou bolo sledovanie dvoch stránok rečovej činnosti. Prvá sa týkala jej predpokladovej bázy a do pozornosti sa dostala konfrontácia lingvistického a jazykového:

	pravidlo	
lingvistické (deskriptívne)	vz.	jazykové (používateľské)
	system	
lingvistický (globálny)	vz.	jazykový (fragmentový)
	norma	
lingvistická (transponovaná)	vz.	jazyková (konvenčná)
	znalosti	
lingvistické	vz.	jazykové

Keď vychádzame z toho, že spisovný jazyk, pre nás reprezentovaný spisovnou slovenčinou, je „umelý“ jazyk ako následok jeho vedomej regulácie, nastoľuje sa otázka, v akej miere je poznačený týmito protikladmi. Používateľ vníma „umelosť“ tohto jazykového útvaru, keď si ho neosvojuje prirodzene, teda tak, ako sa osvojuje materinský jazyk, ale „umelo“ v edukačnom prostredí. Učí sa lingvistické pravidlá, oboznamuje sa s lingvistickým systémom, s lingvistickou normou a ukladá si do pamäti procedurálne znalosti lingvistickej povahy. Je jasné, že čím viac sú používatelia pri osvojení si spisovného jazyka odkázaní na formalizované edukačné prostredie, tým výraznejšie sa prejavuje jeho lingvistická reprezentácia (ide o prípad, keď materinským jazykom je nárečie). A naopak. Jazyková (používateľská) reprezentácia je v popredí, keď osvojovanie si tohto jazykového útvaru sa deje prirodzeným spôsobom. To značí, že keď jazykové spoločenstvo je vo vývinovom štádiu, v ktorom jeho členovia si tento útvar osvojujú ako materinský jazyk, očakávame, že jeho „lingvistickosť“ vo vzťahu k nim ustúpi do úzadia. Z hľadiska používateľov demokratizácia spisovného jazyka ide ruka v ruku s jeho „delingvistizáciou“. Od začiatku budovania systémovo-funkčnej teórie spisovného jazyka sa však poukazovalo na uvedomenosť pri jeho používaní. Pripomeňme si ešte raz výrok B. Havránka (1932, s. 35), že „... norma spisovného jazyka jest složitější soubor jazykových prostředků než norma jazyka lidového, poněvadž funkce spisovného jazyka jsou bohatěji rozvinuty a přesněji rozlišeny, a konečně norma spisovného jazyka je uvědomělejší a závaznější než norma lidového jazyka a požadavek její stability je důraznější.“ Požiadavka uvedomenosti hovorí v prospech stálej aktuálnosti „lingvistickosti“ spisovného jazyka. A nie je to tak, že aj demokratická spisovného jazyka vyžaduje uvedomenosť? Rozširovanie sociálnej bázy tohto útvaru predsa prináša so sebou to, že ho používa čoraz viac ľudí s rozličným zázemím, a teda sa žiada, aby si osvojovali lingvistické pravidlá, znalosti, aby sa zaručila jednota v používaní spoločného jazyka. Takže aj keď ide už o materinský jazyk, „lingvistickosť“ nestráca na aktuálnosti. Čiže: Nie je uvedomenosť, a teda „lingvistickosť“ na prospech používateľov? Alebo: Nie je „lingvistickosť“ sprievodným príznakom funkčnej povahy spisovného jazyka? Nemáme vnímať „lingvistickosť“ ako komponent jazykovej emancipovanos-

ti používateľa? Neznamená ovládanie lingvistických pravidiel vyššiu úroveň ovládania jazyka?

Azda všeobecne prijateľná je téza, že jazyková emancipácia používateľa má podklad v narastaní jeho účasti na komunikačných udalostiach v rozličných sférach sociálnej interakcie. Kvalita osvojenia si spisovného útvaru ako materinského jazyka závisí od rozsahu komunikačných aktivít v širokom rozpätí komunikačných sfér a situácií, a nie od osvojovania si lingvistických pravidiel, znalostí. V týchto aktivitách používateľ nadobúda a rozvíja jazykové (používateľské) znalosti (deklaratívne a používateľsko-procedurálne), ktoré v aktivitách reprodukuje v neustálej konfrontácii s tým, ako hovoria/píšu iní. Zo sledovaného hľadiska je najzávažnejšie to, že osvojovanie si a používanie spisovného jazyka prežíva a vníma ako prirodzený spôsob sociálneho bytia, ktorý ho integruje do daného sociálneho celku. Takto si používateľ pestuje stav jazykovej pohotovosti ako stav svojho prirodzeného bytia, čo mu umožňuje kedykoľvek „nasadiť seba“ do sociálnej interakcie, a tak reprodukovať svoj prirodzený spôsob sociálneho bytia. Pojem jazyková pohotovosť implikuje, že tento prirodzený stav používateľa je automaticky aktivizovaný jeho aktuálnou sociálnointerakčnou potrebou, realizáciou ktorej reprodukuje spôsob svojho sociálneho bytia. Automatická aktivizácia zahŕňa, že jazyková pohotovosť má status presuponovanej zložky sociálnej interakcie, t. j. entity, ktorá sa v interakcii vníma ako niečo samozrejmé, dané, čo je samozrejým predpokladom „vlastnej“ interakcie (ide tu o analógiu s presupoziíou a vlastným významom jazykového výrazu). Keďže táto presupoziícia sociálnej interakcie má pôvod v empirii z predchádzajúcich interakcií, a teda zo styku s normou, prirodzené udržiavanie primeranej jednoty normy je v nej založené. Jej „lingvistizácia“ je prirodzená vtedy a len pri momente, keď takpovediac aktualizuje sama seba, pretože sa jej fungovanie „zaseklo“ bez vonkajšieho zapríčinenia, čiže následkom vonkajšieho zneistenia používateľa. Neprimeraná umelá („lingvistizovaná“) regulácia normy (zdôrazňujeme: neprimeraná) narúša presupozičný status jazykovej pohotovosti, t. j. prirodzený jazykovoreakčný mechanizmus, ktorého povaha sa dá vystihnúť pojmom intenčný dynamický stereotyp. Výraz dynamický stereotyp odkazuje na pojem z tradičnej psychológie: „Stereotypie byla považována za podstatu automatizovaných činnostných řetězců a adjektivum dynamický vystihovalo skutečnost, že reflexní řetězce se mohou přetvářet, utlumit a posilovat v čase“ (Linhart a kol., 1987, s. 483). Ide o artikulačné a akustické, ako aj o formovo-sémantické asociačné stereotypy s týmto obsahom ich dynamiky. Atribút intenčný naznačuje, že stereotyp sa vytvára realizáciami komunikačných aktov s istými zámermi, úmyslami a že sa reprodujú týmito aktmi. Teraz môžeme povedať, že jazyková emancipácia spočíva vo zväčšovaní objemu intenčného dynamického stereotypu, čiže v rozširovaní akčného rádia jazykovej pohotovosti, čo sa deje obohacovaním diferencovaných komunikačných skúseností. Obsah intenčného dynamického stereotypu tvorí základ používateľských jazykových znalostí, a to deklaratívnych aj procedurálnych. Procedurálne znalosti sú založené na prirodzenologickom usudzovaní a sú „zodpovedné“ za dynamickosť stereotypu. Jazykové (používateľské)

znalosti sa obohacujú komunikačnou cestou, len v osobitných prípadoch aj extrakomunikačným spôsobom, ktorým sa aktualizuje moment uvedomenosti (napr. pri tvorení termínu).

A teraz sa vráťme k otázkam: Nemáme vnímať „lingvistickosť“ ako komponent jazykovej emancipovanosti používateľa? Neznamená ovládanie lingvistických pravidiel vyššiu úroveň ovládania jazyka? Tieto a podobné otázky evokujú pojem jazykové vedomie a jeho diferenciaciu. Bohaté stimuly na analýzu ponúka práca J. Horeckého (1991), v ktorej sa diferenciacia jazykového vedomia uchopuje atribútmi spontánne, teoretické, poučené, reflexívne, kultivované, kreatívne a štandardné. Spontánne jazykové vedomie sa vzťahuje na jav tradične zvaný jazykový cit, ale podľa autora (op. cit., s. 86) „je to skôr naivné, insitné alebo spontánne jazykové vedomie.“ Keď ostaneme pri tom, že spontánne jazykové vedomie je naivné, insitné, môže to platiť len o uvažovaní nad jazykom, o jeho reflexii. A keď k tomu pridáme, že „teoretické jazykové vedomie sa formuje štúdiom problematiky z vlastného názoru ...“ (tamže, s. 87), že „medzi nimi stojí poučené jazykové vedomie, ktoré sa formuje osvojením poznatkov z učebníc, príručiek, z čítania literatúry“ (tamže) atď., zreteľne vychádza najavo, že hovoríme o metajazykovom vedomí. Hovoríme o tom, ako dokážu rozličné typy používateľov jazyka uvažovať o jazyku, resp. o osvojenom jazyku. Čiže naivita, insitnosť sa vzťahuje na spontánne metajazykové vedomie (porov. napr. s častou reflexiou kombinácie ako *strašne pekný, strašne dobrý* bežnými používateľmi, z ktorej im vychádza, že táto kombinácia je protilogická, nezmyselná). Toto vedomie sa konštituuje vo vzťahu k jazykovému citu (resp. k jazykovému povedomiu; inde som už poukázal na pojmovú diferenciaciu výrazov jazykové vedomie a jazykové povedomie, hoci podľa Krátkeho slovníka slovenského jazyka povedomie je len knižný korelát výrazu vedomie). Jazykový cit (jazykové povedomie) je menej alebo viac rozvinutý. Zdanlivo paradoxne sa dá hovoriť o naivnom teoretickom jazykovom vedomí (metajazykovom vedomí), a to vtedy, keď sa systémoveolingvistická deskripcia jazyka vníma ako korelát jeho mentálnej reprezentácie. Odvolávajúc sa na predchádzajúce výklady, môžeme povedať, že jazykový cit sa opiera o jazykové (používateľské) znalosti, kým metajazykové vedomie sa týka lingvistických znalostí.

Vyššie spomínané otázky sa teda vzťahujú na vplyv metajazykového vedomia na jazykový cit. Pre priezračnosť hovoríme o vzťahu medzi jazykovým rozumom (rozmyšľaním o jazyku) a jazykovým citom (prečítovaním jazyka). Jazykovým rozumom reflektujeme jazyk, jazykovým citom prakticky jazyk ovládame. Vo všeobecnosti platí, že sebareflexia, kontrola seba samého prispieva k zdokonaľovaniu vlastných aktivít. Platí to aj pri komunikačnej činnosti, nie však vo vzťahu k jazyku ako dynamickému stereotypu, ktorý sa formuje pri prirodzenom osvojení si jazyka. Povaha materinskojazykovej pohotovosti, čiže prirodzeného jazykovoreakčného mechanizmu, sa zreteľne prejavuje v kontraste s cudzojazykovou pohotovosťou vytváranou v edukačnom prostredí na základe osvojovania si lingvistických pravidiel. Aj keď si cudzinec dobre osvojí pravidlá a dobre si nacvičí ich aplikáciu, v komunikácii s nositeľmi ma-

terinského jazyka sa javí ako príznakový, viac-menej neprirodzený, a to preto, lebo mu chýba (prirodzený) intencný dynamický stereotyp. Keď spisovný jazyk je materinský jazyk, základ jeho znalosti je reprezentovaný obsahom tohto stereotypu. Osvojovanie si lingvistických znalostí, pravidiel, ktorým by sa mali jazykové znalosti zdokonaľiť, naráža na prekážku, ktorou je prirodzenosť intencného dynamického stereotypu. Jednoducho povedané, jazykový cit má problém s absorpciou informácií jazykového rozumu (pripomeňme si opäť známy prípad, keď jazykový kritik apeluje na používateľov poukázaním na to, že „veď pravidlo je také jednoduché“; ani „jednoduchosť“ lingvistického pravidla jazykový cit „neoslovuje“). Korigujúce zasahovanie jazykového rozumu do jazykového citu narúša prirodzenú znalosť jazyka, ktorá zodpovedá jeho povahe. Prirodzené ovládanie jazyka je založené na jazykovom cite, ktorý sa dá len umelo korigovať jazykovým rozumom, čo, pravda, neprispieva k lepšiemu ovládaniu jazyka. Len vtedy, keď jazykový rozum funguje vo vzťahu k jazykovému citu ako komplementárna sila, keď rozum cit dopĺňa, môžeme hovoriť o účasti metajazykového vedomia na normálnom rozvíjaní jazyka, a teda o vplyve na jazykový cit.

Súhrn: Bežná ľudská zvedavosť spojená s otázkou, čo je pod povrchom, ako vyzerá, čo na povrchu nevidíme, v empirických vedách sa prejavuje ako poznávací postup od registrácie skúsenostných údajov k zobrazeniu všeobecných javových foriem a abstraktnej podstaty sledovaného objektu. Saussurovská lingvistika sa zamerala na otázku, čo je za rečovou činnosťou, a našla to v objektívnom jazykovom systéme. Kognitívna lingvistika dedukuje, že za ňou sú mentálne štruktúry a procesy. Reakcia v duchu Ortegu y Gassetu na pojem jazykový systém je, že ide len o lingvistický konštrukt. Wittgensteinova inšpirácia viedla k spochybneniu mentálnych štruktúr a procesov ako základu rečovej činnosti. Otázka, ako sa konštituovali prirodzené jazyky, nás priviedla k pojmu jazykotvorný inštinkt, ktorým dopĺňame výklad jazyka ako fenoménu tretieho druhu. Tento inštinkt je v základe analogického jazykového správania (čiže „v tom duchu, v tom zmysle ako nejaké iné jazykové správanie“) a opakovania osvedčeného, čo vedie ku konvenciám a návykom. To, že základ existencie prirodzeného jazyka tvoria konvencie a návyky, ukazuje sa ako špecifický kultúrny objekt (ktorý sa konštituoval ako fenomén tretieho druhu).

Na otázku, čo je „za“ rečovou činnosťou, čo tvorí jej predpokladovú bázu, odpovedáme, že

(1) deklaratívne jazykové znalosti, ktoré jednotlivец nadobúda pomocou prirodzeného jazykovoreakčného mechanizmu založeného na intencnom dynamickom stereotype a prejavujúcom sa ako jazykové návyky,

(2) procedurálne jazykové znalosti, obsahom ktorých sú automatizované spontánne usudzovania pomocou analógie, príležitostne dopĺňané aktuálnym usudzovaním tohto typu.

Komponentom jazykovej kompetencie používateľa sú potenciálne lokálne zovšeobecnenia v komunikácii, ktoré sú v základe používateľského (jazykového, nie lingvistického) systému. Používateľské znalosti a zmysel pre lokálne zovšeobecňovania v komunikácii tvoria obsah jazykového povedomia, čiže

jazykového citu. Jazykový cit nie je len psychický, ale aj sociálny jav, lebo sa konštituuje a rozvíja v sociálnej interakcii, a to v konfrontácii s jazykovými konvenciami používateľov, t. j. s používateľskou normou. Kolektívny jazykový cit, čiže spoločenské jazykové povedomie sa prejavuje v používateľskej norme, t. j. v úze. Prostredníctvom nej jazykový kolektív reguluje mieru jazykovej diferencovanosti jednotlivcov, resp. subkolektívov a prijíma jazykové inovácie (vrátane prevzatí), ktoré zodpovedajú duchu jazyka, a teda aj duchu inovácií predchádzajúcich generácií.

Keďže spisovný jazyk sa konštituoval a reguloval na základe znalostí o ňom (lingvistických znalostí), ustálila sa tradícia intervencie z pozície metajazykového vedomia, ktorá sa živí aj v období pokročilej demokratickej fázy vývinu tohto jazykového útvaru, keď táto formácia nadobudla status materinského jazyka pre signifikantnú časť jazykového spoločenstva. Živnou pôdou tohto vedomia je klasická systémová lingvistika, ktorá vybudovala teóriu jazykového systému ako „smernicu“ na opis systému jazykov. Hoci opisy sú lingvistické konštrukty, poznatky vyplývajúce z nich sa aplikujú na reguláciu jazyka, ktorý má jazykovocitovú povahu. Metajazykové vedomie má riadiť jazykové povedomie, čiže jazykový cit. Keď jazykový cit v istom bode nevyhovuje jazykovému rozumu, považuje sa to za deficit citu. Problém je však v tom, že metajazykové vedomie pestované na základe lingvistického systému sa aplikuje na jazykové povedomie spočívajúce na používateľskom (jazykovom) systéme. Žiada sa teda poznávanie jazykového povedomia (citu) a pestovanie metajazykového vedomia vo vzťahu k nemu. Takéto vedomie obsahuje znalosti o jazyku v podobe, v ktorej sa vyskytuje v jazykovom povedomí.

Regulácia spisovného jazyka rozumom teda nie je nerozumná. Ale len vtedy, keď sa rozmýšľa o jazyku so zreteľom na jeho povahu, ktorá je určená tým, ako existuje v jazykovom povedomí. V tejto súvislosti si treba položiť otázku, aké okolnosti – mimojazykové aj jazykové – spôsobujú, že jazykový rozum môže fungovať ako prirodzená komplementárna sila vo vzťahu k jazykovému citu. Formovanie metajazykového vedomia (jazykového rozumu) len na základe klasického systémovolingvistického poznávania vedie k tomu, že jazykový rozum „nerozumie“ jazykovému citu. Primerane pestované vedomie „rozumie“ citu. Z opačného hľadiska: jazykový cit „rozumie“ jazykovému rozumu, keď ho ten nespochybňuje.

7.2. LINGVISTICKÉ POZNÁVANIE A ZAOBCHÁDZANIE SO SPISOVNÝM JAZYKOM

V závere štúdie o vzťahu slovenčiny a češtiny so zreteľom na jazykovú kultúru (1995, s. 95) K. Buzássyová podčiarkuje, že jazykovedci niekedy „zužujú priestor variability, komunikačnej a štylistickej diferenciácie slovenčiny“, čo sa dá zdôvodniť „nedostačujúco poznaným, resp. určeným statusom hovorenej i hovorovej slovenčiny (...)“, a že „niekedy akoby sa zabúdalo na to, že existujú komunikačné sféry a situácie, v ktorých hovoriaci používajú vo väčšej alebo menšej miere aj nespisovné prostriedky (...)“. A potom vyvodzuje: „Dôsledkom ... potom je, že veľkej časti slovenskej populácie (vrátane prestížnych

používateľov slovenčiny, ktorí pracujú s celým bohatstvom jazyka) sa vlastne upiera, že vie po slovensky.“ Čo je v pozadí takého zistenia? Táto otázka nabáda – okrem iného – k analýze vzťahu lingvistického poznávania a spisovného jazyka. Opätovnou reakciou na túto otázku sa vraciame k vzťahu medzi používateľmi spisovného jazyka a kodifikačným subjektom.

Považujeme za samozrejmé, že dynamika poznávania vo vedných disciplínach sa premieňa do dynamiky zaobchádzania s príslušnými objektmi, čiže rozvíjanie poznávania sa prejavuje v primeraných zmenách v praktickom ovládaní objektov. V súlade s tým očakávame, že dynamika kodifikačného, jazykovokritického a jazykovovýchovného zaobchádzania so spisovným jazykom korešponduje s dynamikou lingvistického poznávania. Zrejme všeobecne sa akceptuje konštatovanie, že aktuálnu odbornú úroveň takého zaobchádzania s týmto jazykovým útvarom treba posudzovať podľa aktuálneho stavu jazykovedného poznávania, ak niet okolností, ktoré by tomu bránili. Za každých okolností sa však predpokladá, že kodifikátor, kvalifikovaný jazykový kritik a vychovávateľ sa aspoň vyrovnáva s aktuálnymi lingvistickopoznávacími produktmi. Prax však ukazuje, že to tak nemusí byť, pričom spisovnojazykový život príslušného jazykového spoločenstva plynie celkovo pokojne. Napríklad súčasné jazykové prostredie na Slovensku (a iste aj iné prostredia) demonštruje, že celkové úspešné fungovanie takého zaobchádzania so spisovným jazykom sa neviaže na paralelu medzi dynamikou jazykovedného poznávania a dynamikou aplikácie jeho výsledkov. Na tomto empirickom pozadí vyslovujeme tézu, že vzťah medzi aktuálnym lingvistickým poznávaním a celkovo dobre fungujúcim kodifikačným, jazykovokritickým a jazykovovýchovným zaobchádzaním so spisovným jazykom môže byť arbitrárny. Otázka je, ako je to možné, a potom: Aké sú následky tejto arbitrárnosti?

Odpoveď na prvú otázku sa črtá, keď aj na spisovný jazyk nazeráme ako na komponent kultúry a upriamíme pozornosť na to, že kultúra má vlastnú dynamiku. Na jej znázornenie využime výklad filozofa Veblena ešte z roku 1914 (citované podľa Hansen, 2000, s. 133 – 134), ktorý sa týka vzniku a zachovania sociálneho statusu muža vo vzťahu k žene. Podľa neho vyššie sociálne postavenie muža sa konštituovalo v ére, keď sa ľudstvo živilo lovom a zbieraním plodín. Z fyzických daností muža a ženy vyplynula deľba práce, pričom sociálna prestíž muža sa zakladala na vyššej výživnej hodnote ulovenej zveri, a teda na poznaní, že jeho práca je z hľadiska prežitia jednotlivcov a rodu dôležitejšia ako práca ženy. Privilegovanie muža malo teda zmysel. Táto interpretácia vzťahu muž – žena sa ustálila ako návyk myslenia. Keď sa zdrojom živobytia stalo poľnohospodárstvo, táto motivácia privilegovanosti muža sa oslabilá, ale vyššia sociálna prestíž muža sa udržala, a to preto, lebo naďalej fungoval návyk myslenia. Z tohto návyku sa vyvinul aj návyk správania, čiže inštitucionalizované správanie. Jednoducho povedané, ľudia si zvykli na myšlienku nadradenosti muža, a tak tá pretrvávala aj po zániku motivačných podmienok. Štandardizácia myslenia a správania, t. j. kultúra, formuje človeka a kolektív.

Nie je ťažké vidieť analógiu medzi vývinom tohto javu a vývinom spisovného jazyka a zaobchádzania s ním. Ilustrujme to spisovnou slovenčinou. So-

ciálne podmienky v jej konštitučnej a integračnej ére motivovali kontinuálne intervencie do nej a pestovala sa prestíž tohto jazykového útvaru v spätosti s autoritou kodifikátora a jazykového kritika a vychovávateľa v duchu kodifikácie. Spisovnojazykovým diskurzom v slovenskom jazykovom spoločenstve sa formovalo povedomie, že záväzným sprievodným príznakom prestíže spisovného jazyka, ktorá je daná jeho funkciami, je autoritatívna cieľavedomá regulácia. Toto myslenie a jemu zodpovedajúce správanie sa štandardizovalo a stalo sa súčasťou kultúry slovenskej spoločnosti. V postintegračnom období, keď sa optimalizovala sociálna báza spisovného jazyka a tento útvar sa čoraz viac diferencoval, t. j. motivačné podmienky takej regulácie sa strácali, také myslenie a správanie pretrváva, ale už na novej báze – na báze kultúry. Dospel sa k remotivácii myslenia a správania: po zmene existenčných podmienok sa strácala ich pôvodná motivácia a nahradila sa kultúrnou motiváciou. Silne internalizované, štandardizované myslenie a správanie fungujú ako návyky, pri ktorých je zdôvodňovanie deaktualizované.

Z kultúrne motivovaného autoritatívneho regulačného zaobchádzania so spisovným jazykom a jeho spoločenského akceptovania vyplýva možnosť odpojenia kultivovania tohto jazykového útvaru prostredníctvom kodifikácie, jazykovej kritiky a výchovy od rozvoja lingvistického poznávania. Kodifikátor a na neho orientovaný kritik a vychovávateľ môžu byť naďalej riadení štandardizovaným myslením a správaním, pretože majú zaručené ich akceptovanie jazykovým spoločenstvom. Kultúrne motivované myslenie a správanie používateľov fixuje priestor pre takisto motivované myslenie a správanie kodifikátora, a tak ho oslobodzuje od tlaku dynamiky jazykovedného poznávania. Podporným faktorom je hodnotiaci stereotyp založený na štandardizovanom postoji k verejným jazykovým prejavom. Je to postoj orientovaný na stigmatizáciu ich aktérov. Má dvojakú motiváciu: konzervovať normotvornú a regulačnú dominanciu kodifikátora a pestovať prestížne vnímanie príslušnosti k jazykovej elite.

V prostredí, ktoré je poznačené takýmto kultúrne motivovaným kodifikátorským a používateľským myslením a správaním, majú lingvistické spory, v ktorých je v hre pokrok v poznávaní, len potenciálny futurologický význam („Azda v budúcnosti to bude mať nejaký význam“). Štandardizované kodifikátorské poznávanie je súčasťou kultúry tohto prostredia, je komponentom autoobrazu daného kolektívu a v tejto súvislosti je jeho kvalita vzhľadom na aktuálny stav lingvistického poznania irelevantná. Keď sa poznávanie spisovného jazyka chápe ako kultúrny jav, ako jedna zo životných foriem daného kolektívu, dominuje reprodukcia tejto životnej formy, jej zachovávanie ako prvku kultúrnej identity daného kolektívu. Vedecké poznávanie je vsunuté do perspektívy kultúrnej identity, ukladá sa do kultúrnej pamäti kolektívu, a teda je orientované na udržiavanie tradície. Keďže kultúrna motivácia poznávania je externá motivácia, interná motivácia poznávajúceho subjektu, čiže aj jeho „vedecká zvedavosť“, je potláčaná. Jazykovému spoločenstvu, ktoré sa vyznačuje týmto príznakom, je vlastná „horúca“ lingvistická kultúra. Narážame na rozlišovanie medzi „horúcimi“ a „chladnými“ kultúrami J. Assmannom (1992). Takáto lingvistická kultúra je charakterizovaná tým, že súčasné intervencie do

spisovného jazyka sa odvodzujú od kodifikačných aktivít, ktoré sú súčasťou dejín tohto jazyka, a vybočenie z tejto línie sa vníma ako deformácia vzťahu k spisovnému jazyku.

Predpokladom udržiavania „horúcej“ lingvistickej kultúry je primeraná používateľská kultúra, teda štandardizované akceptovanie tejto „horúcej“ kultúry. Typickou vlastnosťou používateľov je však výskyt nesúladu medzi deklarovaným postojom a skutočným jazykovým správaním. Kultúrne motivovaná akceptácia autoritatívneho regulačného zaobchádzania so spisovným jazykom sa prejavuje v tomto postoji, čo sa premieta aj do spomínaného hodnotiaceho stereotypu. Používatelia vnímajú spravidla rozpor medzi postojom a vlastným jazykovým správaním ako deficit v ovládaní spisovného jazyka. V skutočnosti za týmto rozporom je rozpoltenosť používateľskej kultúry. Na jednej strane sa táto kultúra prejavuje ako štandardizovaný deklaratívny postoj a hodnotiaci stereotyp a na druhej strane ako štandardizované jazykové správanie, ktoré zodpovedá povahe jazyka. Analogicky môžeme hovoriť o „horúcej“ používateľskej kultúre, ktorá na jednej strane kopíruje „horúcu“ lingvistickú kultúru, ale na druhej strane zahŕňa „horúcu“ kultúru jazykového správania, ktorá je založená na intuitívnom odvodzovaní súčasného správania od správania používateľov v minulosti, keď používanie jazyka sa dialo prirodzene, bez reštrikcií známych z kodifikačného „obratu“ jeho fungovania. Práve prihliadanie na tento druhý aspekt „horúcej“ používateľskej kultúry vracia do hry relevantnosť pokroku lingvistického poznávania. Dopyt vo vzťahu k posunu v lingvistickom poznávaní sa aktualizuje, keď sa apriórne neodmietnu prvky v jazykovom správaní, ktoré nie sú v súlade s kodifikovanou normou. V tomto prípade už neobstojí zotrvávanie na kultúrne motivovanom kodifikátorskom myslení a správaní, branie zreteľa na dynamiku lingvistického poznávania je už záväzná a zdôvodňovanie kodifikačných rozhodnutí už nemôže byť arbitrárne. Predpokladom dosiahnutia tohto stavu je nastolenie pomerov, v ktorých reálne spisovno-jazykové správanie používateľov sa vníma ako súčasť používateľskej kultúry, ktorá si žiada lingvistické vysvetlenie. To značí, že kodifikátorské myslenie a správanie motivované vlastnou tradíciou sa deaktualizuje, aby sa ako motivačný činiteľ mohla uplatniť reálna používateľská kultúra, čiže „horúca“ kodifikátorská kultúra sa reviduje. Autoritatívna regulačná kodifikácia sa mení na prirodzenú orientačnú kodifikáciu, ktorá je založená na pochopení reálnej používateľskej kultúry. Pravda, predpokladom tejto premeny je odstránenie rozpoltenosti používateľskej kultúry ako podporného piliera autoritatívnej regulačnej kodifikácie.

Opísaná situácia sa dá interpretovať ako zvláštny prípad a spôsob koexistencie dvoch subkultúr, ktoré sa v danej kultúre vnímajú normatívne. Štandardizované normatívne vnímanie kodifikátorskej a používateľskej subkultúry sa prejavuje v štandardizovanej autoritatívnej regulácii a v štandardizovaných deklarovaných postojoch používateľov. Je to vnímanie založené na extrakomunikačnej racionalite. Štandardizované jazykové myslenie a správanie tvoriace druhú zložku používateľskej subkultúry je však založené na komunikačnej racionalite, takže z toho vyplývajúce napätie je v základe spôsobu koexistencie týchto dvoch subkultúr. Je to koexistencia s asimilačným pôsobením

kodifikátorskej subkultúry na štandardizované jazykové myslenie a správanie používateľov. Štandardizovanou akomodačnou reakciou používateľov je ich deklaratívny postoj. Ak spisovný jazyk je optimálne rozvinutý a funguje v optimálnych spoločenských podmienkach, ku ktorým patrí aj vzájomná vnímavosť subkultúr, adekvátne je, že sa navodí asimilačno-akomodačná proporcia, ktorá zodpovedá normálnemu vzťahu medzi subkultúrami. Pozornosť sa obracia na kultivovanie ich koexistencie, ktoré spočíva v optimalizácii tejto proporcie. Rozhodujúcim krokom k tejto kultivácii je deaktualizácia kultúrnej motivácie kodifikátorského myslenia a správania a príprava na akomodačnú reakciu. Takáto reakcia predpokladá poznanie používateľskej subkultúry, a teda aj hľadanie opory v pokroku lingvistického poznávania. Prihliadanie na tento pokrok už nemôže byť arbitrárne. Kultivovanie koexistencie subkultúr je predovšetkým kultivovanie akomodačnej kompetencie kodifikačného subjektu (kodifikátora, kritika, vychovávateľa), ktoré sa nezaobíde bez lingvistického poznávania používateľskej subkultúry. Závažnou zábranou akomodačnej kultivácie tohto subjektu je štandardizované normatívne vnímanie subkultúr.

Druhá otázka v úvode znela, aké následky má spomínaná arbitrárnosť. Následky sa týkajú kodifikačného subjektu aj používateľov. Kultúrna motivácia kodifikátorského myslenia a správania spôsobuje, že nazeranie na spisovný jazyk sa nevymaňuje zo štruktúrno-funkčnej perspektívy, ktorá sa zafixovala ako konštantné hľadisko poznávajúceho subjektu. Pravdepodobne nikto neodmieta tvrdenie, že aj spisovný jazyk je kultúrny jav, ale kodifikačný subjekt si už nekladie otázku, či táto perspektíva je najkompatibilnejšia s povahou tohto javu. Nepátra po odpovedi na otázku, ako sa skúma, resp. ako sa má skúmať kultúrny objekt. Inak povedané, z explicitnej či implicitnej deklarácie, že spisovný jazyk je kultúrny jav, nevyvodzuje poznávacie závery. Navyše kultúrna motivácia kodifikátorského myslenia a správania riadi poznávanie tak, aby jeho výsledkom bolo potvrdenie želaného. Extrémnym následkom je až tabuizovanie poznávania v duchu korešpondenčnej pravdy, ktorá je nezlučiteľná so želaným výsledkom (taký následok je implikovaný v písmene (3) paragrafu 2 vyššie uvádzaného Zákona Národnej rady SR o štátnom jazyku SR z r. 1995: „Akýkoľvek zásah do kodifikovanej podoby štátneho jazyka v rozpore s jeho zákonitostami je neprípustný.“).

Čo sa týka používateľov, najzávažnejším následkom je pestovanie deformovaného obrazu seba ako nositeľa spisovného jazyka, a teda aj sebahodnotenia ako komponentu tohto obrazu. Je to obraz používateľa spisovného jazyka so stigmu defektnosti, ktorá limituje realizáciu potenciálneho jazykového ega („kým môžem byť ako nositeľ spisovného jazyka“). Lapidárne povedané, používatelia sa naučili žiť s tým, že ich ovládanie spisovného jazyka je stigmatizovateľné a že sú „odsúdení“ na to, aby s rešpektom hľadeli na prominentných nositeľov jazyka, resp. na jeho znalcov. To má, prirodzene, vplyv na ich jazykové sebavedomie a povedomie jazykovej svojprávnosti. Ďalším následkom je, že namiesto kultivovania vzťahu medzi kodifikačným subjektom a používateľom sa reprodukuje táto závislosť, čo je potenciálnym „príspevkom“ k oslabovaniu občianskej autonómnosti používateľa.

Posolstvo knihy

Jazykovedec, ktorý sa zaoberá vlastným spisovným jazykom, je z jednej strany vedecký poznávajúci subjekt, ale z druhej strany aj nositeľ tohto jazykového útvaru. Ako vedec sa zaväzuje, že v svojom poznávaní sa bude riadiť princípom optimálnej objektívnosti, ale ako používateľ prežíva svoj jazyk, má k nemu citový vzťah a podľa toho ho aj hodnotí. Okrem toho ani jazykovedec nie je izolovaný od spoločensko-politického diania a ideológií, čo je v súvislosti so spisovným jazykom osobitne dôležité vzhľadom na jeho rolu v živote národa. A tak je lingvista ako vedec vystavený tlaku jeho druhého JA, čo môže vyústiť – a často sa to aj deje – do presvedčenia, že ako jazykovedec najlepšie prispeje k dobrému, správne mu zaobchádzaniu so spisovným jazykom, keď sa bude riadiť „hlasom“ druhého JA. Poznávanie presúva do perspektívy tohto JA, podriaďuje ho jeho videniu, želaniu a v krajnom prípade – ani tento prípad nie je v praxi výnimočný – skúmanie usmerňuje tak, aby jeho výsledok zodpovedal vopred danej predstave o spisovnom jazyku. Ak je tento výsledok konformný s deklarovanými postojmi používateľov, ktoré sa reprodukovujú udržiavaním tradovaného spisovno-jazykového diskurzu bez ohľadu na dynamiku podmienok fungovania jazyka, stráca sa záujem o optimálnu objektívnosť poznávania, ba hrozí až obava, že také poznávanie prinesie výsledky, ktoré sú škodlivé pre spisovný jazyk, a teda aj pre jazykové spoločenstvo. A tak sa lingvista radšej vyhne prirodzenému postupu vedca, totiž porovnávaniu vlastného poznávania s aktuálnymi poznávacími prúdmi v danom odbore, a presvedča seba aj iných o adekvátnosti svojich poznávacích výsledkov.

Posolstvo tejto knihy znie: Poznávaním spisovného jazyka bez predpojatosti lingvista neplní len svoju základnú povinnosť vo vzťahu k vede, ale len tak skutočne poslúži používateľom, jazykovému spoločenstvu, národu, lebo len tak im ponúkne poznatky, z ktorých sa vyvodí závery v súlade s ich objektívnymi potrebami, čo sa navonok prejaví v tom, že sa odstráni rozpor medzi ich deklarovanými postojmi a ich skutočným jazykovým správaním a že sa stanú seabedomými, suverénnymi nositeľmi spisovného jazyka. Vedecké poznávanie spisovného jazyka, nevzdávajúce sa princípu optimálnej objektívnosti, je pre lingvistu ako vedca záväzné, čo nevyklučuje, aby sa k spisovnému jazyku vyjadroval aj ako jeho bežný používateľ, ktorý je poznačený rozličnými vplyvmi svojho okolia. Ak však ako vedec podľahne kontaminácii, stráca svoju vedeckú legitimitu a podporuje deformáciu vo vzťahu medzi spisovným jazykom a jeho používateľmi. Pozor pred šikmou plochou vedeckého populizmu!

Literatúra

ASSMANN, J.: Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München: Beck 1992.

BARNET, V.: Synchronní dynamika spisovného jazyka. – Jazykovedný časopis, 1981, roč. 32, č. 2, s. 123 – 130.

BARTEK, H.: O správnosti jazykovej. – Slovenská reč, 1933 – 1934, roč. 2, č. 1, s. 1 – 16.

BARTEK, H.: Cudzíe slová a čistota jazyková. – Slovenská reč, 1934 – 1935, roč. 3, č. 1, s. 1 – 6.

BARTSCH, R.: Sprachnormen. Theorie und Praxis. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1985.

BAUGH, A. C.: History of The English Language. London 1974.

BECKER, A. L.: A short essay on languaging. In: Research and Reflexivity. Ed. F. Steier. Thousand Oaks, CA: Sage 1991, s. 226 – 234.

BECKER, A. L.: Beyond Translation: Essays toward a modern philology. Ann Arbor: University of Michigan Press 1995.

BĚLIČ, J.: Sedm kapitol o češtině. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1955.

BERNOLÁK, A.: Repertorium Lexici Slavici-Bohemico-Latino-Germanico-Ungarici. Budae 1827.

BOSÁK, J.: Sociolingvistická interpretácia niektorých morfológických variantov (I). – Slovenská reč, 1992, roč. 57, č. 6, s. 336 – 346.

BOSÁK, J.: Sociolingvistická interpretácia niektorých morfológických variantov (II). – Slovenská reč, 1993, roč. 58, č. 1, s. 15 – 21.

BOSÁK, J.: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Zost. S. Ondrejovič a M. Šimková. Bratislava: Veda 1995, s. 17 – 42.

BRAUN, P.: Tendenzen in der deutschen Gegenwartssprache. Sprachvarietäten. 3. Aufl. Stuttgart, Berlin, Köln: Kohlhammer 1993.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Sociolingvistická orientácia výskumnej úlohy Slovenčina v súčasnej komunikácii. – Jazykovedný časopis, 1989, roč. 40, č. 2, s. 111 – 133.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Sociolingvistický pohľad na príčiny kolísania tvarov maskulín podľa životného a neživotného skloňovania. – Slovenská reč, 1991, roč. 56, č. 5 – 6, s. 262 – 276.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Vzťah slovenčiny a češtiny a jazyková kultúra. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Red. J. Doruľa. Bratislava: Veda 1995, s. 87 – 96.

CVRČEK, V.: Regulace jazyka a Koncept minimální intervence. Praha: Nakladatelství Lidové noviny / Ústav Českého národního korpusu 2008.

ČERNÍK, V. – FARKAŠOVÁ, E. – VICENÍK, J.: Teória poznania. 1. vyd. Bratislava: Pravda 1986.

ČERNÍK, V. – VICENÍK, J. – VIŠŇOVSKÝ, E.: Historické typy racionality. Bratislava: Iris 1997.

DANEŠ, F.: Postoje a hodnoticí kritéria při kodifikaci. In: Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti. Red. J. Chloupek. Praha: Academia 1979, s. 79 – 91.

DANEŠ, F.: Teorie spisovného jazyka Pražského lingvistického kroužku: pro i proti. In: Spisovnost a nespisovnost dnes. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Spisovnost a nespisovnost v současné jazykové a literární komunikaci. Šlapanice u Brna 17. – 19. ledna 1995. Ed. R. Šrámek. Brno: Masarykova univerzita 1996, s. 19 – 26.

DAUSES, A.: Sprachwandel durch Analogie. Zu den Grenzen des sprachlichen Wandels. Stuttgart: Frank Steiner Verlag 1991.

DOKULIL, M.: K otázce normy spisovného jazyka a její kodifikace. – Slovo a slovesnost, 1951 – 1952, roč. 13, č. 2, s. 135 – 140.

DOLNÍK, J.: Princíp ekvivalencie. In: Princípy stavby, vývinu a fungovania jazyka. Red. J. Dolník. Bratislava: Filozofická fakulta UK 1999, s. 45 – 77.

DOLNÍK, J.: Inferencia, prototypová perspektíva a jazykový systém. In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2000 a, s. 194 – 203.

DOLNÍK, J.: Spisovná slovenčina a jej používatelia. Bratislava: Stimul 2000 b.

DOLNÍK, J.: Jazykové sebavedomie. – Slovenská reč, 2003, roč. 68, č. 5, s. 257 – 270.

DOLNÍK, J.: Normálny stav normy spisovného jazyka. – Slovo a slovesnost, 2007, roč. 68, č. 4, s. 256 – 270.

DORULA, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava: Veda 1977.

DVONČ, L.: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: Veda 1984.

DVONČ, L.: Najnovšie zmeny v oblasti kodifikácie rytmického krátenia v spisovnej slovenčine. – Slovenská reč, 1997, roč. 62, č. 4, s. 218 – 226.

DVONČ, L.: Rytmičné krátenie v spisovnej slovenčine. – Slovenská reč, 1998, roč. 63, č. 5, s. 291 – 299.

ECO, U.: Semiotik. Entwurf einer Theorie der Zeichen. 2. Aufl. München: Wilhelm Fink Verlag 1991.

FAIRCLOUGH, N. – WODAK, R.: Critical discourse analysis. In: Discourse as Social Interaction. Ed. T. A. van Dijk. London: Sage 1997, s. 258 – 284.

FISHMAN, J. A.: Soziologie der Sprache. Eine interdisziplinäre sozialwissenschaftliche Betrachtung der Sprache in der Gesellschaft. München 1975.

FURDÍK, J.: Slovo tvorná analógia a analogická slovo tvorba. – Jazykovedný časopis, 1970, roč. 21, č. 1, s. 54 – 59.

FURDÍK, J.: Slovo tvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993.

GARFINKEL, H.: Remarks on ethnomethodology. In: Directions in Sociolinguistics. Eds. J. J. Gumperz – D. H. Hymes. New York: Holt 1972, s. 308 – 324.

GEERTZ, C.: Dichte Beschreibung. Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme. Frankfurt am Main: Francke Verlag 1983.

HABOVŠTIAKOVÁ, K.: O rozporoch medzi kodifikáciou a normou. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1979, s. 116 – 123.

HANSEN, K. P.: Kultur und Kulturwissenschaft. 2. Aufl. Tübingen und Basel: A. Francke Verlag 2000.

HARRÉ, R. – GILLET, G. R.: Diskurz a myseľ. Úvod do diskurzívnej psychológie. Bratislava: Iris 2001.

HARRIS, R.: The Language Machine. London: Duckworth 1987.

HAVRÁNEK, B.: Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Red. B. Havránek a M. Weingart. Praha: Melantrich 1932, s. 32 – 84.

HEGEROVÁ, K.: Jazyková kultúra v parlamente. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Red. J. Doruľa. Bratislava: Veda 1995, s. 140 – 147.

HEINEMANN, W. – VIEHWEGER, D.: Textlinguistik. Eine Einführung. Tübingen: Max Niemayer Verlag 1991.

HITZLER, R.: Sinnwelten. Ein Beitrag zum Verstehen der Kultur. Opladen 1988.

HJELMSLEV, L.: O základech teorie jazyka. Praha: Academia 1972.

HOPPER, P. J.: Emergent grammar and the a priori grammar postulate. In: Linguistics in Context: Connecting observation and understanding. Ed. D. Tannen. Norwood, NJ: Ablex 1988, s. 117 – 134.

HORÁK, G.: Jazyková kultúra v praxi. – Kultúra slova, 1995, roč. 29, č. 1, s. 11 – 13.

HORECKÝ, J.: Východiská k teórii spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1979, s. 13 – 22.

HORECKÝ, J.: Spoločnosť a jazyk. Bratislava: Veda 1982.

HORECKÝ, J.: Dynamickosť a dynamika v jazyku. In: Studia Academica Slovaca. 17. Prednášky XXIV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1988, s. 189 – 199.

HORECKÝ, J.: Hrať na husliach či na husle. – Kultúra slova, 1989, roč. 23, č. 4, s. 116 – 121.

HORECKÝ, J.: Jazykové vedomie. – Jazykovedný časopis, 1991, roč. 42, č. 2, s. 81 – 88.

HORECKÝ, J.: Slovtvorná motivácia ako odraz kultúrneho pozadia. In: Studia Academica Slovaca. 21. Red. J. Mistrík. Bratislava: Stimul 1992, s. 28 – 32.

HORECKÝ, J.: Strata na vedúceho pretekára. – Kultúra slova, 1999 a, roč. 33, č. 2, s. 87 – 88.

HORECKÝ, J.: Sloveso platiť a jeho odvođeniny. – Kultúra slova, 1999 b, roč. 33, č. 4, s. 211 – 215.

HORECKÝ, J. – BUŽÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. A KOL.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. 1. vyd. Bratislava: Veda 1989.

CHOMSKY, N.: Regeln und Repräsentationen. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1981.

JAKOBSON, R.: O dnešním brusičství českém. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Red. B. Havránek a M. Weingart. Praha: Melantrich 1932, s. 85 – 122.

JANKO, J.: Autoritativní moc v jazyce nemá mluvnická teorie, nýbrž usus. – Naše řeč, 1923, roč. 7, č. 4, s. 283 – 299.

JEDLIČKA, A.: Spisovný jazyk v současné komunikaci. 2. vyd. Praha: Univerzita Karlova 1978.

JEDLIČKA, A.: Teorie jazykové kultury dnes. In: Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti. Red. J. Chloupek. Praha: Academia 1979, s. 12 – 20.

JEDLIČKA, A.: Vývojové procesy a synchronní dynamika v konfrontačním osvětlení. – Jazykovedný časopis, 1981, roč. 32, č. 2, s. 107 – 116.

J. F.: O pôvode slova gombík. – Slovenská reč, 1933 – 1934, roč. 2, č. 2 – 3, s. 79 – 80.

KAČALA, J.: Výhľady na kultivovanie jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1979, s. 161 – 169.

KAČALA, J.: Ústrojnosť slovenskej väzby hrať na husliach. – Kultúra slova, 1990, roč. 24, č. 1, s. 17 – 25.

KAČALA, J.: Vymedzenie pojmu jazyková suverenita. – Kultúra slova, 1991, roč. 25, č. 1, s. 3 – 9.

KAČALA, J.: Súčasná spisovná slovenčina a jazyková kultúra. – Kultúra slova, 1993 a, roč. 27, č. 1, s. 3 – 9.

KAČALA, J.: Súčasná jazyková situácia a aktuálne problémy jazykovej kultúry. – Kultúra slova, 1993 b, roč. 27, č. 11 – 12, s. 321 – 327.

KAČALA, J.: Slovenská mäkká spoluhláska ľ. – Kultúra slova, 1997, roč. 31, č. 2, s. 65 – 72.

KAČALA, J.: Smerovanie rytmického zákona. – Slovenská reč, 1998, roč. 63, č. 4, s. 230 – 237.

KAČALA, J.: Spojenia typu strata na vedúceho pretekára. – Kultúra slova, 1999, roč. 33, č. 1, s. 19 – 32.

KELLER, R.: Erklärung und Prognose von Sprachwandel. In: Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung, 1989, 42, s. 383 – 396.

KOČIŠ, F.: Hranice spisovného jazyka. – Slovenská reč, 1986, roč. 51, č. 3, s. 169 – 179.

KOČIŠ, F.: Teória spisovného jazyka a jazykovej kultúry v súčasnej komunikácii. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Red. J. Doruľa. Bratislava: Veda 1995 a, s. 12 – 21.

KOČIŠ, F.: Vraj „hranolčeky v téglíku“! – Kultúra slova, 1995 b, roč. 29, č. 4, s. 212 – 215.

KOČIŠ, F.: Otázka prídavného mena k substantívu bilingvizmus. – Slovenská reč, 1996 a, roč. 61, č. 3, s. 155 – 159.

KOČIŠ, F.: Má predložka kvôli príčinný alebo cieľový, resp. prospechový význam? – Slovenská reč, 1996 b, roč. 61, č. 3, s. 189 – 192.

KRAJČOVIČ, R.: Slovenčina v dejinách kontaktov neslovanských jazykov. In: *Studia Academica Slovaca*. 16. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1987, s. 203 – 213.

KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988.

KRÁL, Á.: Model rečového mechanizmu. Bratislava: Veda 1974.

KRÁL, Á.: Odkiaľ vzali Slováci spisovnú slovenčinu? – Slovenská reč, 2000, roč. 65, č. 2, s. 71 – 85.

KRÁL, Á. – SABOL, J.: Fonetika a fonológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989.

KRÁL, Á. – RÝZKOVÁ, A.: Základy jazykovej kultúry. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1990.

KRÁLIK, E.: Nad novým slovníkom maďarských prevzatí v slovenčine. – Slovenská reč, 67, 2002, roč. 67, č. 2, s. 81 – 91.

Krátky slovník slovenského jazyka. 2. vyd. Red. J. Kačala a M. Pisárčiková. Bratislava: Veda 1989.

Krátky slovník slovenského jazyka. 3. vyd. Red. J. Kačala, M. Pisárčiková a M. Považaj. Bratislava: Veda 1997.

KRAUS, J.: Jazyková správnosť a jazyková kultúra v paradigmatu súčasnej vedy. In: *Spisovnosť a nespisovnosť dnes*. Sborník príspevků z mezinárodnej konferencie *Spisovnosť a nespisovnosť v súčasnej jazykovej a literárnej komunikácii*. Šlapanice u Brna 17. – 19. ledna 1995. Ed. R. Šrámek. Brno: Masarykova univerzita 1996, s. 48 – 52.

KRUPA, V.: Paul Hopper a jeho emergentná gramatika. – *Jazykovedný časopis*, 2004, roč. 55, č. 1, s. 21 – 26.

Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967.

Kultúra slova (časopis). – 1997, roč. 31, č. 4, s. 246; 247 – 248; 251.

Kultúrnosť naša každodenná. – *Kultúra slova*, 1995, roč. 29, č. 4, s. 254 – 255.

LENK, H.: Von Deutungen zu Wertungen. Eine Einführung in aktuelles Philosophieren. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1994.

LINHART, J. A KOL.: Základy obecné psychologie. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1987.

LINHART, J. – NOVÁK, V. J. A.: Princip odrazu v biologii a psychologii. Praha: Academia 1985.

MASÁR, I.: Aj slovenčina potrebuje zákonnú ochranu. – *Kultúra slova*, 1994, roč. 28, č. 3, s. 138 – 145.

MASÁR, I.: Nedovoľte urobiť zo slovenčiny makarónčinu. – *Kultúra slova*, 1995, roč. 29, č. 3, s. 190.

MASÁR, I.: Dva postoje k otázkam teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry. – *Kultúra slova*, 1996, roč. 30, č. 5, s. 263 – 270.

MATHESIUS, V.: O požadavku stability ve spisovném jazyce. In: *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Red. B. Havránek a M. Weingart. Praha: Melantrich 1932, s. 14 – 31.

- MIKO, F.: Aspekty literárneho diela. Nitra: Pedagogická fakulta 1989.
- MISLOVIČOVÁ, S.: Správne vykanie. – Kultúra slova, 1994, roč. 28, č. 3, s. 184 – 185.
- NAKONEČNÝ, M.: Psychologie osobnosti. Praha: Academia 1998.
- NĚMEC, I.: Principy jazykového vývoje a historie češtiny. – Slovo a slovesnost, 1989, roč. 50, č. 2, s. 81 – 96.
- NEUSTUPNÝ, J. V. – NEKVAPIL, J.: Language management in the Czech Republic. In: Current Issues in Language Planning, 4, 2003, s. 181 – 366.
- NORDENSTAM, T.: Ethische Kompetenz in pragmatischer Sicht. In: Die pragmatische Wende. Eds. D. Böhler, T. Nordenstam, G. Skirbekk. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1986, s. 202 – 217.
- NOVÁK, L.: Jazykovedné glosy k československej otázke. Turč. Sv. Martin: Matica slovenská 1935.
- ONDREJOVIČ, S.: Sociolingvistika a jazyková kultúra. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Red. J. Doruľa. Bratislava: Veda 1995 a, s. 35 – 45.
- ONDREJOVIČ, S.: Z výskumu jazykových postojov v oblasti dramatických umení. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Zost. S. Ondrejovič a M. Šimková. Bratislava: Veda 1995 b, s. 74 – 81.
- ONDREJOVIČ, S.: Jazyk, veda o jazyku, societa. Sociolingvistické etudy. Bratislava: Veda 2008.
- ORAVCOVÁ, A.: Sonda do jazykového vedomia redaktorov. – Slovenská reč, 1992, roč. 57, č. 2, s. 87 – 93.
- ORTEGA Y GASSET, J.: Man and People. New York: Norton 1957.
- PAULINY, E.: Niekoľko poznámok o spisovnom jazyku v súčasnosti. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1979, s. 43 – 51.
- PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983.
- PAULINY, E.: Norma spisovnej slovenčiny a zásady jej kodifikovania. Spisy Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV. 2. Red. S. Ondrejovič. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV a Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2000.
- PISÁRČIKOVÁ, M.: Jazyk súčasnej prózy a jazyková kultúra. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Red. J. Doruľa. Bratislava: Veda 1995, s. 73 – 81.
- PISÁRČIKOVÁ, M.: Boľavé miesto – výslovnosť. – Kultúra slova, 1996, roč. 30, č. 3, s. 186 – 187.
- PODRIMAVSKÝ, M.: Jazyková otázka v slovenskej politike rokov 1848 – 1918. In: Studia Academica Slovaca. 23. Prednášky XXX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1994, s. 206 – 213.
- POVAŽAJ, M.: O prídavných menách žiaduci a nežiaduci. – Kultúra slova, 1993, roč. 27, č. 5 – 6, s. 146 – 151.
- POVAŽAJ, M.: Súčasný stav jazykovej kultúry. – Kultúra slova, 1994, roč. 28, č. 5, s. 257 – 262.

POVAŽAJ, M.: Z diskusie. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Red. J. Doruľa. Bratislava: Veda 1995 a, s. 60 – 63.

POVAŽAJ, M.: Jazyková kultúra a jej stav v súčasnej spoločnosti. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Red. J. Doruľa. Bratislava: Veda 1995 b, s. 121 – 127.

POVAŽAJ, M.: Zo súčasných problémov jazykovej kultúry. – Kultúra slova, 1995 c, roč. 29, č. 4, s. 193 – 197.

POVAŽAJ, M.: Ešte raz o slovese *preplatiť*. – Kultúra slova, 1999, roč. 33, č. 4, s. 216 – 220.

Pravidlá slovenského pravopisu. 1. vyd. Bratislava: Veda 1991.

Pravidlá slovenského pravopisu. 2. vyd. Bratislava: Veda 1998.

REINER, H.: Gut und Böse. Freiburg 1965.

Rozličnosti. – Slovenská reč, 1934 – 1935, roč. 3, č. 4, s. 128; č. 5, s. 160.

RUŽIČKA, J.: Problémy jazykovej kultúry. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1967, s. 9 – 22.

SAUSSURE, F. de: Kurs obecné lingvistiky. Praha: Odeon 1989.

SGALL, P.: Uživatel spisovného jazyka a hyperkorektnost. In: Spisovnost a nespisovnost dnes. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Spisovnost a nespisovnost v současné jazykové a literární komunikaci. Šlapanice u Brna 17. – 19. ledna 1995. Ed. R. Šrámek. Brno: Masarykova univerzita 1996, s. 53 – 58.

SCHIFFRIN, D.: Approaches to Discourse. Oxford UK, Cambridge USA: Blackwell 1994.

SCHLEICHER, A.: Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft. Weimar 1863.

SCHRAMMEIER, A.: Wortbedeutung in Gedächtnis. Göttingen – Toronto – Zürich: Verlag für Psychologie 1995.

SKLADANÁ, J.: Vzťah Ľudovíta Štúra k preberaniu cudzích slov v slovenčine. – Slovenská reč, 1993, roč. 58, č. 5, s. 257 – 260.

SLANČOVÁ, D.: Anketový prieskum postojov k jazyku. – Slovenská reč, 1990, roč. 55, č. 1, s. 3 – 19.

Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca. 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1997.

Slovník spisovného jazyka českého. I – VIII. 2. vyd. Red. B. Havránek a J. Bělič. Praha: Academia 1989.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Red. K. Buzássyová a A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006.

Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca. 1. Zost. S. Ondrejovič a M. Šimková. Bratislava: Veda 1995.

Sociolingvistika a areálová lingvistika. Sociolinguistica Slovaca. 2. Zost. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1996.

SOKOLOVÁ, M. – ŠIMON, F.: O nesúlade medzi výslovnosťou a pravopisom samohláskových skupín so samohláskou *i* v prevzatých slovách. – Kultúra slova, 1999, roč. 33, č. 6, s. 342 – 347.

Spisovná čeština a jazyková kultura. Pražský lingvistický kroužek. Ed. B. Havránek a M. Weingart. Praha: Melantrich 1932.

Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Red. J. Doruľa. Bratislava: Veda 1995.

STARÝ, Z.: Ve jménu funkce a intervence. Praha: Univerzita Karlova 1995.

STICH, A.: Současné úkoly jazykové kultury. In: Kultura českého jazyka. Red. J. Bělič a kol. Liberec: Severočeské nakladatelství 1969, s. 103 – 112.

STICH, A.: K pojmu jazykové kultury a jeho obsahu. In: Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti. Red. J. Chloupek. Praha: Academia 1979, s. 98 – 108.

SVOBODOVÁ, J.: K pojetí spisovnosti dříve a dnes. In: Západoslovanské jazyky v 21. století. Ed. P. Odaloš. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 2005, s. 192 – 200.

SVOBODOVÁ, J.: Jazyk a spisovnosť v souvislostech doby. In: Jazyk a komunikácia v súvislostiach II. Ed. O. Orgoňová. Bratislava: Univerzita Komenského 2007, s. 58 – 65.

SWIDLER, A.: Culture in Action: Symbolik and Strategies. – American Sociological Review, 1986, č. 5, s. 273 – 286.

ŠIKRA, J.: Výslovnosť prevzatých slov zo sociolingvistického pohľadu (1). – Slovenská reč, 1992, roč. 57, č. 2, s. 79 – 87.

ŠTÚR, L.: Dielo v piatich zväzkoch. Zväzok V. Ed. J. Ambruš. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1957.

TAYLOR, T. J.: Theorizing Language: Analysis, normativity, rhetoric, history. New York: Pergamon 1997.

TOOLAN, M.: Total Speech: An integrational linguistic approach to language. Durham, NC: Duke University Press 1996.

TURNER, R. (ed.): Ethnometodology: Selected Readings. Harmondsworth: Penguin 1974.

VACHEK, J.: Poznámky k fonologické stylistice jazykových variet. – Slovo a slovesnosť, 1977, roč. 38, č. 2, s. 81 – 89.

WEISGERBER, L.: Das Menschheitsgesetz der Sprache als Grundlage der Sprachwissenschaft. 2. Aufl. Heidelberg: Quelle und Meyer Verlag 1964.

WOOLARD, K. A.: Language Ideology as a Field of Inquiry. In: Language Ideologies. Practice and Theory. Ed. B. B. Schieffelin – K. A. Woolard – P. V. Kroskity. New York/Oxford: Oxford University Press 1998.

WURZEL, W. U.: Zur Erklärbarkeit sprachlichen Wandels. – Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung, 1988, 41, N. 5, s. 488 – 510.

Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1979.

Prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.

Teória spisovného jazyka
(so zreteľom na spisovnú slovenčinu)

Návrh obálky: Eva Kovačevičová-Fudala

Zodpovedný redaktor: Emil Borčín

Technický redaktor: Vladimír Radik

Prvé vydanie. Vydala a vytlačila VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, v Bratislave roku 2010 ako svoju 3 804. publikáciu z tlačových podkladov Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. 301 strán.

ISBN 978-80-224-1119-6